

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

20 éves az nka

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

- Tóza-Rigó Attila:** Az állami és az üzleti szféra összefonódása a kora újkori gazdasági rendszerben. Újabb adatok a délnémet vállalkozói társaságok hitelezési tevékenységéhez
- Cziráki Zsuzsanna:** Habsburg-Oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649)
- Viskolcz Noémi:** Esterházy Anna Júlia (1630–1669)
- Kökényesi Zsolt:** Mise és presztízs. A magyar főpapok jelenléte és reprezentációja a bécsi udvarban 1711 és 1765 között
- Nagy János:** A vármegyei követküldési gyakorlat jellegzetességei az 1751. évi országgyűlés példáján
- Gyöngyössy Márton:** Szapolyai János pénzverése (1527–1540)
- Kiss Balázs – Oláh Róbert:** Pázmány Péter két ismeretlen missi-lise 1618-ból
- Fehér Lilla – Kanász Viktor:** Pázmány Péter 1628-ban írt levele Dallos Miklós győri püspökhöz
- Kovács László:** Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szórvány- és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz

Tisztelettel köszöntjük Berlász Jenő Professor Urat
104. születésnapján

Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

149. ÉVFOLYAM 2015. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

FODOR PÁL, FÖLDES GYÖRGY, FRANK TIBOR (a szerkesztőbizottság elnöke),
GECSÉNYI LAJOS, GYARMATI GYÖRGY, HERMANN RÓBERT, HORN ILDIKÓ,
IZSÁK LAJOS, KÖVÉR GYÖRGY, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PÁLFFY GÉZA,
ROBERT JOHN WESTON EVANS, RAINER M. JÁNOS, VOITECH DANGL,
ROMSICS IGNÁC, SZAKÁLY SÁNDOR, VARGA ZSUZSANNA, VESZPRÉMY
LÁSZLÓ, VONYÓ JÓZSEF, ZAKAR PÉTER, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GERMUSKA PÁL,
KENYERES ISTVÁN, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), VÖLGYESI ORSOLYA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Tózsá-Rigó Attila:* Az állami és az üzleti szféra összefonódása a kora újkori gazdasági rendszerben. Újabb adatok a délnémet vállalkozói társaságok hitelezési tevékenységéhez 803
- Cziráki Zsuzsanna:* Habsburg–Oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649) 835

KÖZLEMÉNYEK

- Viskolcz Noémi:* Esterházy Anna Júlia (1630–1669) 873
- Kökényesi Zsolt:* Mise és presztízis. A magyar főpapok jelenléte és reprezentációja a bécsi udvarban 1711 és 1765 között 905
- Nagy János:* A vármegyei követküldési gyakorlat jellegzetességei az 1751. évi országgyűlés példáján 941

MŰHELY

- Gyöngyössi Márton:* Szapolyai János pénzverése (1527–1540) 959

KISEBB CIKKEK

- Kiss Balázs – Oláh Róbert*: Pázmány Péter két ismeretlen missilise 1618-ból ····· 975
Fehér Lilla – Kanász Viktor: Pázmány Péter 1628-ban írt levele
Dallos Miklós győri püspökhöz ····· 983

FIGYELŐ

- Kovács László*: Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-,
szórvány- és kincsleletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz ····· 989

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula
„Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai” című forrásgyűjteményéhez
(Ism.: *Makk Ferenc*) ····· 1039
- Pálffy Géza – Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba*: Coronatus Posonii ...
Bratislavské korunovačné medaily a žetóny (1563–1830). (Ism.: *Buza János*) ····· 1041
- A Divided Hungary in Europe. Exchanges, Networks and Representations,
1541–1699. I–III. (ifj. *Barta János*) ····· 1043
- Renate Zedinger*: Franz Stephan von Lothringen (1708–1765)
Monarch, Manager, Mäzen (Ism.: *Kulcsár Krisztina*) ····· 1047
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc*: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918
(Ism.: *Ligeti Dávid*) ····· 1049
- Baráth Magdolna*: A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és
a Szovjetunió kapcsolatának történetéhez, 1944–1990 (Ism.: *Vörös Boldizsár*) ····· 1051

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap

TANULMÁNYOK

Tózsá–Rigó Attila

AZ ÁLLAMI ÉS AZ ÜZLETI SZFÉRA ÖSSZEFONÓDÁSA A KORA ÚJKORI GAZDASÁGI RENDSZERBEN

Újabb adatok a délnémet vállalkozói társaságok hitelezési tevékenységéhez¹

A kora újkori gazdasági rendszer tárgyalásánál már-már történeti köz-helyként szokás említeni a 15–17. századi készpénzhiányt.² Annak valós méretei azonban nem, vagy csak kevéssé ismertek. A készpénz nélküli tranzakciók a 14. század első felében még csak a legjelentősebb kereskedelmi régiók pénzügyi központjaiban voltak jellemzőek; a 14–15. század fordulójára már elterjedtek a teljes kontinentális pénzügyi forgalomban, s a 16. század elejétől már meghatározóak voltak a gazdasági rendszer minden szintjén.³ A nemesfémhiányból olyan erőteljes és permanens készpénzhiány alakult ki, hogy a korabeli pénzgazdaság helyett sokkal inkább beszélhetünk kiterjedt, és a gazdasági rendszer minden szintjét meghatározó hitelgazdaságról. Pierluigi Ciocca a korszak jellemző tendenciáit vizsgálva rendkívül szemléletesen a pénz illúziójáról ír.⁴ A téma másik nagy hatású kutatója, Wallerstein arra hívja fel a figyelmet, hogy a készpénz nélküli forgalom egyre növekvő súlya mögött nem pusztán csak a ne-

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt által nyújtott személyi támogatással valósult meg. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A kutatáshoz előzményként kapcsolódik egy 2011-es Collegium Hungaricum „CH/2” ösztöndíj, valamint egy 2012-es Klebelsberg Kunó-ösztöndíj során elvégzett tudományos munka.

² Szeretném köszönetemet kifejezni Kenyeres Istvánnak, hogy segítséget nyújtott a terminológiai kérdések tisztázásában, illetve Gecsényi Lajosnak és Fazekas Istvánnak a kutatások és az elemzések során nyújtott szakmai segítségükért. A témát érintő kutatások közül, különösen a Kenyeres által vizsgált hitelkonstrukciókra újabban: *Kenyeres István: A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a 16. század második felében*. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp. – Győr 2012. 209–221.

³ *Markus A. Denzer: Das System des bargeldlosen Zahlungsverkehrs europäischer Prägung vom Mittelalter bis 1914. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (a továbbiakban: VSWG) 201. (2008) 17–18.*

⁴ *Pierluigi Ciocca: L'instabilità dell'economia. Prospettive di analisi storica*. Torino, 1987. 26.

mesfémhiányt kell látnunk. Fontos szem előtt tartanunk, hogy a pénzforgalom meggyorsítását és/vagy leegyszerűsödését célzó pénzügyi eljárások, valamint azok a politikai döntések, amelyek hatással voltak a készpénzállományra, szintén jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a korabeli gazdasági rendszerben nélkülözhetetlenné vált a hitelforgalom.⁵

Ez az általános jelenség alapvetően meghatározta a korszak jellemző cégformájaként értékelhető korai kapitalista társaságok és a kora újkori állam kapcsolatát.⁶ A globalizálódó gazdasági rendszerben ezek a vállalkozói társaságok, vagy közkeletűbb elnevezéssel bankházak rendelkeztek a legjelentősebb tőkeállománnyal. A vezető cégek és az állami központok közötti kapcsolat természetesen nem redukálható kizárólag a fent említett problémakörre, mindazonáltal a kora újkori modern államszervezet kiépülése idején az egyes államok pénzügyigazgatási rendszere nagyban rá volt utalva a magántőke közreműködésére, sőt túlzás nélkül kijelenthető, hogy az első időszak(ok)ban a modern államszervezet számára a kialakulási fázisban lévő pénzügyigazgatási rendszerek nehézségei miatt nélkülözhetetlen volt az üzleti szférából érkező hitelállomány. Utóbbi jelenséget a korai kapitalista vállalkozói társaságok oldaláról hosszú távú befektetésként definiálhatjuk. Ezeknek a befektetéseknek a megtérülési formái igen változatos képet mutattak.

A hitelszféra legfelső szintjén csak a jelentősebb bankházak voltak abban a helyzetben, hogy nagy tőkeigényű befektetéseket, vagy árufelvásárlást tudjanak finanszírozni, illetve hogy más cégeknek hasonló méretű investíciókhoz pénzhitelt nyújtsanak. Ily módon a nyersanyag-, az áru-, a pénz- és a hitelforgalom bonyolult körforgása alakult ki.⁷ Mindebből az következett, hogy a forgalomban lévő pénz igen jelentős része csak a különböző gazdasági szereplők (például vállalkozói társaságok), vagy pénzügyigazgatási központok (például állami költségvetés) könyvelésében volt „mozgásban”. Más megközelítésből a ko-

⁵ *Immanuel Wallerstein: Das moderne Weltsystem. Kapitalistische Landwirtschaft und die Entstehung der europäischen Weltwirtschaft im 16. Jahrhundert.* Wien 1986. 106–108. A gazdaság minden szintjén jellemző volt, hogy az árucserre jelentős része természeti vagy pénzkölcsönökre volt utalva. Az itáliai, főként firenzei kereskedőtársaságok már a 14–15. században is jelentős hitelezői tevékenységet folytattak térségünkben, ezek egy része természetesen áruhitel formájában mutatkozott meg. *Arany Krisztina: Siker és kudarc. Két firenzei kereskedőcsalád, a Melanesi-k és Corsini-k Budán Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1437) alatt.* Századok 141. (2007) 943–966. *Uő: Firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században.* In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp. 2008. 277–297. *Molnár Antal Ragusa* kapcsán mutat rá, hogy az adriai térségben a kereskedelmi központok már a 13. század végétől kezdve döntően hitelkereskedelem formájában bonyolították az árucserét. *Molnár Antal: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán.* (Források Budapest középkor- és kora újkori történetéhez 2.) Bp. 2009. 21.

⁶ A *korai kapitalista* jelző megalapozottságát a korszak kereskedő-vállalkozóira vonatkoztatva a *prekapitalista, kapitalista, vagy kereskedő-kapitalista* jelzőkkel szemben egy korábbi tanulmányomban részletesen tisztáztam. *Tózsza-Rigó Attila: Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkorban és a kora újkor első felében.* Különös tekintettel a délnémet kereskedelmi tőke működési mechanizmusára. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 1. sz. 23–54. 23.

⁷ *Wolfgang von Stromer: Der Verlag als strategische System einer an gutem Geld armen Wirtschaft, am Beispiel Oberdeutschlands in Mittelalter und früher Neuzeit.* VSWG 78. (1991) 153–171. 160–161.

rabeli pénzforgalomnak egy jelentős hányada valójában virtuális pénzként jelent meg a gazdasági rendszerben. Az ilyen virtuális pénzösszegek a kapcsolat egyik oldalán kintlévőségként jelentkeztek, azaz gyakorlatilag az ilyen jellegű „pénzforgalom” is a hitelforgalom szférájába tartozott, mindaddig, amíg a kintlévőséget valamilyen formában érvényesíteni nem sikerült.

A gazdasági rendszert alapvetően meghatározó körforgást a 16. század első két harmadában elsősorban a kiterjedt kereskedelmi és banki tevékenységgel (is) foglalkozó délnémet vállalkozói konszernek koordinálták. Ezeknek a társaságoknak két kulcsfontosságú „ütőkártya” volt a kezükben. Egyrésről — amint azt korábban már említettem — jelentős pénzügyi eszközállomány áll rendelkezésükre. Ez azonban önmagában még kevés lett volna a hitelforgalmi rendszer kulcspozícióihoz. Fontos, hogy a legjelentősebb cégek között egy olyan kommunikációs és üzleti hálózat állt fenn, amelynek segítségével jelentős tőkeforgalmat tudtak bonyolítani egymás között. Ez a két tényező együttesen járult hozzá ahhoz, hogy mozgásban tudták tartani a fent leírt szisztémát.

Szélesebb társadalomtörténeti kontextusban érdemes röviden kitérni a döntően a polgári közösségekből rekrutálódó hitelkibocsátóknak a korabeli társadalomban képviselt szerteágazó szerepére. Bár a döntően a polgárság felső, illetve felső-közép rétegéből kikerülő gazdasági szereplőknek a tevékenysége, valamint a pénzügyi eszközállományuk alapvetően a városi piacközpontokban koncentráldott, már a 15. század első évtizedeitől tanúi lehetünk egy olyan folyamatnak, amelyben a polgárság mind gazdasági, mind társadalmi értelemben kilépett szűkebb környezetéből. Erre a tendenciára katalizátorként hatott a kora újkori gazdasági átalakulás, s a polgári gyökerű kereskedő-vállalkozóknak, illetve az általuk alkotott társulásoknak tovább erősödött a gazdasági szerepe. A 14. században és a 15. század elején még döntően a kereskedelmi forgalomra koncentrált itáliai, főként firenzei és délnémet családi társulások üzleti struktúrájában egyre nagyobb súllyal jelent meg a hiteltevékenység. A kereskedelmi forgalomból mintegy törvényszerűen kibontakozó hitelezési gyakorlat a 15. századtól egyre inkább központi jelentőségre tett szert a vállalkozói társaságok üzleti stratégiájában.

Amennyiben eltávolodunk a várostól, azaz a kora újkori társadalmi-gazdasági viszonyokat általánosságban vizsgáljuk, arra jutunk, hogy nagyon kevés olyan területet találunk, ahol ne „ütköznénk bele” a korabeli polgár figurájába. Ily módon folyton előtérbe kerül a tőkeerős polgár, mint olyan meghatározó gazdaságalkító szereplő, aki számos funkciót vállal a szűken értelmezett pénzügyi szektoron túl is, sőt tevékenysége egyre inkább túlmutat ezen a szférán. Ebből következően nemcsak klasszikus értelemben vett kereskedőként, bankárként vagy hitelezőként jelenik meg, hanem — a teljesség igénye nélkül — udvari- és hadi szállítóként, diplomataként, tanácsadóként, pénzügyi tanácsadóként, vámtisztviselőként, vagy az állami szervek egyéb alkalmazottjaként gyakorol egyre nagyobb befolyást a gazdasági- és attól elválaszthatatlanul az állami szektorra.⁸ A fenti funkciókon keresztül közvetett vagy közvetlen mó-

⁸ *Brigitte Streich*: „Amechtmann unde Gewinner...” Zur Funktion der bürgerlichen Geldwirtschaft in der spätmittelalterlichen Territorialverwaltung. Mit besonderer Berücksichtigung der Wettinischen Lande. VSWG 78. (1991) 365–392. itt 365.

don a polgári gyökerű vállalkozó tevékenysége a társadalom minden szegmensét érintette. A kortársak számára a kereskedő-vállalkozók gazdagsága és befolyása a leglátványosabb módon a központi kormányzatnak nyújtott kölcsönökben nyilvánult meg.⁹

Az utóbbi években behatóan foglalkoztam a dunai térséghez ezer szállal kötődő délnémet kereskedelmi tőke működési mechanizmusával és keleti irányú kapcsolatrendszerével. Ebben a multilaterális gazdasági hálózatban kiemelt szerepet játszott a Habsburgokkal fenntartott kontaktus, amely összességében egy olyan többpólusú hálózatot hozott létre, amely a hitelfolyósításra, illetve az abból származó gazdasági előnyök kihasználására épült. A rendelkezésre álló forrásanyag eddig megvalósított feldolgozása, illetve a tanulmány terjedelmi korlátai azt teszik lehetővé, hogy kiemeljek olyan jelentős hitelügyleteket, amelyek jellemző esetekként interpretálhatók a korabeli Habsburg adminisztráció és a hitelszféra közötti kapcsolatrendszerben. Döntően a Weis- és a Manlich-ház, valamint a Paller-Weis és a Paller-Herbst cégek által meghatározott üzleti körre fogok koncentrálni, továbbá kiragadva tárgyalom még a Fugger és a Welser cég néhány ügyletét, végül még olyan jelentősebb cégek hitelvétevényességét is érinteni fogom, mint a Haug-Langenauer-Link társaság, a Grimmel-Neidhart-Seiler társaság, a Baumgartner-, a Rehlinger-, valamint az Österreicher-ház.

A gazdasági szereplőknek és az állami szektornak pénzügyi alapokon nyugvó kapcsolatrendszerén belül itt kiemelten az államnak nyújtott hiteleket fogom vizsgálni. Jelen tanulmány a hatalmi központot nem egyfajta absztrahált államfogalomként kezeli, hanem a közép-európai Habsburg államkonglomerátum és a korai kapitalista kereskedelmi-vállalkozói társaságoknak a kapcsolata áll az elemzés fókuszában.¹⁰ A hálózatban részt vevő állami és üzleti szereplők közül a tanulmány hangsúlyosabban a kapcsolat utóbbi elemét kívánja vizsgálni, döntően a jelentősebb augsburgi bankházak ilyen irányú tevékenységéhez fogok újabb információkkal szolgálni. A hitelezők és az általuk biztosított összegek mellett további vizsgálható szempontok: a felhasználási terület, azaz a hitelfelvétel célja, a hitelfolyósítás módja, valamint a megtérülési forma. A hitelfelvétel céljáról ritkábban nyerünk információkat, míg a törlesztés módjáról és/vagy a megtérülés változatos formáiról gyakrabban értesülünk a forrásokból. Jelen munka arra keresi a választ, hogy a rendelkezésre álló forrásanyagból mennyiben igazolható a fenti megállapítás, miszerint a korai kapitalista vállalkozói társaságok hiteleinek alapvető jelentősége volt abban, hogy a közép-európai Habsburg államkonglomerátum eleget tudott tenni a fennmaradásához nélkülözhetetlen pénzügyi feladatoknak.

⁹ Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paller und Rehlinger 1539–1642. Wirtschaft und Politik im 16/17. Jahrhundert. Szerk. Reinhard Hildebrandt. In: Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. 19. k. 1. r. Stuttgart, 1996. (a továbbiakban: DHA 19/1) 17.

¹⁰ Az államkonglomerátum vagy másként *összetett állam* koncepciójához Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010. 77–84.

Az állami szféra pénzügyi igényei

A „kiterjesztett kora újkor” egyik legfontosabb tendenciája volt a központosított államszervezet kialakulása.¹¹ A 15–16. századi gazdasági átalakulással párhuzamosan, illetve annak következményeként zajlott az állam hivatali rendszerének, ezen belül pedig főként a pénzügyigazgatásnak a racionalizálása. Azok az európai államok voltak a korszak nyertesei, amelyek meg tudták teremteni a hatékony államfinanszírozási rendszereket, sőt növelni tudták pénzügyi eszközeik hatékonyságát. A legfontosabb közvetlen finanszírozási módszer a legkülönbözőbb formákban megjelenő adóztatás volt. Azok az államok, amelyek rendszer szinten sikeresen hajtották végre az átalakítást, azaz tágabb értelemben megalapozták a modern finanszírozási rendszert, nemcsak egyszerűen az államháztartás egyensúlyát tudták stabilabban megőrizni, hanem — az előző tényezővel szoros összefüggésben — nagyobb katonai potenciálra is szert tudtak tenni, valamint a 16. század második felében bekövetkező pénzügyi válságoktól is nagyobb eséllyel tudtak függetlenedni.¹² Az adók, vámok és egyéb illetékek hatékony kiaknázására szolgáló modern államszervezet kiépítése azonban rendkívül magas költségekkel járt. Mindemellett egyre nagyobb terhet jelentettek a mindenkori háborúk költségei, valamint — kisebb jelentőséggel — még az udvarok emelkedő reprezentációs kiadásai is. Mindezek következtében az európai államok részéről egyre nagyobb pénzigény jelentkezett. Ezt a tendenciát összekapcsolva a fent részletezett készpénz-hiánnyal, nyilvánvaló, hogy a tradicionális államfinanszírozási eljárások már nem lehettek elégségesek a fokozódó pénzügyi igények kielégítésére.

A háborús kiadások súlya a formálódó félben lévő Habsburg államkonglomerátum esetében hatványozottan érvényes volt. Nemcsak az osztrák, a cseh és a magyar rendek, hanem a Birodalom rendjei is az oszmánok elleni védelmet tartották a Habsburgok elsődleges feladatának. A korszak sajátosságaiból adódóan nemcsak az oszmánokkal több fronton vívott háború, hanem a franciákkal váltakozó heveséggel a teljes kora újkoron keresztül húzódnó konfliktus, valamint a Birodalom belső krízisei is szűnni nem akaró pénzügyi terheket jelentettek a dinasztia számára. Az oszmánok elleni védelem szempontjából úgy fogalmazhatnánk, hogy a Habsburgok számára nem állt rendelkezésre „felkészülési fázis” a veszély elhárítására. A dinasztia fennhatósága alatt álló közép-európai államoknak 1526 után, de legkésőbb 1541 után már a folyamatos oszmán katonai fenyegetés árnyékában kellett kiépíteni a védelmi rendszert. Mindehhez pedig elengedhetetlen volt létrehozni a modern államszervezet legfontosabb szegmensét, a hatékony pénzügyigazgatási rendszert.

A közép-európai Habsburg államkonglomerátum tehát már első időszakában komoly kihívásokkal nézett szembe. A legfontosabb külső veszélyforrásra, az oszmán fenyegetésre adható reakciótól alapvetően függött a fiatal állam-

¹¹ A kora újkor definiálási lehetőségeihez l. *Tózsá-Rigó Attila*: A dunai térség szerepe a kora újkor Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai. Miskolc 2014. 15–16.

¹² *K. Kıvanç Karaman – Şevket Pamuk*: Ottoman State Finances in European Perspective, 1500–1914. *The Journal of Economic History* 70. (2010) 593–629. 593–594.

együttes léte. Az erődhálózatból álló védelmi rendszer csak abban az esetben működhetett hatékonyan, amennyiben megfelelően felszerelt mezei seregek támogatták a védelmi vonalakat. A hadászati szempontból döntő tényezővé váló, tűzfegyverekkel felszerelt tömeghadseregek fenntartása drasztikus mértékben növelte az állami kiadásokat. Itt visszautalhatunk a fejezet elején tett általános megállapításokra, a közép-európai Habsburg államkonglomerátum speciális geostratégiai helyzeténél fogva hatványozottan érvényes volt a kérdés, hogy a Habsburgoknak sikerül-e hatékony pénzügyigazgatási rendszert kiépítenie. Mindehhez elengedhetetlen volt a teljes államszervezet átszervezése. I. Ferdinánd és utódai, főként II. Miksa uralkodásának korszakos jelentőségű teljesítménye volt a modern igazgatási és adminisztrációs rendszer felállítása. Ennek a modernizációs törekvésnek az elsődleges célja a bevételek minél nagyobb arányú növelése volt.¹³ Szélesebb értelemben véve megteremtették a külső fenyegetés elhárításához szükséges logisztikai bázist, annak a teljes állami szférát átölelő, nemcsak a szűken értelmezett katonai háttért magába foglaló értelmében.¹⁴

A vizsgált korszak ebből a szempontból még erősen átmeneti jelleget öltött. A 16. század második negyedétől már megkezdődött a modern államrendszer alapjait jelentő szervek felállítása, a kor követelményeihez igazodó hivatali struktúra kialakítása, azonban a rendszerszintű intézkedések pénzügyi téren egyelőre még nem hozták meg a kívánt eredményt. Az átmeneti korszak pénzszerzési eszköztára rendkívül változatos képet mutatott, s még folyamatosan jelen voltak olyan eljárások, amelyek már jól ismertek voltak a korábbi korszakokból is. Többek között ilyennek tekinthetjük az uralkodói kézben lévő javak, jövedelmek, illetve birtokok elzálogosítását. Legjellemzőbben közép- vagy hosszú távú törlesztésre lekötött jövedelmekként említhetjük a bánya- és a vámjövedelmeket (utóbbira lásd később példaként az engelhartszelli vámhely elzálogosítását a Weis cégnek). Ezek mellett előfordult egész városok elzálogosítása is. Így egy kevésbé ismert esetként említhető, hogy 1538-ban Ferdinánd 200.000 arany dukátért adta zálogba a tiroli Meran városát Velencének.¹⁵

¹³ A Habsburg pénzügyigazgatás kiépülésére átfogóan l. *Peter Rauscher: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576).* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 41.) Wien–München 2004. 122–187. A Magyar Királyság területén történő pénzügyigazgatási modernizációra összefoglalóan és a királyság bevételeire és kiadásaira l. *Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 59–103.* A katonai költségekre l.: *Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében.* In: *Végvár és ellátás.* (Studia Agriensia. 22.) Szerk.: Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás. Eger 2001. 183–219. A Habsburg pénzügyigazgatás átszervezésére, a különböző kifizetőhelyek, pénztárak létrehozására és a hadi költségek előteremtésére és kifizetésére l. összefoglalóan: *Kenyeres István: A Habsburg monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623.* Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. *Levéltári Közlemények 78. (2007) 2. sz. 85–138.* és újabban: *Uő: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig.* In *Történelmi Szemle, 2013. 4. sz. 541–568.*

¹⁴ *Streich, B.: Amechtman i. m. 366., 369.*

¹⁵ A forrásban a város Maranként szerepel (ma: Olaszország Merano/Meran). *Archivio di Stato Trento (AST), Archivio del Principato Vescovile di Trento (APV), Sezione tedesca (sez. ted.),* Nachregistrierten Urkunden und Acten des Hochstiftischen Deutschen Archivs von Trient Nr. 276. dok. 3. A Trentóban végzett kutatásaimat a „Campus Hungary Rövidtávú tanulmányút felsőoktatási

Ebbe a komplex folyamatba illeszkedett a polgárság által felhalmozott tőkemennyiség, amely rendelkezésre állt a szinte folyton pénzsűkében lévő állami központoknak. A témával foglalkozó szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy a Habsburgok ún. történeti teljesítménye nem valósulhatott volna meg a vállalkozói konszernnek, másként bankházak folyamatosan biztosított és nagy összegű hitelei nélkül.¹⁶ A hitelezők között — legalábbis a 16. században — a délnémet bankházak játszották a legjelentősebb szerepet. A korábban említett okokból a húszas évektől tehát drasztikus mértékben megnőtt a Habsburg-ház hitelszükséglete. V. Károly és I. Ferdinánd pénzügyi szakemberei leginkább az augsburgi bankházak felé fordultak ilyen igényeikkel. Ennek az együttműködésnek a háttéréként több tényező említhető. Egyrészt az itteni cégeknek állt rendelkezésükre az akkori Európa tőkeállományának legtekintélyesebb része. Másrészről a korona és az augsburgi gazdasági elit között már a korábbi években is hatékony kooperáció alakult ki. Az állami és az üzleti szférának ez a hosszú távú összefonódása mindkét fél számára előnyös volt, legalábbis a század első két harmadában. Ez a korszak a kora újkori gazdasági rendszer konjunkturális szakasza volt, amelyben a délnémet, főként pedig az augsburgi vállalkozói konszernek a globális gazdasági rendszer kulcspozícióit foglalták el. A város történetében ezt a konjunkturális időszakot Augsburg aranykoraként szokták emlegetni.¹⁷

A hitelezők számára még az sem jelentett problémát, hogy az állami központok súlyosan eladósodtak. Az udvar részéről a mobilizálható tőkemennyiség mellett fontos volt még az augsburgi üzletemberek nagyfokú rugalmassága.¹⁸ Ez az üzleti flexibilitás nem elsősorban abban érhető tetten, hogy az augsburgi pénzemberek nagyobb türelemmel kezelték a törlesztési elmaradásokat, hanem hogy nagyobb hajlandósággal fordultak az olyan ellentételezési formák

munkatársaknak” kutatói ösztöndíj segítségével végeztem el. Itt szeretnék köszönetet mondani prof. Andrea Bonoldinak (Trentói Egyetem Gazdaságtudományi Kar), Katia Occhinak (Istituto Storico Italo–Germanico, Trento), valamint Molnár Antalnak és Lakatos Bálintnak a trentói levéltárakban végzett kutatásaim során nyújtott szakmai segítségükért.

¹⁶ Az elmélethez a teljesség igénye nélkül: *Götz von Pölnitz*: Die Fugger. Tübingen, 1970. 179–198. A kérdéses vállalat típusra gyakran használt *bankház* kifejezésnek ebben a tanulmányban — mivel hitelezésről van szó — látszólag nagyobb létjogosultsága lenne. Ez a megnevezés azonban azt sugallja, hogy a cégek üzleti struktúrája kizárólag a hitelszférára épült. Így viszont degradálnánk a kereskedelmi ügyleteknek az üzleti stratégiában játszott szerepét. Mindennek tekintetében a bankház kifejezést inkább stilisztikai okokból tartom használhatónak, s véleményem szerint az újkori történeti terminológiából átvett (vállalkozói) *konszern* kifejezés pontosabban fedti a cégek összetett tevékenységi területét. A komplex tevékenységi körre számos példát lehet hozni. A tanulmány egyik forrásbázisát képező *Niederösterreichische Gedenkbücher* egy jellemző megfogalmazását emelném itt ki. Egy 1565-ös iratban a cégek tevékenységére egy olyan nagy értékű (89.000 rajnai forint) higanylevélkapcsolású üzlet kapcsán utalnak, amelyben több ilyen cég részesedett. Ezeknek az összetett profilú konszerneknek a dunai térségben végzett kereskedelmi forgalmát úgy jellemezték, mint: „*die handßleuth zu Augspurg, so ain zeitlanng in Österreich gehandelt*”. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA AVA FHKA), Niederösterreichische Gedenkbücher (NÖ GdB) weiße Nummer (w. Nr.) 98. évkör 1565. f. 291r. L. még később a Manlich–Weis–Paller–Herbst üzleti kör kereskedelmi irányait.

¹⁷ L. újabban pl.: *Bernd Roock*: Geschichte Augsburgs. München 2005. 97–130.

¹⁸ *Gerhard Seibold*: Die Manlich. Geschichte einer Augsburger Kaufmannsfamilie. Sigmaringen 1995. 64–65.

felé, amelyek a központi pénzügyigazgatás folyamatos készpénz-hiányát igyekeztek áthidalni.

Adalékok európai hitelforgalomra alapozott többirányú kapcsolatrendszerhez

Mielőtt rátérnék az államnak nyújtott hitelek tárgyalására, érdemes előljáróban áttekinteni az üzleti hiteleknek a korabeli gazdasági rendszerben képviselt szerepét. Amennyiben akár csak egyetlen cégnek a profilját szeretnénk meghatározni, nem elegendő felsorolni a cég által forgalmazott főbb árucsoportokat, illetve bemutatni azok általános minőségi és mennyiségi jellemzőit. Az említett cégprofilok reális ábrázolásához elengedhetetlen a hitelforgalmat legalább részben felölelő hálózatokat is vázolni. Ezekből reményeim szerint a jövőben körvonalazódhat a hasonló üzleti tranzakciókra alapozódó makroökonómiai, azaz több cég, vagy cégcsoport által alkotott hálózati szisztéma.

Korábban említettem, hogy a tőkeállomány mellett ugyancsak nagy jelentősége volt annak, hogy a legnagyobb hitelkibocsátó cégek között erős üzleti hálózat állt fenn. A hitelforgalmi tranzakciókra épülő üzleti hálózat komplexitását legérzékletesebben talán az jelzi, hogy bizonyos esetekben a legnagyobb konszernnek is kénytelenek voltak hitelt igénybe venni. Az európai gazdasági rendszer egyik vezető cége, a Fuggerek például a magyarországi kivonulásuk idején egyre nagyobb figyelemmel fordultak a hitelszféra felé. Ahhoz, hogy jelentősebb kihelyezhető tőkeállományra tegyenek szert, 1546-ban jelentős hitelfelvételt eszközöltek: 35 (!) üzleti partnerüktől összesen 110.000 flamand font — átszámítva 460.000 rajnai Ft (rFt) — értékben vettek föl hitelt Antwerpenben. Ebben a hitelezői csoportban találjuk többek között Sebastian Neidhartot (rendelkezésre bocsátott hitelösszeg: 14.570 font), Bartholomäus Welsert (12.600 font) és a Haug–Langenauer–Link társaságot (mintegy 6.500 font).¹⁹ A Grimmel–Neidhart–Seiler társaság kimutatásai szerint kisebb összegben már 1545-ben is tartoztak a Fuggerek Neidhartnak és társainak.²⁰ A Fuggerek 1551–1558 közötti üzleti nyilvántartása alapján csak 1552 második felében 70.000 rFt hitelt, majd 1554-ben további 30.000 rFt-ot vett fel Európa egyik legnagyobb konszernje. A készpénzhiány által szinte minden szegmensében meghatározott rendszer már-már paradox momentumaként értékelhető, hogy az utóbb említett összeget a cégvezető, Anton Fugger megfogalmazása szerint azért vette igénybe, hogy ki tudja fizetni személyes tartozásait.

A nemzetközi pénzpiac egyik legmeghatározóbb cége azért volt rákényszerülve ilyen hitelfelvetelekre, mert saját aktívájuk jelentős része kintlévőségként szerepelt könyvelésükben. Ezeknek a követeléseknek pedig a legnagyobb része a Habsburgokkal és más uralkodó házakkal szemben állt fenn. Ugyanak-

¹⁹ *Mark Häberlein*: Die Fugger. Geschichte einer Augsburger Familie (1367–1650). Stuttgart 2006. 90.

²⁰ Stadtarchiv Augsburg (a továbbiakban StA. Abg.) Kaufmannschaft und Handel (KuH) Litteralien (L) 10. Handelsakten der Familien Neidhart, Seiler, Grimmel und Flaum ca. 1547–1554. Fasc. 2.; továbbá StA. Abg. KuH L 13. Handelsakten betr. die Familien Alexius Grimmel, Sebastian Neidhart und Hieronymus Seiler, 16. Jh. f. 13r.

kor a Fuggerek időről időre szinte az összes jelentősebb augsburgi cégnek folyósítottak hitelt, azaz a fent említett hálózatban az egyes üzleti szereplők közötti, hitelekre alapozott kontaktusok az esetek döntő többségében kétirányú kapcsolatok voltak.

A hiteltevékenységre alapozott kapcsolatok rendszerét tehát egy olyan bonyolult üzleti hálózatként értelmezhetjük, amelyben a *network* pontjait a hitelezők, illetve az adósok jelentik. A hálózati pontok, azaz a cégek közötti kapcsolatot az aktuális hitelforgalmi tranzakció adja meg. A hálózat vizualizálásánál a kapcsolat irányát is meg tudnánk határozni, aszerint, hogy ki kinek nyújtott hitelt. Ennek köszönhetően szerepel a fejezet címében a „többirányú” jelző, mivel a hitelforgalomra alapozódó kapcsolatrendszerben a cégek hitelkibocsátóként és hitelfelvevőként egyaránt megjeleníthetők. Felmerülhet a csábító lehetőség, hogy ennek alapján ábrázoljuk a 16. század első felének konjunktúráis időszakában a korabeli hitelforgalmat. Sajnos azonban egy ilyen kapcsolati jellemzőkre alapozott *network* vizualizációja még abban az esetben is igen jelentős nehézségeket okozna, ha „csak” egyetlen állami adminisztrációhoz kapcsolódó hitelforgalmat próbálnánk meg akár csak néhány éves perióduson belül szemléltetni.

Az alábbiakban az augsburgi üzleti élet két vezető cégének, a Fuggereknek és a Welsereknek az idevonatkozó hiteltevékenységére vonatkozó adatok alapján kívánjuk szemléltetni a fenti sajátosságokat. Mivel a század első évtizedeiben, különösen az 1519-es császárválasztás kapcsán folyósított összegek és azok háttere általánosan ismertek, inkább hiteltevékenységük néhány, eddig kevésbé tárgyalt szegmensére helyezem a hangsúlyt.

A Fuggerek üzleti stratégiájában olyan jelentős szerepet töltött be az állami hitelezés, hogy miután V. Károly és II. Fülöp 1553-ban átmenetileg Németalföldre tette át székhelyét, a Fuggerek is áthelyezték hitelezési tevékenységük központját Antwerpenbe. Ottani faktoruk, Mathäus Örtel irányította a kölcsönügyleteket. A franciákkal kiújuló háború miatt a Habsburgoknak új hitelekre volt szüksége. A Fugger-faktor készséggel folyósította a kért összegeket, ellentételezésként jelentős mennyiségű amerikai nemesfém-szállítmány értékesítési koncesszióját helyezték kilátásba. Tényleges ellentételezésként még 1553-ban valóban komoly mennyiségű ezüst érkezett be Antwerpenbe. Ennek köszönhetően Örtel 1555–1556-ban közel 900.000 dukát értékben nyújtott újabb hiteleket az uralkodónak. A mindössze néhány hónappal később bekövetkező spanyol államcsőd tehát a Fuggerek számára is rendkívül negatív hatással volt. A cég számára további csapást jelentett, hogy a spanyol udvar a hadsereg költségeire zároltatta az Amerikából érkező ezüstszállítmányokat. Ez utóbbi intézkedés további 570.000 dukát értékben okozott kárt az augsburgi konszernnek.²¹

²¹ A veszteségek miatt a Fuggerek változtattak a személyi struktúráján is, Örtelt visszahívták, s Anton Fugger Hans nevű fiát valamint a cég szolgálatában álló nagytekintélyű szakembert, Sebastian Kurzot küldték Antwerpenbe a krízis menedzselésére. *Häberlein, M.*: Die Fugger i. m. 91. Figyelemre méltó, hogy az antwerpeni képviselet üzleti struktúrájában a korábbi kudarcok után is megmaradt a hiteltevékenység központi szerepe. Hans újabb hiteleket nyújtott az angol királynénak, illetve Albánnak. *Häberlein, M.*: Die Fugger i. m. 92.

Bár Ferdinánddal ekkoriban átmenetileg megromlott a viszony, mivel a Fuggerek illegálisan vittek ki ezüstöt Velencébe, ami miatt Antonnak személyesen is védekeznie kellett az 1559-es birodalmi augsburgi gyűlésen. Mindettől függetlenül a század második felében az egyre jelentősebb gondokkal küzdő Welsereket megelőzve a Fugger konzern maradt a dinasztia egyik fő finanszírozója. A vállalkozó-fejedelem Anton Fugger halála előtt nem sokkal újabb kölcsönt folyósított Ferdinándnak 40.000 forint értékben, illetve 30.000 rFt-ot hitelezett a későbbi császárnak, Miksának.²²

Bár a Fugger hitelezés fókuszában a Habsburg fivéreknek nyújtott kölcsönök álltak, az augsburgi konzern más uralkodóknak, így többek között a portugál, a francia, a dán és az angol királynak, vagy a firenzei nagyhercegnek is biztosított hitelt.²³ Kis túlzással kijelenthetjük, hogy a Fuggerek Európa összes jelentősebb állami központjának hiteleztek. Mindemellett „kisebb” fejedelmi adminisztrációknak is folyamatosan biztosítottak kölcsönöket.

A hazai szakirodalomban eddig még nem tárgyalt példával szeretnék itt szolgálni. A korszakban jelentős tiroli birtokaiból, illetve bányá- és vámjövedelmekből tekintélyes vagyont felhalmozó, nagyvonalú mecénásként, V. Károly és I. Ferdinánd befolyásos diplomatájaként, majd utóbbi kancellárjaként is ismert Bernhard von Cles trienti püspök-hercegnek is folyósított hiteleket az augsburgi cég. Cles először 1529 elején vett fel 200 rFt-ot az antwerpeni Fuggerfaktortól. Még ugyanezen év nyaráról maradtak fenn a püspök-diplomata és a délnémet konzern által kötött hitelszerződések. Ezek szerint Bécsben 5.000 arany dukátot vett fel Cles a Fuggerektől. A több példányban fennmaradt hitelszerződés értelmében — első olvasatra kissé nehezen érthető módon — úgy egyeztek meg, hogy a kölcsönt négy hónapon belül Nápolyban fogja visszafizetni a püspök-herceg egyik embere. A szerződésben rendelkeztek arról is, hogy ha a törlesztés nem valósulna meg Nápolyban, akkor a későbbiekben Augsburgban, Innsbruckban, vagy Bécsben kell visszafizetnie a hitelt a püspöknek, vagy örököseinek.²⁴ Az említett kitétel gyakorlatiassága abban rejlett, hogy a lehetséges helyszíneket gyakran érintette a püspök diplomáciai, vagy egyéb útjai során, illetve a Fugger-székhely Augsburg mellett a másik két városban jelentős Fugger-faktorátus működött.

Amint azt említettem, az egész kontinenst behálózó hitelforgalom nem kizárólag csak a készpénzhiányra vezethető vissza, hanem szerepet játszottak praktikus szempontok is. Ilyenre látunk példákat a trienti püspöknek biztosított további kölcsönök esetében. Cles 1530-ban, vagy 1531-ben megrendelt kárpit („*siben stuckh Tapezerey*”) árával maradt adós egy antwerpeni mesternek. Az összeg kiegyenlítésére az augsburgi Baumgartner-háztól vett fel hitelt 1.000 magyar arany dukát („*1000 Ducaten Ungar*”) értékben. A püspök az adósságot mai fogalmaink szerinti áthidaló kölcsönrel rendezte („*nebst einer Ueberbindung dieser Schuld auf Johann Baumgartner zu Augsburg*”). A forrás érdekessé-

²² Häberlein, M.: Die Fugger i. m. 92.

²³ Häberlein, M.: Die Fugger i. m. 89.

²⁴ A törlesztés áthúzódott a következő évre, 1531-re azonban Cles maradéktalanul visszafizette a hitelt. APV sez. ted. capsza 27. Nr. 371. lett zz.

ge, hogy nem egyértelmű, hogy az áthidaló kölcsönt a Fugger-, vagy a Welsersháztól vette föl, ugyanis a szövegben mindkét konszern antwerpeni faktorát említik („*durch die Fuggerischen oder welscherischen factorn daselbst zu Anndtorff*”).²⁵ A hasonló pénzügyi eljárások a fizikai értelemben vett készpénzforgalom megkönnyítését, sőt pontosabb megfogalmazásban a kiküszöbölését szolgálták.

Más megközelítésből a hitelfolyósításnak és hitelfelvételnek földrajzi értelemben is voltak gyakorlatias oldalai. Cles számos alkalommal teljesített diplomáciai küldetést I. Ferdinánd megbízásából. Így részt vett többek között V. Károly 1530-as bolognai koronázásán, és az 1534-es pápaválasztáson.²⁶ Két évvel később Cles I. Ferdinánd megbízásából — ekkor már főkancellárként — Rómába, majd Bécsbe utazott.²⁷ A nagy vagyonnal rendelkező püspök-kancellár az utazás költségeire fel is vett 2.000 korona kölcsönt. A hitelkibocsátó újfent a Fugger-konzern volt. A hitelt rendkívül praktikus módon a diplomáciai küldetés első állomásán, Cristof Muelich, római Fugger-faktornál hívták le áprilisban. Az itt aláírt szerződés értelmében pedig az összeget augusztusig kellett visszafizetni Hallban, amely történetesen a Fuggerek tiroli bányászati érdekségeinek központja volt.²⁸

Végül a hitelforgalomra épülő, többirányú multilaterális hálózathoz még egy adalékkal szolgálunk a trentói püspöki levéltár fennmaradt iratai. A püspök-herceg nemcsak a Fuggerek, a Welserek és a Baumgartnerek hitelfelvévőjeként jelent meg a pénzügyi körforgásban, hanem 1535 márciusában I. Ferdinánd kérésére Cles 300 rFt-ot hitelezett, amelyből az uralkodó linzi tartózkodását, illetve hazautját kívánta finanszírozni. Az összeget érdekes módon Leonhard Freiherr von Vels vette át a püspök megbízottjától. Még ugyanebben az évben Cles bíboros 3.000 rFt-ot folyósított Hans Angerer udvari fizetőmesternek a török elleni védekezés céljára. A rendszerben rejlő realizmus itt is tetten érhető, az összeget ugyanis Lorenz Fleischer bécsi Fugger faktor fizette ki Angerernek.²⁹

²⁵ APV sez. ted. capsza 27. Nr. 374. lett ccc.

²⁶ APV sez. ted. capsza 27. Nr. 377. lett fff.

²⁷ Cles 1536-os diplomáciai küldetését részletesen elemzi a vonatkozó szakirodalom: *Gerhard Rill: Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526)*. Band 1.: Außenpolitik und Diplomatie. (Forschungen zur europäischen und vergleichenden Rechtsgeschichte. Bd. 7.) Wien–Köln–Weimar 1993. 120. A diplomáciai források szerint Nápolyban Szapolyai küldötteivel (is) tárgyalt. *Alfred A. Strnad: Bernhard von Cles (1485–1539). Herkunft, Umfeld und geistiges Profil eines Weltmannes der Renaissance. Zum Erscheinungsbild eines Trientner Kirchenfürsten im Cinquecento*. Innsbruck–Wien–München–Bozen 2004. 90. *Renato Tisot: Ricerche sulla vita e sull'epistolario del cardinale Bernardo Cles (1485–1539)*. Collana di monografie XVIII. Società studi trentini di scienze storiche. Trento 1969. 140–142.

²⁸ APV sez. ted. capsza 27. Nr. 377. lett fff.

²⁹ APV sez. ted. capsza 27. Nr. 375. lett ddd. 3–4. dokumentum. A püspök gyakran járult hozzá viszonylag jelentős összegekkel a magyarországi harcok költségeihez. Többek között 1529-ben Hans Katzianernek utalt át 600 rFt-ot, 1532-ben pedig közel 1000 forint hitelt vett fel azért, hogy páncélok és más hadfelszerelést vásároljon a magyarországi hadszíntéren bevetett csapatoknak. APV sez. ted. capsza 27. Nr. 375. lett ddd. 1–2. dokumentum.

A trienti püspök pénzügyeinél említett Welser konzern a 16. század egyik legmeghatározóbb augsburgi cége volt. A Welser-ház a Vöhlín–Welser társulásból nőtte ki magát.³⁰ Ez utóbbi társaság a délnémet cégek között élen járt az ibériai pozíciók kiépítésében. Már 1503-ban kereskedelmi szerződést kötöttek a portugál uralkodóval, majd egy évvel később megalakult a lisszaboni faktorátusuk.³¹ Zaragozai és valenciai faktorátusukon keresztül 1510-től a spanyol fűszerkereskedelemben szereztek pozíciókat, továbbá a Maluku-expedíciók finanszírozásában már az első évtől, 1519-től részt vettek.³² Összességében mégis kijelenthető, hogy a Vöhlín–Welser cég ebben az időszakban még kisebb hangsúlyt fektetett az állami központokkal bonyolított hitelügyletekre. A nem sokkal később a cégvezetést saját kezében összpontosító Bartholomäus Welser volt az, aki korán felismerte ennek az üzletágnak a jelentőségét.

Az üzleti szféra és a hatalmi központok közötti kapcsolatoknak a legszembevetőbb és széles körben ismert momentumát a későbbi V. Károlynak a császárválasztásra folyósított hitelek képezték. A Fuggereknek ez a közel 850.000 rFt-os befektetése közismert. Mellettük 143.000 forinttal a Welserek voltak a legjelentősebb hitelezők a „projektben”.³³ Ezen kívül már jóval kevesebb információt tudunk a Welser-ház és a dinasztia közötti további pénzügyi kapcsolatokról. Károly uralkodásának első éveiben — csak az 1522 és 1532 közötti időszakból — legalább 23 hitelügylet jött létre a Welser-ház és a császár között. Nyilvánvalóan nem a véletlennek köszönhetően indult el a Welserek ún. Venezuela-projektje: 1528-ban írták alá az újonnan felfedezett területeken széleskörű koncessziókat biztosító szerződéseket.³⁴ A Welser-ház folyamatos hiteltevékenységének köszönhetően létrejött az első interkontinentális koncessziós szerződés.

A fent említett 23 kölcsönügyletből a Welserek 14 esetben a Fuggerekkel közösen hiteleztek V. Károlynak. E hitelek összértéke több mint 2,5 millió guldent tett ki.³⁵ Figyelemre méltó, hogy egy évtizeden belül a császárválasztáshoz biztosított összeg több mint két és félszeresét bocsátották a császár rendelkezésére. Korábban Anton Fugger hitelfelvételénél már láttunk rá példát, hogy több cég működött együtt egy-egy nagyobb összegű hitel folyósításánál. Az állami központok által igényelt hitelek esetében még gyakoribb volt az ilyen jellegű kooperáció. A kihelyezhető tőkeállomány korlátozottsága mellett a kockázati tényező csökkentése is nagyban szerepet játszott ezekben az ügyletekben. Számos példát találunk ilyen együttműködésre: így például 1527-ben a Fuggerek

³⁰ A Vöhlín–Welser társulás átalakulásához és a Welser konzern korai történetéhez újabban l. *Tózsá-Rigó A.: Kapitalista i. m.* 28.

³¹ *Jörg Denzer: Die Konquista, der Augsburger Welser-Gesellschaft in Südamerika (1528–1556).* München 2005. 45–47.

³² A portugál és a spanyol fűszer-üzletekhez részletesen l. *Tózsá-Rigó A.: Kapitalista i. m.* 48–49.

³³ *Mark Häberlein: Fugger und Welser: Kooperation und Konkurrenz 1496–1614.* In: *Die Welser. Neue Forschungen zur Geschichte und Kultur des oberdeutschen Handelshauses.* Szerk. Mark Häberlein – Johannes Burkhardt. Berlin 2002. 228.

³⁴ *Denzer, J.: Die Konquista i. m.* 50. Később ennek a mintájára indult a Fuggerek ún. Chile-projektje, amely azonban hosszú távon veszteséget hozott a cégnek.

³⁵ *Walter Großhaupt: Die Welser als Bankiers der spanischen Krone. Scripta Mercaturae* 21. (1987) 158–188. idézett hely: 163.

10.000 rFt-ot, ezzel egy időben a Manlich-ház 9.000 rFt-ot, végül a Baumgartner konzern 8.000 rFt-ot hitelezett I. Ferdinándnak. Az ilyen esetekben annak is szerepe volt, hogy a vállalkozói társaságok a hitelfolyósítás terén is konkuráltak egymással.³⁶ A két legnagyobb augsburgi konzern 1539–1540-ben együttesen közel 900.000 dukát kölcsönt nyújtott a spanyol koronának.³⁷ Bartholomäus Welsler utolsó alkalommal 1551-ben egy 318.000 dukátos kölcsönt folyósított a császári kormánynak.³⁸ A Welserek által ebben az időszakban a Habsburg adminisztráció számára biztosított hitelállomány meghaladta a Fuggerek által folyósított kölcsönök összértékét.³⁹

A hitelszféra komplexitását érzékeltetve érdemes újfent kitérni azokra a kölcsönökre, amelyeket a kontinentális üzleti hálózat középponti funkciójú cégei nyújtottak egymásnak. Az előzőekben már említettem a Fuggereknek 1546-ban folyósított kölcsönt. A Welsler-ház a Fuggerek mellett más kereskedő társaságoknak is hitelezett. Bartholomäus Welsler 1543–1544-ben, majd az évtized végén több lépcsőben több ezer forint összegű hitelt folyósított az ugyancsak jelentős forgalmat bonyolító augsburgi Grimmel–Neidhart–Seiler bankháznak, amelynek egyik feje a Fuggereknek 1546-ban hitelező Sebastian Neidhart volt.⁴⁰

A korszak két csúcs-cége mellett érdemes további, a hazai szakirodalomban kevésbé tárgyalt társaságokra is kitérni. A Fuggereknek hitelező üzleti kör korábban említett tagjai közül a Haug–Langenauer–Link társaság hitelügyleteiről viszonylag részletes információkkal rendelkezőnk. Az Augsburgi Városi Levéltár anyagában fennmaradt a társaság üzleti könyve, amely két kötetben az 1532–1549, valamint az 1551–1562-es éveket foglalja magába. A források segítségével képet kapunk arról, hogy a hitelszféra milyen szerepet játszott a társaság üzleti struktúrájában. A főként Ulrich Link és Anton Haug nevével fémjelzett vállalkozás a délnémet társaságok tipikus útját járta be a konjunkturális időszakban. A harmincas években elsősorban még vászonkereskedelemmel foglalkoztak, s ekkor még csak nyolc faktorátusuk volt – többek között Nürnbergben, Ulmban, Antwerpenben és Velencében. Később beszálltak a schwazi és a joachimstahli bányászati üzletbe, s a század közepére a társaság által működtetett üzleti hálózat már 18 faktorátussal működött Angliától és a Baltikumtól a

³⁶ Mathias Manlich 1530-ban elérte, hogy — a Fuggereket megelőzve — az ő cége nyújthasson kölcsönt a koronának. A hitelt 23.000 márka ezüstben teljesítette a társaság. Ellentételezéseként megint csak egy jellemző gyakorlatra látunk példát: a Manlich-ház áttételesen befolyásolhatta a térség rézpiacát, 1531-től ugyanis három éven át kedvező áron jutottak hozzá rézhez udvari kezelésben lévő bányákból. *Seibold, G.*: Die Manlich i. m. 65. A versenyhelyzet egyébként nem akadályozta az együttműködést. Mathias Manlichnak 1533-ban 2.000 forint kereskedelmi hitelt folyósítottak a Fuggerek. A dunai útvonal kereskedelmében folyamatosan kooperáltak. Egyik alkalommal a Manlich cég engedte át az óvári harmincadnál érvényesíthető vámmentességét a Fuggereknek. Végül 1538-ban utóbbiak segítették a Manlich céget egy nápolyi üzletben. *Seibold, G.*: Die Manlich i. m. 46.

³⁷ *Häberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. 228–229.

³⁸ Az 1520–1530-as években a császárnak nyújtott Welsler-hitelek teljes összegét Häberlein 2,6 millió dukátra becsüli. *Häberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. 229.

³⁹ Denzer szerint a Fuggerek az ötvenes évek elejéig 1.181.470 rFt-ot folyósítottak V. Károlynak, a Welserek pedig több mint 1.836.000 rFt-ot. *Denzer, J.*: Die Konquista i. m. 48.

⁴⁰ Számos hitelezési üggyel kapcsolatos dokumentum ismert az 1552–1553-as évekből. StA. Abg. KuH L 10. Fasc. 2.; ill. StA. Abg. KuH L 13.

Lengyel Királyságon át Dél-Franciaországig és a Kárpátokig. Bár bővült az árukereskedelmük is, a társaság ekkor már elsősorban a nagy összegű hitelügyleteknek köszönhetően meredeken ívelő fellendülését.⁴¹

A korabeli cégprofilok vizsgálatához jellemző adatokkal szolgálnak a cég iratai. Az üzleti könyvek szerint a cég által forgalmazott árukészlet és a hitelek aránya a harmincas években még 1:3 volt. A következő mintegy húsz évben a hitelszféra javára módosult a társaság üzleti struktúrája. Az árukészlet 1533-ban mintegy 88.000 rFt-ot tett ki, míg 1551-ben 79.000 rFt-ot. Az üzleti kölcsönökből származó hitelállomány viszont ugyanebben az időszakban nominálisan több mint 110%-kal gyarapodott, nevezetesen 168.000 forintról 355.800 forintra emelkedett. Arányában tehát csak a kereskedelmi hitelek értéke az árukészlet értékének már mintegy 4,5-szeresét tette ki, s ehhez járult még 172.000 forint értékben folyósított állami hitel. A cég üzleti struktúrájában tehát a század közepére az árukereskedelem értéke a kihelyezett hitelállománynak már kevesebb, mint 15%-át (!) tette ki.

A század közepén kibontakozó válságok ezt a céget is strukturális változtatásokra kényszerítették. Az hatvanas évektől egyre nagyobb figyelemmel fordultak a bányászati üzletág irányába, illetve a társaság által bonyolított árukereskedelem is újra fellendült, új faktorátusokat hoztak létre és mindezzel szoros összefüggésben jelentős mértékben megerősödtek a közép-európai Habsburg hatalommal kiépített pénzügyi kapcsolataik. Utóbbi tényező a hitelállomány átstrukturálódásában is megmutatkozott. Míg a kereskedelmi hitelek 1533-ban az állami hitelek közel kétszeresét tették ki, addig 1561-re a főként I. Ferdinándnak nyújtott állami hitelek már meghaladták az üzleti szférában kihelyezett tőkeállományt. Mindez számokban is megmutatkozik, a kereskedelmi hitelállomány az 1551-es 355.800 forintról tíz éven belül 235.000 forintra mérséklődött.⁴²

A dunai útvonal egyik jelentős társasága, az Österreicherek gyakran hiteleztek a magyarországi marhaállományt felvásárló mészáros-kereskedőknek is. Ez utóbbi tény is jól mutatja, hogy a hiteltevékenységre épülő üzleti hálózatot szinte minden jelentősebb kereskedelmi útvonal mentén végig lehet követni. A dunai útvonal esetében magyar oldalról — a teljesség igénye nélkül — a pozsonyi Dreiling-Reisner társaság említhető. A társaság vezetői, Thomas Dreiling és Wolfgang Reisner jelentős marhaexportot bonyolítottak. Egyik legnagyobb exportmennyiségükről 1547-ből maradt fenn adat: Dreiling ebben az évben

⁴¹ A cég üzleti struktúrájában a század közepétől érzékelhető, hogy a társaság egyre jelentősebb mértékben fordult a keleti térségek felé. Az 1550-es évekig Antwerpen volt a legfontosabb faktorátusuk, amelynek 280.000 rFt-os aktívája 1551-ben meghaladta az augsburgi központ mérlegét is. A Fuggerekhez hasonlóan azonban a Haug–Langenauer–Link konszern is érzékenyen érintette a kibontakozó nyugat-európai válság. Az ötvenes években az antwerpeni faktorátus mérlege 70.000–100.000 forint közötti értékre esett vissza. A magyarországi alközpontok forgalma a hatvanas évek elején jelentős növekményt mutat: a korábbi 13.000–17.000 rFt-os aktíváról 1562-re mintegy 64.000 forintra ugrott az itteni két alközpont (az egyik Besztercebánya volt, a másik nehezen azonosítható) összesített mérlege. *Johannes Hartung*: Aus dem Geheimbuche eines deutschen Handelshauses im 16. Jahrhundert. Wien 1898. 39.

⁴² Uo. 62.

1500 marhát hajtott ki Óvárnál az országból.⁴³ A marhakivitel konjunkturális tendenciájának köszönhetően a magyar marhaexportőröknek is lehetőségük nyílt jelentős tőkekoncentrációra, még ha nem is olyan mértékben, mint délnémet partnereiknek. A Dreiling–Reisner társaság jó példája a konjunkturális folyamatokat kihasználó cégeknek. Az általuk bonyolított forgalom volumene nemcsak a kivitt állatállomány mennyiségi mutatóiból érzékelhető, hanem a társaság kiterjedt transzregionális üzleti hálózatából. Ennek központi elemei voltak a marhaexporthoz biztosított hitelek. A Dreiling–Reisner cégnek hiteleztek többek között nürnbergi, augsburgi, sankt galleni és bécsi partnerek is.⁴⁴

A kereskedelmi hitelekre alapozódó üzleti hálózat komplexitását tovább növelte, hogy a széles körben alkalmazott áruhitel — a törlesztések elmaradása miatt — gyakran eredményezett körbetartozásokat. Többek között ehhez a jelenséghez szolgál információkkal a pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566). A forrás adatai jól érzékeltetik a hitelforgalomnak bizonyos esetekben szinte már átláthatatlan összefonódásait. A Tiltáskönyv közel félszáz olyan esetről tudósít, amikor a tiltást (követelést) bejegyeztető személy az adós adósát tiltotta, tehát azt az összeget, amellyel az ő adósának egy harmadik személy tartozott. A mindennapi kereskedelmi forgalomnak megfelelően egészen kis összegek is előfordultak az ilyen körbetartozási ügyekben.⁴⁵

Az államnak biztosított hitelek kapcsán is megjegyezhető, hogy ezek az összegek sem kizárólag csak nagy tételekben forogtak, mivel az udvaroknak szükségük volt napi szinten kisebb összegekre is. A Fuggerek és a többi jelentős délnémet bankház gyakran kölcsönöztek relatíve kis tételben is a Habsburg adminisztrációnak. Egy 1549-es levelezés szerint például a kamara egyszerre rendezte a Haug–Link társaság által nyújtott 5.500 rFt-os hitelt és a Fuggereknek egy Spanyolországban kiállított 4.500 rFt-os váltóját.⁴⁶

Kiemelhető egy érdekes tétel, amely a konkrétan megjelölt célok változosságáról is tájékoztat. I. Ferdinánd egy 1561-es levelében említ egy 2.000 arany dukátos összeget, amelyet korábban a Fuggerek az udvari szolgálatban álló morva főnemes, Wratislav von Pernstein részére állítottak ki. Az irat szerint a Fuggerektől felvett kölcsönt Pernstein spanyolországi utazására kellett volna fordítani.⁴⁷

Korábban említettem, hogy Cles trienti püspök gyakran jelenik meg a forrásokban hitelezőként is. Bár a hitelkibocsátó ebben az esetben nem értelmez-

⁴³ ÖStA AVA FHKA Niederösterreichische Hoffinanz Protokolle (a továbbiakban HP) w. Nr. 197. E 1547. f. 4r. Egy évvel később 300 marha vámmentes kivitelére kapott engedélyt a kamarától. ÖStA AVA FHKA HP w. Nr. 200. E 1548. f. 92v.

⁴⁴ A társaság üzleti hálózatához: *Tózsza-Rigó Attila*: A pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566) információs bázisa. (Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére). Századok 142. (2008) 1135–1186. 1177.

⁴⁵ Uo. 1147.

⁴⁶ ÖStA AVA FHKA HP w. Nr. 201. E 1549. f. 211r.

⁴⁷ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 227r. Pernstein 1554-től Miksa szűkebb környezetében tűnik fel, akit ekkor elkísért a későbbi II. Fülöp és I. Mária angliai házasságkötésére. Miksa 1567-ben cseh főkancellárrá nevezte ki Wratislavot. Böhmen und Mähren. Handbuch der historischen Stätten 15. k. Szerk. Joachim Bahlcke – Winfried Eberhard – Miloslav Polívka. Stuttgart, 1998. 331.

hető az üzleti szféra szereplőjeként, az igazán alacsony hitelösszegek érzékelte-tése végett érdemes újfent idézni a trentói püspöki levéltár vonatkozó informá-cióit. Ezek szerint 1533-ban Cles valóban kis összeget, 57 rFt-ot hitelezett az al-só-ausztriai rendeknek egy bánya fenntartási költségeire.⁴⁸

Az augsburgi Manlich–Weis–Paller–Herbst üzleti kör állami hitelügyletei

A továbbiakban az augsburgi üzleti élet egy meghatározó körére térek ki. A négy bankház kiválasztása merőben szubjektív. A bécsi valamint az augs-burgi források számos olyan hitelügyletet tartalmaznak, amelyek ezekhez a családokhoz, illetve cégekhez köthetőek és megítélésük szerint ezek a hitel-ügyletek jó példával szolgálnak ahhoz, hogy betekintést nyerjünk a kora újkori állami és az üzleti szféra kapcsolatrendszerébe.

A négy bankház közül a Manlich és a Weis a korszak első felében volt szo-rosobb kapcsolatban. A két család közötti együttműködésre már a század első éveiből vannak adatok. Simon Manlich ekkor még erőteljesen a bányászati üz-letben volt érdekelt. A tiroli térségben 1507-től mutatható ki üzleti jelenléte. A későbbiekben jellemző hálózatépítési stratégiáját vetíti elő, hogy 1510-ben Ul-rich Weisszel és társaival közösen folyósított hitelt 3.000 forint értékben a csá-szár számára a Velence elleni háborúhoz. Nagy valószínűséggel ennek a tranz-akciónak volt köszönhető, hogy 1510-ben a Manlich fivérek engedélyt kaptak a császártól arra, hogy rezet szállítsanak a Brenneren keresztül. Amikor pedig 1516-ban I. Miksa ismét Velence ellen készülődött, a Manlichok anyagi javakkal működtek közre a császári sereg utánpótlásában.⁴⁹ Ezzel a Manlichok a bányá-szati üzlet mellett az állami hitelezésben is egyre nagyobb szerepet vállaltak. Az ebből származó gazdasági előnyök a Manlich ház üzleti stratégiájának meg-határozó elemévé váltak. A következő generációban Simon Manlich fia, (III.) Mathias Manlich és (II.) Leonhard Weis személyes kapcsolatán alapult a két cég kooperációja.⁵⁰ A 16. század első harmadára a Manlichok és a Weisek is a kö-zép-európai gazdasági körforgás nagy jelentőségű bankházaivá nőttek ki magu-kat, az augsburgi cégek között pedig egyértelműen a meghatározó jelentőségű társaságok közé tartoztak.

⁴⁸ APV sez. ted. capsa 27. Nr. 377. lett fff.

⁴⁹ Seibold, G.: Die Manlich i. m. 1995. 18.

⁵⁰ Az 1517-ben elhunyt Simon Manlich ambíciózus hálózati stratégiája jellemző példával szolgál a korabeli társadalmi hálózatok jelentőségére. Az üzleti kapcsolatrendszert alapjaiban határozta meg a teljes társadalmi *network*. Simon Manlich kilenc gyermekének kiházásításakor olyan augsburgi családokkal erősítette meg a kapcsolatukat, mint a Bimmel-, Jung-, Haug-, Langenauer-, vagy a Herbrot-ház. (III.) Mathias Manlich nyolc gyermekének házastársai között pedig olyan családnevek tűnnek fel, mint a Link (I. Haug–Langenauer–Link társaság), az ibériai térségben jelentős pozíciókat kiépítő Rem család, vagy a bécsi Katzbeckek. Seibold, G.: Die Manlich i. m. Stammtafel III. 203. A Katzbeckek tevékenységi köréhez l. *Tózsá-Rigó A.*: A dunai térség i. m. 65., ill. 117–133. A Manlich cég későbbi csődjéhez egyébként nagyban hozzájáruló Melchior Manlich gyermekeit pedig többek kö-zött a Welser, a Neidhart és a Weis családhoz házásította ki. Melchior testvére, Simon Manlich lánya pedig annak a Tobias Weisnek lett a felesége, aki át- illetve visszatelepült Bécsbe. Seibold, G.: Die Manlich i. m. Stammtafel III. 203.

A század derekától a közép-európai gazdasági életben jelentős szerepet betöltő Wolfgang Paller cég szinten együttműködött a Herbst- és a Weis-házzal. A Herbst család esetében valójában inkább csak egy személy, Konrad Herbst üzleti tevékenysége ismert a korszakban, az itt vizsgált körben a Herbst-ház üzleti befolyása szerényebbnek tekinthető a másik három családnál. Mindazonáltal Konrad Herbst a Pallerral alkotott társulás keretében jelentős hiteltevékenységet folytatott.

Az előző fejezetben érintettem, hogy a kölcsönügyletek kapcsán vizsgálható a hitelfelvétel célja is. Az eddig vizsgált kamarai forrásokban gyakran közölték az udvar által igénybe vett kölcsönök felhasználási területét. A Habsburgok közép-európai államkonglomerátuma kapcsán ismertek az első időszak nehézségei. A katonai költségek és a kiépülő félben lévő pénzügyi szervezet összefüggéseiből nyilvánvaló, hogy a hitelfelvétel jelentős része a hadi kiadások álltak. Az ilyen esetekben pedig elsősorban olyan hitelügyletekről értesülünk, amelyeket a magyarországi védelmi költségek fedezésére vett föl az uralkodó. Megjegyzendő, hogy nem tudjuk, hogy minden esetben a hitel valós felhasználási céljáról van-e szó, vagy csupán hivatkozási alapról. A kettő egyébként nem zárja ki egymást, éppen a sürgető magyarországi hadi helyzet, valamint a Habsburgok szinte égető pénzügyi szükségletei miatt gyakran előfordult, hogy a hitelt eredetileg valóban a céllal vették igénybe, hogy a magyarországi hadszíntér költségeire fordítsák. Mielőtt azonban a pénz „elért volna” az eredetileg megjelölt kapitányhoz, végvárhoz, kamarai szervhez, stb. más cél kapott prioritást (például egy másik hitelnek a halaszthatatlan törlesztése), így az időnként mintegy ad hoc módon működő pénzügyigazgatás erre az új célra használta fel az eredetileg hadi szükségletek végett felvett hitelt.⁵¹

A továbbiakban a Manlich és a Weis cég témánk szempontjából jellemző hitelügyleteit ismertetjük. (II.) Leonhard Weis már azelőtt is hitelezett az udvarnak, mielőtt szorosabbra fűzte volna az együttműködést Wolfgang Pallerrel. Weis az esetek többségében Mathias Manlichhal társult, s gyakran állítottak ki közösen pénz- vagy áruhitelt. Az üzleti hálózat szempontjából nem elhanyagolható információ, hogy később a Paller–Weis társaság éppen Mathias Manlichtól vette át a beszercebányai rézüzletet.⁵² A Manlich–Weis együttműködésnek egy 1540-es hitelügylete több szempontból metszetértékű. A kamarai iratok szerint Manlich, Weis és üzlettársaik I. Ferdinánd kérésére Hans Angerer rendelkezésére bocsátottak érmékben 58.000 rFt-ot, 39.000 rFt értékben selyemárut és egyéb ruhaanyagokat, valamint egy díszes arany serleget 18.000 rFt (!) értékben. A forrás a hitel felhasználását is meghatározza: a magyarországi hadügyek finanszírozására vette igénybe az uralkodó.

⁵¹ Ismerünk arra is példát, amikor a birodalmi rendek által megszavazott és rendelkezésre bocsátott török elleni segílyt („*Türkenhilfe*”) részben vagy egészben ugyancsak hiteltörlesztésre használták fel. *Tózsá-Rigó A.*: A dunai térség i. m. 81.

⁵² Mathias Manlich 1559-es halála után egy évvel a Haug–Langenauer–Linck társaság, majd később — rövid időre — a Rehlingerek szereztek koncessziót a beszercebányai réz kivitelére. *Tózsá-Rigó Attila*: A „dunai útvonal” kereskedelmében részt vevő augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszere. Fons 16. (2009) 191–247. idézett hely: 220–229.

Ebben az esetben még egy általános jelenségre láthatunk példát. A készpénzhiány ugyanis általában nemcsak a kölcsön iránti alapvető igényben jelentkezett, hanem gyakran hatással volt a hitel kiállítási formájára is. A kölcsön részben készpénzben, részben áruban, illetve jelen esetben értéktárgyban történt folyósítása mellett a teljes 115.000 rFt visszafizetési módja is jellemzőnek mondható. A szerződés szerint az Udvari Kamara kötelezettséget vállalt arra, hogy a hitelezők 71.000 rFt összegű követelésüket az engelhartszelli vámnál (Felső-Ausztria és Passau között) érvényesíthessék, 24.000 rFt-ot az akkoriiban újonnan felállított terfisi (azaz tarvisi, ma Tarvisio) marhavámnál igényelhetik vissza, végül a fennmaradó 20.000 rFt követelésrészt a steini vámnál számolhatták el.⁵³ A tőke törlesztésére egy év, a 10%-os kamat megtérítésére pedig két év állt rendelkezésre. Emellett viszont megjegyzik azt is, hogy a Manlich és a Weis cég addig van a vámhelyekre utalva, amíg el nem fogy a tartozás.⁵⁴ Az érintettek tehát már eleve a hitelfelvétel pillanatában azzal számoltak, hogy a kamara nem fogja tartani a határidőket.

A vizsgált hitel utóélete is az általános gyakorlatnak megfelelő képet mutatja, ugyanis még 1545 utolsó napjaiban is leveleztek a törlesztés ügyében. Ekkor az Engelhartszellnél érvényesítendő 71.000 rFt-os tételből még 15.000 rFt tartozás biztosan fennállt. Az év végén módosították a törlesztés helyszínét és 1546-tól a Weis cég a laibachi vámnál vehetett igénybe vámmentességet.⁵⁵ A változtatás arra utal, hogy az évtized közepén az árukereskedelem terén ezt az irányt preferálta a cég. Joggal feltételezhető, hogy a kereskedelmi súlypont-változás a magyarországi kereskedelemmel lehetett összefüggésben, hiszen az itáliai marhakereskedők is a Trieszt–Laibach–Pettau útvonalon érték el a Magyar Királyság területét. Az 1545-ös szerződésben arra is kitértek, hogy a Weisek a 15.000 rFt tartozás mellett más, korábban folyósított összegeket is érvényesíthettek Laibachnál, azt sajnos nem konkretizálták, hogy mikor és milyen összegeket hitelezett még a cég az 1545-öt megelőző években.

Korábban már láthattunk rá példát 1527-ből, hogy a Manlich-ház a Fugerekkel és a Baumgartnerekkel közösen biztosított hitelt. A magyarországi hadi helyzet miatt az udvar 1540–1541 folyamán tárgyalásokat folytatott szinte az összes jelentősebb hitelezőjével. Ennek eredményeként 1541 nyarán az említett három augsburgi cég még egyszer társult egymással alkalmilag hitelfolyósítás céljából. Az együttműködés eredményeként 110.000 rFt értékben állítottak ki kölcsönt egyenlő részesedésben. A törlesztést ebben az esetben sem kész-

⁵³ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör: 1540. 206v–209r. A Weis társaság kereskedelmi tevékenységéhez érdekes adalékkal szolgál egy 1539-es kamarai forrás. Eszerint Ferdinánd a szokásos vízi és száraz vám megfizetése mellett engedélyt adott a Weiseknek, hogy két hajórakománynyi (mintegy 120 innsbrucki mázsa) gabonát szállítsanak Velencéből Bajorországba. Az áru két útvonalon juthatott el a célterületre: a Brenneren át, vagy Terfisen keresztül. Az 1540-es forrás arra enged következtetni, hogy a Weisek az utóbbi vámhelyet preferálták, továbbá az sem kizárható, hogy az emberek Salzburg térségét elhagyva egészen Passauig vitték az árut és Engelhartszellnél dunai hajókra tették át, hogy Regensburg irányában szállítsák tovább valamelyik délnémet fogyasztási központba. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 48. évkör: 1539. f. 189r–v.

⁵⁴ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör: 1540. f. 207r.

⁵⁵ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 56. évkör: 1545. f. 229r.

pénzben irányozták elő: 50.000 márka ezüst kedvező árú felvásárlási lehetőségét jelölték meg.⁵⁶ Hasonlóan tehát a vámkedvezményekhez, ez a törlesztési forma is azoknak a kereskedelmi kedvezményeknek a körébe sorolható, amelyek esetében a hitelfolyósító cégekre volt bízva, hogyan használják ki a hitel ellentételezéseiként a kereskedelmi forgalomban biztosított kedvezményt.⁵⁷

Manlich és Weis az 1540-es, viszonylag jelentős hitelügylet után 1543-ban újabb 10.000 rFt-os kölcsönt nyújtott az Udvari Kamarának.⁵⁸ Weis önállóan még 1542 decemberében is hitelezett az udvar szükségleteire (a forrás megfogalmazásában: „*Zu notturfft unser hof*”). A kölcsönnek akkor is csak egy részét, 16.000 rFt-ot folyósította készpénzben, a fennmaradó részt Weis 3.000 rFt értékben gyapjában, posztóban és más áruajtákban bocsátotta rendelkezésre. A szerződés értelmében az udvarnak három részletben kellett törleszteni. Az első részletre viszonylag rövid határidőt szabtak: a következő év március 1-jéig kellett teljesítenie a kamarának. A törlesztés helyszínéül négy lehetőséget adtak meg: a március 1-jéig esedékes részletet (8.000 rFt) a tiroli kereskedelmi és igazgatási központban, Innsbruckban vagy Hallban, vagy a bányászati és kereskedelmi elosztó-központban, Schwazban kellett volna teljesíteni, a második részletet (8.000 rFt) június 1-jéig Augsburgban. Az utolsó részlet kifizetésére ugyancsak Augsburgban kellett sort keríteni.⁵⁹

A Weisek is hiteleztek kisebb összegben. (III.) Leonhard 1561-ben 104 vég posztót szállított az udvarnak a katonaság szükségleteire, összesen 1456 rFt értékben. Valójában itt áruhitelről volt szó, mivel az augusztus 1-jére keltezett irat már felhívja az érintettek figyelmét, hogy amennyiben 1562. szeptember 1-jéig nem fizetik ki a posztó árát a Weis cégnek, úgy kamatokkal kell számolni.⁶⁰

Mielőtt rátérnék Wolfgang Paller hiteltevékenységére, érdemes röviden vázolni Paller üzleti tevékenységét, illetve abból eredő társadalmi felemelkedését. Paller a század második felére az augsburgi üzleti és politikai élet egyik leg meghatározóbb személyiségévé vált. Családjá az augsburgi *Kaufleutestube* rendjébe tartozott, amely réteg társadalmi státusz tekintetében a patricius családok mögötti második rendet alkotta. Ezzel összhangban kereskedelmi- és hitelforgalma alapján Paller a század közepe táján még inkább az augsburgi kereskedő-vállalkozói réteg második vonalába tartozott. A Paller által kiépített üzleti hálózat az egész kontinensre kiterjedt: érdekeltségei voltak többek között az ibériai államokban, Velencében, Antwerpenben, Amszterdamban és Danzigban. Bécsben több faktor is dolgozott cégeinek. Kiterjedt üzleti tevékenysége nyomán tőkeállománya folyamatosan gyarapodott, s tevékenységi körét is egyre inkább kiterjesztette. Mindez látványosan megnyilvánult abban, hogy cégei egyre jelentősebb szerepet vállaltak a dunai térség gazdasági életében. A Paller–Herbst társulást (1547–1559) Konrad Herbsttel közösen hozta

⁵⁶ Seibold, G.: Die Manlich i. m. 65.

⁵⁷ A fent érintett ellentételezési formák jellegzetességét Kenyeres István tisztázta részletesen. Kenyeres I.: A magyarországi róz i. m. 210.

⁵⁸ ÖStA AVA FHKA HP w. Nr. 191. E 1543. f. 46r.

⁵⁹ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 53. 1542. f. 207v–208r.

⁶⁰ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 266r-v.

létre, majd Herbst halála után egy évtizeddel a dunai útvonalon jelentős kereskedelmi forgalmat bonyolító Weis családdal társult. Ennek a kooperációnak lett az eredménye a Paller–Weis társaság (1569–1582). Paller sikeres üzleti tevékenysége nagyban hozzájárult társadalmi státusz-emelkedéséhez. Az ötvenes évektől a politikai elitben is stabil pozíciót vívott ki magának, 1555-től egészen 1582-es haláláig ő volt Augsburg polgármestere.⁶¹

Paller üzleti hitelei mellett nagy összegben nyújtott kölcsönöket a Habsburg adminisztrációnak is.⁶² A magyarországi hadi eseményekkel szoros összefüggésben, 1540-ből több olyan jelentős tranzakcióról értesülünk, amelyben Paller és (II.) Leonhard Weis szerepet vállalt hitelezőként. Egy 1540. augusztus 10-i terjedelmes bejegyzés szerint Leonhard Weis 20.000 rFt-ot fizetett ki készpénzben Hans Angerer udvari fizetőmesternek, 15.000 rFt értékben pedig a Weis cég gyapjában folyósított hitelt a kamarának. A pénzt és az árut az uralkodó kérésére a magyarországi hadjárat céljaira („zu gegenwurtigs unsers veldzugs in hungern”) bocsátották rendelkezésre. A forrás megjelöli a hitel törlesztésének módját is. Itt az ellentételezés eddig még nem tárgyalt módjával találkozunk. Gyakran előfordult, hogy a kölcsön erejéig a bankár-kereskedő vámmentesen szállítható áru(ka)t egy a szerződésben meghatározott kereskedelmi irányban. Jelen esetben azonban többről volt szó: a forgalmas engelhartzelli vámhelyet elzálogosították a Weis cégnek mindaddig, amíg vissza nem tudták ily módon fizetni a 35.000 forint tőketartozást és annak kamatait.⁶³ Egy 1540. szeptember 24-i irat részletesen közli a hitelfelvétel célját, kiderül, hogy a császár 50.000 forinttal járult hozzá I. Ferdinánd költségeihez. Témánk szempontjából érdemes megemlíteni, hogy ezt az összeget a Welserek közreműködésével, váltókkal sikerült eljuttatni I. Ferdinándhoz. A készpénz nélküli forgalomnak ez az eljárása a 15. század második felétől központi szerepet töltött be a kontinentális hitelforgalomban.⁶⁴ A forrás azt is közli, hogy a Szapolyai I. János halála („kunig Johannsen von hungern etwo weida in Sibenburgen”) után előállt helyzet konszolidálása miatt szorult rá I. Ferdinánd a segítségre. A Welsér közreműködéssel biztosított császári támogatás mellett Hans Baumgartner 7.000 rFt-tal, Wolfgang Paller és (II.) Leonhard Weis pedig közösen 14.000 forinttal járult hozzá a hadjárat költségeihez. A bejegyzés végén szerepel, hogy a beérkezett pénzeknek köszönhetően Leonhard Vels megindult seregével Magyarországra.⁶⁵

⁶¹ Paller üzleti tevékenységéhez és társadalmi státuszához: *Tózsá-Rigó A.*: A „dunai útvonal” i. m. 220–229.

⁶² Augsburgi Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500–1620. Szerk. Wolfgang Reinhard. Berlin 1996. 608–609.

⁶³ A forrásban szerepel Sebastian Neidhart és Hans Pimmel (/Bimmel) is. Utóbbi a Fuggerekkel és a Baumgartnerekkel is folyamatos üzleti kapcsolatot tartott fenn. A szövegből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy milyen szerepük volt az ügyben. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör 1540. f. 134r–135v.

⁶⁴ A váltók gyakorlati alkalmazásában a 15. század utolsó évtizedeitől következett be jelentős változás. Korábban ugyanis csak az a személy juthatott készpénzhez egy váltó segítségével, akinek a nevére azt kiállították. A századfordulótól azonban egyre gyakrabban fordult elő, hogy a váltók átruházhatóvá váltak. Ezt az eljárást az 1530-as, 1540-es évektől birodalmi törvényekben is legalizálták. *Denzer, M. A.*: Das System i. m. 65–66.

⁶⁵ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör 1540. f. 148v–149r. A magyarországi hadjáratához és Vels szerepéhez: *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 66., 93–95.

Egy szeptember 6-ai keltezésű irat szintén említést tesz egy 14.000 rFt-os összegről, hitelezőként azonban itt még egyedül a Weis céget jelölik meg, s az is kiderül, hogy a Leonhard Weis által kiállított váltó ellenében Bécsben Konrad Herbst fizetett ki az udvarnak 6.000 rFt-ot.⁶⁶ Bár a két forrásrészletből az összefüggések nem tisztázhatók egyértelműen, joggal feltételezhető, hogy Herbst már akkor is Paller és Weis üzleti köréhez tartozott. Mindemellett az említett tranzakció újabb betekintést enged a vállalkozói társaságok, valamint az állam közötti tőkeáramlásba.

Herbst önállóan is hitelezett az udvarnak. Egy 1542-es forrás több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt a tartozások görgetéséről, másrészt közvetve a már sokszor említett törlesztési módokról értesülünk a Herbst-hitelek kapcsán folytatott kamarai levelezésből. Johan Zott von Pernegg kamarai tanácsost 1542. július elején utasították, hogy tárgyaljon Herbsttel, mivel a kamarának július 1-ig törlesztenie kellett volna az augsburgival szemben fennálló 6.500 rFt-os tartozást készpénzben. A levél szerint Zottnak mindent el kellett követnie, hogy a hitelező kedvezőbb határidőt adjon, mivel Herbstnek a birtokában volt egy másik adóslevél 13.000 rFt értékben. Ez utóbbinak a határideje október 14. volt. A törlesztés esélyeiről még annyit írnak Zottnak, hogy üzentek Terfísbe, azaz a magyar marha- és rézexport egyik fontos tranzitállomására, hogy küldjenek annyi pénzt, amennyit csak tudnak, hogy ebből kifizethessenek Herbstnek 10.000 rFt-ot.⁶⁷

A forrásokból egy 1547-es kölcsönről is értesülünk 8.000 rFt értékben, amelyet Paller újdonsült társával, Konrad Herbsttel közösen bocsátott az udvar rendelkezésére. Az irat arról is tudósít, hogy ekkoriban a Herwartok is folyósítottak 5.700 rFt-ot.⁶⁸ A hitelek felhasználását illetően a győri, tatai és komáromi katonaság zsoldját akarták kifizetni az összegből.⁶⁹ Egy évvel később a Paller–Herbst cég posztóban nyújtott hitelt az udvarnak. A szállítmány az említett végvárak katonáinak egy hónapra kiadandó posztóját fedezte. A korábbiakban már láthattuk, hogy gyakran előfordult, hogy a hitelező részben vagy egészben anyagi javakban, leginkább posztóban folyósította a kölcsönt. Ez az eljárás a későbbiekben is jellemző maradt, az 1560-as, 1570-es évekből is számos forrás maradt fenn hasonló hitelügyletekről.⁷⁰ A már többször érintett hitelezési gyakorlat (lásd korábban Weis-, illetve Manlich–Weis hitelezést) mögött még egy praktikus szempont sejthető. A kereskedő-vállalkozó által forgalmazni kívánt áru értékesítése ily módon bizonyos szempontból leegyszerűsödött, és tulajdonképpen az üzleti életből már ismert áruhitel formájában sikerült értékesíteni az árut. A klasszikus áruhitelhez képest csak annyi különbséggel, hogy a partner ezekben az esetekben az állam volt, és az áruhitel lehetséges megtérülési formái ennek megfelelően alakultak.

⁶⁶ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 51. évkör 1540. f. 138r–v.

⁶⁷ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 53. évkör 1542. f. 99r.

⁶⁸ *Kenyeres István*: A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái, 61–64. köt. (1547–1550). In: Lymbus. Magyarországtudományi Közlemények. Főszerk.: Ujváry Gábor. Bp. 2005. 253–294. 257.

⁶⁹ Uo. 259.

⁷⁰ *Kenyeres I.*: A magyarországi réz i. m. 212.

Az I. Ferdinánd és egyik fontos pénzügyi tanácsosa, a birodalmi fillérmester (Reischpfennigmeister) Georg Ilsung közötti levelezés is érdekes részletekre világít rá.⁷¹ Az uralkodónak egy Pozsonyban keltezett levele szerint a Habsburg adminisztráció 1554 áprilisában 32.000 rFt-tal volt adós a Paller–Herbst társaságnak. Ferdinánd ebben a levelében arra kéri Ilsungot, hogy tárgyaljon háromhavi haladékról a májusban esedékes kifizetés ügyében.⁷² Ugyanebben az évben októberi keltezéssel Ferdinánd szintén Ilsungnak címzett levelében említi, hogy a Paller–Herbst cégtől posztóban vártak hitelt, méghozzá egy konkrétan megjelölt célra: az udvari személyzet öltözetét akarták ebből a szállítmányból kiállítani („zu vnsers Hofgesinds beklaidung”). A posztón kívül Ferdinánd szerint ekkor Pallerék még készen álltak egy további — készpénzben folyósítandó — hitelt is rendelkezésre bocsátani, 12.000 rFt összegben. Jól érzékelteti az udvar finanszírozási nehézségeit, hogy dacára a fennálló tartozásoknak, illetve a cég által már kilátásba helyezett, posztóban nyújtandó hitelnek, az uralkodó levelében arra utasította Ilsungot, hogy tekintettel a súlyosbodó pénzügyi problémákra, próbáljon meg előleget kialkudni a szóban forgó 12.000 rFt-os hitelből.⁷³

A hitelgazdaság korábban már tárgyalt sajátosságaként — a Fuggerekhez hasonlóan — a tőkeeros Paller–Herbst cég is folyamodott hitelhez más társaságoktól. Az ötvenes években Georg Österreicher nyújtott 3.000–3.000 rFt értékben kölcsönt Wolfgang Pallernek és Konrad Herbstnek.⁷⁴

A vonatkozó szakirodalmi összefoglalás szerint Paller az eddigieken kívül még két alkalommal folyósított jelentős hitelt I. Ferdinándnak és II. Miksának:

⁷¹ Georg Ilsung sokoldalú megbízatást kapott I. Ferdinándtól. Különbféle igazgatási funkciók (svábországi Landvogt, Reichspfennigmeister) ellátása keretében fő feladata az volt, hogy a sváb rendekkel, illetve elsősorban az augsburgi bankárokkal tárgyaljon hitelekről. *Christine Pflüger*: 'Vertreulich communiciren und handeln.' Die kommissarisch entsandten Räte König Ferdinands als königliche Autoritätsträger. In: Reichspersonal. Funktionsträger für Kaiser und Reich. Szerk. Anette Baumann – Peter Oestmann – Stephan Wendehorst – Siegrid Westphal. Köln, 2003. 291–334. 309., 317. Utóbbi megbízatásában szerepet játszott, hogy Ilsung családja, Pallerhoz hasonlóan az augsburgi második rendből származott. Az 1566-os birodalmi gyűlésen Ilsungot birodalmi fillérmesterré nevezték ki. Augsburg gazdasági súlyát jelzi, hogy ebben a tisztségében tartósan a városba helyezte székhelyét. *Seibold, G.*: Die Manlich i. m. 58. Ilsung figurája jól illeszkedik a Streich tanulmánya kapcsán érintett elméletbe, miszerint a polgárság a kora újkorban kilépett szűkebb társadalmi környezetéből. A polgári származású Ilsung a Habsburgok pénzügyi diplomatájaként, tanácsadóként, udvari fizetőmesterként, valamint hitelezőként jelenik meg a forrásokban. Szerteágazó pénzügyi tevékenységére l. *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. passim.

⁷² DHA 19/1 59. Nr. 14.

⁷³ DHA 19/1 63. Nr. 19. A Ferdinánd és Ilsung közötti levelezés további érdekessége, hogy a Paller–Herbst cég kölcsönei mellett folyamatosan érintik más konszernnek állami hitelügyleteit is. Az áprilisi levélben említi Ferdinánd, hogy Anton Fugger 18.000 rFt értékben állított ki egy váltót, amelyet a Habsburgok képviselője a bécsi Fugger-faktor közreműködésével realizálhatott, illetve, hogy az összeget 1555 szeptemberéig kellett törleszteni, a kamatokkal együtt 23.558 rFt értékben. Ferdinánd utasította Ilsungot, hogy amennyiben szükséges, eszközöljön további kölcsönöket a Fuggereknél. Az uralkodó levele szerint a Fugger-kölcsönök ellentételezéseként a cég megkapta az allmanshorni erdőuradalom vadászati jogait, valamint az engelhartszelli vámnál is részesültek kedvezményben. DHA 19/1 59. Nr. 14. Allmanshorn nagy valószínűséggel a sváb birodalmi kerület allmanshofeni régiójával azonosítható. Az októberi levélben szintén az engelhartszelli vámot említik, mint ellentételezésként használt pénzügyi forrást. DHA 19/1 63. Nr. 19.

⁷⁴ Ausgburger Eliten i. m. 591.

1549-ben 48.000 rFt, majd 1566-ban 60.000 rFt értékben. Paller még I. Ferdinánd idejében megkapta a császári tanácsosi- és a birodalmi nemesi címet.⁷⁵ Hosszú távon azonban minden bizonnyal nem ez volt az elsődleges haszna a fent említett hiteleknek, hanem az, hogy a Paller–Weis konzorcium bekapcsolódhatott a magyarországi rézkereskedelemben. A Paller–Herbst céghez hasonlóan a Paller–Weis társaság is beszállt az udvari hitelezés üzletébe. Utóbbi céget Paller III. Leonhard Weisszel közösen alapította, a társulással jelentős üzleti sikereket könyvelhettek el.⁷⁶ Figyelemre méltó, hogy a cég alapítása egybeesik azzal az időponton, amikor a Paller–Weis cég jogot nyert a besztercebányai réz kivitelére az udvarnak biztosított hitelek erejéig.⁷⁷ A Paller–Weis társaság rézkivitelében a hetvenes közepétől egyre komolyabb nehézségek léptek föl. A források szerint kitermelési nehézségek mellett előfordult, hogy a kamara nem tette lehetővé a megfelelő mennyiség kivitelét. A cég idevonatkozó hiteltevékenységét eddig az időszakig fogom tárgyalni.

A következő információ már átvezet minket a hatvanas évekbe. Egy 1561. április 1-jei keltezésű kamarai irat szerint a korábban már említett viszonylag kis összegek előfordultak Paller hitelezési gyakorlatában is. 1560-ban 5843 rFt-ot kölcsönzött az udvarnak. Ebben az esetben nem jelölték meg a hitel felhasználási területét. A forrás közli viszont a megtérülés részleges módját. Ebből az információból közvetett módon következtethetünk a Paller által ekkoriban preferált kereskedelmi irányra is. A kamarai utasítás szerint Paller az említett összegből 2682 rFt-ot elszámolhatott a dunai útvonal egyik legfontosabb állomásán, az engelhartszelli vámhelyen.⁷⁸ Azt sajnos nem jelöli meg a forrás, hogy milyen árut vihetett át Paller megbízottja. Mindazonáltal fontos információ, hogy az augsburgi polgármester-vállalkozó többnyire rézüzletéről, illetve hiteltevékenységéről ismert cége a dunai útvonalon (is) kereskedett.

Figyelemre méltó, hogy az *Niederösterreichische Gedenkbücher* vizsgált kötetében egy ugyancsak 1561. április 1-jei keltezésű irat már Paller egy újabb kölcsönéről tudósít. Eszerint egy nem különösebben ismert ulmi polgárral, Eberhard Pessererrel társulva Paller ebben az évben még 40.000 rFt-ot hitelezett. Az udvarnak három éven belül kellett visszafizetnie a kölcsönt, oly módon, hogy a kamara köteles volt évi 3.600 rFt kamatot fizetni. A hitel felhasználásáról nem közöltek információt, csak az szerepel a kifizetés módjáról, hogy a teljes összeget Sebastian Fuchs birodalmi fizetőmesternek kell átadni.⁷⁹ Egy 1564-es bejegyzésből derül ki, hogy a két hitelező 50–50%-ban biztosította a

⁷⁵ Ausgburger Eliten i. m. 608–609. Megjegyzendő, hogy bár a kamarai anyag folyamatosan tájékoztat Paller nagy összegű hiteleiről a hatvanas-hetvenes évekből, az általam vizsgált forrásokban nem találtam információt az 1566-os, 60.000 rFt értékű hitelről.

⁷⁶ A Paller–Weis társuláshoz bővebben: *Tózsá-Rigó A.*: A „dunai útvonal” i. m. 224–226. A sikeres üzleti kapcsolatot rokoni szálon is megerősítették. Weis Rosina nevű lányát ugyanis II. Wolfgang Pallerhoz adta feleségül. Ausgburger Eliten i. m. 907.

⁷⁷ *Kenyeres I.*: A királyi Magyarország bevételei i. m. 101. L. még: *Kenyeres I.*: A magyarországi réz i. m. 218–220.

⁷⁸ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 111r–v.

⁷⁹ A hitelszerződést két példányban jegyezték be, nagyvonalakban ugyanazzal a tartalommal. A Pessererrel kötött szerződés: ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. 111v–112r, a Pallerral kötött szerződés: ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 113r–v.

kölcsönt.⁸⁰ A kamara tehát görgette maga előtt a Pallernek esedékes törlesztést. Ezt a pénzügyi eljárást jellemzőnek tekinthetjük az összes többi hitelező esetében is. Feltehető, hogy ez utóbbi jelentős összegű hitel készpénzben történő megfizetése is nehézségekbe ütközött. Ahhoz, hogy a visszafizetések „görgetését” igazolni tudjuk, még csak nem is kell feltétlenül a Pessererrel közösen nyújtott hitel törlesztése után három évvel későbbi forrásokban nyomoznunk (az ügy folytatását 1564-ből lásd később). Még 1561-ből, április 2-i keltezéssel (!) szerepel ugyanis egy bejegyzés arról, hogy Wolfgang Paller megbízásából a bécsi Hieronimus an der Au a Paller által korábban hitelezett 3.350 forint törlesztését kérte a kamarától.⁸¹

Paller a következő évtizedben szinte minden évben folyósított kölcsönöket az udvarnak. Ebből a szempontból az 1564-es évből kiemelten jó forrásanyag maradt fenn. Az év elején (február 9.) a korábban említett 1561-es, Eberhard Pesserer ulmi polgárral közösen kifizetett hitel hátralékáról értesülünk. Ezek szerint ekkor a Habsburgok pénzügyi szervei még mindig 20.000 rFt-tal tartoztak a két hitelezőnek. A kamarai iratban felhívják az érintettek figyelmét, hogy az 1561-es szerződés értelmében 1564. április 1-jéig vissza kell fizetni a fennmaradó összeget. Ennek érdekében a terfisi vám, valamint a judenbergi vasbányák jövedelmeit kívánták felhasználni.⁸² Az iratokból nem derül ki, hogy az új források bevonásával sikerült-e ápriliséig rendezni a tartozást, mindazonáltal az általánosan jellemző gyakorlat ismeretében némileg illuzórikusnak tűnnek a teljes törlesztés esélyei. Annyi mindenestre bizonyos, hogy Paller még a határidő lejárta előtt, március 21-én 4.890 rFt értékben bocsátott gyapjút az udvar rendelkezésére, ez alkalommal is a magyarországi katonaság kifizetése céljából.⁸³ A forrás következő, két nappal későbbi bejegyzése szerint Paller további 6.000 rFt készpénzt is hitelezett az udvarnak, ezúttal Bécs erődítéseire.⁸⁴ Május 12-én az udvar újabb 8.000 rFt értékű kölcsönt vett fel az augsburgi bankár-vállalkozótól 10%-os kamattal a birodalmi segély (*Reichshilff*) terhére. Az összeget a korábbi hitelhez hasonlóan Bécs erődítési munkálataira akarták felhasználni.⁸⁵ Végül még ugyanebben a hónapban egy kisebb összegért, 456 tallér kölcsönért folyamodtak Pallerhoz, mivel a kamarának elmaradása volt saját

⁸⁰ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 65v–66r.

⁸¹ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 87. évkör 1561. f. 114r–v. Hieronimus an der Au korábban is gyakran dolgozott a Paller–Herbst társaságnak. Erről a magyarországi források is tanúskodnak. Többek között 1553-ban Pozsonyban négy hitelezőt képviselt. Paller és Herbst mellett a dunai térségben jelentős érdekeltségekkel bíró Sebald Kraus és Anton Stamp nevében tiltotta a pozsonyi Mathes Rott vagyonát. *Tózsá-Rigó Attila: Bécsi kereskedők keleti irányú kapcsolatrendszere és pozsonyi partnerei a 16. században*. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk.: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Budapest–Győr 2012. 333–345. idézett hely: 342–343.

⁸² ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 65v–66r.

⁸³ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 154r–v.

⁸⁴ A törlesztést illetően kikötötték, hogy a szerződés értelmében Pallernek vagy örökösének, illetve adott esetben hitelezőinek április 7-étől számított fél éven belül „jó német pénzben” vissza kell fizetni a tartozást, méghozzá a kamatokkal együtt. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 154v–155r.

⁸⁵ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 305v–306r.

embereivel szemben, azaz nem tudta fizetni alkalmazottai bérét.⁸⁶ Tehát még ha feltételezzük is, hogy az 1561-es hitelt sikerült 1564. április 1-ig rendezni, és semmilyen más tartozása nem volt ekkorra a kamarának Paller felé, május végére akkor is újabb, közel 20.000 rFt-os adósság állt fenn az augsburgi bankár-vállalkozóval szemben.

A következő évből egy jelentős összegű hitelt említenek. A nehezen értelmezhető szöveg szerint az augsburgi Rehlinger-ház Pallerrel közösen folyósított 60.000 rFt-ot az udvar számára. Nem tisztázott, hogy ebből mennyi volt Paller része, mindazonáltal a szövegből az vehető ki, hogy a kamara a korábbi hitelekkel kifolyólag még továbbra is tartozott neki 20.000 forinttal.⁸⁷ Mindettől függetlenül az augsburgi vállalkozó még ebben az évben 22.900 rFt-nak megfelelő összeget hitelezett arany dukátban Rudolf spanyolországi költségeire.⁸⁸ Az év további jelentős hitelügyletét Paller, valamint Weis és társai 50–50%-os részese-déssel „gründolták”. Különböző árukban 20.000 rFt értékben hiteleztek az udvarnak, illetve készpénzben 12.000 rFt-ot egy éves törlesztési határidővel. A hitel felhasználási területére utal, hogy az iratról a magyarországi hadi fizetómester részére is készítették másolatot.⁸⁹ Ugyanebben az évben még egy kisebb összeget, 1.000 rFt-ot hitelezett Paller 8 %-os kamatra.⁹⁰

Pallernak számos kölcsöne közül a hatvanas évekből még két olyan ügylet emelhetünk ki, amelyek jól érzékeltetik a Habsburg udvarok, valamint a délnémet bankházak közötti pénzáramlást, illetve kisebb részben betekintést engednek a cégek közötti információs hálózatba is. Paller még 1564-ben egy váltót állított ki Rudolf trónörökös számára, amit 16.744 dukát és 375 maravédi értékben „le is hívtak” Spanyolországban. A tartozás rendezésére II. Miksa egy Bécsben kelt utasításában tett ígéretet. Ebben az szerepel, hogy a 24.000 rFt-nak megfelelő összeget Csehországból és Morvaországból, azaz az említett országok megfelelő pénzügyigazgatási szervein keresztül fogják rendezni.⁹¹

A másik kölcsönügylet 1565-re datálódik. II. Miksa egy levelében két váltóról tesz említést, amelyeket a Fuggerek spanyolországi faktora, Cristof Hörman állított ki. Miksa utasításai a Habsburgok diplomatájának, Rudolf későbbi főudvarmesterének Adam von Dietrichsteinnak szólnak.⁹² Dietrichstein 1564-

⁸⁶ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 93. évkör 1564. f. 337r–v.

⁸⁷ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. f. 51v–52r Paller más kontextusban is megjelenik hasonló forrásokban. Így 1565-ben az uralkodó a kamarán keresztül küldött utasítást 20.000 rFt kiutalására. Az összeget Rudolf trónörökös udvartartására kellett fordítani. Ebben a forrásban viszont Paller Augsburg polgármestereként szerepel, valószínűsíthető tehát, hogy Augsburg városát kötelezték arra, hogy bocsássa rendelkezésre az összeget. Ebből kifolyólag az ügylet nem sorolható Paller hitelügyletei közé. A forrás megfogalmazása sem utal arra, hogy egyébként kölcsönről lett volna szó. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. 15v.

⁸⁸ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. f. 220 r–v.

⁸⁹ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. f. 225v–226r. Egy 1565. októberi irat szerint a kamara ekkor 14.835 rFt-tal tartozott Pallernek, azonban a szöveg alapján nem tisztázott, hogy ez a hátralék milyen hitel(ek)ből maradt vissza. ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. 280r–v.

⁹⁰ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 98. évkör 1565. 159v.

⁹¹ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 96. évkör 1564. augusztus – december; 1565. f. 87v.

⁹² Dietrichsteint az ifjú Rudolf mellé rendelték, hogy felügyelje annak spanyolországi neveltetését. *William Eamon*: *Vedecké vzdelační renesančního vladaře: arcivévoda Rudolf u španělského dvora.*

ben ugyanis Rudolf mellett szolgált udvarmesterként Spanyolországban. A levelezés tartalmát összefoglalva arról értesülünk, hogy korábban Hans Jakob Fugger 40.000 rFt kölcsönre tett ígérvényt a spanyol királynak.⁹³ Az információáramlás szempontjából az ügy érdekessége, hogy Fugger Miksa udvaránál „érdeklődött”, hogy lehívták-e már az összeget a váltók alapján. Mindez azért tekinthető egyedi esetnek, mert általánosan elfogadott, hogy a korabeli vállalkozói társulások információs csatornái jobban működtek, mint az államigazgatásé. Visszatérve Paller szerepére, ő ekkor már az egyik legjelentősebb augsburgi üzletembernek számított. A Fuggerekkel vélhetően közel egy időben ő is folyósított 20.000 rFt hitelt — nagy valószínűséggel — Miksa számára. Az összesen 60.000 rFt-ból Dietrichstein-nek fel kellett vennie 40.000 rFt-ot azonnali felhasználásra, konkrétan udvari kiadások fedezésére („*auf notwendige unterhaltung unserer freundlichen geliebten sünden u fürsten*”). A fennmaradó 20.000 rFt kapcsán pedig utasították, hogy tartsa magánál az összeget, előre meg nem határozott kiadásokra („*unverwendt bis auf ferrern*”).⁹⁴

A következő években a Paller–Weis konszern hasonlóan magas szinten tartotta hitelezési tevékenységét. Egy 1573-as kamarai irat szerint Leonhard Weis és Paller egy 60.000 rFt-os kölcsönből fennmaradt, közel 20.000 rFt-os tartozás kiegyenlítését kérték az uralkodótól. Az ügy előzménye 1571-re nyúlik vissza. Már az év elejétől tárgyalások folytak Marx Fugger és társai, az uralkodó képviselői, illetve a Paller–Weis cég között egy váltóhitelről („*Wechselkredit*”). A tárgyalások azt célozták, hogy az uralkodónak a Fugger cég felé fennálló tartozását a Paller–Weis konszern vállalja át. Az ügy komplexitását mutatja, hogy a három nagy bankház mellett több kisebb pénzügyi szereplőt, így többek között a Jenisch-házat is bevonták a több lépcsőben lebonyolított megbeszélésekbe.⁹⁵ A források szerint 1571 júliusára sikerült a feleknek megegyezniük a részleteket illetően.⁹⁶

Még 1569-ben Pozsonyban egyeztek meg a Paller–Weis cég vezetői a kamarai képviselőkkel egy 30.000 rFt-os hitel folyósításáról.⁹⁷ Utóbbi kölcsönből 1574-ben még mindig fennállt egy 13.000 rFt-os hátralék. Miksa a Cseh Kamarát utasította a hátralék kifizetésére, oly módon, hogy a királyi kezelésben lévő

In: Alchymie a Rudolf II. Hledání tajemství přírody ve střední Evropě v 16. a 17. století. Szerk. Ivo Purš – Vladimír Karpenko. Prága 2011. 129–138.: 129.

⁹³ Hans Jakob Fugger (1516–1575) szerepe kevésbé ismert a nagy elődök, Jakob és Anton Fugger árnyékában. A céget 1525-től sikeresen vezető Anton Fugger (1493–1560) a korszak egyik meghatározó személyiségeként 1560-ban bekövetkezett haláláig állt a Fugger konszern élén. Hans Jakob az ő unokaöccse volt. Fialat éveit tanulással töltötte, viszonylag későn, 1543-tól szállt be tevékenyen a cég ügyeibe, majd 1560-tól ő vezette a céget. *Pölnitz, G. v.: Die Fugger i. m. 195.* A váltás elég kellemetlen időszakban következett be, mivel így Hans Jakobnak kellett megküzdenie a nyugati államcsődök okozta első krízishullámokkal.

⁹⁴ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 96. évkör 1564. augusztus – december; 1565. f. 219v-220r.

⁹⁵ DHA Nr. 46., 54., 57., 60., 63. Az egyik érdekes forrásrészlet szerint a tartozás rendezése, azaz kiváltása többek között azért is bírt nagy jelentőséggel, mert áttételesen hatással volt Alba németalföldi pénzügyeire. DHA 100. Nr. 54. Sajnos a forrásból nem derül ki, hogy a háttérben milyen konkrét pénzügyi kapcsolat volt a császári és a spanyol királyi pénzügyigazgatás között.

⁹⁶ DHA 104. Nr. 60.

⁹⁷ DHA 126. Nr. 82.

csehországi jövedelmekből különítsék el a hátralék összegét.⁹⁸ A forrásból nem értesülünk arról, hogy sikerült-e a hitelt a szóban forgó módon törleszteni, mindazonáltal a császári adminisztráció 1575 nyarán keltezett leveleiből már arról értesülünk, hogy a Paller–Weis céggel szembeni elmaradások egyre aggasztóbb méreteket öltenek. A pénzügyi problémák hátterében pedig a Paller–Weis hitelek elsődleges törlesztési forrásaként megjelölt („*die Tilgung der auf den Kupferhandel verwiesenen ksl. Schulden*”) besztercebányai rézkitermelés csökkentése állt.⁹⁹ 1574-ben Mathes Stainher Paller faktor jelezte, hogy 23.054 rFt tartozás továbbra is fennáll a céggel szemben, mivel a társaság nem jutott hozzá a megfelelő mennyiségben az ellentételezésként megjelölt rézhez. A törlesztés egy eddig még nem említett formája is felmerül a szövegben. A kamarai javaslat szerint 5.000 magyar forint értékben Pozsony, Sopron és Nagyszombat városok adóját is fel kell használni a törlesztésre, a fennmaradó részhez pedig a Körmöcbányai Kamara, illetve a pozsonyi főharmincad bevételeit kell bevonni.¹⁰⁰ Az Alsó-ausztriai Kamara 1579-ben azt vetette fel, hogy a Paller–Weis céggel szembeni tartozás kiegyenlítésébe be kell vonni a pozsonyi és az óvári harmincadhivatalt, valamint a Körmöcbányai és a Selmechányai Kamarát is.

Az ügy kapcsán a hitelezési gyakorlatnak még egy fontos jelenségére figyelhetünk fel: a Paller–Weis konzorcium az udvarnak folyósított kölcsönügyleteket arra is fel tudta használni, hogy befolyásolja, azaz alacsonyban tartsa a réz kamarai felvásárlási árát is.¹⁰¹ A nagy összegű hitelekkel Paller és Weis tehát „első lépcsőben” egy jelentős bányászati koncessziót szerzett meg, azaz a Paller–Weis cég a hitelösszegek és a kamatok erejéig vihetett ki rezet vámmentesen. A rézkitermelésre és kivitelre 1568 és 1589 között felvett összegek meghaladták a 800.000 rFt-ot, s éves szinten közel 40.000 rFt bevételt hoztak a kamarának.¹⁰² A cég a későbbiekben már arra használta fel az ily módon megszerzett gazdasági pozícióikat, hogy a felvásárlási árát kedvezően alakítsa. Ez utóbbi lépéssel tulajdonképpen a bányászati termékre jellemző általános árstruktúrát is jelentősen befolyásolták. A Baumgartner-konzern ún. Idria-projektjénél találkozhatunk még hasonló üzleti stratégiával.¹⁰³ Az augsburgi bankházak hiteltevékenysége és a bányászati koncessziók közötti összefüggések általános jelenségként értelmezhetők. Ebbe illeszkedik a Paller–Weis társaság magyarországi rézkitermelési koncessziója is. További analógiaként jelentkezik, hogy mindkét cég a jelentős hiteltevékenységén keresztül gyakorolt nyomást az ud-

⁹⁸ DHA 127. Nr. 85.

⁹⁹ DHA Nr. 98. Az elmaradások nemcsak a kamatok növekedését eredményezték, hanem a teljes rézkitermelési kapacitás is veszélybe került, mivel a bányák működési költségeit is részben az augsburgi konzern által rendelkezésre bocsátott összegekből fedezték. A rézkitermelés csökkenése közvetve az egész magyarországi hadi helyzetre befolyással volt. Egy IIsunghoz címzett levélben Miksa arról panaszkodik, hogy a bányászok elvándorolnak Erdélybe, összességében pedig a bevételek kiesése áttételesen a teljes magyarországi katonaság fenntartását veszélyezteti. DHA Nr. 100.

¹⁰⁰ ÖStA AVA FHKA NÖ GdB w. Nr. 127. évkör 1574–1575. f. 251r–v

¹⁰¹ DHA 172. Nr. 139.

¹⁰² Kenyeres I.: A magyarországi réz i. m. 218.

¹⁰³ Tózsza-Rigó A.: A dunai térség i. m. 82–85.

varra annak érdekében, hogy számára kedvezően befolyásolja az állami koncesszióban kitermelt érc értékesítési piacát.

Röviden kitérek még a Ferdinánd által felvett hiteleknek az államháztartásra gyakorolt hosszú távú hatásaira. Peter Rauscher megfogalmazásában I. Ferdinánd uralkodásának pénzügyi mérlege „katasztrófális” volt. Ez számadatokra lefordítva úgy fejezhető ki, hogy Ferdinánd halálakor mintegy 12.300.000 rFt adósságot hagyott utódaira. Ennek mintegy 1/3-ára fedezetként ausztriai uradalmakat és bevételeket zálogosítottak el, szintén kb. egyharmad az örökös tartományokra szállt, Miksa és fivérei, II. Ferdinánd és II. Károly főherceg számára a leginkább problematikus a fennmaradó, fedezet nélküli mintegy 3.900.000 rFt-os tartozás volt.¹⁰⁴ Bár a fenti esetekben (hitel-hosszabbítás, új hitelek sürgetése, stb.) is gyakran szembesülhettünk azzal, hogy a folyamatos és égető pénzügyi szükségletek miatt mennyire ki volt szolgáltatva az udvar a hitelszférának, és I. Ferdinánd, valamint II. Miksa uralkodása alatt is minden bizonnyal többször előfordult, hogy a katasztrófa szélére sodródott a Habsburg államháztartás, mindazonáltal a korszak jelentős teljesítményeként kell értékelnünk, hogy ellentétben számos nyugat-európai hatalmi központtal, a fent részletezett körülmények között is sikerült elkerülni az államcsődöt.

Az itt vizsgált augsburgi üzleti kör hiteltevékenységéről tájékoztató információk (hitelek értéke, a folyósítás folyamatossága, az udvar hiteligényére vonatkozó adatok, stb.) jól érzékeltetik, hogy az államnak juttatott folyamatos hitelforgalom létérdeke volt az állami adminisztrációnak, s a teljes Habsburg államkonglomerátum fennmaradása függött tőle. Ugyanakkor az állami koncessziók, illetve a hitelek fejében biztosított különböző gazdasági jogosultságok kiválóan illeszkedtek a kora újkori vállalkozói társaságok általános üzleti profiljába. A 15–16. század fordulójától a 17. század első évtizedeiig általánosan jellemző befektetési modellt leegyszerűsítve úgy vázolhatjuk, hogy a korábbi generációk idején döntően kereskedelemből felhalmozott tőkét felhasználva, a vállalkozói társaságok egyszerre több üzleti szférában is igyekeztek kihasználni az államtól kapott különböző gazdasági jogosítványokat. Jellemzően ilyenként említhetjük az inter- és transzregionális kereskedelmet (vámkedvezmények, vámhelyek elzálogosítása), a bányászatot (kitermelési jogosítványok, ármanipulációk). A hitelforgalomnak abból a szempontból is kiemelt jelentősége volt, hogy ezek a cégek a megfelelő tőkekoncentráció biztosításához maguk is hitelfelvevőkké váltak, ezáltal a hitelforgalomra alapozott üzleti hálózatban kétféle minőségben is jelen voltak.

¹⁰⁴ Rauscher, P.: Zwischen Ständen i. m. 198–201.

Példa a hálózatok dinamikájára: a 16. századi európai üzleti hálózatok megrázkódtatása

Végezetül röviden szeretném még bemutatni, hogy milyen lehetőségek rejlenek a témát illetően a történeti hálózat kutatásban. Az említett módszertani megközelítéssel szemben az egyik legfontosabb elvárás, hogy a network-elemzést olyan módszertani keretként alkalmazzuk, amely valós többleteredményekkel járul hozzá a klasszikus történeti vizsgálatokhoz. Az üzleti hálózatok kutatásánál többek között elemezhető az ún. hálózati dinamika. Ebben a tekintetben leegyszerűsítve négy fő fázis vizsgálható. A hálózatok létrejötte, a network működési mechanizmusa, a hálózatok megrázkódtatásai, majd újrendeződésük, végül a hálózatok felbomlása.¹⁰⁵ Az üzleti hálózatokat a társadalmi hálózatok egy speciális fajtájaként értelmezhetjük. Az üzleti hálózatok létrejötte tehát egy komplex társadalmi térben mozog. Ennek tekintetében a hálózati kapcsolat létrejötte igen nehezen vizsgálható, hiszen nagyon kevés az esélye annak, hogy fennmaradtak olyan források, amelyben az üzleti érdekek mentén létesült társadalmi kapcsolat (például egy házasság), létrejöttékor egyértelműen megfogalmazták a kapcsolatot megteremtő személyek, vagy családok, hogy milyen konkrét üzleti kapcsolat létrehozásához, vagy megerősítéséhez járult hozzá a társadalmi kontaktus létrejötte. Az üzleti network működési mechanizmusa jól érzékeltethető a faktori hálózaton keresztül. Érdekes módon a hálózatok megrázkódtatásáról sok esetben jobb forrásanyag áll rendelkezésünkre, mint a „mindennapi” működésről. Pontosabban fogalmazva ezek a forráscsoportok időben jóval koncentráltabban jelennek meg. Nevezetesen egy cég csődjéről, sőt már a csődközeli helyzetről is számos olyan forráscsoport maradt fenn, amelyekből viszonylag részletesen kimutathatók, hogy milyen módon hatottak a hálózat egyes pontjaira, azaz a cégekre a krízis-hullámok. A kora újkori európai üzleti hálózat felbomlásáról a jelentős megrázkódtatások ellenére sem beszélhetünk, inkább jellegükben alakultak át a globalizálódó gazdasági rendszer üzleti hálózatai. Mindennek tekintetében a tanulmány utolsó részeként a vizsgált network krízis-jelenségeibe nyújtok röviden betekintést. A rövid elemzés létjogosultságát az a tény adja, hogy az európai üzleti hálózatokat a 16. század második felében alapjaiban megrázó krízis-hullámok éppen az állami szféra és az üzleti élet szerteágazó összefonódásaiból adódtak.

A kora újkori vállalkozói társaságok között létesült üzleti hálózatra leginkább az ún. *skálafüggetlen hálózati modell* alkalmazható. Ennek legfőbb jellegzetessége röviden úgy írható le, hogy a rendszer működése a középponti funkciójú elemekre épül. A kora újkori üzleti hálózatok esetében az ilyen középpontokhoz köthető a legnagyobb tőkekoncentráció, illetve a legnagyobb értékű hitelkibocsátás. Ebből kifolyólag fontos feltárni a középpontok köré felépíthető alhálózatokat. A fent említett hálózati modell további sajátossága, hogy a rendszer összeomlása nagyban függ attól, hogy a hálózatot ért megrázkódtatás során hány középpont esik ki a rendszerből. Az utóbbi hálózati funkciót betöltő

¹⁰⁵ A fenti négy fő fázis egyfajta szubjektív leegyszerűsítés eredménye. Ezeket a vizsgálati fázisokat természetesen tovább lehet szakaszolni, vagy ki is lehet bővíteni.

cégek szerepe furcsa módon éppen a krízisjelenségek vizsgálatával érzékeltethető a legjobban. Másként a kora újkor első nagy válsága jól mérhető az üzleti hálózatot ért megrázkódtatásokon keresztül. A krízis első szakaszának leglátványosabb és ugyanakkor a teljes rendszerre nézve legnagyobb megrázkódtatást okozó eseménysora a francia és a spanyol államháztartás 1556-os, illetve 1557-es összeomlása volt. A fizetési képtelenség bejelentésére különböző módon került sor. Egyik jellemző példaként a legjelentősebb hitelfelvevő, a spanyol udvar eljárására térnék ki röviden. Tekintettel az államháztartás helyzetére, II. Fülöp 1557 júniusában bejelentette, hogy a hitelezők kifizetését járadéklevelekbe (*Juros*), tulajdonképpen 5%-os kamatozású hosszú lejáratú államkötvényekbe helyezi át, azaz gyakorlatilag egyoldalúan leírták a fennálló — magasabb kamatozású — követeléseket.¹⁰⁶ A korona így szabadult meg egyre szorító kamatkötelezettségeitől.

A 16. századi nyugati államcsődök által előidézett krízis-hullámok több mint fél évszázadon át húzódtak.¹⁰⁷ A 16. század második felében kibontakozó válság idején a középponti szerepet betöltő cégek kiesése magával rántott számos hasonló profilú társaságot. A láncreakció legfőbb gazdasági oka az volt, hogy amikor egy jelentős társaság csődbe ment, az hatással volt azoknak a tőkeállományára, akik hiteleztek ennek a társaságnak.

A fent említett makroökonómiai szint bemutatása elképzelhetetlen az állami központoknak, mint az egyes térségek legnagyobb hitelfelvevőinek beiktatása nélkül. Amennyiben ezt a skálafüggetlen modellre próbálnánk „lefordítani”, abban az esetben az állami központokat úgy definiálhatjuk, mint a hitelforgalomra épülő makroökonómiai hálózatok legfontosabb középpontjait. A helyzet érdekessége abban áll, hogy ezek a középpontok — a hitelforgalomra épülő hálózatok kapcsolati irányultságát tekintve — „egyoldalú” szerepben tűnnek

¹⁰⁶ *Mauricio Drelichman – Hans-Joachim Voth: The Sustainable Depts of Philip II. A Reconstruction of Castile’s Fiscal Position, 1566–1596. The Journal of Economic History. 70. (2010) 818–819.*

¹⁰⁷ A fenti jelenségsorozat első fázisa 1557–1560 közé esik. Ezekben az években rövid időn belül a spanyol, a francia és a portugál uralkodó jelentett be fizetési képtelenséget. DHA 17. Az általános krízis érezte hatását a teljes Mediterráneumban. Az észak-itáliai gazdasági központokban a századfordulótól egyre erősödő demográfiai krízissel párosultak a gazdasági nehézségek. *Paola Lanaro: Periferie senza centro. Reti fieristiche nello spazio geografico della Terraferma Veneta in età moderna. In: La pratica dello scambio. Sistemi di fiere, mercanti e città in Europa (1400–1700). Szerk. Paola Lanaro. Venezia 2003. 21–51. 37–38.* A térség városaiban a 17. század első felében már jelentős finanszírozási problémák léptek fel. A vezető gazdasági hatalom, Velence államháztartási egyenlege az 1610-es évek végétől ingott meg erőteljesen. Az 1587-ben az elsődlegesen a velencei államháztartási egyensúly megőrzésére létrehozott *Banco della piazza di Rialto* változatos formában (kölcsonök, államkötvények, életjáradék, lottójáték, stb.) egyre jelentősebb magántőkét próbált bevonni, de így sem tudta áthidalni a permanens hiányt: 1666-ra már 3,5 millió dukát volt az adriai állam felhalmozott adósságállománya. *Luciano Pezzolo: The Venetian Government Debt, 1350–1650. In: Urba Public Debts. Urban Government and the Market for Annuities in Western Europe (14th–18th Centuries). Szerk. M. Boone – K. Davids – P. Janssens. Turnhout 2003. 61–74. idézett hely: 63–64., 68.* A közép-európai gazdasági rendszerben jelentős szerepet játszó centrumok közül a 17. század első feléig csak Bergamo tudta több-kevesebb sikerrel áthidalni a nehézségeket és megőrizni gazdasági erejét. *Lanaro, P.: Periferie i. m. 38.*

fel. Nevezetesen az esetek nagy többségében hitelfelvevőként jelennek meg és hitel kibocsátóként nem vagy csak nagyon ritkán értelmezhetők.

Áttételesen a Paller–Weis–Manlich üzleti kör hiteltevékenységén keresztül is érzékelhető, hogy mit jelentett a fent említett hálózati szisztéma működőképessége szempontjából a középponti funkciójú cégek szerepe. Ezeknek a cégeknek, illetve a körjük felépíthető alhálózat pontjainak jelentős üzleti kapcsolataik voltak a nyugati, főként a spanyol udvarral. Mindennek tekintetében figyelemre méltó, hogy a vizsgált cégek hiteltevékenysége az ötvenes-hatvanas években nem csökkent, hanem nominálisan — és nagy valószínűség szerint piaci részesedés terén is — növekedett, holott ennek éppen az ellenkezőjét váránk a spanyol államcsőd okozta veszteségek miatt. Az üzleti hálózatban tapasztalható első jelentősebb csődhullám tehát nem közvetlenül az állami hitelek bedőlése miatt következett be, hanem bizonyos „fáziskéséssel” az első középponti funkciójú hálózati elemek, azaz a legnagyobb állami és üzleti hiteleket kibocsátó cégek kiesése után. A kapcsolatrendszer itt a szerint építhető fel, hogy mely cégeknek volt kontaktusuk a fent említett üzleti körrel. Ebbe az alhálózatba sorolható többek között a Fugger és a Welser konzern, a Grimmel–Neidhart–Seiler konzorcium, az Imhofok, a Haug–Link társaság, stb. Mindannak ellenére, hogy ezeknek a cégeknek igen jelentős veszteséget okozott a francia és a spanyol államháztartás 1556-os, illetve 1557-es összeomlása, a vizsgált üzleti körben csak a hetvenes években indult meg egy olyan csődhullám, amely már a legtöbb társaságot érintette. Többek között a Neidhart–Seiler–Grimmel társaság, valamint a Manlich konzern sorsa hozható fel példaként. A források szerint Hieronimus Seiler fő tevékenységi területe a lyoni vásár volt, illetve a francia királlyal is kapcsolatban volt és adóssága éppen ebből a kapcsolatból származott.¹⁰⁸ Seiler később annak köszönhetette a csődöt, hogy túlzottan a francia kapcsolataira alapozott. A Neidhartok elsősorban a németalföldi és a francia térségben bonyolítottak nagy volumenű hitelügyleteket. A Neidhart–Seiler–Grimmel társaság pénzügyi adatai szerint 1557–1560-ban már a Manlich cégnél is sokasodtak az állami tartozások miatti problémák. A cég azonban még túlélte a század közepén bekövetkező válságot. A nyugati államcsődöknél is drasztikusabb hatással volt viszont a Neidhart-házra a középponti funkciójú Manlich cég 1574-es összeomlása. A Melchior Manlich-hal társuló Karl Neidhart kénytelen volt maga is csődöt jelenteni.¹⁰⁹

A nyolcvanas évek elején már a kortársak számára is mindennapi beszédtema volt az egyre gyakoribb fizetéseképtelenség. Mark Häberlein kimutatásai

¹⁰⁸ StA. Abg. KuH L 10. Fasc. 2.; ill. StA. Abg. KuH L 13.

¹⁰⁹ *Christel Warnemünde: Augsburger Handel in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts und dem beginnenden 17. Jahrhundert. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Freiburg, 1956. 136.* Az egész Európát behálózó üzleti hálózat komplexitásáról és a forgalomban lévő tőkemennyiségről tájékoztat, hogy a Manlich konzern a csőd előtti utolsó években mintegy 1.000.000 forinttal tartozott hitelezőinek. A helyzet visszasságát jelzi, hogy a cég anyagi javakban mintegy 750.000 forint aktívát mutatott. Ezt azonban nehéz volt mobilizálni. Mindezen felül számos uralkodó tartozott a Manlichoknak, legnagyobb összeggel a francia és a portugál udvar. Utóbbi adóssága közel 70.000 arany dukátot tett ki. Ezeket a kintlévőségeket pedig szinte lehetetlen volt „behajtani”. *Seibold, G.: Die Manlich i. m. 149–154.*

szerint 1580–1620 között ötven jelentős augsburgi cég ment tönkre. Legutolsóként a legjelentősebb: 1614-ben a Welser-ház is csődöt jelentett.¹¹⁰

A Manlich–Weis–Paller–Herbst „cégcsoportként” szubjektíve kiválasztott cégek közül a 16. századi krízis nem kegyelmezett a Manlich-háznak. Herbst cégről Konrad Herbst halála után nem tudunk. A korábbi fejezetben vizsgált üzleti körből a legérdekesebb kérdés, hogy a Paller- és a Weis-ház hogyan vészelte át a század második felében jelentkező nehézségeket, illetve hogy a 17. században milyen területen és milyen súlypontokkal folytatták tevékenységüket. Ennek vizsgálata azonban már egy új tanulmány témája lesz. A tervezett munka során kerül majd sor a korszak általános válság-tendenciáinak a vizsgálatára.

THE INTERLOCKING OF STATE AND BUSINESS IN THE EARLY MODERN
ECONOMIC SYSTEM.

New Information about the Credit Activities of the South-German Enterprising Companies

by *Tózsza-Rigó Attila*
(Summary)

The true dimensions of the lack of ready money, which decisively influenced the working features of the early modern economic system, are still hardly known. Instead of a monetary economy, it would be more justified to speak in this context about an extensive credit economy which determined all levels of the contemporary economic network. This ubiquitous phenomenon decisively influenced the relations between the early capitalist societies as the dominant form of contemporary enterprise, and the early modern state. An outstanding role in this economic network was played by the contact maintained by the South German banks with the Habsburg court, a relationship based on the granting of credit and the exploitation of profits accruing therefrom.

The present paper highlights outstanding credit operations which can be treated as typical cases of the network linking the Habsburg administration and the contemporary sphere of credit. The main focus is put on the Weis and Manlich Houses, and on the business circle dominated by the houses of Paller–Weis and Paller–Herbst, with some of the affairs of the Fugger and Welser companies being given additional emphasis. Finally, the credit operations of such important companies such as the Haug–Langenauer–Link Association, the Grimmel–Neidhart–Seiler Company, or the houses of Baumgartner, Rehlinger, and Österreicher are likewise touched upon.

¹¹⁰ *Mark Häberlein: Firmenbankrotte, Sozialbeziehungen und Konfliktlösungsmechanismen in süddeutschen Städten. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften. 19. (2008: 3. sz.). 10–35. 10., 15. Valójában a Welser konszern bukása egy kb. harminc éves hanyatlási folyamat végső állomása volt. A spanyol államcsőd után igyekezett új súlypontokat találni a cég (az ibériai térségből teljesen kivonultak), azonban a hetvenes-nyolcvanas évek csődhulláma után már nem lehetett feltartóztatni a hanyatlást. Az 1580-as években már fizetési nehézségei voltak annak a cégnek, amely a század elejének még globális szinten meghatározó gazdasági tényezője volt. A Fugger cég feljegyzései szerint 1588-ban már bizonytalannak tűnt Welser-ház jövője. *Reinhard Hildebrandt: Der Niedergang der Augsburger Welser-Firma (1560–1614). In: Die Welser. i. m. 275.**

Cziráki Zsuzsanna

HABSBURG–OSZMÁN DIPLOMÁCIA A 17. SZÁZAD KÖZEPÉN

*Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai
(1647–1649)*¹

A kutatás háttere

Simon Reniger von Renningen Habsburg követ 1649 tavaszán érkezett meg állomáshelyére, az oszmán fővárosba, de — mint alább látni fogjuk — kiutazását két hosszú évnyi készülődés előzte meg. Az eddigi kutatási eredmények azt mutatják, a vontatott követküldés magyarázata két helyen keresendő: egyfelől Konstantinápolyban, ahol Alexander Greiffenklau (1643–1648) rezidens² működése folytán a császári-királyi diplomácia addigi története egyik legmélyebb válságát élte át, illetve magában a harmincéves háború által megtépázott Habsburg Monarchiában. Emiatt Reniger kiválasztását is két irányból közelítem meg: egyfelől foglalkozom a konstantinápolyi követség állapotával az 1640-es évek derekán, másfelől vizsgálom a Habsburgok keleti diplomáciájának

¹ Tanulmányom az OTKA „Hétköznapiak és birodalmi politika a Köprülü-restauráció idején” (K 109070) projekt keretében készült. Az előkészületek során számos kollégámmal volt lehetőségem megvitatni a felmerülő érdekesebb kérdéseket és problémákat. Gondolatébresztő beszélgetéseink során sok hasznos tanáccsal láttak el a korszakra és a forrásanyagra vonatkozóan, amiért név szerint is szeretnék köszönetet mondani Fazekas Istvánnak, Kármán Gábornak, Oross Andrásnak és Papp Sándornak. Hasonlóképp köszönet illeti Arno Strohmeiert, aki a korajkori diplomáciai források kezelésére és közlésére vonatkozó értékes tapasztalatait osztotta meg velem, Domokos Györgynek pedig a Kriegsarchivban nyújtott segítségéért szeretném kifejezni hálámat.

² Az oszmán udvarba rendelt európai diplomaták hierarchiájában alapvetően három szint létezett: az egyszerű ügyvivő, az állandó követ (alacsonyabb és magasabb rangban) és a rendkívüli követ. Az alacsonyabb rangú állandó portai követet rezidensnek nevezték, a rendkívüli követet megbízatása jelentőségétől függően internunciusnak, oratornak vagy Großbotschafternek („főkövetnek”), jöllehet a forrásokban korántsem konzekvens e fogalmak használata. Az európaiak konstantinápolyi diplomáciájának mérföldköveiről és a terminológiai problémáról bővebben l.: *Papp Sándor*: Török szövettség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Budapest 2014. 221. *Hiller István*: A Habsburgok török diplomáciája a 17. század első felében. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest 2002. 215–227.; *Charles Howard Carter*: The Ambassadors of Early Modern Europe: Pattern of Diplomatic Representation in the Early Seventeenth Century. In: *From the Renaissance to the Counter-Reformation. Essays in honour of Garret Mattingly*. London 1966, 268–295.; *Bertold Spuler*: Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad. In: *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slawen. Zeitschrift des Osteuropa Instituts Breslau. Neue Folge* 11. (1935: 3–4. sz.), 53–115, 171–222.; *Kerekes Dóra*: Diplomatak és kémek Konstantinápolyban. L'Harmattan Kiadó 2010.

bécsi háttérintézményeit és fontosabb szereplőit. Simon Reniger személyével eddig csupán két nagyobb lélegzetvételi munka foglalkozott: Alois Veltzé 1900-ban publikálta az 1665-ben leközönte és 1666-ban hazatért rezidens végjelentését (*Finalrelation*),³ illetve 1984-ben egy disszertáció dolgozta fel Reniger teljes konstantinápolyi szolgálati idejét.⁴ Az elsőként említett forrásközlés jól hasznosítható az eseménytörténeti folyamatok megértéséhez. Edeltraud Artens-Löckmann értekezése inkább a Habsburg és Oszmán Birodalom közötti kapcsolattörténet szempontjából vizsgálja Reniger működését, eredményeit azonban már jócskán túlhaladták a dolgozat megszületése óta eltelt három évtized kutatása. A rezidens kiválasztására vonatkozóan mindkét munka sajnos csak egy-két apró információ erejéig szolgáltat adatokat. Hasznosabbnak bizonyult Peter Meienberger munkája, aki bár egy korábbi rezidens, Johann Rudolf Schmid pályájával foglalkozott, annak Renigerhez fűződő kapcsolata folytán fontos információkat közölt a követség kezdetére és működési kereteire vonatkozóan.⁵

A gyér irodalmi adatok fényében kézenfekvő, hogy a téma vizsgálata során tanulmányomban a még jórészt kiaknázatlan levéltári forrásoknak jutott a legnagyobb szerep. Eredményeim így a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött, a Reniger-jelentéseket is magába foglaló Turcica iratgyűjtemény,⁶ az Udvari Kamara levéltára irataira (Finanz- und Hofkammerarchiv),⁷ illetve a Kriegsarchivban található Hofkriegsrat protokollumokra és az „Alte Feldakten” gyűjteményre támaszkodnak.⁸ A korábbiakhoz képest nagyobb figyelmet fordítottam a nagy mennyiségben rendelkezésre álló kamarai forrásokra, amelyek Reniger kinevezési körülményeinek tisztázásában különös jelentőséggel bírnak.⁹

A Habsburg Monarchia keleti diplomáciájának bécsi háttérintézményei a 17. század derekán

Közismert, hogy a tizenöt éves háborút követően jól érzékelhető változások következtek be a Habsburg-török kapcsolatrendszer alakulásában: a koráb-

³ Alois Veltzé: Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Reniger. In: *Mittelungen des k.u.k. Kriegsarchivs* 12 (1900) 59–151.

⁴ Edeltraud Artens-Löckmann: Simon Renigers Residentschaft in Konstantinopel 1649–1665. Beiträge zu den österreichisch-türkischen Beziehungen in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts. (doktori disszertáció, kézirat) Wien 1984.

⁵ Peter Meienberger: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel 1629–1643. (Geist und Werk der Zeiten 37.) Bern–Frankfurt 1973.

⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen, Türkei I. (a továbbiakban: ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I.)

⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA AVA FHKA HFU); ÖStA AVA FHKA Hoffinanz Österreich (HFÖ); ÖStA AVA FHKA Reichsakten (RA).

⁸ ÖStA Kriegsarchiv (KA), Wiener Hofkriegsrat, Protokollbücher; ÖStA KA, Alte Feldakten (AFA).

⁹ A gazdasági források diplomáciatörténetben elfoglalt jelentőségére utóbb Harriet Rudolph hívta fel a figyelmet. Vö.: *Harriet Rudolph: Ökonomische Grundlagen der habsburgisch-osmanischen Diplomatie im 16. und im beginnenden 17. Jahrhundert*. In: *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Neuzeit*. Szerk. Arno Strohmeyer – Norbert Spannenberger. Stuttgart 2013. 239–263.

bi, Konstantinápoly erőfölényét érzékeltető viszonyt a zsitvatoroki béke (1606) után felváltotta a paritás alapú diplomácia a két nagyhatalom között.¹⁰ A mindkét oldalról kifejezett békeszándék dacára megvitatni való bőven akadt a hosszú háborút lezáró évtizedekben is: a szultánnak fizetett ajándék kérdése, a Habsburg uralkodó titulációja, a béke érvényességi periódusa, a két uralkodó rangját és kapcsolatát tükröző ceremonális keretek meghatározása, hovatovább az örökös határproblémák csak néhány azok közül a témák közül, melyek újra és újra előkerültek a zsitvatoroki béke periodikus megújítását kísérő Habsburg-török érintkezésben, bőséges alkalmat szolgáltatva a diplomáciai személyzetnek a munkálkodásra.¹¹

Hogy a sorozatos nézeteltérések mégsem vezettek komolyabb összetűzéshez egészen a hatvanas évek elejéig, az leginkább a két állam másfelé irányuló katonai lekötöttségével és nehezen leküzdhető belső problémáival hozható összefüggésbe – utóbbira vonatkozóan szembeszökőek a súlyos pénzügyi nehézségek, melyek mindkét birodalmat mélyen érintették. A harmincéves háború kirobbanását követően a Habsburgok katonai és gazdasági erejét a nyugati hadszínterek kötötték le. A kelet és nyugat irányában egyaránt közvetlenül érintett közép-európai Habsburg ág nyilvánvaló érdeke az volt tehát, hogy a nyugati hadviselés fenntarthatósága érdekében biztosítsa hátát keleti riválisa felé.¹² Az Oszmán Birodalom számára a továbbra is háborús tűzfészkeknek számító Perzsia már önmagában is épp elég nehézséget támasztott, a helyzetet pedig csak súlyosbította a birodalom vezetésében IV. Murád szultán (1623–1640) halálát követően elharapódzó belső válság. A 17. század derekának legjelentősebb oszmán részvételű konfliktusában, a krétai háborúban (1645–1669) a Porta már egy külső és belső tényezőktől legyengített hatalomként vett részt, a katasztrofát pedig csak Köprülü Mehmed nagyvezír beavatkozása akadályozta meg.¹³

A 16. századhoz képest jelentősen megváltozott környezetben épült ki az a professzionális diplomáciai szervezet, amely a tizenöt éves háború által megszakított konstantinápolyi Habsburg diplomáciai jelenlét szerves folytatása lett, és amely a birodalmi külügyben illetékes szervek — a Titkos Tanács és a Haditanács — korábbi tapasztalataira és intézményi hátterére épített, kereteit és feladatait tekintve azonban sok újdonsággal kiegészülve igazgatta a Habs-

¹⁰ *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m. 15., 23.

¹¹ *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m. 16–34.; *Hiller I.*: Palatin Nikolaus Esterházy i. m. 33–35., 62–69.

¹² *Lothar Höbelt*: Ferdinand III. (1608–1657) Friedenskaiser wider Willen. Graz 2008.; *Mark Hengerer*: Kaiser Ferdinand III. (1608–1657) Eine Biographie. Wien–Köln–Weimar 2013. 260–277.; *R. J. W. Evans*: The Making of the Habsburg Monarchy. Oxford 1979. 275–310.; *Hiller I.*: Palatin Nikolaus Esterházy i. m. 33–35.

¹³ *Ekkehardt Eickhoff*: Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700. München 1970. 216–228.; *Joseph von Hammer*: Geschichte des Osmanischen Reiches. Band. 3. Pest 1835. 13–390.; *Johann Wilhelm Zinkeisen*: Geschichte des osmanischen Staates in Europa. Vierter Theil. Gotha 1856.; Az 1606–1663 közötti békeéveket a nyugat-európai szakirodalomban fel-felbukkanó terminológia alapján manapság a „Habsburg-oszmán barátság” korszakaként is szokás értelmezni. Vö.: *Arno Strohmeier*: Die Habsburgisch-osmanische Freundschaft. In: Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Neuzeit. Szerk. Arno Strohmeier – Norbert Spannenberger. Stuttgart 2013. 223–238.

burg Monarchia keleti ügyeit.¹⁴ De hogyan is nézett ki ez a rendszer a tanulmány szempontjából elsősorban érdekes 1640-es években? Vajon hol és hogyan születtek meg ekkoriban a török politikát meghatározó döntések, és kik voltak azok a kulcsfigurák, akik mozgatták a keleti diplomácia szálait? Elsőként ezekre a kérdésekre keresem a választ annak érdekében, hogy közelebb kerüljünk a Simon Reniger kinevezése hátterében felfejthető döntési mechanizmusokhoz.

A 16. század derekára kialakuló Habsburg kormányzati szervek között az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) lett az, amelynek feladatköre a szinte vég nélküli török háború hozományaként kiterjedt a keleti kapcsolatokra is.¹⁵ A kollegiális alapon működő, az aktuális kérdéseket rendszeres üléseken megvitató és véleményező központi testület korszakonként eltérő számú haditanácsosból (*Hofkriegsräte*) és a Haditanács elnökéből (*Hofkriegsratspräsident*), illetve alelnökéből (*Hofkriegsratvizepräsident*) állt, a megvitott ügyekről audiencián referáltak az uralkodónak, ahol a végső döntés megszületett.¹⁶ Más kormányzati szervekhez hasonlóan a tanácsosok munkáját képzett és tapasztalt munkatársak, titkárok, fogalmazók, írnokok, tolmácsok, futárok segítették.¹⁷

A 17. század második évtizedében a Haditanácson belül viszonylag jól elkülönülő egységként jött létre azon személyek köre, akik már kifejezetten a keleti diplomácia irányító és adminisztratív feladataiban voltak illetékesek.¹⁸ Mindebben nemcsak a Zsitvatorok után átalakuló Habsburg-török viszony támasztotta újabb kihívások játszottak szerepet, hanem a Habsburg központi kormányzat bizonyos fokú átstrukturálódása is. II. Mátyás császár uralkodása idején (1608–1619) a „török veszély” mindvégig napirenden volt: az 1615-ig nyitott kérdésnek számító zsitvatoroki béke és a Bethlen Gábort fejedelemségre segítő, jelentős török haderő erdélyi akciója sokakban azt a benyomást keltette, hogy küszöbön áll egy újabb nagy háború az Oszmán Birodalom ellen. A háborús párt elszánt szószólója Melchior Khlesl bécsi püspök volt, a birodalom integritásának és a dinasztia autoritásának mindenre kész védelmezője. Khlesl II. Mátyás legteljesebb bizalmát élvezte, és mint a legfőbb tanácsadó szerv, a Titkos Tanács (*Geheimer Rat*) elnöke, komoly befolyással bírt az ügyintézésre. A 16. században legnagyobb hatalmi súllyal működő testület II. Rudolf (1576–1608/12) utolsó éveiben már a felbomlás határára sodródott, ám Khlesl határozott fellépésének és személyes tekintélyének köszönhetően ismét a birodalmi döntéshozatal legsúlyosabb fórumává vált.¹⁹ Mivel Khlesl kiemelt figyelmet szentelt a török ügyeknek, elkerülhetlenné vált a hatásköri összeütközés

¹⁴ Hiller I.: A Habsburgok török diplomáciája i. m. 215–227.

¹⁵ A Haditanács feladatkörében végül 1610 körül rögzült a konstantinápolyi diplomácia. Vö. Fazekas István: Magyar javaslatok a konstantinápolyi követ személyére 1572-ből. In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Oborni Teréz – Krász Lilla. ELTE Eötvös Kiadó 2009. 212. old. 4. jegyz.; Oskar Regele: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien 1949. 16.

¹⁶ A vizsgált időszak Haditanács-elnökei: Heinrich Schlick zu Bassano und Weisskirchen (1632–1649) és Wenzel Eusebius Fürst Lobkowitz, Herzog von Sagan (1650–1665), aki ezzel egy időben a Titkos Tanács elnöki tisztét is betöltötte. Vö. Regele, O.: Der österreichische Hofkriegsrat i. m. 74.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Hiller I.: A Habsburgok török diplomáciája i. m. 223.

¹⁹ Frederick Henry Schwarz: The Imperial Privy Council in the seventeenth century. Harvard–Cambridge 1943. 60–64.

a Haditanáccsal. A keleti referensek fölött diszponáló, kritikus szemléletű Hans von Mollart (1610–1619) haditanácsi elnök maga is számtalanszor keveredett vitába a valóságtól olykor fölöttébb elrugaskodott elképzeléseket valló, különvéleményt pedig alig-alig toleráló Khleslrel. A feszült helyzetnek a bíboros 1618-ban bekövetkezett erőszakos eltávolítása vetett véget. Ezt követően a török ügyek irányítása ismét a Haditanács, illetve annak keleti szakértői kezébe került, akik néhány év leforgása alatt a korábbi kezdeményezések alapján továbbvitték és a korszak igényeinek többé-kevésbé megfelelő szintre fejlesztették a keleti diplomácia szervezeti és infrastrukturális kereteit.²⁰ Mindebben nagy szerepe volt a század második évtizedében felbukkanó diplomata-hivatalnok egyéniségeknek, különösen a keleti nyelvek főtölmácsának, a befolyásos Michel D’Asquiernek.²¹

A Haditanács keleti részlegének mikrokörnyezetében hosszú ideig D’Asquier volt az úr, aki meg is tett mindent annak érdekében, hogy vezető pozíciója csorbíthatatlan maradjon.²² Legfontosabb szövetségese a gyámkodása alatt felemelkedő, 1629–1643 között konstantinápolyi rezidensi feladatkörben alkalmazott Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn volt, aki Bécsbe visszatérve tulajdonképpen D’Asquier szövetségeseként tevékenykedett tovább a keleti diplomácia szakterületén. A többnyire sifírozott formában beérkező, szokás szerint az uralkodónak címzett hivatalos konstantinápolyi jelentéseket a titkárok elsőként az ő asztalukra tették le, de maguk is folytattak önálló levelezést a rezidenssel és más hírforrásokkal, széleskörű nyelvtudásuknak köszönhetően pedig, ha szükséges volt, tolmácsként is tevékenykedtek. Hosszú szolgálati idejük folytán nekik volt a legnagyobb rálátásuk a folyamatban lévő ügyekre. A diplomáciai személyzetet tekintve befolyáskörükbe tartozott az uralkodó állandó portái követe (vagyis *rezidense*) és annak teljes konstantinápolyi személyzete a tolmácsoktól az informátorokig, a Habsburgok budai ágense, a Bécs-Konstantinápoly útvonalon tevékenykedő futárok, valamint a beszerített ügynököket tömörítő Titkos Levelezők hálózata. Valójában Schmid és D’Asquier nélkülözhetetlen láncszemként foghatók fel az irányító Haditanács és a „terepen” működő ügynökök között, akik értelmező és szervező közreműködése nélkül működőképes keleti diplomácia aligha lett volna elképzelhető. Ráadásul Schmid az 1650-es évektől láthatóan még patrónusánál is tovább emelkedett a ranglét-

²⁰ Uo.; Részletesen a Khlesl-korszakról l.: *Rudolf Neck*: Österreichs Türkenpolitik unter Melchior Khlesl. (Doktori disszertáció.) Wien 1948.; *Almási Gábor*: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Budapest 2013.; *Cziráki Zsuzsanna*: Erdély szerepe Melchior Khlesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Budapest 2013. 75–100.; *Uő*: Szemelvények Melchior Khlesl és a bécsi Titkos Tanács 1611 és 1613 között keletkezett, erdélyi vonatkozású írásos véleményeiből. Levéltári közlemények 83. (2012) 319–369.

²¹ *Hiller I.*: A Habsburgok török diplomáciája i. m. 221–222.; *Hiller I.*: A tolmácsper. A bécsi Haditanács és a Habsburgok tolmácsai a 17. század első felében. Történelmi Szemle 33. (1991: 3–4. sz.) 203–214.; *Alastair Hamilton*: Michel D’Asquier, Imperial Interpreter and Bibliophile. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 72. (2009) 237–241.; *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m. 80–82.

²² D’Asquier ambíciójáról és eszköztáráról l.: *Hiller, I.*: A tolmácsper i. m.

rán, mi több, a török és az ezzel összefüggő kérdésekben az erdélyi diplomácia vonalán a Habsburgok első számú szakembere lett. D'Asquier és Schmid ideje az 1663–64-es háborús esztendőkhöz járt le: D'Asquier meghalt, az idős Schmid pedig áthelyezését kérte, mivel — saját megfogalmazása szerint — új időszak kezdődött a Habsburg-török kapcsolatok történetében, melyben már sokkal inkább a katonáké, semmint a képzett diplomatáké volt a szerep.²³

Az Udvari Haditanács mellett szót érdemel egy másik hivatal, az Udvari Kamara is (*Hofkammer*), amely számtalan más feladata között a birodalmi diplomácia pénzügyi hátterét volt hivatott biztosítani. Az Udvari Kamara egyfajta központi pénzügyi és gazdasági hivatalként működött, mely — kissé leegyszerűsítve — a bevételek és kiadások tervezéséért és adminisztrációjáért volt felelős. Az Udvari Haditanácshoz hasonlóan olyan szakhatóság volt, amely az alárendelt regionális hivatalok révén a sokszínű birodalom valamennyi régiójára kiterjesztette hatáskörét. A Haditanácshoz hasonlóan az Udvari Kamara is kollegiális alapon működött, élén a kamarai elnök (*Hofkammerpräsident*), illetve annak helyettese (*Hofkammervizepräsident*) állt, az aktuális ügyekről a végső döntés jogát kézben tartó uralkodónak referáltak.²⁴

E tanulmány szempontjából a legfontosabb kérdés az, hogyan rajzolódik ki a Haditanács és az Udvari Kamara együttműködése a konstantinápolyi állandó követ kinevezését, az ottani Habsburg képviselőt finanszírozását illetően. Mint minden kormány szerv, az Udvari Kamara az uralkodó utasítására látta el feladatait. A keleti diplomáciához kötődő pénzügyi kérdésekben emellett a Haditanáccsal is érintkezésben állt – ez a kapcsolat jellegét tekintve leginkább az információs szolgáltatásra terjedt ki. A Kamara tanácsülésein (*Session*) vitatta meg a teendőket, felelőst jelölt ki, illetve további részfeladatokra bontotta a beérkezett megkereséseket és továbbította azokat az alárendelt hivatalok felé. Az 1640-es évek követtségi pénzeinek kezelésében az egyik fontos szerv a konkrét kifizetéseket elindító Udvari Pénztár (*Hofzahlamt*) volt, ahol a megítélt összegek utalványozása történt. Mivel a keleti ügyek a Haditanács hatáskörébe tartoztak, gyakran a kifizetések is a hadi kiadásokat adminisztráló Udvari Hadipénztárnál (*Hofkriegszahlamt*) lettek kiutalva.²⁵ További fontos szerv volt az Udvari Számvevőség (*Hofbuchhalterei*), mely a könyvelésért felelt. A forrásokban gyakran szerepel az Alsó-ausztriai Számvevőség (*Niederösterreichische Buchhalterei*), amely az 1635 előtt keletkezett tartományi kiadások nyilvántar-

²³ Uo.; *Meienberg, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m., különösen 131–135.; *Hiller, I.*: A Habsburgok török diplomáciája i. m. 216.

²⁴ *Peter Rauscher*: Habsburgische Finanzbehörden und ihr schriftlicher Ordnungsbedarf im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Ordnung durch Tinte und Feder? Genese und Wirkung von Instruktionen im zeitlichen Längsschnitt vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert.* Szerk. Anita Hipfinger et al. Wien–München, 2012. 167.; *Hansdieter Körbl*: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I. Wien–München 2009. 13–14., 73–86.; *Oross András*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság közigazgatása a 16–17. században. In: *Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből.* Szerk.: Horváth Adrienn – Bagi Zoltán Péter. Históriaantik Könyvesház 2012. 9–34.

²⁵ Vö. A császár mellett szolgálatot teljesítő haditanácsosok kérése a Bécsben maradt haditanácsosokhoz, melyben a Greiffenklau-követségre vonatkozó kifizetésekről kérnek tájékoztatást az Udvari Pénztár és a Hadipénztár részéről. Pozsony, 1647. május 31. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 356.

tója volt.²⁶ Külön is érdemes kiemelni a Magyar Kamara szerepvállalását a keleti diplomácia finanszírozásában, hiszen a konstantinápolyi állandó követ illetményét és a kirendeltséghez tartozó egyéb kiadásokat általában az igazgatása alá tartozó pénzforrásokból, leggyakrabban magyarországi vámszedőhelyek (a magyaróvári, nedelici, pozsonyi főharmincadok) vagy a bányavárosok jövedelméből fedezték.²⁷ Amennyiben véleményt, kimutatást vagy egyéb választ kértek az említett hivataloktól, azok nem ritkán csak hosszabb idő elteltével érkeztek be. Ezek után a válaszokat újabb tanácsulésen összegezték, az eredményről pedig referáltak a Haditanácsnak és az uralkodónak. Mivel a Kamara csupán kisebb jelentőségű ügyekben intézkedhetett saját hatásköréből, mindezek után általában várták az újabb utasítást.²⁸

A konstantinápolyi követség dolgában jellemzően kétféle megkeresés érkezett a Kamarához. Egyfelől a Haditanács részéről információt kértek a korábbi kifizetésekkel kapcsolatban – ez leggyakrabban a rezidens és munkatársai illetményére vonatkozott. A kiutalások követése azért volt fontos, mert a rendszertelen kifizetések közepette így hosszabb-rövidebb keresgélés árán mégis csak kideríthető volt, hogy van-e túlfizetés vagy hiány egy adott személy juttatásaiban. Ezen felül egy új alkalmazott szolgálatba lépése során elődei fizetési jegyzéke jelentette a tárgyalási alapot a jelölttel. Másfelől nagyobb és összetettebb feladatkör volt a követség finanszírozásához szükséges források felkutatása, illetve a megítélt összegek folyósítása. Az Udvari Kamara már említett feladatellátási nehézségei folytán az ügymenet általában meglehetősen döcögős volt. Mindezt csak tetézte a Habsburg Monarchia krónikus pénzhiánya, mely a harmincéves háború utolsó éveiben a végsőkig fokozódott és nem szűnt meg a békekötés után sem.²⁹ Mindezek a körülmények meglehetősen lassították a döntéshozatalt, és egy esetleges konstantinápolyi vészhelyzet esetén elvárható gyors beavatkozást pedig szinte teljesen lehetetlenné tették.

²⁶ Az alsó-ausztriai tartományi kamarai igazgatást és alárendelt szerveit 1635-ben beolvasztották az Udvari Kamarába, de névleg még sokáig megőrizték különállásukat. Vö. *Thomas Fellner – Heinrich Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt.: Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). Bd. 1. Geschichtliche Übersicht.* Wien 1907. 85.; Az Udvari Pénztár nyilvántartásaival kapcsolatban l. még: *Mark Hengerer: Die Abrechnungsbücher des Hofzahlmeisters (1542–1714) und die Zahlamtsbücher (1542–1825) im Wiener Hofkammerarchiv.* In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. – 18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch.* Szerk. Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer. Wien–München 2004. 128–143.

²⁷ Többek között l.: III. Ferdinánd utasítása a Magyar Kamarának a konstantinápolyi állandó követ illetményének folyósítására vonatkozóan. Bécs, 1647. március 1. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 411. (r. Nr. 176.) Kv. März 1647. fol. 2., 6.; Natale di Paulo és Martin Ziegler folyamodványai elmaradt fizetségük tárgyában a Magyar Kamarához és III. Ferdinánd köthető rendelkezés a kifizetésről. Bécs, 1650. március 24. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 425. (r. Nr. 182.) Kv. März 1650. fol. 193–199.; III. Ferdinánd döntése Joseph Barbato Magyar Kamarára terhelt fizetéséről. Bécs, 1650. április 30. Uo. Kt. 425. (r. Nr. 182.) Kv. April 1650. fol. 130–133.

²⁸ Bővebben az említett hivatalokról: *Körbl, H.: Die Hofkammer i. m. 52–53., 73–86., 95–105.; Fellner, Th. – Kretschmayr, H.: Die österreichische Zentralverwaltung i. m. passim; Meienberger, P.: Johann Rudolf Schmid i. m. 78–81.; Kenyeres István: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. Levéltári közlemények 78. (2007: 2. sz.) 85–138.*

²⁹ *Hengerer, M.: Kaiser Ferdinand III. i. m., 211–216.; Körbl, H.: Die Hofkammer i. m. 40.*

A konstantinápolyi Habsburg követség az 1640-es évek második felében

A létrejöttétől fogva hányatott sorsú konstantinápolyi Habsburg diplomáciai kirendeltség az 1640-es évek derekára újfent szorongatott helyzetbe került. A követség mindennapi működését akadályozó, szokásosnak mondható ellátási problémákat tovább súlyosbította a krétai háború kitörése 1645 júniusában.³⁰ A velencei tengeri győzelmeket követő, meg-megújuló keresztényellenes hangulat már önmagában is kedvezőtlen légkört teremtett az oszmán fővárosban nemcsak közvetlenül a velencei, hanem a többi európai diplomáciai képviselőken is. A hangulat érezhető romlása még a Habsburg követséget is nyugtalanította, jóllehet a két uralkodó a közöttük fennálló béke kölcsönös tiszteletben tartását szorgalmazta.³¹

A háború kitörése azonban további kellemetlen következményekkel is járt. Ebben az időszakban a Bécs-Konstantinápoly érintkezés legfőbb útvonala a velencei volt, így a Velencét körülvevő háborús bizonytalanság nemcsak a híráramlást akadályozta, hanem a követség pénzellátása elé is újabb és újabb akadályokat gördített.³² Egy 1648 elejére összeállított kamarai kimutatásban pontos számadatok szemléltetik a követ előtt tornyosuló pénzügyi nehézségeket: Alexander von Greiffenklau zu Vollrads rezidens (1643–1648) ötesztendő szolgálati idejében saját ellátására és a levelezésre 29250 forintra tarthatott igényt, ám 1648 februárjáig ebből csupán 18900 forintot kapott kézhez, tehát a teljes illetmény alig 65 százalékát.³³ A követség a kieső 10350 forint hiányt egyéb forrásból volt kénytelen pótolni – magyarán kölcsönök felvételére kényszerült.³⁴ A diplomáciai képviselőkhöz kötődő további személyek ellátása is igen csak akadozott: a tolmácsnak megítélt évi 500 birodalmi tallért (750 rajnai forint) a kimutatás időpontjához képest két éve, a nyelvtanulás céljából 1645-ben kiküldött négy tolmácsstanonc megélhetési költségeit (élelemre 150 forint, ruházkodásra 50 forint évente) egyáltalán nem fizették.³⁵ Számukra sem maradt más megoldás tehát, mint kölcsönökhöz folyamodni. Mivel azonban sem ők, sem pedig

³⁰ *Eickhoff, E.*: Venedig, Wien und die Osmanen i. m. 27–35.

³¹ Uo.; A Habsburg rezidens maga is beszámolt a fellángoló keresztényellenességről, vö. Alexander von Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. augusztus 24. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 119. Kv. 1. fol. 312–323.; Alexander von Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. december 22. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 119. Kv. 1. 425–441.

³² Alexander Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1645. július 21. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 119. Kv. 1. fol. 292. Vö.: *Hiller, I.*: A Habsburgok török diplomáciája i. m. 220.; A velencei posta beszűkülése közvetve ahhoz is hozzájárult, hogy a Haditanács elrendelte a széthullott Titkos Levelezők (*geheime Korrespondenz*) hálózatának újjászervezését, mely Simon Reniger rezidenssége alatt meg is valósult. Vö.: Haditanácsi vélemény III. Ferdinándnak. Pozsony, 1646. november 27. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 264–265.

³³ Ez egybecseng Peter Meienberger Johann Rudolf Schmid követségi idejére vonatkozó számításával, mely szerint Schmid a szolgálatáért járó összegnek csak körülbelül kétharmadát kapta kézhez. E tekintetben Greiffenklau tehát nem volt rosszabb helyzetben, mint elődje. Vö. *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m. 79.

³⁴ Kamarai jelentés az Alexander von Greiffenklaunak kiutalt összegekről. Bécs, 1648. február 12. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 381–382.

³⁵ Uo.

munkaadójuk nem tudott törleszteni, gyakori vendégek voltak az adósok börtönében.³⁶

Láthatóan problémát jelentett Alexander von Greiffenklau rezidens személye is. Schmid egy későbbi kommentárjából tudjuk, hogy Greiffenklaut már kinevezése pillanatában sem tartotta alkalmasnak az állandó követi feladatok ellátására.³⁷ Elszórt adatok alapján úgy tűnik, másnak is voltak aggályai a rezidenssel szemben. Az 1645 nyarán kelt követségi levelezés alapján Greiffenklau az 1644–45 folyamán internunciusi feladatot ellátó Czernín gróffal³⁸ például kifejezetten rossz viszonyban volt, további kutatásokra vár azonban annak kiderítése, pontosan mi állhatott a kölcsönös ellenszenv hátterében.

A lehetetlen pénzügyi helyzet és a háttérben zajló rivalizálás mellett volt még egy merőben szokatlan körülmény, amely tovább árnyalja Greiffenklau konstantinápolyi szereplését. A töredékes adatok alapján úgy tűnik, hogy a rezidens nemcsak egyszerűen uzsorahitelek csapdájába esett, hanem még egy gyilkosságba is belekeveredett. A kölcsönök szövevényes hálójában két személy érdemes külön figyelemre. Don Juan de Menesses, a spanyol érdekeket is sértő hírhedt szélhámós³⁹ és mellette Salih pasa nagyvezír⁴⁰, aki maga is nagyobb összeget hitelezett a rezidensnek. Menesses személyével és a Habsburg diplomácia vele kapcsolatos félelmeivel egy másik tanulmányban szeretnék foglalkozni, így itt csupán az események megértéséhez nélkülözhetetlen információkat emelem ki. A Konstantinápolyban váratlanul felbukkanó Menesses magát spanyol követnek adta ki és a nagyvezírral folytatott tárgyalásokat arra vonatkozóan, hogyan is lehetne pozíciókat szerezni az amerikai nemesfémhányak körül. Greiffenklau informátorai révén pontosan értesült mindenről, amit a spanyol a Portának ajánlott, és rögvést tájékoztatta Bécsset, illetve az ottani spanyol követet. Bár nem tudták ellenőrizni, vajon igaz-e, amit a kalandor állított, a bécsi spanyol követ tudtával és beleegyezésével Greiffenklaut mégis arra utasították, szabaduljon meg Menessestől. A történetekről Nicusio Panaiotti,⁴¹ a re-

³⁶ Uo.; Simon Khießling udvari fizetőmester kimutatása Alexander von Greiffenklau kiutalt illetményeiről. Bécs, 1647. november 29. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 379–380.; Francesco Naone futár és tolmástanonc beadványai Franz Ulrich Kollowrat kamarai elnöknek és III. Ferdinándnak elmaradt fizetése tárgyában. É. n., h. n. (legkésőbb 1648. január) Uo. fol. 369–370. és 371–372.; Nicusio Panaiotti levelei Johann Dietznek. Konstantinápoly, 1647. december 5., 7. Uo. fol. 365–366. és fol. 367–368.

³⁷ Johann Rudolf Schmid Heinrich Schlicknek. Bécs, 1648. július 20. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 158–161.

³⁸ Hermann Czernín von und zu Chudenitz (1576–1651) 1644–1645 folyamán III. Ferdinánd internunciusa a Portán. Vö. *Hermann Czernin: Zweite Gesandtschaftsreise des Grafen Hermann Czernin von Chudenic nach Constantinopel im Jahre 1644.* Neuhaus 1879.

³⁹ Greiffenklau és Don Juan de Menesses kapcsolatáról, illetve a gyilkosságról részletesen beszámol Nicusio Panaiotti követségi tolmács, l.: Panaiotti jelentése Don Juan de Menesses haláláról. Konstantinápoly, 1647. május 6. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 49/3–4.

⁴⁰ Salih pasa: 1645–1647 között nagyvezír.

⁴¹ Nicusio Panaiotti (görögösen Nikúsziosz Panajótisz) fanarióta származású polihisztor tolmács hosszú és fordulatos életpályájáról bővebben l.: *Damien Janos: Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century.* In: *Archivum Ottomanicum* 23.

zidens tolmácsa részletesen beszámolt a Haditanácsnak, aki a jelek szerint maga is szemtanúja volt a Greiffenklau házában végrehajtott gyilkosságnak, jóllehet a spanyollal nem ő, hanem kollégája, Natale di Paulo végzett. Szerencsétlenségükre egy szemfüles szolga észrevette és feljelentette őket a galatai kádinál, így kiszáratva valamennyien rács mögé kerültek. Panaiotti — újabb kölcsönök felvételével és családjá anyagi segítségére támaszkodva — hiába próbálkozott a hatóság lefizetésével, az ügy a nagyvezír elé került és azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy nemzetközi botrányra dagad. Mivel a különösen pénzéhesnek tartott nagyvezír Greiffenklau megmentését váltságdíjhoz kötötte, amit persze ismét csak kölcsönökből tudtak fedezni, Panaiotti megfogalmazása szerint a „bajok labirintusába” keveredtek.⁴²

A Haditanácsban eközben mit sem sejtettek a konstantinápolyi fejleményekről.⁴³ Az első komolyabb vészjelzés 1647. január 12-én érkezett Johann Dietz császári futártól, aki ekkor a konstantinápolyi diplomáciai gépezet egyik legmegbízhatóbb láncszemének számított. A Portáról hazafelé tartó Dietz Budáról bizalmas üzenetet továbbított Heinrich Schlick haditanácsi elnöknek. Beszámolt arról, hogy indulása előtt a nagyvezír feltartóztatta és „gonosz híreket mesélt” a rezidensről, a futár lelkére kötve, szigorúan tartsa titokban az információkat. A nagyvezír arról tájékoztatta, hogy Greiffenklau konstantinápolyi házában meggyilkolt „két velencei renegátot”, testüket pedig elásta az istállóban.⁴⁴ Az nem volt számára világos, hogyan szereztek tudomást erről a törökök, de végül megtalálták a holttestet, Greiffenklaut pedig gyilkosság gyanúja miatt börtönbe vetették. Dietz elmondása alapján a nagyvezír maga is tanácstalan volt, hogy a továbbiakban mihez is kezdjen a bajba jutott rezidenssel, ezért fordult a futárhoz, tájékoztassa az udvart a történetekről és találjanak valamilyen diszkrét, de gyors megoldást a helyzetre. Dietz levelében nem rejtette véka alá megdöbbenését, mert bár egyik kollégájától már hallott „a jó rezidens úr” gyanús ügyleteiről, erre azért mégsem számított.⁴⁵ Hasonló tartalmú egy címzés és aláírás nélküli jelentés a következő napról (1647. január 13.), ugyancsak Budáról címezve. Ebben az ismeretlen levélíró — bizonyára ismét csak Dietzről van szó — arról számolt be, hogy a budai pasa tapintatosan érdeklődött, van-e már valami hír Greiffenklauról. A látszólagos titoktartás ellenére a pasa — külön-

(2005–2006) 177–196.; *Gunnar Hering*: Panagiotis Nikousios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel. In: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 44. (1994) 143–178.

⁴² Panaiotti jelentése Don Juan de Menesses haláláról. Konstantinápoly, 1647. május 6. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 49/3–4.; *Hering, G.*: Panagiotis Nikousios i. m. 151–152.; *Veltzé, A.*: Die Hauptrelation i. m. 60–61.; *Hammer, J.*: Geschichte des Osmanischen Reichs i. m. 279–280.

⁴³ A gyilkosság 1646 októberének utolsó napjaiban történhetett, a követségi alkalmazottak letartóztatására a Raguzai Köztársaság információi szerint október 31-én került sor. *Ivan Dujčev*: *Avvisi di Ragusa. Documenti sull'Imperio Turco nel sec. XVII. e sulla guerra di Candia.* Roma 1935. 91.

⁴⁴ Az ellentmondásos forrásadatok dacára úgy tűnik, valójában csak egyvalakit öltek meg, Don Juan de Menesset, aki ekkorra már renegát volt. *Vö. Dujčev, I.*: *Avvisi di Ragusa* i. m. 91.

⁴⁵ Johann Dietz jelentése Heinrich Schlick haditanácsi elnöknek. Buda, 1647. január 12. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 40–41.; *Vö. Theatrum Europaeum.* Bd. 5. 1643–1647. Frankfurt am Main 1651. <http://www.bibliothek.uni-augsburg.de/> 2015. március 1. 1240.

ben a nagyvezír testvére — tehát már tudott a gyilkosságról.⁴⁶ Mivel a helyzet gyors beavatkozást kívánt, Dietz Budán várta be a Pozsonyban tartózkodó udvar további utasítását, ami nem is váratott magára sokáig: január 21-én kelt levelében a Haditanács arra kérte a budai pasát, engedje vissza a futárt Konstantinápolyba a Greiffenklau ügyében kiállított levelekkel.⁴⁷ Egy szintén ekkoriban keletkezett üzenetből pedig tudjuk, a Haditanács Greiffenklau visszahívása és egy internuncius mielőbbi kiküldése mellett döntött.⁴⁸ Maga a rezidens február 1-jén kelt jelentésében már kész tényként számolt leváltásával, ám az okokat nem fessegette.⁴⁹ Három héttel későbbi levelében sem említett konkrétumokat, csupán annyit, hogy „a megtörtént eset a fenséges Osztrák Ház érdekében következett be”, és hogy a nagyvezír — bár korábban kétségkívül sokat tett Greiffenklauért — mégiscsak eltúlozza az eseményeket, mégpedig annak érdekében, hogy állítólagos adósságai jogcímén még több pénzt zsaroljon ki tőle. Az ügy — a rezidens szerencséjére — a portai hatalmasságokat is megosztotta, Salih pasa ellenlábasai ugyanis annak a véleménynek adtak hangot, hogy a nagyvezír és Greiffenklau Menesses miatt felmerült privát összetűzését hiba volna a két birodalom közötti konfliktusként felfűjni. Valószínűleg ez lehetett a legfontosabb oka annak, hogy Greiffenklaut két hónapig tartó rabság után végül szabadon engedték és beleegyeztek leváltásába, jóllehet a nagyvezír nem hagyott fel a pénzköveteléssel.⁵⁰ Mindamellelt Bécsben is megtették a szükséges gesztusokat: ígéretet tettek a rezidens időközben csak tovább duzzadó adósságainak rendezésére, de ragaszkodtak ahhoz, hogy kiengedjék a börtönből, az új követ érkezéséig hivatalban maradjon, és idővel szabadon távozhasson Konstantinápolyból.⁵¹ A börtönből való kiszabadulása után a dinasztia érdekében átélt megpróbáltatásokra hivatkozva Greiffenklau maga is kérvényezte mielőbbi áthelyezését. Bécsben csak nehezen találtak embert a rezidens megüresedő posztjára, így Greiffenklau továbbra is ellátta a követi teendőket, amire annál is nagyobb szükség volt, mert a két hatalom közötti béke küszbönálló meghosszabbítása jó néhány vitás kérdést felvetett.⁵²

⁴⁶ Névtelen beszámoló a budai pasánál történt kihallgatásról. Buda, 1647. január 13. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 1.

⁴⁷ Heinrich Schlick Murteza budai pasának (fogalmazvány). Pozsony, 1647. január 21. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 2., 3.

⁴⁸ Heinrich Schlick Murteza budai pasának (fogalmazvány). Pozsony, 1647. január 22. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 4–5.

⁴⁹ Alexander von Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. február 1. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 8–9.; Alexander von Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. március 27. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. Uo. fol. 20–25.

⁵⁰ Alexander von Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. február 21. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 10–12.

⁵¹ Heinrich Schlick Salih nagyvezírnek. Pozsony, 1647. március 5. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 13–16.; Alexander von Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. március 27. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 20–25. Utóbbi dokumentum bepillantást enged a portai érdekcsoportok harcába is, melybe a nagyvezírral folytatott vitája révén Greiffenklau is belesodródott.; a kölcsönökkel kapcsolatban l. még: Alexander von Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. május 4. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 30–47.

⁵² Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. május 4. Uo. fol. 30–47.; Johann Dietz beszámolója konstantinápolyi küldetéséről. Konstantinápoly, 1647. május 6. Uo. fol. 49/1–5.

Mindezen események nagyon kellemetlen helyzetbe hozták az egész konstantinápolyi Habsburg képviselőt, főként pedig a császári udvart. A kompromittálódott követnek már nem sok hasznát vehették: Greiffenklau a gyilkosság miatt eleve kiszolgáltatott helyzetbe került a nagyvezírral szemben, azon túl abban sem lehettek biztosak a Haditanácsban, nem derül-e ki a Portán, hogy Menesses likvidálását tulajdonképpen felsőbb utasításra tette. A békeszándék fenntartása és a szőnyi béke küszöbönálló meghosszabbítása mellett tehát sűrűn intézkedni kellett a rezidens pótlásáról, Greiffenklau és a sorsában osztozó követségi munkatársak kimentéséről, illetve a szinte beláthatatlanul burjánzó adósság rendezéséről.⁵³ Az igencsak összetett feladat kivételesen rátermett személy után kiáltott – nem meglepő tehát, hogy az ügyek elsimítására indított internunciatúrát végül Johann Rudolf Schmid vállalta el.

A veszélyes szituáció megoldását hátráltatta a harmincéves háború utolsó hónapjaira kialakult helyzet: a császár arra kényszerült, hogy másodlagos problémáinak tekintse a konstantinápolyi kirendeltség ügyeit. Bár III. Ferdinánd kétségkívül szívén viselte a követség elindulását, az égető pénzhiányt nem tudta megoldani, az ezernyi más gonddal lekötött diplomaták és hivatalnokok figyelmé pedig legfeljebb arra terjedhetett ki, hogy legalább jövátételten incidensre ne kerüljön sor, és hogy sikerüljön minél jobban elodáznia a konstantinápolyi követség indítását egy pénzügyi és diplomáciai szempontból kedvezőbb időpontra.⁵⁴

A halogató politika, ha nehezen is, de fenntartható volt⁵⁵ – egészen 1648 júniusáig. Ekkor robbant be ugyanis a császári udvarba Nicusio Panaiotti tolmács újabb megdöbbentő híre, ezúttal Alexander Greiffenklau haláláról.⁵⁶ Panaiottinak — mint láttuk — már tolmácsi működése kezdetén jócskán kijutott a megpróbáltatásokból, ám arra valószínűleg még ő sem számított, hogy rövidesen a rezidensi feladatok is a nyakába szakadnak. Első feladatként gondoskodnia kellett Greiffenklau temetéséről és intézkednie kellett a 15000 birodalmi tallért megközelítő adósságokról, illetve tartania kellett a frontot a Portán is, ahol „Ófelsége ellenségei” már elhintették, III. Ferdinánd nem akar újabb rezidentet küldeni Konstantinápolyba, hanem a béke felrúgására készül. Az át-

⁵³ 1647 májusában a gyilkosságot végrehajtó — legalábbis magára vállaló — egyik tolmács, Natale di Paulo, még mindig börtönben volt. Vö.: Johann Dietz beszámolója konstantinápolyi küldetéséről. Konstantinápoly, 1647. május 6. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 5–51.; Panaiotti jelentése Don Juan de Menesses haláláról. Konstantinápoly, 1647. május 6. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 49/3–4.

⁵⁴ Az Udvari Kamara tájékoztatása III. Ferdinánd és az Udvari Haditanács számára. Bécs, 1647. június 18. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 360–361.

⁵⁵ L. pl. a III. Ferdinánd és Heinrich Schlick haditanácsi elnök neve alatt Ahmed nagyvezírnek kiküldött, új hivatalához gratuláló leveleket, melyben — egy év után — ismét megerősíti az internuncius és az új rezidens kiküldésére irányuló szándékot. Prága, 1648. február 10. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 26–31.

⁵⁶ Panaiotti jelentésében részletesen beszámol Greiffenklau halálának körülményeiről. Vö.: Nicusio Panaiotti III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1648. június 17. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 122–127.; Német nyelvű kivonat Panaiotti jelentéséből. (É. n., h. n.) Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 118–121.; L. még a nagyvezír levelét Greiffenklau haláláról, Konstantinápoly, 1648. július 3. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 149.

meneti ügyvivői szerepkörben igyekezett megfelelően tájékoztatni Bécsset a portai eseményekről, illetve lehetőség szerint eljárta a Greiffenklau által rendezetlenül hagyott kérdésekben. Mindebben — a velencei-török háború miatt kissé veszélyes megoldást választva — a velencei bailóra támaszkodott, akire szemlátomást nagy bizalommal és tisztelettel tekintett.⁵⁷

Az udvar reakcióját meglehetősen pontosan rekonstruálhatjuk egy 1648. júliusi haditanácsi kivonat alapján, melyben az apja távollétében kormányzati szerepet ellátó IV. Ferdinándot tájékoztatták a konstantinápolyi helyzetről. A hátlapon található opinio tanúsága szerint a terv az volt, hogy Schlick haditanácsi elnök nevében írjanak úgy a nagyvezírnek, mint Panaiottinak, hogy a császár rövidesen új rezidentet küld a Portára, aki „a törökök kérésének megfelelően diszkrét és szerény” lesz. Addig is Panaiotti feladata volt az állandó követ feladatának ellátása, neki kellett Greiffenklau irományaira és ingóságaira is ügyelnie.⁵⁸ Akármilyen ügyesen intézte is azonban a helyettes a követség dolgait, egy valódi, megfelelő felhatalmazással ellátott rezident nem pótolhatott.

Johann Rudolf Schmid és a rezidensjelöltek

Mint ahogy korábban utaltam rá, az 1640-es években a keleti politika két meghatározó személyisége Johann Schmid és Michael D’Asquier volt. A rendelkezésre álló iratok tanúsága szerint a gyakorlati feladatok intézése, a szolgálattevők közvetlen irányítása leginkább Schmid hatáskörébe tartozott.⁵⁹ A konkrét ügyeknél ugyanis rendre az ő neve bukkan fel, mint intézkedő személy, jóllehet D’Asquier sem vonult teljesen háttérbe korábbi védenca előretörését követően.⁶⁰ Pozíciójánál fogva biztosak lehetünk tehát benne, hogy 1647 elején Schmid első kézből értesült a konstantinápolyi diplomáciában kialakult vészlehetetről. Mivel az 1647-es év folyamán több alkalommal járt Budán, Murteza pasánál, oszmán hírforrások is segíthettek a kialakult helyzet mélyebb megismerésében.⁶¹ Nem véletlen, hogy az internunciusi feladatra őt szemelték ki, va-

⁵⁷ Uo.; L. még: Johann Rudolf Schmid jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. március 28. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 42–44.

⁵⁸ Haditanács jelentése IV. Ferdinánd számára Greiffenklau haláláról. H. n. 1648. július 4. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 146–147. 154.; Heinrich Schlick a budai pasának. Linz, 1648. július 10. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 157.; III. Ferdinánd levele a nagyvezírnek. Linz, 1648. július 10. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 158.; A IV. Ferdinándnak szóló kötelező tájékoztatáshoz vö.: Haditanácsi protokollum-bejegyzés. 1648. július 10. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1648. fol. 205^r.

⁵⁹ *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m. 131–135.; *Hiller I.*: A tolmácsper i. m. 203–214.; Schmid 1649-es konstantinápolyi küldetése idején — minden bizonnyal egyéb megbízatások idején is — az uralkodónak küldött jelentések mellett D’Asquiert külön is tájékoztatta a fontosnak ítélt eseményekről. Vö.: Haditanácsi kivonatok Johann Rudolf Schmid konstantinápolyi jelentéseiből. H.n. 1649. július 3. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 61–81.

⁶⁰ Johann Rudolf Schmid üzenete Heinrich Schlicknek egy D’Asquiertől kapott feladat tárgyában. Bécs, 1647. szeptember 2. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 102.; L. még: Nicusio Panaiotti levele Johann Dietz futárhoz. Konstantinápoly, 1647. december 5. ÖStA AVA FHKRA RA Kt. 186. fol. 367–368.

⁶¹ L. Schmid idevágó végjelentését: Johann Rudolf Schmid jelentése III. Ferdinándnak budai útjáról. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 107–113.; L. még a költségekre vonatkozóan: Az Udvari Kamara utasításai Johann Rudolf Schmid budai útiköltségével kapcsolat-

lőszínűleg már 1647 elejétől tárgyaltak vele erről, bár az első egyértelmű adat kiválasztására vonatkozóan csak 1648 februárjából származik.⁶²

Schmid tapasztalt császári diplomataként jól tudta, hogy a követség sikerre nagyrészt a pénzügyi háttér biztosításától függ, így alaposan tájékozódott a hasonló feladatkörökben korábban keletkezett költségek felől.⁶³ A tárgyalások során érzékeltette, korábbi szolgálatai és sok évre visszatekintő tapasztalatai folytán nem csekély hasznára van a birodalomnak. Magabiztosságára jellemző, hogy felhívta III. Ferdinánd figyelmét rezidensi működése után öt éve hátralékos fizetésére, melynek haladéktalan rendezését követelte, máskülönben nem hajlandó utazni.⁶⁴ Viszonylag hamar, már 1647 tavaszán kiderült azonban, nemhogy a régi hátralékokra, de a küszöbönálló internunciatúrára sem áll rendelkezésre elegendő pénz. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy folyamatosan halasztották a követség indítását.

A sokszor kilátástalannak tűnő finanszírozási gondok mellett további problémát jelentett a kiküldendő követ személye. A Haditanács 1647 elején, tehát még Greiffenklau életében hozzáfogott, hogy új rezidenst találjon, ez azonban korántsem volt egyszerű feladat. Még a szokásosnál is nehezebb lehetett megfelelő embert találni 1647–1648 folyamán, amikor a Habsburg diplomáciai gépezetet teljesen lekötötték a harmincéves háborút lezáró béketárgyalások. Ilyen körülmények között voltaképpen meglepő, hogy az első komoly jelölt egy nagyobb formátumú politikus, Franz Paul Lisola (1613–1674) volt.⁶⁵ Lisola III. Ferdinánd legfontosabb bizalmasának számító Maximilian von Trauttmansdorff (1584–1650) főudvarmester klientúrájába tartozott és számos nyugat-európai diplomáciai megbízatásban vett részt a harmincéves háború idején, mi több, az 1645–1646 folyamán zajló tárgyalások során a császár legfontosabb képviselői közé tartozott.⁶⁶ Eddigi ismereteink szerint azonban Lisolát

ban. Bécs, 1647. május 23. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 413. (r. Nr. 176.) Kv. Mai 1647. fol. 154–155.; Az Udvari Kamara rendelkezései Johann Rudolf Schmid budai utazása költségeiről. Bécs, 1647. október 12. Uo. Kt. 415. (r. Nr. 177.) Kv. Oktober 1647. fol. 69–70.; A folyamat lassúságát jellemzi a konstantinápolyi internuncius feladatainak körülírása és a Schmidnek szóló tényleges követutatisítás között eltelt bő egy esztendő. Vö. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 240–241. és. fol. 259–262.

⁶² III. Ferdinánd levele Johann Rudolf Schmidnek, melyben sürgős megbízatásra hivatkozva haladéktalanul Prágába rendeli. Prága, 1648. február 10. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 425–426.; Haditanácsi Protokollum-bejegyzés Schmid Prágába rendeléséről. 1648. február 9. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1648.

⁶³ Kamarai vélemény Johann Rudolf Schmid követeléseiről küszöbönálló internunciatúrájára vonatkozóan. [Bécs] 1648. március 24. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 383–385. L. még Schmid beadványait e tárgyban: Uo. RA Kt. 186. fol. 386–387. és fol. 388–389.

⁶⁴ Uo.; Schmid mindent felszámított az uralkodónak: még azokat a kiadásait is, melyek 1648 februárjában keletkeztek, amikor az uralkodó Prágába hívatta küszöbönálló internunciusi megbízása miatt. Vö. Johann Rudolf Schmid beadványa az Udvari Kamarához. Prága, 1648. március. Uo. RA Kt. 186. fol. 426.

⁶⁵ Valójában már Greiffenklau is tett javaslatot az utódja személyére 1647 februárjában, ám úgy tűnik, ajánlásának semmi foganatja sem volt. Az általa kiszemelt Hans Georg Hoffmannak a tolvábbiakban nincs nyoma a forrásokban. Vö. *Veltz, A.*: Die Hauptrelation i. m. 62.

⁶⁶ Személyéről és tevékenységéről bőséges szakirodalom áll rendelkezésre.: *Alfred Francis Pribram*: Franz Paul Freiherr von Lisola – 1613–1674 – und die Politik seiner Zeit. Leipzig 1894.;

1646-ban visszahívták, állítólag azért, mert túlzott magabiztossága nem szolgálta az uralkodó érdekeit, sőt Breisach⁶⁷ átadása miatt még Trauttmansdorffal is vitába keveredett. Emellett úgy hírlett, a franciaországi követségi posztra áhítozott. Mivel a korábbi szolgálatból 1647 elején végképp felmentették, ráadásul súlyos anyagi gondokkal küszködött, feltételezhetően a kényszer vihette arra, hogy egyáltalán fontolóra vegyen egy olyan népszerűtlen megbízatást, mint amilyen a konstantinápolyi volt.⁶⁸

Franz Paul Lisolával 1647 májusában már javában folytak a tárgyalások.⁶⁹ Kevésbé meglepő módon a reménybeli követtel való egyeztetések sarkalatos pontja az volt, mennyibe is fog kerülni kirendelése. A szóbeli egyeztetések során Lisola egyértelművé tette, hogy a Greiffenklaunak folyósított összegeknél kevesebbet nem hajlandó utazni, hovatovább írásbeli garanciát kért az uralkodótól a kialakuló javadalmazásra. Lisola azt is elérte III. Ferdinándnál, hogy konstantinápolyi útja előtt egy időre még visszatérhessen kilenc éve nem látott burgundiai birtokaira.⁷⁰ Minderre 1647 júliusában került sor, az után, hogy a rezidensi kinevezés pénzügyi háttérmegállapodása értelmében kézhez vette az illetményére vonatkozó biztosító iratokat.⁷¹ III. Ferdinánd maga is sürgette a kamarát, gyorsan járjon el az ügyben, állítsák ki az ígervényt és szedjék össze a pénzt mielőbb, hogy Lisola nyomban indulhasson.⁷²

Míg Lisola Burgundiában volt, Greiffenklaut is értesítették a döntésről, aki 1647. augusztus 10-én kelt levelében nyugtázta az utódlást, és megjegyezte, a „kipróbált férfiú” messzemenően alkalmas a császár szolgálatára.⁷³ A kijelölt rezidens azonban láthatóan nem volt elégedett a megbízatással, hiszen 1647 októberétől minden követ megmozgatott, elsősorban a követségre őt ajánló Ferdinand Sigismund Kurtz von Senftenau (1592–1659) birodalmi alkancellárnál, hogy a konstantinápolyi helyett valamelyik európai állomáshelyre kerülhessen.⁷⁴ Erőfeszítései végül sikerrel jártak: 1648 júniusában lengyelországi

Markus Baumanns: Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674). Historische Forschungen. Bd. 53. Berlin 1994.

⁶⁷ Stratégiai fontosságú erőd a francia–német határon, melyet a harmincéves háborút lezáró békeszerződések végül Franciaországnak engedtek át.

⁶⁸ *Pribram, A. F.*: Franz Paul Freiherr von Lisola i. m. 54–56.; 1647 áprilisában Lisola szolgálatait még egy kisebb küldetés során vette igénybe az uralkodó: I. Rákóczi Györggyel folytatott tárgyalásokat. Vö. III. Ferdinánd dekrétuma Franz Paul Lisola és Törös János erdélyi küldetésével kapcsolatban. Bécs, 1647. április 9. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 412. (r. Nr. 176.) Kv. April 1647. fol. 27.

⁶⁹ Az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara üzenetváltása. Bécs, 1647. május 21., 29. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 356–359.

⁷⁰ *Pribram, A. F.*: Franz Paul Freiherr von Lisola i. m. 57.

⁷¹ Az Udvari Kamara tájékoztatása III. Ferdinánd és az Udvari Haditanács számára. Bécs, 1647. június 18. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 360–361.

⁷² III. Ferdinánd álláspontját l. „Dicit Imperator” kezdettel a fenti dokumentum végén. Uo.

⁷³ Alexander von Greiffenklau Martinitz grófnak. Pera [Konstantinápoly], 1647. augusztus 10. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 63–64.; Hasonló szellemben nyilatkozik Greiffenklau a továbbiakban is, vö.: Greiffenklau III. Ferdinándnak. Pera [Konstantinápoly], 1647. október 27. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 145–152.

⁷⁴ *Pribram, A. F.*: Franz Paul Freiherr von Lisola i. m. 57.; Vö.: Az Udvari Kamara a Sziléziai Kamarának Franz Paul Lisola lengyelországi rezidensi megbízása és a küldetéshez szükséges pénzügyi fedezet tárgyában. Linz, 1648. július 10. ÖStA AVA FHKA HFÖ Akten Kt. 800. (r. Nr. 312.) sine

követséggel bízták meg. Kurtznak írt levelei alapján valószínű, hogy legkésőbb 1648 tavaszán már másik jelölt volt kiszemelve a konstantinápolyi rezidensi posztra.⁷⁵

Aláíró és keltezés nélkül maradt fenn az a rövid jellemzés, ami a követségre ajánlott következő személyt, Pfründt doktort írja le. A névtelen patrónus úgy látta, aligha található nála alkalmasabb személyt a rezidensi posztra. Előnyei között említik, hogy negyven éves, nőtlen és egy ideje már császári szolgálatban állt, tehát járatos az „udvari ügyekben”. Jellemzője szerint méltóságtejes megjelenésű („ansehlich und reputierlicher positur”), barátságos és udvarias, érett és világlátott ember, aki a legkevésbé sem önféjű, indulatos vagy meggondolatlan. Képzettségét tekintve doktorátussal rendelkező jogtudományból és latin nyelvből. Ami pedig a származását illetve, születését illeti, születté felnémet volt, tisztos családból, megbecsült szülői háttérrel. Pozitívumként emelték ki, hogy szláv nyelvet is beszélt, ami „köztudomásúan nagyon előnyös” ebben a pozícióban, emellett olaszul is tökéletesen tudott. Az ajánló biztos volt benne, hogy Pfründt keresztények és törökök között egyaránt képes lesz tekintélyt szerezni magának. Egyetlen hátrányként azt említette csupán, hogy kevésbé járatos török ügyekben, de ezt könnyen orvosolhatónak tartotta, azt ajánlva, hogy ő majd kellőképpen felkészíti a küldetés előtt.⁷⁶

Az utóbbi árulkodó mondat alapján sejthető, hogy a dokumentum a Haditanács keleti szakértői kezéből került ki. Mivel a követjelöléssel minden kétséget kizáróan Schmidet bízták meg,⁷⁷ nyilván köze van a dokumentumhoz, legvalószínűbb, hogy a szerzője. Bár az irat keltezés nélküli, mégis szolgál kapaszkodóval ahhoz, hogy Pfründt jelölését elhelyezzük az események folyamatában. A szöveg tanúsága szerint a dokumentum írója ugyanis egy áprilisban hozzá beérkezett, Pfründtre vonatkozó jellemzés alapján dolgozott. Ismeretes, hogy Lisola 1648 márciusában már nem volt rezidens-jelölt, tehát legkésőbb ekkor újratekintődött a lázas keresés. Azt is tudjuk, Schmidet ugyanezen év április 8-án a Haditanácsban új jelölt felkutatására utasították⁷⁸ – talán éppen ekkor szerezte be az említett jellemzést és terjesztette a Haditanács elé. Sajnos az 1648. tavaszi hónapok eseményeiről egyelőre nem áll rendelkezésre több adat, nem tudhatjuk, hogyan alakult Pfründt doktor ügye a Haditanácsban. Pusztán csak a tényt állapíthatjuk meg: július elején már elvetették Pfründt rezidensi

fol.; III. Ferdinánd dekrétuma Franz Paul Lisolának lengyelországi rezidensi illetményei tárgyában. H. n. 1648. július 17. ÖStA AVA FHKA HFÖ Akten Kt. 800. (r. Nr. 312.) sine fol.

⁷⁵ *Pribram, A. F.*: Franz Paul Freiherr von Lisola i. m. 58.; Haditanácsi Protokollum-bejegyzés egy új követ jelöléséről. 1648. április 8. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1648. fol. 139^r.

⁷⁶ „Ein glaubwürdiger persohn schreibt mir von Wien den 15. April in materia deß doctors Pfründt nachfolgenden bericht.” H. n., é.n. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 285.

⁷⁷ Schmid jelöltállító szerepe kézenfekvő lehet annál az egyszerű ténynél fogva, hogy ő rendelkezett a legtöbb konstantinápolyi tapasztalattal és a rezidens behelyező internuncius is ő volt. Maga a Haditanács egyébként feketén-fehéren leírja ebbéli funkcióját: „Schmid javasoljon egy konstantinápolyi rezidens.” Haditanácsi Protokollum-bejegyzés. 1648. április 8. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1648. fol. 139^r.

⁷⁸ Haditanácsi Protokollum-bejegyzés. 1648. április 8. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1648. fol. 139^r.

megbízását.⁷⁹ Amennyiben ez a forgatókönyv megfelel a valóságnak, akkor a Pfründt-jellemzést valószínűleg rossz helyre, az 1648-as helyett az 1647-es esztendő áprilisi irataihoz rendezték. Teljes bizonyossággal nem zárható ki azonban az sem, hogy Pfründt hivatalos jelölése egy évvel korábban, tehát valóban 1647 tavaszán történt. Az első biztos adat Lisola jelöléséről ugyanis az év májusából származik, tehát elvben elképzelhető lenne az, hogy Pfründt 1647 tavaszán még Lisola vetélytársaként került a jelöltek közé. Ha ez a feltételezés beigazolódná, akkor abban is biztosak lehetnénk, hogy a jelöltállítás ismét csak hatásköri rivalizálás közepette zajlott: az egyik tábor a Lisolát támogató, Trauttmansdorffal szoros kapcsolatban álló Kurtz birodalmi alkancellár köre (Titkos Tanács és Birodalmi Kancellária), a másik pedig a Pfründöt jelölő, Schmidet és D'Asquiert is magába foglaló Haditanács lehetett.

Biztosabb információkkal rendelkezünk a 1648 nyarán felgyorsuló eseményekről, amikor Greiffenklau halála miatt Schmid és az új rezidens késlekedése érezhetően újabb feszültséggel terhelte a két birodalom közötti viszonyt.⁸⁰ A pénzühiány továbbra is gondot jelentett, a Kamara nem tudta előteremteni a megfelelő összeget.⁸¹ Ekkor azonban már egy harmadik név szerepelt reménybeli konstantinápolyi követként: egy raguzai kereskedő, Matteo Sturanié, aki korábban titkos Habsburg informátorként tevékenykedett a Balkánon, és akit 1648. július 10-én választottak meg.⁸² Ám a Haditanácsban vele sem voltak maradéktalanul elégedettek, hiszen számos ellenvélemény is megfogalmazódott jelölésével szemben. Egy 1648. július 20-án kelt, név nélküli, ám tartalmi elemek alapján Schmidtől Schlicknek szóló véleményből az derül ki, hogy Sturani ellen lényegében hasonló kifogásokat lehetett felhozni, mint Lisola ellen. A legfőbb problémát mindazonáltal szemlátomást az jelentette, hogy Sturani sem volt német. Tetejében nem is szuverén állam alattvalója volt, hanem a török adófizető Raguzáé.⁸³ Mint szultáni alattvaló, fennállt a veszélye annak, hogy vitás kérdésekben majd nem mer kellő eréllyel állást foglalni, sőt a Haditanácsban még attól is tartottak, hogy a budai pasa nem is engedni tovább utazni, mint ahogyan erre már korábban is volt példa Paolo Mazza esetében. Schmid kifogásolta még Sturani nyelvtudását is: csak olaszul tudott és egy kicsit törökül, holott a bécsi szervekkel való érintkezésben a latin és a német elengedhetetlen lett volna. A mindentudó tanácsosnak az sem volt ínyére, hogy Sturani huszonnyolc évig kereskedőként tevékenykedett Belgrádban, ami a portai török méltóságok szemében inkább megvetett foglalkozásnak minősült. Továbbá fogalma

⁷⁹ Haditanácsi Protokollum-bejegyzés. 1648. július 4. ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1648. fol. 299^r.

⁸⁰ Schmid maga is a haladéktalan indulás mellett foglalt állást. Vö. Haditanácsi Protokollum-bejegyzés. 1648. július 4. ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1648. fol. 299^r.

⁸¹ Haditanácsi jelentés IV. Ferdinánd számára Greiffenklau haláláról. H. n. 1648. július 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 146–147. 154.

⁸² Haditanácsi bejegyzés Sturani kiválasztásáról. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1648. fol. 205^v. és 206^r (1648. július 11-én kelt utasítás).

⁸³ Schmid szerint a törökök saját nyelvükön is „Dobro Venediklinek”, „jó velenceinek” (a korabeli szóhasználat alapján tehát raguzainak) nevezték Sturanit. A Ragusa – Dobro Venedik elnevezés etimológiájához l.: Friedrich Kraelitz: Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Wien 1922. 47. A megfajtásban Papp Sándor volt a segítségemre, köszönet érte.

sem volt a Német-római Birodalom, a Magyar Királyság és Erdély ügyeiről, ráadásul a térség életét meghatározó korábbi békéket és bizottsági tárgyalásokat illetően sem rendelkezett mélyebb ismeretekkel. A szerző felhívta továbbá a figyelmet Sturani korábbi összetűzésére a török hatóságokkal: állomáshelyét annak idején azért kellett elhagynia és Bécsbe menekülnie, mert a Titkos Levelezők hálózatának tagjaként a törökök kémkedésen kapták, ez a körülmény pedig az egész követség hitelét alááshatta volna a Portán.⁸⁴ Végezetül Schmid arra is felhívta a figyelmet, hogy Sturani öreg volt — 60 évesnél idősebb — és köszvénygyötörte. Mindezek alapján erősen eltanácsolta a haditanácsi elnököt Sturani megválasztásától.⁸⁵

Sturani személyével kapcsolatban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a fennmaradt levéltári anyag alapján kibontakozik előttünk a Haditanácsban 1648 nyarán a követjelölés tekintetében kialakult vita. A fentebb már említett, 1648. július elején keletkezett haditanácsi opinio is reflektál a Sturanival kapcsolatos kifogásokra. A tanácsosok egy része úgy vélte, a jelölt raguzai illetékessége ellenére megbízható ember,⁸⁶ amit a császár szolgálatában eltöltött hosszú idő is igazolt. Előnyeként emelték ki, hogy teljesen járatos volt a keleti ügyekben, Schmiddel ellentétben pedig arra jutottak, hogy Sturani rendelkezett a minimálisan szükséges nyelvismerettel. A legfőbb érv mindazonáltal az volt mellette, hogy hűségét soha sem lehetett kétségbe vonni, így a tanácskozás idején — 1648 nyarán — úgy látták, nincs nála alkalmasabb személy a rezidensi posztra.⁸⁷ E két, lényegében ellentétes vélemény alapján arra következtettünk, hogy a Haditanács maga is megosztott volt abban a kérdésben, ki is legyen a következő követ Konstantinápolyba.

A jelölteket sorra véve szót kell ejteni egy akkoriban igen jelentéktelennek tűnő fiatalemberről, aki ugyan maga is pályázott a követi posztra, ám láthatóan nem sok reménnyel kecsegtették. Simon Renigerről van szó, akiről az 1648. őszi kamarai iratok közé keveredve — ennek az adatnak még később jelentősége lesz — szintén fennmaradt egy ugyancsak aláíró és dátumozás nélküli, kurta jellemzés, melynek segítségével az Alois Veltzé által közölt adatoknál valamivel

⁸⁴ *Molnár Antal*: Végvár és rekatolizáció. Althan Mihály Adolf és a katolikus restauráció kezdeti Komáromban. In: *Uő*: Elfelejtett végvidék. Budapest 2008. 146.

⁸⁵ Johann Rudolf Schmid Heinrich Schlicknek. Bécs, 1648. július 20. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 158–161.

⁸⁶ Sturani megbízhatóságát némileg beárnyékolja az 1650-es évek második feléből származó levelezése Raguzával, mely a dubrovniki levéltárban maradt fenn. Ebből minden kétséget kizáróan kiderül, hogy a kereskedő még mindig Bécsben tartózkodott, a Raguzai Köztársaság fizetett hírszerzőjeként tevékenykedett, illetve kisebb-nagyobb diplomáciai ügyek bizalmas intézésével bízták meg. Michele Matteo Sturani a Raguzai Köztársaságnak. Bécs, 1657. február 24. és szeptember 15. Državni Arhiv u Dubrovniku [DAD], *Diplomata et Acta Sanctae Mariae Maioris* [DASMM], 87.2196, nr. 4., 5.; Michele Matteo Sturani a Raguzai Köztársaságnak. Bécs, 1658. január 10., február 9. és 23. DAD DASMM, 87.2196, nr. 6., 7. 8.; Michele Matteo Sturani a Raguzai Köztársaságnak. Bécs, 1657. július 28. és november 10. DAD DASMM 67.2057, nr. 8., 10.

⁸⁷ Haditanácsi jelentés IV. Ferdinánd számára Greiffenklau haláláról. H. n. 1648. július 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 146–147. 154.; Sturani supplicatiója III. Ferdinándhoz küszöbönálló portai küldetésével kapcsolatban. H. n., é. n. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 446.

bővebb fogalmat alkothatunk a pályázó kvalitásairól.⁸⁸ A szövegből kiderül ugyanis, hogy a dokumentum keletkezése idején körülbelül harmincegy éves Reniger egy Gradtwein nevű faluból származott Stájerországból és korábban többfelé folytatott tanulmányokat. A magiszteri fokozatot nyolc évvel azelőtt — 1640-ben — szerezte meg, a jogtudomány terén pedig olyannyira tehetségese nek bizonyult, hogy Itáliában folytathatta tovább tanulmányait. A doktori fokozat megszerzésében azonban anyagi nehézségek akadályozták, így kénytelen volt katonai szolgálatba állni. A névtelen informátor értesülései alapján a bádeni örgrófhhoz⁸⁹ szegődött, ahol hadbírói és titkári feladatkörben alkalmazták. A német és a latin mellett tudott valamennyit olaszul és franciául is, ám semmilyen adat sem szól amellett, hogy keleti ismeretekkel vagy diplomáciai tapasztalatokkal is rendelkezett volna.⁹⁰ Jellemzését a többiekével összevetve az a benyomás alakul ki az emberben, hogy Reniger pályázása idején — jó képességei dacára — túlságosan fiatal és tapasztalatlan volt ahhoz, hogy elnyerhesse a konstantinápolyi rezidens megbízatását. A körülmények azonban mégis neki kedveztek – magától értetődően merül fel tehát a kérdés, hogyan lehetséges, hogy végül mégis ő, a legkevésbé alkalmasnak tűnő pályázó került Konstantinápolyba? A kérdés megválaszolása érdekében tegyünk egy bővebb kitérőt a már többször emlegetett követségi finanszírozás területére.

A követség pénzügyi keretei

A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy az Udvari Kamarát hivatalosan 1647. február 25-én értesítették arról, hogy újabb török követség van kilátásban.⁹¹ Az általános pénzhiány mellett bizonytalanságot jelentett az a körülmény is, hogy a tervezett követség tulajdonképpen két követindításnak felelt meg, hiszen nemcsak új rezidens behelyezéséről, hanem ezzel párhuzamosan egy reprezentatív külsőségekhez kötött internunciatúráról is szó volt.⁹² A követindítás összevonására egyébként azért volt szükség, mert az Udvari Haditanács azt remélte, a közös indulás költségkímélő megoldás – biztos azonban nem lehetett benne, hiszen a közös finanszírozásra nem találtak precedenst a

⁸⁸ Veltzé, A.: Die Hauptrelation i. m.

⁸⁹ Valószínűleg Wilhelm von Baden (1593–1677).

⁹⁰ Simon Reniger jellemzése. É.n., h.n., n.n. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 479–480.

⁹¹ Az Udvari Kamara állásfoglalása a Schmid-internunciatúra finanszírozásának lehetőségeiről. Bécs, 1647. március 21. Uo. RA Kt. 186. fol. 405–410.

⁹² Az Udvari Kamara 1647 tavaszán, tehát röviddel a Greiffenklau leváltására irányuló döntés után hozzálátott a források felkutatásához. Ehhez első lépésként áttekintették a korábbi követségek dokumentációját, melyet egyfajta iránymutatásként használtak az aktuális követség pénzügyi kereteinek kijelölése során. Vö. Johann Carl Aichpühl kamarai tanácsos utasítása Michael Khernnek, az Udvari Számvevőség igazgatójának. Bécs, 1647. március 2. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 329.; Simon Khießling udvari hadi fizetőmester kimutatása korábbi követségi költségekről. Bécs, 1647. március 4. Uo. RA Kt. 186. fol. 330–331.; Az Alsó-ausztriai Számvevőség jelentése a korábbi követségek pénzügyi kereteiről. Bécs, 1647. március 9. Uo. RA Kt. 186. fol. 332–333.; Az Udvari Kamara állásfoglalása a Schmid-internunciatúra finanszírozásának lehetőségeiről. Bécs, 1647. március 21. Uo. RA Kt. 186. fol. 405–410.

hivatali kimutatásokban.⁹³ 1648. május 7-én egy prágai császári audiencián, tehát bő egy évvel a követküldésről született döntés után, a haditanácsosok felvesztették, Schmid most már akár egyedül is elindulhatna, olyannyira nincs megfelelő emberük, akit rezidensnek küldhetnének, a neki járó fizetést pedig végképp nem tudják előteremteni.⁹⁴ Úgy tűnik azonban, a kettős követség elképzelése egészen augusztusig terítéken maradt, amikor a haditanácsosok ismét visszatértek abbéli véleményükhöz, hogy mégis csak külön kellett volna választani a két követséget, „mivel Őfelségének most nincs egy embere se a Portán, így pedig képtelenség megtudni, mi folyik ott, holott nagy fontosságú ügyek forognak kockán”.⁹⁵

A kettős követség költségei meglehetősen összetettek voltak, melyek négy nagyobb csoportba sorolhatók. Mindenekelőtt fedezni kellett Schmid internunciusi kiadásait, melyet egy, a tervezettnél hosszabbra nyúló konstantinápolyi tartózkodás csak tovább növelt volna. Külön gondot jelentett az ilyenkor szokásos ajándékok és kenőpénzek előteremtése, melyek nélkül a kor ceremonialis szokásrendjét szem előtt tartva nem lehetett elindulni. Mindemellett gondoskodni kellett a kiküldött új rezidens és a hatáskörébe tartozó alkalmazottak fizetéséről és megfelelő ellátásáról, felszereléséről. Továbbá komoly fejtörésre adott okot a Greiffenklau-követség ideje alatt felhalmozott adósság, melynek rendezéséről legkésőbb a követség alkalmával gondoskodni kellett.

Legsürgősebbnek Schmid internunciusi fizetésének előteremtése látszott, hiszen a kialakult helyzetben a tapasztalt keleti szakértő mielőbbi fellépésén állt vagy bukott az egész küldetés sikere. Schmid minden jel szerint maga is tisztában volt saját jelentőségével, hiszen már a kezdet kezdetén feltételeket szabott hátralékos fizetése rendezését illetően.⁹⁶ A szorongatott helyzetben lévő III. Ferdinánd szemszögéből nehezen volt elképzelhető, hogy emiatt elakadjon a követindítás, ezért a Schmid által megtervezett aktuális költségek mellett ígéretet tett a 20000 forint hátralék kifizetésére is.⁹⁷ Arról azonban szó sem lehetett, hogy egy összegben fizessék ki a pénzt, tehát kompromisszumos megoldást vetettek fel: a teljes összegből 8000 forintnyit kívántak átadni egyben, melyet a „közjóra” hivatkozva a felső-ausztriai jövedelmekre terheltek volna.⁹⁸ Az Udvari Kamara mindamellett azt javasolta III. Ferdinándnak, tartsa

⁹³ Az Udvari Kamara állásfoglalása a Schmid-internunciatúra finanszírozásának lehetőségeiről. Bécs, 1647. március 21. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 405–410. L. még az Udvari Kamara összefoglalóját az 1648. május 7-én lezajlott prágai uralkodói audienciáról, ahol szóba került ugyan a két követség szétválasztása, végül mégis a közös indulás mellett maradtak. Prága, 1648. május 9. Uo. RA Kt. 186. fol. 420. 423.

⁹⁴ Haditanácsi kiadmány. H. n., 1648. május 9. Uo. RA Kt. 186. fol. 420–424.

⁹⁵ Az Udvari Haditanács az Udvari Kamara elnökének és tanácsosainak. Bécs, 1648. augusztus 14. Uo. RA Kt. 186. fol. 472–473.

⁹⁶ L. Schmid elmaradt fizetéseiről szóló, 1648. március 24-én kelt memoriáléját, illetve ugyane tárgyban keletkezett korábbi beadványait. Uo. RA Kt. 186. fol. 383–385. és 386–389.

⁹⁷ Az Udvari Haditanács jelentése a követküldés várható költségeiről. Bécs, 1647. március 20. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 405–410.

⁹⁸ A felső-ausztriai hozzájárulás mellett alternatív megoldásként szóba jött még az a lehetőség, hogy a tescheni hercegség zálogjogára pályázó Liechtenstein család is beszáll a finanszírozásba. Erre azonban a fennmaradt adatok tanúsága szerint mégsem került sor. Vö. az Udvari Kamara összefogla-

be a fontossági sorrendet: elsőként inkább az utazáshoz feltétlenül szükséges pénzről rendelkeztek, Schmid korábbról maradt igényeit pedig ráér kifizetni évjáradék formájában a Tábori Hadi Pénztárból, 1000, majd — Schmid újabb méltatlankodása folytán született újabb döntés szerint — 2000 forintos részletekben.⁹⁹

Az aktuális küldetés költségeit 12000 forintban határozták meg, amelyet a bányavárosok jövedelmeire szándékoztak terhelni.¹⁰⁰ Mivel a pénz összesedése csak nagyon lassan zajlott, III. Ferdinánd úgy döntött, a bányajövedelmekből öt megillető nemesfémhányadot áldozza fel az ügy érdekében.¹⁰¹ Ebben a szellemben tájékoztatta fiát, IV. Ferdinándot 1648 augusztusában, sőt azzal is megbízta, hogy távollétében felügyelje az apránként befolyó pénzek útját. Az uralkodó arra is megkérte a trónörökösöt, hogy ügyeljen, a Schmidet megillető 12000 forintot csak akkor szabad kifizetni, ha már együtt van a követséget illető többi összeg is és valóban küszöbön áll az indulás.¹⁰²

A két birodalom között élő diplomáciai protokoll, illetve az információszerezés gyakorlatának megfelelően szükség volt nagyobb mennyiségű ajándékra és készpénzre, melyek jórészt a török méltóságok jóindulatának megnyerését és információszerezést szolgálták. III. Ferdinánd és tanácsadói végül 15000 birodalmi tallér biztosításában (22500 forint) állapodtak meg.¹⁰³ Ezt az összeget az alsó-ausztriai szeszesital forgalmazásból származó jövedelmekre terheltek: a tartomány élén álló tartományi marsallt, Georg Losensteint (1579–1653) 1648 júliusában azzal bízta meg III. Ferdinánd, hogy a tartomány 100000 forintos szeszesital adójából augusztus végén várható első, 25000 forintos részletből

lója az 1648. május 7-én lezajlott uralkodói audienciáról. Prága, 1648. május 9. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 420. 423.; Schmid folyamodványa az Udvari Kamarához. É. n., h. n. [1648. március 24. után] Uo. Kt. 186. fol. 428.; A megíusult tranzakcióról l.: Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.

⁹⁹ Az Udvari Kamara állásfoglalása a várható internuciátúra finanszírozásának lehetőségeiről. Bécs, 1647. március 21. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 405–410.; Kamarai vélemény Johann Rudolf Schmid követeléseiről küszöbönálló internuciátúrájára vonatkozóan. [Bécs] 1648. március 24. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 383–385.; Schmid folyamodványa az Udvari Kamarához. É. n., h. n. [1648. március 24. után] Uo. Kt. 186. fol. 428.; A Haditanács beszámolója a követség várható költségeiről és finanszírozás lehetőségeiről. É. n., h. n., n. n. Uo. Kt. 186. fol. 443–445.

¹⁰⁰ Az elhúzódó tárgyalás menetére vonatkozóan l. az 1648 tavaszán kelt vegyes kamarai iratok: ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 420–428.; A Haditanács beszámolója a követség várható költségeiről és a finanszírozás lehetőségeiről. É. n., h. n., n. n. Uo. Kt. 186. fol. 443–445.

¹⁰¹ Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.; III. Ferdinánd sürgős utasítása a késedelmes pénzek mielőbbi összegyűjtéséről Ferdinand von Poppel-Lobkowitz bányavárosi komisszáriusnak. Linz, 1648. június 26. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 439.; A hátrahagyott kamarai tanácsosok tájékoztatása a III. Ferdinánd mellett tartózkodó tanácsosok számára a portai követség számára elkülönített nemesfém jövedelemről. Bécs, 1648. augusztus 8. Uo. Kt. 186. fol. 458.

¹⁰² III. Ferdinánd tájékoztatása és utasításai IV. Ferdinándnak a küszöbönálló konstantinápolyi követség finanszírozásával kapcsolatban. Linz, 1648. augusztus 22. ÖStA AVA FHKA HFÖ Akten Kt. 801. (r. Nr. 312.) sine fol.

¹⁰³ A Haditanács beszámolója a követség várható költségeiről és a finanszírozás lehetőségeiről. É. n., h. n., n. n. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 443–445.; III. Ferdinánd tájékoztatása és utasításai IV. Ferdinándnak a küszöbönálló konstantinápolyi követség finanszírozásával kapcsolatban. Linz, 1648. augusztus 22. ÖStA AVA FHKA HFÖ Akten Kt. 801. (r. Nr. 312.) sine fol.

emelje ki a szóban forgó összeget.¹⁰⁴ Ferdinánd terve az volt, hogy ezen belül 5000 tallérból (7500 forint) tartalékot képez, melyet azzal az instrukcióval bocsájt Schmid rendelkezésére, hogy azt a konstantinápolyi dragomán (Nicusio Panaiotti), a három tolmácstanonc, illetve a követséget kiszolgáló kurír javadalmazására fordítsa, az esetlegesen megmaradó összeget pedig használja az adósságok törlesztésére.¹⁰⁵ Az uralkodó azonban még augusztus utolsó harmadában sem látta biztosítottnak a megérkezését: fiát 22-én még arra biztatta, maga is beszéljen Losensteinnel és hangsúlyozza neki, illetve rajta keresztül az alsó-ausztriai tartományi kormányzatnak, hogy a pénz kiemelése olyan közügyet szolgál, amely a birodalom létérdeke, tehát ne akadékoskodjanak a beszolgáltatásával.¹⁰⁶ IV. Ferdinánd főudvarmestere révén is érintett volt a tranzakcióban, hiszen a pénz felvételére Johann Weichardt Auersperget (1615–1677) jelölték ki, azzal a külön utasítással, hogy az ügyet kezelje szigorúan bizalmasan.¹⁰⁷

A rezidens behelyezését mintegy keretbe foglaló internunciatúra mellett egy állandó követi megbízás megtervezése során a legfontosabb kérdés az volt, éves szinten mennyibe is fog kerülni a követség fenntartása a császárnak. A követségi költségekre vonatkozóan bőven találunk adatokat az Udvari Kamara megmaradt iratai között. A hivatal előzetesen bekérte a korábbi esetekről fellelhető dokumentációt, mely a továbbiakban az aktuális ügyben formálódó döntés alapját képezte, és amelyet másolatok formájában a Haditanácsnak is továbbítottak. A kimutatások végén látható kancelláriai jegyzetek azt mutatják, hogy a követséget érintő pénzügyi kérdésekben folytatott vizsgálódások eredményét leggyakrabban az Udvari Kamarából az Udvari Haditanácsba, vagy név szerint egyenesen Johann Rudolf Schmidhez továbbították.¹⁰⁸ Az előzetes tájékoztatóba bevonták a könyvelést bonyolító Udvari Számvevőség és a korábbi iratok tekintetében releváns, ekkora azonban már az Udvari Számvevőségbe

¹⁰⁴ Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.; A konkrét javaslatot l.: a hátrahagyott Udvari Kamara a jelenlévő Udvari Kamarának. Bécs, 1648. június 30. Uo. HFU Kt. 417. (r. Nr. 178.) fol. 170–173.; Kamarai megbízás III. Ferdinánd utasítására Losenstein részére. Linz, 1648. július 18. ÖStA AVA FHKA HFÖ Akten Kt. 800. (r. Nr. 312.) sine fol.

¹⁰⁵ III. Ferdinánd tájékoztatása és utasításai IV. Ferdinándnak a küszöbönálló konstantinápolyi követség finanszírozásával kapcsolatban. Linz, 1648. augusztus 22. Uo. HFÖ Akten Kt. 801. (r. Nr. 312.) sine fol.

¹⁰⁶ Uo. III. Ferdinánd többször is intette a pénzfelvétellel megbízott tisztviselőit, sőt IV. Ferdinándot is, in secreto intézzék a tranzakciókat, Schmidnek is csak diszkrétan adják át az összegeket. Vö.: az uralkodó fentebb idézett tájékoztatása IV. Ferdinándnak. Linz, 1648. augusztus 22. Uo. HFÖ Akten Kt. 801. (r. Nr. 312.) sine fol.; III. Ferdinánd utasítása Clemens Radoltnak. Linz, 1648. augusztus 22. Uo.

¹⁰⁷ III. Ferdinánd már többször idézett tájékoztatása IV. Ferdinándnak. Linz, 1648. augusztus 22. ÖStA AVA FHKA HFÖ Akten Kt. 801. (r. Nr. 312.) sine fol.; III. Ferdinánd Clemens Radolt kamarai tanácsosnak. Linz, 1648. augusztus 22. Uo.

¹⁰⁸ Vö. Kamarai kimutatás Simon Reniger juttatásairól 1649. november 23. és 1656. május 29. között. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 67^v. 81.; A követségi alkalmazottak maguk is készítettek kimutatásokat az átvett pénzekről, amelyeket rendszeresen megküldtek Bécsnek. L. pl. Simon Reniger, illetve Nicusio Panaiotti számvetését az 1650 és 1656 között kézhez kapott összegekről. Uo. RA Kt. 187/A fol. 144–147.

olvasztott Alsó-ausztriai Számvevőség,¹⁰⁹ illetve különös hangsúlyt fektettek a konstantinápolyi követség esetében kiutalóként működő Udvari Hadipénztár azon dokumentumaira, melyek az ígervények mellett a tényleges kifizetéseket is tartalmazták napra pontosan.

Simon Reniger követsége esetében számos ilyen, a Hadipénztár és az Udvari Kamara közötti üzenetváltásból született áttekintő kimutatást ismerünk, amelyek a konstantinápolyi követség számára megítélt és ténylegesen kiutalt pénzeket részletezik. A rezidens szolgálati idejének pénzügyi háttéréről az alábbi összefoglaló táblázat nyújt eligazodást a tanulmány szempontjából fontos kezdeti időszakra vonatkozóan (1649–1656).¹¹⁰

költségtípus	időszak	járandóság 1656. június 12-ig	fizetve 1656. május 29-ig
Simon Reniger, rezidens illetmény ¹¹¹	1649. november 23. – 1651. június 12.	4658 Ft 20 kr ¹¹²	
	1651. június 12. – 1656. június 12.	22500 Ft	
	<i>Összesen:</i>	<i>27158 Ft 20 kr</i>	<i>29100 Ft</i>
Levelezés („Ordinari Correspondenz”)	1650. január 25. – 1656. június 12.	<i>7425 Ft</i>	<i>8300 Ft</i>
Rendkívüli kiadások („Extraordinari Außgaben”)	1650. január 25.	300 Ft	
	1652	3750 Ft	
	1653	1050 Ft	
	1655	300 Ft	
	<i>Összesen:</i>	<i>5400 Ft</i>	<i>5100 Ft</i>

¹⁰⁹ Vö. többek között a következő dokumentumokhoz tartozó végjegyzeteket: „Abraittung [des Hofkriegszahlmeisters], waß herr Nicusio Paniotti türgischer dollmätsch zu Constantinopel an seinen deputat empfangen.” Bécs, 1655. szeptember 2. Uo. RA Kt. 187/A fol. 13^v.

¹¹⁰ Kamarai kimutatás Simon Reniger juttatásairól 1649. november 23. és 1656. május 29. között. Uo. RA Kt. 186. fol. 52–57. (A dokumentum több másolati példányban is fennmaradt, vö. Uo. RA Kt. 186. fol. 58–63. 64–67. 68–71. 72–77. 78–81.)

¹¹¹ Simon Reniger rezidensi illetménye: 1649. november 23-tól évi 3000 forint, 1651. június 12-től 3000 gulden/birodalmi tallér (4500 forint). Vö. Kamarai kimutatás Simon Reniger juttatásairól 1649. november 23. és 1656. május 29. között. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 187/A fol. 52–57.; Egy másik kamarai irat szerint Reniger szolgálatba lépésének ideje 1649. november 9. Vö. „Verzeichnuß wie weith der ksl. resident herr Simon Reniger ...” Bécs, 1656. június 6. Uo. Kt. 187/A fol. 78–81.; A rezidens illetménye a gyakorlatban nem csupán a követ személyes kiadásait takarta, hanem késedelmes utánpótlás esetén ebből kellett kipótolni a teljes követségre vonatkozott rendes és rendkívüli kiadásokat. Vö. *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m. 70.

¹¹² A forrásokban felváltva használják a guldent, a rajnai forintot, a birodalmi tallért és ritkábban a dukátot. E tanulmányban az egyes összegeket a dokumentumban szereplő eredeti változatban adom meg, az összehasonlíthatóság végett azonban zárójelben feltüntettem a forintban számított értéket is (természetesen csak abban az esetben, ha az eredetiben nem ez szerepel). A tanulmányban közölt gazdasági források egyértelműen közlik a váltási arányokat: 1 gulden = 1 birodalmi tallér = 1,5 rajnai forint = 2 dukát.

költségtípus	időszak	járandóság 1656. június 12-ig	fizetve 1656. május 29-ig
Tolmácstanoncok (Sprachknaben)	1654	300 Ft	
	1655 (1657. március 5-ig előre)	600 Ft	
	<i>Összesen:</i>	<i>900 Ft</i>	<i>900 Ft</i>
Nicusio Panaiotti tol- mács illetménye ¹¹³	1645. március 23. – 1651. június 12.	4541 Ft 40 kr	
	1651. június 12. – 1656. június 12.	5310 Ft	
	<i>Összesen:</i>	<i>9851 Ft 40 kr</i>	<i>9830 Ft</i>

Reniger esetében a költségterv alapját a korábbi rezidensek pénzügyi kezezte képezte, elsősorban a közvetlen előd, Alexander von Greiffenklau működésének idejéből.¹¹⁴ Mint a fenti összesítésből is látható, a konstantinápolyi kirendeltség költségSORAI a rezidens és a tolmács évi rendes illetményéből (*ordinari Deputaten/ordinari Deputatsgelder*), a nyelvtanulásra kirendelt diákokra fordított összegből (*Unterhaltskosten der Sprachknaben*), a levelezés és hírszerzés költségeiből (*ordinari Korrespondenzgelder*), és az általában ajándékokra — megvesztegetésre — fordított rendkívüli kiadásokból (*extraordinari Aufgaben*) állt össze. A kimutatás meglehetősen beszédes: nemcsak a költségek összetételéről, de a kifizetések rendszeréről is tájékoztat, egyértelműen arra utalva, hogy bármennyire rapszodikus volt is a Bécsből érkező pénzküldemények befutása, az Udvar a vizsgált esztendőkből láthatóan arra törekedett, hogy nagyobb hátralékok ne torlódjanak fel. A bevezetőben megjelölt célokkal össz-

¹¹³ Nicusios Panaiotti tolmács illetménye 1645. május 23. és 1651. június 12. között 500 birodalmi tallér (750 forint), 1651. június 12-től havi 60 birodalmi tallér, tehát évi 720 birodalmi tallér (1080 forint). Uo.; „Abraittung [des Hofkriegszahlmeisters], waß herr Nicusio Paniotti türgischer dollmätsch zu Constantinopel an seinen deputat empfangen.” Bécs, 1655. szeptember 2. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 187/A fol. 11–13.

¹¹⁴ Greiffenklau 1643 februárjában 3000 forintot kapott konstantinápolyi berendezkedésére, havi 250 birodalmi tallért (375 forint, tehát évi 4500 forint) fizetésre, melyet félévente utaltak neki (utóbb évente, Greiffenklau saját kérésére), a levelezés fenntartására és titkos levelezőkre évi 900 birodalmi tallért (1350 forint), tolmácsra 500 birodalmi tallért (750 forint), illetve pontosabban meg nem határozott összeget a Czernín gróf által kitelepített tolmácstanoncokra („ein gewisses vor cost und claiden geldt”). Az Udvari Kamara tájékoztatása III. Ferdinánd és az Udvari Haditanács számára. Bécs, 1647. június 18. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 360–361. L. még Simon Khießling udvari fizetőmester számításai alapján az Udvari Kamara kimutatását (1647. november 29. és 1648. február 12. Uo. Kt. 186. fol. 379–380. és fol. 381–382.; Az eljárás láthatóan nagyon hasonló volt a legtöbb követ indítása során. L. pl. Franz Paul Lisola lengyelországi megbízatásának pénzügyi iratait, ahol hasonló kimutatások alapján számították ki a követ fizetését és a küldetés költségeit: III. Ferdinánd dekrétuma Franz Paul Lisolának lengyelországi rezidensi illetményei tárgyában. H. n. 1648. július 17. III. Ferdinánd dekrétuma ÖStA AVA FHKA HFÖ Akten Kt. 800. (r. Nr. 312.) sine fol.; Az Udvari Számvevőség kimutatása a lengyelországi rezidensek illetményeiről és utazási költségeiről. H.n. 1648. június 23. ÖStA AVA FHKA HFÖ Akten Kt. 800. (r. Nr. 312.) sine fol.

hangban e tanulmány keretén belül csupán a rezidens fizetésére koncentrálok, hiszen a kimutatásban feltüntetett összegek a követ kiválasztására vetítve is szolgálnak érdekes adalékokkal. Simon Reniger éves rezidensi illetményét vizsgálva ugyanis jól látható, hogy a számára kiutalt összegek 1651. június 12-vel jelentősen megemelkedtek. Tekintettel az udvar költségkímélő törekvéseire, felmerül a kérdés, vajon mi indokolhatott egy ekkora, ötvenszázalékos változtatást (3000 forint helyett 4500 forint) két évvel a követ Konstantinápolyba érkezése után.

A kérdés megoldása előtt azonban fontos tisztázni, hogy mekkora összeget is bocsátottak 1648-ban az induló rezidens rendelkezésére és honnan teremtették elő azt. Mivel a követ tulajdonképpen a magyar király képében utazott Konstantinápolyba, a felmerülő költségek biztosítására — régi hagyomány szerint — magyarországi forrásokhoz nyúltak.¹¹⁵ A fellelhető kamarai dokumentáció átvizsgálását és a Schmiddel folytatott konzultációt követően III. Ferdinánd végül 10000 forintot határozott az új követ ellátására. Nem vitás, hogy egy ekkora összeg megszerzése nem csekély feladatot jelentett. Hosszas tanakodás után végül, ám korántsem szokatlan megoldásként egy magyarországi birtok elzálogosítása mellett döntöttek az Udvarnál. Ez a törvényes örökös hiányában a koronára háramlott nagyvászonyi (vászonykői) uradalom volt, melynek elnyerését az ajánlatok összegyűjtésével és az eljárás levezetésével megbízott Pálffy Pál országbíró a fenti 10000 forintos összeghez kötötte.¹¹⁶ Az uradalomért két magyar főúr is versengett, és bár évekkel később a Zichy család tulajdonába került a birtok, ekkor még Batthyány Ádám ajánlata tűnt a befutónak. További kutatásokat igényel, hogy a zálogösszeg valóban letételre került, vagy pedig a követséget más forrásból finanszírozták.¹¹⁷

Jelentősen szűkítette a rezidens mozgásterét az a körülmény, hogy további anyagi források híján az említett 10000 forintból kellett megoldani az előző években felhalmozott konstantinápolyi adósságok visszafizetését is. A rendelkezésre álló forrásokból jól látszik, hogy Schmid internunciusi költségvetésében külön tételként szerepelt a Greiffenklau után maradt adóssághalmaz. Ennek egy részét — a Menesses miatt felmerülő kiadásokat — állítólag Spanyolor-

¹¹⁵ Meienberger, P.: Johann Rudolf Schmid i. m. 78–79.; Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.

¹¹⁶ A Haditanács beszámolója a követség várható költségeiről és a finanszírozás lehetőségeiről. É. n., h. n., n. n. Uo. RA Kt. 186. fol. 443–445.; Haditanácsi töredék a vázsonyi (vászonykői) zálogeljárásról. Bécs, 1648. augusztus 22. Uo. RA Kt. 186. fol. 474.; Pálffy Pál közéleti szerepéről I.: Anna Fundárková: Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian Trauttmansdorff (1647–1650). Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. 1. Wien 2009.

¹¹⁷ Zichy István 1648 júliusában 4000 dukátot (8000 forint), augusztusban már 9000 forintot ajánlott az uradalomért, ám az országbíró klientúrájába tartozó Batthyány Ádám még ennél is többet: 10000 forint készpénz mellett további 10000 forintot vállalt hátralékos főkapitányi zsoldja terhére, illetve 500 mérő gabona beszolgáltatását. A vázsonykői uradalom sorsa további pontosításra vár, hiszen később a Zichyek kezére került, az azonban bizonyos, hogy az Udvari Kamara a záloglevél fogalmazványát ekkor még Batthyány Ádám nevére állíttatta ki. Vö.: III. Ferdinánd záloglevelének fogalmazványa Batthyány Ádám számára Vászonykő uradalmát illetően. Linz, 1648. augusztus 30. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 199–200. L. még: Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr udvara a XVII. század közepén. Győr 2012. 152.

szág vállalta volna magára, ez azonban végül nem teljesült. III. Ferdinánd és tanácsosai ez ügyben többször is megkeresték a spanyol követet, Terranova herceget,¹¹⁸ aki szemlátomást megpróbálta elhárítani a kérést. A hosszas halogatás következtében végül III. Ferdinánd inkább lemondott a spanyol segítségről.¹¹⁹ A spanyolok vonakodásában valójában nincs semmi meglepő – nyilvánvalóan a gyanú árnyékát is igyekeztek kerülni, hogy bármi közük lett volna a gyilkossághoz.¹²⁰ Ferdinánd arra is kísérletet tett, hogy a spanyolok szentszéki megbízottja, de Grana márki¹²¹ révén pénzt kérjenek a pápától, de ez a kísérlet is kudarcot vallott.¹²²

Az adósságot mindenképpen rendezni kellett, ez vitán fölüli állt a Haditanácsban, hiszen jól tudták, mind az internuncius, mind az új rezidens munkáját ellehetetlenítette volna a kielégítetlen hitelezők aknamunkája.¹²³ A kialakult paththelyzetet jól illusztrálják Panaiotti tolmács keleties szóvirágoktól hemzseggő levelei, melyekben „ócsászári felsége lábaihoz borulva, omló könnyeivel” sem tudta kellőképpen kifejezni szorongatataik mértékét.¹²⁴ Sőt, maguk az állítólagos hitelezők is megtalálták a módját annak, hogy panaszos leveleiket egészen a Haditanácsig eljuttassák és közvetlenül a császáron követeljük káruk megtérítését.¹²⁵ Mindent összevetve, az 1648 nyaráig apránként beérkező ada-

¹¹⁸ Diego Tagliavia d’Aragona e Gonzaga, Terranova negyedik hercege (1590–1654).

¹¹⁹ Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.

¹²⁰ Haditanácsi jelentés IV. Ferdinánd számára Greiffenklau haláláról. H. n. 1648. július 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 146–147. 154.; Alexander von Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1646. február 13. Uo. Türkei I. Kt. 119. Kv. 2. fol. 10–21.; Greiffenklau III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1647. február 21. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 1. fol. 10–12.; Haditanácsi jegyzet 1648. május 9-ről, ismeretlen szerzőtől. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 436.; Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. Uo. HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.

¹²¹ Ferdinando del Carretto di Grana (1617–1651), korábban Spanyolország bécsi követe.

¹²² Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.

¹²³ Haditanácsi jelentés IV. Ferdinánd számára Greiffenklau haláláról. H. n. 1648. július 4. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 146–147. 154.; A Haditanácsban még emlékeztek egy korábbi kínos esetre: Cesare Gallo hasonlóan kellemetlen helyzetbe került Ludwig von Mollart internuncius fizetetlen adósságai miatt. Haditanácsi jegyzet 1648. május 9-éről, ismeretlen szerzőtől. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 436.

¹²⁴ Nicusio Panaiotti III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1648. november 13. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 226–229.; Panaiotti Heinrich Schlick haditanácsi elnöknek. Konstantinápoly, 1648. november 13. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 231–236.

¹²⁵ A Greiffenklaunak hitelező személyekről és az adósságról Schmid tételes felsorolást nyújt 1649-es internunciatúrjára során. A felsorolt személyek abból a szempontból is érdekesek, hogy általuk fogalmat alkothatunk az egyébként a titkos levelezők hálózatának szétzilálásáért felelőssé tett rezidens saját kapcsolathálójáról. A felsorolt személyek között nemcsak keresztények, hanem zsidók és muszlimok is vannak. A nagyvezír követelésein túl név nélkül említenek egy janicsár tisztet, aki a Haditanács félelmei alapján sok borsot törhetett volna a császár orra alá, és akit Schmid is csak hosszas traktálást követően tudott elhallgattatni. Különbő kalmárok mellett a hitelezők között tudunk egy Cipriano nevű öreg kocsmárosról, akit „őfelsége a császár régi hívének” neveztek, és akinél a rezidens és társasága hitelben is bőségesen fogyaszthatott, illetve Giacomo Zucco nevű szállásadójáról, aki maga fizette ki Greiffenklau temetését. Vö.: Az Udvari Kamara jelentése Johann Rudolf Schmid inetrnunciusi küldetésének pénzügyi kereteiről. H.n. 1648. szeptember 18.

tok alapján Bécsben úgy számoltak, hogy az adósságok a 9000 forintot is meghaladják.¹²⁶ Az Udvari Kamara számvetése szerint Greiffenklaunak még 6850 forint hátralékos fizetés járt halála pillanatában, melyet most a törlesztésre kívántak fordítani.¹²⁷ Az említett előzetes számítások alapján azonban bizonyosra vehették az udvarnál, hogy ez a pénz nem lesz elegendő. Úgy tűnik, maga III. Ferdinánd is meglehetősen aggodott az egyre csak dagadó adósságok miatt, hiszen Schmidet kifejezetten arra utasította, hogy kemény kézzel fogja a pénzt és minden megmaradó forintját a törlesztésre fordítsa.¹²⁸ Ha összevetjük a követségre szánt 10000 forintot és az ebből elsődlegesen kifizetendő tetemes Greiffenklaun-adósságot, tisztán kirajzolódik előttünk a császár dilemmája: rezidensre égető szükség volt Konstantinápolyban, ám fizetni szinte semmit sem tudott neki.

A döntés

Az 1648-as esztendő ősze újabb bizonytalanságot hozott a követindításban, melynek az imént említett pénzzavar a rezidens illetményére vonatkozóan csak az egyik vetülete volt. Úgy tűnik ugyanis, hogy Sturani valami miatt maga is halogatta az indulást. Nem tudjuk, vajon a tudomására jutott finanszírozási nehézségek tántorították-e el, vagy esetleg a jellemzésében is emlegetett egészségügyi problémák szóltak közbe,¹²⁹ a lényeg azonban az, hogy szeptemberben egy új forгатókönyv bukkant fel a haditanácsi és kamarai tervezetek között: Sturani egyelőre nem utazik, Schmid csak egy helyettest visz magával, aki mindaddig ellátja az ügyvivő feladatát, amíg Sturani meg nem érkezik Konstantinápolyba.¹³⁰ A meglepő fordulatról Schmid egy keltezés nélküli véleményé-

ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 475–476.; Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. május 10. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 96–97.; Johann Rudolf Schmid elszámolása küldetése kiadásairól. H. n. [Bécs] 1649. október 31. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 601–609.; L. még a keresztény hitelezők közül a Sevasti fivérek supplicatóját. É. n. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 241–242.

¹²⁶ Az Udvari Haditanács átirata az Udvari Kamarának Greiffenklaun adósságai tárgyában. H.n., 1648. május 29. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 417. (r. Nr. 178.) fol. 163–169.; Az Udvari Kamara jelentése Johann Rudolf Schmid internunciusi küldetésének pénzügyi kereteiről. H.n. 1648. szeptember 18. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 475–476.; Johann Rudolf Schmid jelentése III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. március 28. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 42–44.; A fent említett összeg végül nem is volt elég az adósságok maradéktalan kiegyenlítésére, hiszen 1649 végén még mindig volt legalább 621 tallér (931,5 forint) hátralék. Vö. Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándnak. Edirne, 1649. augusztus 13. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 224–232.

¹²⁷ Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.

¹²⁸ III. Ferdinánd tájékoztatása és utasításai IV. Ferdinándnak a konstantinápolyi követség finanszírozásával kapcsolatban. Linz, 1648. augusztus 22. ÖStA AVA FHKA HFÖ Akten Kt. 801. (r. Nr. 312.) sine fol.

¹²⁹ Sturani maga is kifejtette egy későbbi levelében, hogy súlyos köszvényrohamai ágyhoz kötik. Michele Matteo Sturani a Raguzai Köztársaságnak. 1657. február 24. DAD DASMM, 87.2196, nr. 4.

¹³⁰ Az Udvari Haditanács tájékoztatása az uralkodónak a Schmid-követséggel küldött személyek fizetéséről. H.n., 1648. szeptember 18. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 504–509.; Az Udvari Kamara jelentése Schmid internunciusi küldetésének pénzügyi kereteiről. H.n. 1648. szeptember 18. Uo. RA Kt. 186. fol. 475–476.

ből is értesülhetünk, melyet az előbb említett haditanácsi és kamarai véleményekkel feltűnő, helyenként szó szerinti egyezése folytán bátran az ötlet forrásának tekinthetünk. A szövegben Schmid többek között reagált arra a fordulatra, hogy Sturani kiutazása kétségessé vált. Ez a változás akár azt is eredményezhette volna, hogy egyedül indul útnak. Az internuncius levelében azonban ragaszkodott a kettős követséghez, arra hivatkozva, hogy ígéretet tettek a törököknek és Panaiottinak is, melyet nem volna bölcs dolog megszegni, ráadásul egy másik utazás fölösleges új kiadásokkal is járna. További érvként hozta fel azt a megkérdőjelezhetetlen tényt, hogy egy utólag kiküldött követ lemarad a tárgyalásokról, így a legfontosabb ismeretek nélkül kezdené meg szolgálatát a Portán. Megoldási javaslata lényegében abban állt, hogy ha Sturani nem tud azonnal útra kelni, keressenek egy megbízható személyt, aki velük mehetne és átmenetileg elláthatná a rezidensi feladatokat. A mindenre felkészült Schmid mindjárt javaslatot is tett a helyettes követ személyét illetően: írásában megemlített egy embert, akit különféle helyekről ajánlottak figyelmébe, és aki személy szerint neki is szimpatikus volt mind külsejét, mind pedig jellemét tekintve. Az illetőről elmondta, hajlandó Ferdinánd szolgálatában Törökországba utazni és egy ideig ott tartózkodni, ráadásul láthatóan arra is hajlott, hogy mindössze 1000 tallérért (1500 forint) vállalja a feladatot, tehát a helyzethez mérten kellőképpen olcsó is volt. III. Ferdinándot arra kérte, mielőbb döntse el, alkalmazza-e az ajánlott személyt, hogy igenlő válasz esetén a szükséges iratokat is gyorsan kiállíthassák számára.¹³¹

Ez a nagyon fontos dokumentum hivatkozik egy ma már hiányzó, „A” jelű mellékletre, melyből a döntéshozók részletesen is megismerhetik a javasolt személy kvalitásait. Ezen a ponton kanyarodjunk vissza a követségre szóba jöhető személyek listájához, ahol utolsóként talákoztunk a Simon Reniger nevű fiatalemberrel. Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a már fentebb részletesen bemutatott rá vonatkozó és az 1648. őszi iratok között kallódó, „A” jellel ellátott jellemzés éppen ennek a Schmid-levélnek a hiányzó melléklete. Mindezek alapján bizonyosnak tűnik, hogy Reniger személye ezen a ponton kapott jelentőséget, aki csupán egy véletlennek köszönhetően jöhetett egyáltalán szóba egyfajta helyettesítőként, s aki minden bizonnyal kellőképpen kiszolgáltatónak érezte magát ahhoz, hogy mindenfajta biztosíték, konkrét megbízás és komolyabb anyagi ellentételezés hiányában is belevágjon egy efféle veszélyes kuldetésbe. Mivel az idő sürgetett, Ferdinánd nem sokat halogatta a döntést. Egy 1648. október 30-án kelt, uralkodói audienciát megörökítő irattöredék tanúsága szerint mindent jóváhagyott, amit Schmid és a Haditanács javasolt. Az audienciát követően az előterjesztés-töredék végére feljegyzésre került: „az ajánlott személy dolgában már elhatározottat, hogy próbaidőre velük [Schmidékkel] utazzon.”¹³²

A roppant nehézségek árán összeállított kettős követség az eredeti tervekhez képest végül csaknem két éves késéssel indult útnak 1649. január 2-án, és

¹³¹ Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándnak. É.n., h.n. Uo. RA Kt. 186. fol. 484–487.

¹³² Császári audienciáról fennmaradt irattöredék. H.n., n.n. 1648. október 30. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 510.

még az utolsó pillanatban is kellemetlen események hátráltatták az indulást.¹³³ Egy 1648. december 24-én kelt haditanácsi bejegyzés szerint ugyanis Schmid és kísérete december 28-án már útra kellett volna keljen Konstantinápoly felé.¹³⁴ Az indulást azonban megzavarta az, hogy Schmid internuncius egyik, Constantin nevű szolgálja gyilkosság áldozata lett. A közelebbről még nem ismert esetben annyi látszik bizonyosnak, hogy a tettet a bécsi városőrség egyik hadnagya követte el, a felháborodott Schmid pedig ragaszkodott az eset kivizsgálásához és az elégtételhez.¹³⁵

III. Ferdinánd 1648. december 17-én írta alá Schmidnek szóló instrukcióját, amelyben a rezidensi poszt körül kialakult különös helyzetre is kitért. Az uralkodó ebben egyértelműen megtiltotta internunciusának, hogy Renigert rezidensként mutassa be a Portán. Az instrukció megfogalmazása szerint, ha a Portán a rezidens felől kérdezősködnének, Schmid jelezze, hogy az csak később fog megérkezni. Ugyanakkor nem világos, pontosan kire is gondoltak személy szerint, hiszen a szöveg megfogalmazása alapján arra következtethetünk, hogy ekkor már Sturani későbbi kiutazásában kevésbé bíztak. Valószínűleg Bécsben is érezhették a szituáció kellemetlen voltát, így Ferdinánd kilátásba helyezte az egyébként csak munkatársként emlegetett Reniger kinevezését is. Ehhez azonban feltételeket szabott: a fiatalembernek bizonyítania kellett rátermettségét és a török ügyekben való hasznavehetőségét. Az instrukció szövege szerint, ha portai teljesítménye alapján alkalmasnak találják a rezidensi feladatok ellátására, az uralkodó majd ellátja megfelelő megbízással, a nemzetközi diplomáciai protokoll szabályai szerint állandó követnek pedig csak akkor lesz majd nevezhető, ha Ferdinánd ezt elrendeli és megküldi számára a szükséges biztosító iratokat.¹³⁶

Bécsben ebben az esetben rendkívül óvatosan jártak el, ami érthető is, ha tekintetbe vesszük az előző követ botrányait és a szerencsétlen konstantinápolyi manőverezés folytán megtépázott császári tekintély helyreállítására való törekvést. A törökök azonban már jó ideje türelmetlenül várták az új rezidens megérkezését, így nem meglepő, hogy az utazás első hivatalos szereplésén, a budai pasa januári audienciáján rögtön szóba került ez a téma. Schmid, a rendezetlen helyzetet kendőzendő, ekkor még arra hivatkozva próbálta meg ravaszul elkenni a választ, hogy a rezidens hivatalos bejelentése csak a dívánban szokott megtörténni.¹³⁷ Amivel azonban a budai pasát ki lehetett fizetni, az néhány hónappal később Konstantinápolyban már édeskevésnek bizonyult. Itt ugyanis hamar kiderült, hogy a Bécsben kitervelt átmeneti megoldás a rezidens

¹³³ Johann Rudolf Schmid jelentése III. Ferdinándnak. Buda, 1649. január 19. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv.1. fol. 7–16.

¹³⁴ Haditanácsi Protokollum-bejegyzés. 1648. december 24. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1648. fol. 304^v.

¹³⁵ A Haditanácsban az eset haladéktalan kivizsgálásáról rendelkeztek, nehogy emiatt tovább késsen a követség elindulása. Haditanácsi Protokollum-bejegyzés. 1648. december 29. ÖStA KA HKA Prot. Exp. fol. 491^{r-v}.

¹³⁶ III. Ferdinánd instrukciója Johann Rudolf Schmidnek. Bécs, 1648. december 17. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 259–265.

¹³⁷ Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándnak. Edirne, 1649. augusztus 13. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 224–232.

helyettesítésére nem fog működni: az elképzelés megbukott a török terminológián. Egy későbbi levelében Schmid úgy magyarázta a helyzetet, hogy a törökök számára teljesen ismeretlen volt az ágens titulus, így először azt akarták tisztázni Renigerre vonatkozóan, hogy „kapikehaya”-e, tehát tárgyalóképes követnek tekinthető-e vagy sem.¹³⁸

Schmidet tehát azonnali döntés elé állították a Portán Reniger státuszát illetően, amit szemlátomást nem is volt nehéz meghoznia. Az „interim ágens” ugyanis minden jel szerint bevált a diplomáciai szolgálatban. Erre Schmid egy májusi jelentéséből derül fény, amelyben elégedettségének adott hangot vele kapcsolatban. Az együtt töltött öt hónap tükrében istenfélő, hűséges, értelmes, nyelveken beszélő, művelt és megbízható személyként jellemezte, akit ráadásul a törökök „máris megkedveltek”. Olyasvalakit látott benne, aki a keleti ügyekben való természetes kezdeti járatlanságát képes lesz hamar leküzdeni, hiszen igyekszik hasznossá tenni magát a tárgyalások során. Mindenképpen javasolta rezidensi kinevezését, egyben nyomatékosan kérte, küldjenek számára mielőbb tisztességes ellátmányt az új hivatal ellátására, hiszen az induláskor kapott 1000 birodalmi tallért már csaknem teljesen felélte. Hasonlóképp fontos volt egy Renigernek szóló követutasítás és hivatalos megbízólevél kiállítása, melyek nélkül pro forma semmit sem tehetett a Portán.¹³⁹ Nyilván Schmid Renigert is tájékoztatta helyzete visszásságáról, mert ő maga is írt haza, hogy — nyilván patrónusa útmutatásai alapján — kérvényezze hivatalos kinevezését, illetve a követségi feladatok ellátásához szükséges felhatalmazásokat és egyéb anyagi eszközöket.¹⁴⁰

Reniger pályája kezdetét vizsgálva nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy Schmid a rezidensi poszt körül kialakult zűrzavar közepette milyen gondos és tapasztalt mentorként lépett fel Reniger mellett. Nemcsak közbenjárt kinevezése és pozíciója hivatalos rendezése érdekében az uralkodónál, hanem Konstantinápolyban igyekezett egy évre előre minden szükségessel ellátni tehetséges, de mégiscsak tapasztalatlan és helyismerettel sem rendelkező fiatal kollégáját. Először is követségi szállásként megszerezte neki azt a házat a tengerparton, ahol egykor ő is lakott, és ahonnan kiválóan meg lehetett figyelni a tengeren járó-kelő hajókat. A lakást be is rendezte, jóllehet egyelőre csak Greiffenklau viseltes régi bútorai álltak rendelkezésre. A kötelező kíséretnek számító janicsáron túl a minimálisan szükséges személyzetet — öt-hat szolgát — és egy pár lovat is hátrahagyott számára. Emellett fontos lépésként összeismertette Renigert a tolmács Panaiottival, akivel Schmid elmondása alapján — egy csaknem két évtizedes munkakapcsolat nyitányaként¹⁴¹ — rögvest jól megértették

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ Haditanácsi kivonatok Johann Rudolf Schmid konstantinápolyi jelentéseiből. H.n. 1649. július 3. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 64^r–66^r, 77.; Schmid III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. május 10. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 96–97.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ A nyugat-európai szakirodalomban Panaiottit azon kevés tolmácsok közé sorolják, akik mindvégig hűségesek voltak megbízójukhoz, esetünkben a Habsburg dinasztiához. Ezt a vélekedést nemrég Kármán Gábor cáfolta, kimutatva, hogy Panaiotti 1656-tól II. Rákóczi György erdélyi fejlemnek is szolgáltatót ki információkat. Vö. *Kármán Gábor: Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete. L'Harmattan Kiadó 2013. 75.*

egymást. A portai információszerezés fontos eszközének számító ajándékokat — órákat és egyéb csecsebecskéket — korábban a feleségével küldetett be, ezeket bocsájtotta Reniger rendelkezésére. Egy kevés pénzt is hagyott neki, ám az előtte tornyosuló kiadásokhoz képest korántsem elegendőt, így továbbra is újabb összegek kiküldését sürgette. Az indoklásban elhangzott az a nagyon fontos érv, hogy a császár képviselőjével megbízott személyt nem lehet „név és titulus nélkül, alantás sorban és pénz nélkül itt hagyni”, mert az őfelsége gyalázatára válna, és nem is vennék komolyan az ilyen követet sem a törökök, sem a keresztény hatalmak konstantinápolyi képviselői. Schmid a kellemetlenségek elkerülése végett azt tanácsolta Renigernek, lehetőleg ne nagyon mutakozzon addig, amíg meg nem érkezik a megbízólevele és az ellátmánya, méghozzá azért, hogy később pozíciójához méltó módon jelenhessen meg a konstantinápolyi diplomáciai színpad prominens személyiségei előtt.¹⁴²

Magától értetődően merül fel a kérdés, vajon maga Reniger hogyan vélekedett saját szerepéről a követségben. Mint fentebb az 1648 őszi eseményeknél már utaltam rá, minden jel szerint tisztában volt konstantinápolyi küldetése nehézségeivel, mégis elvállalta az akkor még csak bizonytalanul körvonalazott feladatot. Mint később végjelentésében maga is megfogalmazta, sem anyagi, sem jogi szempontból nem rendelkezett megfelelő háttérrel a portai diplomáciai szolgálatához („simpliciter und sine karakter”).¹⁴³ Ráadásul 1649 májusáig abban sem lehetett biztos, hazautazik-e Schmiddel vagy továbbra is Konstantinápolyban marad. Csak a törökök aggályoskodása folytán kezdett tisztulni a kép, amikor Schmid legkevésbé problémás megoldásként azt javasolta, maradjon továbbra is a városban és legyen végleg ő a császár portai rezidense. Úgy gondolom, Reniger nemigen láthatott más esélyt az érvényesülésre, hiszen kiktartott a megbízás mellett, jóllehet Schmid közléseiből kivehető, nem minden aggodalom nélkül. Nem vitás, nagy felelősséggel járó feladat szakadt a nyakába, ráadásul olyan körülmények között, hogy kétséges volt, valóban meg tud-e felelni a kihívásoknak. Így nem csoda, ha az internuncius arra törekedett, legalább ígérvények szintjén adjanak valami garanciát, hogy a közeljövőben a rezidensi posztnak megfelelő körülményeket teremtenek számára.¹⁴⁴

Schmid a Reniger érdekében tett erőfeszítések mellett megismertette védecét a helyi szokásokkal és a munkakörülményekkel; a tárgyalások során mindvégig maga mellett tartotta, a dívánban külön helyet készített számára a nagyvezír mellett, akivel megígértette, ugyanolyan tisztelettel bánik majd Renigerrel, mint vele rezidens korában.¹⁴⁵ De az internuncius más fontos isme-

¹⁴² Haditanácsi kivonatok Johann Rudolf Schmid konstantinápolyi jelentéseiből. H.n. 1649. július 3. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 64^r–66^r, 77.; Schmid III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. május 10. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 96–97.; Schmid III. Ferdinándnak. Edirne, 1649. augusztus 13. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 224–232.

¹⁴³ *Veltzé, A.*: Die Hauptrelation i. m. 76.

¹⁴⁴ Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. május 10. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 96–97.; Simon Reniger III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. május 21. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 101–102.

¹⁴⁵ Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándnak. Edirne, 1649. augusztus 13. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 224–232.

retségekről is gondoskodott. Beágyazta kollégáját évtizedeken át építgetett és gondozott, értékes kapcsolathálózába, melyben olyan fontos sakkfigurák kaptak helyet, mint a titkos levelezők között alkalmazott, a keresztények és törökök között egyaránt járatosan mozgó Scogardi doktor vagy Parthenius konstantinápolyi pátriárka.¹⁴⁶ Reniger nem is feledkezett meg Schmid neki tett szíveségeiről, valamennyi levelében igen nagy tisztelettel és hálával emlékezett meg róla, „jóságos, atyai tanítómesteréről”.¹⁴⁷

A fentiekből világossá válhatott, hogy Reniger számára a legfontosabb kapcsolatot maga Johann Rudolf Schmid jelentette. Szolgálati ideje alatt az uralkodónak küldött hivatalos jelentései mellett öreg patrónusának írt a leggyakrabban. E levelekben egészen személyes hangot ütött meg és olyan részletkérdéseket is megemlített, melyek az udvar szempontjából csekélyebb, Schmid kapcsolathálóját — és az utókor kimeríthetetlen érdeklődését — tekintve azonban komoly jelentőséggel bírtak.¹⁴⁸ A fő patrónus Schmid mellett azonban még néhány más személy is azonosítható, akik megrajzolják azt a bécsi hálózatot, melyben az új konstantinápolyi rezidens elhelyezkedett. Az erre vonatkozó kutatások még korántsem zárultak le, de annyi már sejthető, hogy ebben magas beosztású haditanácsi méltóságoknak jutott a fő szerep: Reniger a lekötelezettség és hála hangján levelezett Heinrich Schlickkel és Ottavio Piccolominivel, de tudjuk azt is, hogy Schmid ajánlása folytán Johann Georg Pucher haditanácsossal is jó viszonyt ápolt. A konstantinápolyi kirendeltségen egyébként nemcsak ő, hanem Panaiotti is rendelkezett hasznos bécsi levelezőpartnerekkel ugyanezen körből, akiknek időnként apróbb ajándékokkal — például illatszerrel, keleti csemegékkel — is kedveskedett.¹⁴⁹

Következtetések

A megfelelő kapcsolatok mozgósítása úgy Bécsben, mint Konstantinápolyban bizonyos értelemben a túlélést biztosították az állandó veszélyben tevékenykedő császári diplomáciai alkalmazottak számára. Az előd Greiffenklau szomorú példája valószínűleg valamennyi szereplő szeme előtt ott lebegett, így

¹⁴⁶ Simon Reniger Johann Rudolf Schmidnek. Konstantinápoly, 1649. november 20. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 2. fol. 219–220. és Konstantinápoly 1649. október 3. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 2. fol. 19–20.

¹⁴⁷ A teljesség igénye nélkül: Simon Reniger III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. május 21. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 101–102.; ill. Konstantinápoly, 1649. augusztus 5. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 222–223.

¹⁴⁸ Példának okért a konstantinápolyi pátriárkánál tett bemutatkozó látogatását megörökítő levél rendkívül érdekes részleteket árul el Schmid és a pátriárka viszonyáról, hovatovább művelődéstörténeti jelentősége sem lebecsülendő, hiszen a patriarkátus tárgyi és személyi feltételeiről, ceremóniális kereteiről is gazdag leírást ad. Simon Reniger Johann Rudolf Schmidnek. Konstantinápoly, 1649. november 20. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 2. fol. 219–220.

¹⁴⁹ Nicusio Panaiotti Heinrich Schlick haditanácsi elnöknek. Konstantinápoly, 1648. november 13. Uo. Türkei I. Kt. 120. Kv. 2. fol. 231–236.; Johann Rudolf Schmid Johann Georg Pucher haditanácsosnak. Konstantinápoly, 1649. június 2. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 122–125.; Simon Reniger Ottavio Piccolomininek. Konstantinápoly, 1649. november 16. ÖStA KA AFA Kt. 130. 1649-11-16. A diplomaták közötti patrónusi viszonyról l. még: *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m. 75.; *Hiller, I.*: A tolmácsper i. m. passim.

a Habsburgok keleti diplomáciájában kézzel fogható a törekvés, hogy a negyvenes évek közepét jellemző botrányok, pénzügyi és morális csődhelyzetek ne forduljanak elő még egyszer a konstantinápolyi kirendeltségen. A harmincéves háborút követően a követség zavartalan működtetésében olyannyira fontos finanszírozás is a korábbiakhoz képest rendeződni látszott. Ennek a kedvező változásnak első óvatos jele lehetett az, hogy a Reniger számára létfontosságú, a követség működtetésére és a még fennmaradó Greiffenklau-adósságok megfizetésére szánt összegeket sikerült összegyűjteni az első esztendő folyamán (1649).¹⁵⁰ A kamarai kimutatások alapján úgy tűnik, ha voltak is kisebb ellátási zavarok a továbbiakban, Bécs kifejezetten törekedett arra, hogy a konstantinápolyi beosztottak időben hozzájussanak a pénzükhöz. Ebben valószínűleg közrejátszott az a nem túl távoli tapasztalat is, hogy a kiugróan rosszul fizetett Greiffenklau adósságai még halála után is sokáig kísértettek, ráadásul a kamatok jócskán meghaladták hátralékos fizetése összegét, tehát a kifizetések görgetése pénzügyi szempontból is fölöttébb hátrányosnak bizonyult.

A követkiválasztás időszakára vonatkozóan (1647–1649) átvizsgált dokumentumok alapján feltűnő, hogy III. Ferdinánd különösen a szíven viselte a konstantinápolyi diplomáciai ügyeket, és jómaga minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy Schmid és az új rezidens mielőbb elindulhasson. A pénzügyi krízishelyzet azonban sok esetben megkötötte a kezét. Az uralkodó kiszolgáltatottságát a kamarai tanácsosok 1648-ban tömören így foglalták össze: „Őfelsége jól tudja, mostanra kimerültek a pénzforrások, olyannyira, hogy már nem is tudja, hova kapjon, és mihelyst feltűnik egy kis pénzszerzési lehetőség, a jelenlegi általános szükségben azonnal el is nyelik a hadi kiadások”.¹⁵¹ Mint láthattuk, a rendkívül nehézkes pénzügyek komoly szerepet játszottak abban, hogy olyannyira elhúzódott a követség indítása. Voltaképpen csak az 1648-as esztendő drámai eseménye — a rezidens halála — és ezzel egyidejűleg az oszmán udvarban bekövetkező trónváltás billentette ki a császárt a holtpontról és mozdította abba az irányba, hogy ha súlyos kompromisszumok és pénzügyi félmegoldások árán is, de mégis elindítsa Schmid és a „rezidens-helyettes” kettős követségét.

Ami pedig a kompromisszumokat illeti, a legszembetűnőbb alkura az állandó követ személyét illetően került sor, nem utolsósorban éppen a sanyarú fizetési kilátások és az előre megjósolható konstantinápolyi létbizonytalanság miatt. A megüresedő rezidensi posztra pályázó jelöltek fentebb bemutatott jellemzése, illetve a Haditanács véleményalkotása sokat elárul Bécs preferenciáiról és valós lehetőségeiről. Azonnal feltűnik, hogy az elvárások a leendő követtel szemben láthatóan igen magasak voltak. Az ideális követjelölt az lett volna, aki világlátott, nyelveket — mindenekelőtt az olaszt és valamely szláv nyelvet

¹⁵⁰ A pénzforrások biztosítására I. a Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándnak szóló, 1649. augusztus 5-én kelt jelentés kancelláriai jegyzeteit. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 219–221.; Kamarai jelentés Simon Reniger finanszírozásával kapcsolatban. H.n. 1649. december 20. ÖStA AVA FHKA Reichsakten Kt. 186. fol. 676.

¹⁵¹ Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.

— beszélő személy, járatos a nemzetközi jogban és különösen a Magyar Királyság és Erdély ügyeiben, vannak keleti tapasztalatai, mindemellett pedig német származású,¹⁵² és mint ilyen, őfelsége a császár feltétlen és hűséges híve. A személyes kvalitásokra vonatkozóan talpraesett embert kerestek, hívó és jámbor katolikust, aki sem nem túl fiatal, sem nem túl öreg, egyedülálló, egészséges és tekintélyt sugárzó megjelenésű, akinek nyelvi nehézségek esetén sem jelent gondot a császári autoritás méltó megjelenítése a Fényes Portán.¹⁵³ Az 1647-ben kialakuló sükség helyzetben azonban reménytelennek látszott egy efféle „tökéletes” személy beszerzése. Egyedül talán Lisola volt az, aki megközelítette a meglehetősen összetett elvárásokat, ám mint láthattuk, ő visszalépett, amint kedvezőbb ajánlathoz jutott. Ilyen körülmények között voltaképpen óriási szerencse kellett ahhoz, hogy — mintegy 16 évnyi szolgálati ideje tükrében — Simon Renigerben végül mégis sikerült alkalmas személyt találni, bár a kezdetek korántsem kecsgettettek zajos sikerrel. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a tapasztalatlan fiatalember küldetése kezdetén leginkább csak a törökök által megfoglalmazott, fentebb már említett igényeknek felelt meg – vagyis csöndes és visszafogott magatartást tanúsított. Egyedül Johann Rudolf Schmid volt az, akinek tapasztalt szeme az 1648. őszi kapkodás közepette meglátta a benne rejlő lehetőséget, és aki roppant körültekintéssel és türelemmel végül igazi követet nevelt a jelentéktelennek tűnő, ám kétségkívül értelmes és számos értéket tulajdonsággal rendelkező Renigerből. Schmid „keze nyoma” számos ponton tetten érhető a rezidens pályáján: a gondosan kiépített konstantinápolyi kapcsolatháló, a törökökkel szemben tanúsított alázatosnak tűnő, mégis határozott magatartás, sőt a Habsburg követek körében általánosnak a legkevésbé sem mondható török nyelvi ismeretek¹⁵⁴ mind olyan, gyakorlati tapasztalatokra visszatekintő törekvések, melyek nyilvánvalóan nem a teljesen kezdő Reniger, hanem a rutinos Schmid ötletei alapján merültek fel. Mindez annál inkább kézenfekvő, ha meggondoljuk, hogy Schmid a diplomáciai folyamatok szinte minden szintjén érintett volt, vezető szerepet töltött be a Haditanács-

¹⁵² Ezt a követelményt Schmid maga is megfogalmazta személyes tapasztalatai alapján. Az öreg követ különösen a levanteiekkel szemben volt bizalmatlan. Egy véleményében elmondta, a levanteiekkel többször is pórul jártak, legutóbb Giovanni Battista Corel tolmástanonccal, aki nemcsak információkat szolgáltatott ki többek között az erdélyieknek, hanem a követségi pénzeket elsikkasztva próbált önálló jövedelemforrást biztosító pozíciókat szerezni az aleppói vámnál portai tisztviselők megvesztegetése útján. Vö. Johann Rudolf Schmid III. Ferdinándnak. Konstantinápoly, 1649. május 10. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 96–97.; Haditanácsi kivonatok Schmid konstantinápolyi jelentéseiből. H.n. 1649. július 3. Uo. Türkei I. Kt. 121. Kv. 1. fol. 64^r–66^r, 77.

¹⁵³ A felsorolt preferenciák közül néhány — a széles, szláv készséget igen, törököt nem feltétlenül magába foglaló nyelvismeret, a nőtlen állapot, illetve a korábbi feladatkörök és keleti tapasztalatok figyelembevétele — már a 16. század folyamán felbukkant a Habsburgok keleti diplomatáira vonatkozóan. Vö.: *Fazekas, I.*: Javaslatok i. m. 215–216.

¹⁵⁴ Schmid húszévi török rabsága idején tökéletesen elsajátította a nyelvet és jelentései tükrében Renigert is erre buzdította, aki már 1649 őszétől bizonyíthatóan török leckéket vett. Nem tudjuk biztosan, a rezidens végül milyen szinten tanult meg törökül, annyi azonban bizonyos, hogy a hivatalos érintkezésben szolgálati ideje alatt inkább a követség tolmácsára, Nicusio Panaiottira támaszkodott. Vö.: Simon Reniger Johann Rudolf Schmidnek. Konstantinápoly, 1649. október 3. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 121. Kv. 2. fol. 19–20.

ban, hovatovább az ő véleményére támaszkodtak leginkább mind a jelöltállítás terén,¹⁵⁵ mind pedig az olyannyira fontos költségvetés kialakításában.¹⁵⁶ Az áttekintett dokumentumok tükrében az a kép körvonalazódik előttünk, hogy ha írásbeli javaslatait nem is fogadták el minden egyes alkalommal, azok az esetek többségében mégis irányadóak voltak a kamarai és haditanácsi kollégák számára.

De a Reniger és Schmid közötti szoros kötelék további következtetéseket is megenged. A közöttük bonyolított bizalmas levelezés ugyanazt a patrónus-kliens viszonyt vetíti elénk, mint ami D’Asquier és Schmid kezdeti kapcsolatára volt jellemző.¹⁵⁷ Számtalan levelükből kiolvasható, hogy a szoros érdekszövetség mellett Schmid és Reniger kapcsolatában érzékelhetően nagy szerepet kapott a személyes szimpátia is, mely még az említett, funkcionális értelemben vett, esetükben kétségkívül fennálló patrónus-kliens viszonyon is túlmutatott: Schmid — akinek egyébként csak két későn született lánygyermeke maradt életben — szemlátomást atyai gondoskodással vette körül védencét, aki pedig maga is a fogadott fiú tiszteletével tekintett rá. Ráadásul kettejük viszonylatában mintha némcsak a rezidensi pozíció, hanem az egész életpálya megisméltődött volna. Reniger Schmidhez hasonlóan konstantinápolyi szolgálatáért nemesi címet nyert,¹⁵⁸ hazatértét követően pedig maga is a Haditanácsban folytathatta pályáját. Ezen a ponton megjegyzném, hogy bár az Udvarban nem létezett olyan protokoll, amely kimondottan a közvetlen konstantinápolyi tapasztalatokkal rendelkező, leköszönő rezidensek beemelését írta volna elő a Haditanács számára, mégis úgy tűnik, az igazán rátermett követek karriere itt folytatódott tovább. Egy kamarai irat leírja, hogy bár a hazatérő rezidens semmilyen juttatásra sem jogosult, hosszabb szolgálati idő és kimagasló teljesítmény esetében számíthat a császár jóindulatára – elsősorban előnyös hivatali elhelyezés formájában. Az irat külön aláhúzza Schmid és Lustrier hasonló esetét, illetve Michael Starzerét, hozzátéve, hogy utóbbi esetében a kinevezés feltétele az egyébként evangélikus Starzer katolizálása lett volna.¹⁵⁹

Reniger 1666 márciusában érkezett vissza Bécsbe és hozzálátott új életkörülményei kialakításához. Schmidhez hasonlóan hazatérte után megnősült¹⁶⁰ és megpróbált tapasztalatainak megfelelő udvari tisztséget szerezni magának. Jelenlegi ismereteink szerint 1667 elején került a haditanácsosok közé, ugyanabban az évben, amikor Schmid távozott az élők sorából. Szerencsétlen módon nem élvezhette sokáig sem a családi otthont, sem pedig a Haditanácsban szer-

¹⁵⁵ L. különösen: haditanácsi Protokollum-bejegyzés. 1648. április 8. ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1648. fol. 139^r.

¹⁵⁶ Az Udvari Kamara előterjesztése III. Ferdinándnak. Linz, 1648. július 16. ÖStA AVA FHKA HFU Kt. 418. (r. Nr. 178.) fol. 156–161.

¹⁵⁷ L.: *Hiller, I.*: A tolmácsper i. m.

¹⁵⁸ Schmid az uralkodó 1647. május 5-én kelt adománylevele értelmében emelkedett a birodalmi nemesség soraiba és jogosulttá vált a „Schmid zum Schwarzenhorn” név viselésére. Vö.: *Meienberger, P.*: Johann Rudolf Schmid i. m. 114. 139–140.

¹⁵⁹ Johann Karl Aichpühl kamarai beadványa az Alsó-ausztriai Számvevőséghez. Bécs, 1647. szeptember 26. ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 375–376.

¹⁶⁰ Felesége Johanna Rosina von Rueßenstein volt.

zett pozíció tekintélyét és biztonságát, hiszen a rákövetkező évben (1668. augusztus 8-án) meghalt.¹⁶¹ Különösen szerencsétlenül alakult ez így, hiszen a másfél évtizedes törökországi megpróbáltatásokat követően most jött volna el az ideje annak, hogy learassa addigi szívós munkája gyümölcseit. Schmid példája és az imént említett kamarai dokumentum ugyanis azt mutatják, hogy a konstantinápolyi hányattatásokat követően a rezidensek Bécsben szép reményekkel indulhattak el a karrierépítés útján. Ebből a szempontból igen tanulságosak a megmaradt végakaratok, melyekből kirajzolódik Schmid és Reniger vagyoni helyzete haláluk pillanatában. Reniger szerény testamentuma igen szűkszavúan fogalmaz: a volt rezidens 440 forintot hagyott temetésére és különféle kegyes célokra, szolgájának és háza népének egy évi rendes fizetségüket, illetve Franziska nevű kislányának és a hivatalos gyám szerepét betöltő feleségének minden egyéb, közelebről meg nem nevezett, de a megfogalmazás alapján nem túl számottevő javait.¹⁶² Schmid terjedelmes végakarata ezzel szemben jóval többről számol be: csak temetésére és a lelki üdvére mondott misékre 2000 forintnál is többet szánt, ezen felül mintegy 100000 forintnyi készpénzről és értéktárgyról — közöttük keleti holmigról — rendelkezett különféle fokú rokonai és a család személyzete javára. Külön megemlékezett Maria Anna nevű idősebb lányáról, akinek férje, Johann Maximilian von Seeau a „zum Schwarzenhorn” név és a nemesi cím örököse volt. Összevetve a két végakaratot, szembeszökő a két örökös vagyoni helyzete közötti különbség.¹⁶³ Schmid szemlátomást jól kiaknázta a rezidensi szolgálata lejártával felhalmozott tapasztalati és kapcsolati tőkét, így két évtizednél is több hazai tartózkodása idején jelentős vagyont halmozott fel s a társadalmi ranglétrán is feljebb kapaszkodott.¹⁶⁴ Ugyanezen az úton indult el Reniger is, akit valószínűleg csak halála akadályozott meg a patrónusához hasonló látványos gyarapodásban. A konstantinápolyi Habsburg diplomaták életpályájából kiolvasható karrierlehetőségek feltérképezése kétségtelenül további kutatásokra vár, Schmid és Reniger példája alapján azonban mindenképpen elmondható, hogy az ugródeszka szerepét betöltő konstantinápolyi Habsburg kirendeltségen megkezdett és a Haditanácsban befejezett szolgálat az 1606–1663 közötti hosszú békeidőszak egyik felemelkedési lehetőségét jelenthette.

Reniger rezidensi kinevezése azért is figyelemreméltó, mert egyelőre nem ismert más olyan Habsburg követ, akit hozzá hasonlóan csak „próbaidőre” és feltételesen helyeztek ki állomáshelyére. Hivatalos kinevezésére csaknem egy teljes esztendő, a rendes — tehát az elődök számára rendelkezésre bocsájtott

¹⁶¹ Veltzé, A.: Die Hauptrelation i. m. 72–73.

¹⁶² Simon Reniger von Renningen testamentuma. Bécs, 1668. augusztus 8. ÖStA HHStA OLMA Testamente Nr. 29.

¹⁶³ Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn testamentuma. Bécs, 1667. április 21. ÖStA HHStA OLMA Testamente Nr. 32.

¹⁶⁴ Schmid esetében figyelembe kell venni azt is, hogy vagyonos özvegyet vett feleségül, illetve haditanácsi tisztsége mellett egy másik hivatalt is viselt (Niederösterreichisches Waldmeisteramt), jóllehet utóbbiból származó jövedelmeit nem fizették rendszeresen. (Vö. Schmid folyamodványa az Udvari Kamarához elmaradt járandóságai tárgyában. É. n., h. n. [1648. március 24. után] ÖStA AVA FHKA RA Kt. 186. fol. 428.) Mindez azonban nem befolyásolja döntő mértékben azt a körülményt, hogy tanácsosi karriere nagymértékben hozzájárult vagyonosodásához.

— rezidensi illetmény megítélésére pedig másfelet kellett várni. A szokatlan megoldás háttérében a birodalmi pénzügyeken túl a Habsburg diplomácia személyi problémái is megjelennek, ami a kapcsolattörténet szempontjából számos további kérdést is felvet, melyek tisztázására további esettanulmányokra lenne szükség. Azt remélem, hogy a 17. század hosszú békeperiódusában folytatott konstantinápolyi Habsburg diplomáciai tevékenységről alkotott eddigi ismereteink gyarapítása érdekében rövidesen újabb információk kerülnek elő, melyek segítségével árnyaltabb képet rajzolhatunk a századvég nagy háborús konfliktusát megelőző, ám annál semmivel sem kevésbé izgalmas békeévekről.

HABSBURG-OTTOMAN DIPLOMACY IN THE MIDDLE OF THE 17TH CENTURY
The Appointment of Simon Reinger as Habsburg Resident at Constantinople (1647–1649)

by *Cziráki Zsuzsanna*
(Summary)

The study deals with the circumstances under which Simon Reinger von Renningen was selected for appointment as Habsburg resident at Constantinople. It examines those events and underlying tendencies in the second part of the 1640s which decisively influenced Reinger's way to Constantinople and more generally offer insight into the mechanism whereby envoys were chosen for different areas in the Viennese court. The paper approaches the problem from two directions: on the one hand, it presents the situation of the Habsburg embassy at Constantinople. On the other hand, it surveys the Viennese pole of eastern diplomacy, the offices and experts concerned, and the methods of financing. It also pays attention to the persons who presented themselves for the vacant post at Constantinople and their qualities, as well as to the possibilities and preferences of the imperial court with regard to the selection of the resident. Finally, it seeks to establish the extent to which the decision taken in favour of Simon Reinger can be regarded as extraordinary, and to analyse the situation in which he started his service in the Ottoman capital.

KÖZLEMÉNYEK

Viskolcz Noémi

ESTERHÁZY ANNA JÚLIA (1630–1669)

A 17. század nagy nőalakjai — Báthory Erzsébet, Lobkowitz Poppel Éva, Lorántffy Zsuzsanna, Széchy Mária, Zrínyi Ilona vagy éppen Esterházy Anna Júlia anyja, Nyáry Krisztina — elsősorban férjeik, fiaik magas pozíciója és a korabeli hatalmi játszmák révén bizonyultak érdekesnek a történészek számára a 19–20. század fordulóján.¹ Az utóbbi időben újra nagyobb figyelem irányul a kora újkori (többnyire arisztokrata) nők és gyermekek, egyáltalán a család társadalomban betöltött szerepére.² Esterházy Anna Júliáról eddig nem született tanulmány vagy monográfia, pedig híres családban született és híres család sarjához ment nőül: Esterházy Miklós nádor lánya, Esterházy László és Pál testvére és Nádasdy Ferenc felesége. A forrásadottságok jók élete feldolgozásához: naplók és családi feljegyzések tudósítanak élete fontosabb fordulópontjairól, számos levele maradt fenn különböző családi levéltárakban, leltárak, összeírások segítségével pontos kép rajzolható a házasságba vitt, majd gyarapított vagyonáról. Sőt, ő az a magyar arisztokrata nő, akinek a vonásait — Esterházy Orsolyáé mel-

¹ Korábbi szakirodalom: *Zsilinszky Mihály*: Magyar hölgyek: történelmi élet- és jellemrajzok [Lorántffy Zsuzsanna, Széchy Mária, Zrínyi Ilona, Bethlen Katalin, Cserey Ilona]. Pest 1871.; *A Magyar történelmi életrajzok* sorozatban néhány királyné mellett három 17. századi nő is helyet kapott: *Acsády Ignác*: Széchy Mária 1610–1679. Bp. 1885.; *Deák Farkas*: Forgách Zsuzsanna 1582–1632. Bp. 1885.; *Ipoly Arnold*: Bedegi Nyári Krisztina 1604–1641. Bp. 1887.; *Deák Farkas*: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése. Bp. 1875. Érdemes megemlíteni még Takáts Sándor tanulmányait: *Takáts Sándor*: Régi magyar asszonyok. Bp. 1914.; *Uő*: Magyar asszonyok. Bp. 1926.; *Uő*: Régi magyar nagyasszonyok. Vál. és sajtó alá rend. Réz Pál. 1982.; 2003. Takáts a 17. századi nagyasszonyok közül Homonnai Máriaéről, Csáky Wesselényi Annáról, Zrínyi Ilonáról, Batthyányné Lobkowitz Éváról is írt (utóbbiról külön monográfiája is megjelent: *Uő*: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Bp. 1917.).

² Újabb szakirodalom: *Péter Katalin*: A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet. Bp. 1985.; *Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor*: Egy asszony élete: Báthory Erzsébet. Bp. 2010.; Lorántffy Zsuzsanna album. Szerk. Tamás Edit. (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 39.) Sárospatak 2000.; Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna: tanulmányok születésének 400. évfordulójára. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000.; *Kincses Katalin*: „Im küttem én orvosságot”: Lobkowitz Poppel Éva levelezése, 1622–1640. (Régi magyar történelmi források, 3.) Bp. 1993.; Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707. Szerk. és az előszót írta Benda Borbála és Várkonyi Gábor. (Millenniumi magyar történelem. Források) Bp. 2001.; *Nők a magyar történelemben*. Összeáll. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1997.; *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk. Gyáni Gábor – Nagy Beáta. Debrecen 2006.; *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Bp. 2007.; *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.” Szerk. Péter Katalin. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 19.) Bp. 1996.; *Péter Katalin*: Házasság a régi Magyarországon 16–17. század. Bp. 2008.; *Uő*: A családról. In: *Uő*: Magánélet a régi Magyarországon. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2012. 159–170.

lett — talán a legtöbbször örökítették meg a korban: több portréja is ismert festmények és metszetek formájában. Mecénási-pártfogói szerepét egyházi alapítványok és adományok jelzik. Tevékeny életét férje, Nádasdy Ferenc örökítette meg a temetésén elhangzott magyar és német nyelvű halotti beszédek kiadásával. A Sennyei István veszprémi püspök által elmondott magyar nyelvű prédikációból³ kiragadott idézetek képezik tanulmányom egyes fejezetcímeit.

Esterházy Anna Júlia neve

Újabban Péter Katalin irányította a figyelmet az arisztokrata nők névhasználati szokásaira a kora újkorban.⁴ A források többféle típusát megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a mágnásasszonyok általában megtartották születési nevüket, a közvetlen kommunikáció során így is nevezték őket a környezetük, ha azonban harmadik személyként beszéltek vagy írtak róluk, akkor azt általában a férjük nevének –né képzős alakjával tették.⁵

Esterházy Anna Júlia nevének használata a forrásokban — elsősorban a két keresztnév miatt — már a saját korában sem volt egységes, a szakirodalomban pedig sok a bizonytalanság, ezért érdemes a Péter Katalin által felvetett szempontok figyelembe vételével (például rangemelések, királyi adománylevelek, országgyűlési névsorok, végrendeletek, könyvajánlások, levelek – ezeken belül címzés, megszólítás, aláírás, szövegtest) egyértelműsíteni a helyes tulajdonnévi alakot.

A kislány születésekor az anya, Nyáry Krisztina, *gróf Eszterhas Anna Julianna* érkezését jegyezte fel a családi naplóba.⁶ Apja *Juliankának* becézte leveleiben, egyszer egy Anna névnapkor pedig azzal is tréfálkozott, hogy nekik csak egy fél Annájuk van.⁷ Esterházy Pál, a fiatalabb fivér, visszaemlékezésében többnyire *gróf Eszterhás Anna Júliának* nevezte.⁸ Az Esterházy-levéltárból származó vagyonsztozási iratokon, hozománylajstromon *gróf Esterházi Anna Juliánnaként* szerepel.⁹

Nádasdy Ferenc 1663-ban kelt végrendeletében csak *szერelmes atyámfiaként* emlegeti, az aláírók között azonban pecséttel hitelesítve *gróf Esterh[ázy] Anna Julia* olvasható.¹⁰ A lékai Szent Miklós templom kriptájának márványko-

³ *Sennyei István*: Keserves dichérete az néhai méltóságos groff Esterhas Anna Julia aszonnak. Bécs 1669. RMNy 3509.

⁴ *Péter Katalin*: Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon. Történelmi Szemle LII. (2010: 2. sz.) 151–187.

⁵ *Péter*: Az asszony neve i. m. 186.

⁶ Az Esterházyak családi naplója. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 11. (1888) 209–224. 211.

⁷ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, Tarcsa, 1635. július 27. In: Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához. Közli Merényi Lajos. Történelmi Tár 23. (1900) 16–60.; 264–295. 281.

⁸ Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1653). In: Esterházy Pál, Mars Hungaricus. Sajtó alá rend. Iványi Emma, szerk. Hausner Gábor. Bp. 1989. 306.

⁹ Gróf Esterházy Anna Julianna menyasszonyi hozománya 1644-ben. Közli Komáromi András. Történelmi Tár 14. (1891) 683–688. 688.

¹⁰ Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete. Kiad. Schönherr Gyula. Történelmi Tár 11. (1888) 176–187., 369–382., 580–591. 586.

porsóján a felírat a *comitissa Anna Julianna Esterhazy* megnevezést alkalmazza. Az egyetlen neki szóló könyvajánlást *grof Eszterhazi Juliana Kis-Aszszony-nak* címezte a pozsonyi könyvnyomtató, míg az 1645. évi portréján *Anna Iulia Esterhas de Galanta*, és az ismert — Nádasdyt és feleségét donátorként ábrázoló — lorettói metszeten *Comitissa Anna Iuliana Esterhasi de Galantha* névalakok tűnnek fel.¹¹

A fenti adatok alapján tehát ugyanúgy használatos volt az Esterházy Anna Júlia és az Esterházy Anna Julianna változat. Míg egyébként az Anna és a Júlia népszerű keresztnevek voltak a kor arisztokrata családjaiban, a Julianna — különösen az Annával párosítva — ritka, s az Esterházyak korábbi névadási gyakorlatában egyáltalán nem fordult elő. Mivel a grófnő saját maga rendkívül következetesen *gróf Esterhas Anna Juliaként* írta alá a leveleit és a hivatalos iratokat,¹² ezért én az Esterházy Anna Júlia névalakot használom a továbbiakban.

„A boldogh emlekezetű Országunk nagy Palatinusának, és Attyanak,
Méltóságos nehay Groff Esterhas Miklosnak kedves Leanya”: Anna Júlia
gyermekkkora

„Az én szerelmes gróf Eszterhas Anna Juliannámat adta isten ez világra 28. bútelő hónap, kit az úr isten nevele fel szent neve dicséretire 1630.” – jegyezte fel Nyáry Krisztina a családi naplóba.¹³ Anna Júlia a házaspár negyedik közös gyermekeként született Magdolna (1625–1627), László (1626–1652) és Katalin (1628–1630) után, illetve őt még Mihály (1632–1633), Krisztina Mária (1634), Pál (1635–1711), Mária (1638–1684) és Ferenc (1641–1683) követte.¹⁴ A szülők főleg a gyakori betegségek kapcsán ejtettek szót a gyermekekről, így Anna Juliáról is, levelezésüket sokszor szövi át az aggodás, erre néhány példa Esterházy Miklós leveleiből:¹⁵ „Örömet értem édes atyámfia egészségeteket, s kívánom, hogy Isten ezután is megtartsa benneteket. De a kis Juliánka hurutját nem köll semminek vélni, hanem idején eleit köll venni”,¹⁶ „Juliska szeme is mint va-

¹¹ A koporsó felírata fotó alapján, ld. a későbbiekben. Könyvajánlás: [Draskovich János] Officium B. M. Virg. Az-az aszszonyunk Szüz Marianak három külömb időre-valo szolosmaja, Pozsony, (Coll. S. J.), 1643, in 8° – RMNy 2016. A portré ma a fraknói várban található. Burg Forchtenstein. Tresor der Fürsten Esterházy. Hrsg. von Stefan Körner. Eisenstadt 2009. 92.; A lorettói metszet *Augustinus Maria Romer: Servitus Mariana auspiciis Austricis in Germania, Hungaria. Viennae Austriae, 1667. 358–359. oldalak között.*

¹² Esterházy Anna Júlia levelei fivéreihez, Lászlóhoz és Pálhoz: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) P 124, Esterházy család hercegi ágának levéltára, László gróf iratai (a továbbiakban P 124), 1. cs. Nr. 14–26. és MNL OL P 125, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Pál nádor iratai (a továbbiakban P 125), 4. cs. Nr. 721–732.

¹³ Az Esterházyak családi naplója i. m. 211.

¹⁴ Az Esterházyak családi naplója i. m. 209–224.

¹⁵ *Péter Katalin: A gyermekek első tíz esztendeje.* In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon,* i. m. 44.; *Fejes Judit: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után.* In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon* i. m. 122–125.

¹⁶ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, Nagyszombat, 1631. november 10. In: Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához i. m. 56.

gyon: írj arról is édes fiam”,¹⁷ „azonban Juliánkának a szeme fájdalmát nem köll semmire venni hogy úgy ne járjon mint az előtt”,¹⁸ „Juliankát nem köll kinnhordozni, viszek valami orvosságot neki”,¹⁹ „szegény kis Marianka is nyavalyásol volt és még most is alkalmatlanol vagyon, s még Juliánka sem épölt föl. Bánom igen nyavalyájokat, de úgy köll lenni mint Isten rendeli”,²⁰ „Julianka betegeskedik. Igen nagy hévség bántotta tegnapelőtt, azt itéljük, hogy tertiana fog bellőle lenni. Arra nézve doctorért is küldöttünk, ha valamint eleit vehetnénk”.²¹

A szembajokon, hurutos-lázás megfázásokon kívül egyszer érte egy kisebb baleset a kislányt, a történetet jóval később Anna Júlia öccse, Esterházy Pál jegyezte le: „Annakotána Lákompakra vittek, azholott anyám asszonnyal két esztendeig voltam. Ugyanott Szent Cristina napján, Eszterhás Miklós palatinus s Nyári Cristina lévén szüleimnek nevei, az két hajduk örömet lőttek. Azonban hogy az Úr háza ablakán, néném, Eszterhás Anna Júliával kinéznénk, engem az én dajkám, ki traisdorfi horvát asszony volt, nénémaszonyt pedig Simontornyai Kató névű leányasszony tartotta, úgy jöve egy golyóbis az ablak körösztére, hogy az néném kezét is megsértette s az leányasszonynak az karjában ment, kit sok üdövel azután kivettek.”²² A lövöldözés — mint Esterházy Miklós leveléből kiderül — 1632. július 24-én, Nyáry Krisztina névnapján történt. A két éves Anna Júlia egy könnyebb sérüléssel megúsza, apja azonban komolyan bosszankodott: „szomoruvan értem otthon való szerencsétlenségeket. Ritkán jüvök ki házamból hogy azonban valami galiba ne találjon otthon... Elé temérdek esztelenség volt arczczal állani ki a házból a lövésre. S büntetést érdemlene az, ki az ablakra vitte őket”.²³ Természetesen örömteli pillanatok is akadtak Anna Júlia életében, szülei szeretettel köszöntötték névnapján július végén, erről megint csak apja levele tanúskodik: „Mi tegnap szent Anna asszony bélesét (vagy inkább Gibanavicza vala) Battyániné asszonyomnál evénk meg ebéden. S mint-hogy nekünk is vagyon egy fél Annánk, Anna Juli asszony... collátiora én is megmarasztottam volna őket”.²⁴

¹⁷ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának Pozsony, 1634. március 14. In: Esterházy Miklós levelei i. m. 276.

¹⁸ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, Biccse, 1635. június 18. In: Esterházy Miklós újabb levelei Nyáry Krisztinához. Közli Merényi Lajos. Történelmi Tár 24. (1901). 354–386., 481–512. 504.

¹⁹ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, Bécs, 1638. június 29. In: Esterházy Miklós levelei i. m. 290.

²⁰ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, Nagyszombat, 1639. szeptember 26. In: Esterházy Miklós levelei i. m. 295.

²¹ Esterházy Miklós levele Esterházy Istvánnak, Kismarton, 1639. szeptember 11. In: Gróf Esterházy Miklós nádor levelei István fiához (1639–1641). Kiad. Merényi Lajos, Történelmi Tár 30. (1907). 310–319. 310.

²² Esterházy Pál visszaemlékezése i. m. 306. Ugyan Esterházy Pál magát is megörökítette a történetben, de 1632-ben, amikor a lövöldözés megesett, még nem is élt. Már Iványi Emma is gyanakodott Pál történetmondásának hitelességét illetően (uo. 508.). Mint a későbbiekből is kiténik, Pál vagy rosszul emlékezett és összekevert családi történeteket – magának tulajdonítva olyan eseteket, amelyek nem is vele estek meg – vagy szándékosan alakította át a narrációt.

²³ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, Bécs, 1632. július 25. In: Esterházy Miklós levelei i. m. 266.

²⁴ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, Tarcsa, 1635. július 27. In: Esterházy Miklós levelei i. m. 281.

A nádor családjában az 1630–1640-es években gyakoriak voltak a halálozesetek, a három, előző házasságból hozott és a kilenc közös gyerekből hét élte meg a nagykorúságot, ám ők sem örvendhettek hosszú életnek, Esterházy Pálon kívül senki nem töltötte be az ötvenedik évét. Az anya, a dajkák és leányasszonyok körében Lakompakon, Semptén, Kismartonban, Höflányban nevelkedő Esterházy Anna Júlia 11 évesen elvesztette édesanyját: 1641. február elején gyermekágyban meghalt Nyáry Krisztina.²⁵ A legkisebb testvér, Ferkó, még csak öt napos volt. A nagyszombati temetésen Anna Júlia is részt vett, erről Esterházy Miklós így rendelkezett: „*a test után penig ha menyemasszony eljön, fiam felesége. Juliánkával az öreg Csákiné asszonyom²⁶ és Eszterházi Dánielné asszonyoméék lehetnek két leányasszonnyal*”.²⁷ A gyerekek nevelését a szorososan a családhoz tartozó rokon asszony vehette kézbe, hiszen az özvegy, ráadásul állandóan úton lévő, elfoglalt apa nem tudott, és a kor szokásai szerint nem is birkózhatott meg egyedül a feladattal.²⁸ Esterházy Dánielné Rummy Judit — a nádor öccsének felesége — határozottan végezte az addig Nyáry Krisztinára háruló feladatokat, felügyelte a félárván maradt gyermekeket, Anna Júliát, Pált, Mariankát és a csecsemő Ferencet. László ekkoriban Bécsben tanult a jezsuitáknál. Röviddel később azonban újabb halálesetek árnyékolták be család mindennapjait: 1641 júniusában Bécsben elhunyt a legidősebb — Esterházy Miklós első házasságából származó — testvér, Esterházy István, majd rá egy évre fiatal özvegye, Thurzó Erzsébet is követte.²⁹ Az élet azonban a sok gyász ellenére sem állhatott meg a nádor udvarában. Hogy a serdülő, majd lassan eladósorba kerülő lány mit tanult, mi iránt érdeklődött, egyáltalán hogyan teltek a napjai, arról nincsenek források.

„*Méltóságos Groff Urnak, Országunk Bíraianak, Groff Nadasdi Ferencznek Szerelmes Hazas Társa*”: Anna Júlia házassága Nádasdy Ferencsel

1642 augusztusában előkelő vendégek érkeztek Bécsből az Esterházyakhoz: János Kázmér, IV. Ulászló lengyel király öccse, későbbi lengyel király és sógora, Fülöp Vilmos, a pfalzi választófejedelem fia. A tárgyalások tartalma nem ismert, ellenben Esterházy Pál naplója szerint a lengyel herceg „*néném asszont megszemlélvén megszerette, s igen kicsinnben is mult, hogy el nem vette*”.³⁰ Pál a lány iránt érdeklődők között említette még Zrínyi Miklóst is,³¹ ám tekintve

²⁵ Nyáry Krisztina halálának dátumáról Iványi Emma állapította meg, hogy Pál feljegyzéseiben rosszul szerepel. Esterházy Pál visszaemlékezése i. m. 309. Marti Tibor pontosította a dátumot: 1641. február 1. Ld. *Marti Tibor: Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez.* PhD-értekezés. Piliscsaba 2013. 38.

²⁶ Minden bizonnyal Csáky István özvegyéről, Wesselényi Annáról (1584–1650–) van szó, aki ekkoriban jó kapcsolatot ápolt az Esterházy-családdal. Ld. *Deák F.: Wesselényi Anna* i. m. 49–51.

²⁷ Nyári Krisztina temetése 1641-ben. Közli Merényi Lajos. *Történelmi Tár* 25. (1902) 131–136. 133.

²⁸ *Horn Ildikó: Nemesi árvák.* In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon* i. m. 60–61.

²⁹ Esterházy Pál visszaemlékezése i. m. 309. Az Esterházyak temetkezéseiről: *Viskolcz Noémi: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. Művészettörténeti Értesítő* 58. (2009) 245–268.

³⁰ Esterházy Pál visszaemlékezése i. m. 309–310.

³¹ Esterházy Pál visszaemlékezése i. m. 310. Pál egyik állítását sem erősítik meg más források.

Anna Júlia 12 évét, valószínű, hogy erősen túlzott a visszaemlékezéseiben. Anna Júlia 1644-ben a nála hét évvel idősebb Nádasdy Ferencsel kötött házasságot. A híres déd- illetve nagyapával, anyai ágon királyi rokonsággal bíró gazdag birtokszomszéd Nádasdyval egyetlen probléma volt: evangélikus felekezeti-sége. Máig nem tisztázott, hogy a nádor valóban feltételül szabta-e fiatal grófnak a katolizálást a lánya kezéért cserében, de tény, hogy Nádasdy 1643 novemberében katolikus hitre tért.³² Ekkor azonban az is felmerült, hogy a fiatalok között lévő Báthory-féle rokoni szálak megnehezíthetik az egybekelést, ezért Nádasdy 1643 végén tanácsért fordult unokatestvéréhez, Homonnai Drugeth János országbíróhoz, mire ő így válaszolt: „Az klmetek között való vérséget penig, és az kis asszony között, reménységem kívül, igen véletlenül értem, mivel én ekkoráig semmi oly közöl való atyafiságot, mely az anyaszentegyháznak tilalma alatt volna, kld és az kis asszony között sem olvastam, sem hallottam még öreg élelmetes emberektől is, tudhatta maga is kld édes öcsém uram, hogy a mikor afféle dologban dispensatio kívántatik, szükség hogy legfeljebb negyedik iz foglaljon magában az atyafiság. Minek okáért deducaltassa jól kld édes öcsém uram az genealogiat, mind két ágrúl, és küldje párját énnekem is, hogy értsem, mivel mi nyíri Báthoriak familiájából, Báthory Erzsébet után szakadván, ő klme penig az rozgonyi Báthoriak ágából szállván alá, nem láthatom az oly közelvaló atyafiságot, melyre kívántatnék az dispensatio, mindazáltal ha mi oly leszen az, mely miatt nem nyughatatnának meg tovább is az emberek, kész vagyok ezen dolgot kk igazságában promoveálni minden alkalmatossággal”.³³

Ugyanebből a levélből az is kiderül, hogy a közeli rokonság nyugtalanító kérdése mellett egy másik esemény is veszélyeztette az esküvőt. 1643. november 11-én ugyanis meghalt Nádasdy anyja, Révay Judit. Homonnai Drugeth a februárra tervezett temetésben akadályt látott: „az mi szegény asszonyom ángyom eltakarítását nézi, úgy gondolom, úgy is érttettem másoktól, hogy még e farsangnak a közepében meg lenne, és így az kld kézfogásának egyik akadéjja találtatnék”.³⁴ Úgy látszik azonban, hogy sem a rokonság ügye, sem az anya halála nem állhatott az esküvő útjába, mert 1644. február 6-án Kismartonban sor került a kézfogásra, Révay Juditot pedig májusban temették el Galgócon, második férje, Forgách Ádám birtokán.³⁵ A gyász miatt elhagyott nagy mulatsá-

³² Nádasdy Ferenc katolizálásáról bővebben *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). PhD-értekezés ELTE BTK, Bp., 2005. 37.; *Viskolcz Noémi*: A mecenatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VIII.) Szeged–Budapest 2013. 44–46.

³³ Homonnai Drugeth János Nádasdy Ferencnek, Homonna, 1644. január 7. In: *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XV. és XVII. században. III. kötet. Bp. 1879. 32.

³⁴ *Radvánszky*: Magyar családélet i. m. 33.; *Payr Sándor*: Révay Judit, hitehagyott Nádasdy Ferenc édesanyja. *Protestáns Szemle XXV.* (1913) 3–39. 33. A kézfogó, az esküvő és a lakodalom összefüggéseihez: *Szabó Péter András*: Menyegzőtől mennyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. Századok 144. (2010: 5. sz.) 1027–1084. 1029–1030.

³⁵ A kézfogó dátuma: Az Esterházyak családi naplója i. m. 213. Révay Judit temetése: „Galgóczra futamodtam vala a temetésre, s oda jött vala Nádasdi uram is, Kéri s Megyeri urammal.” Esterházy Pál Esterházy Miklósnak, (Érsek)újvár, 1644. május 31. In: Esterházy Pál újvári kaptány levelei a nádorhoz. *Közli Merényi Lajos*. *Történelmi Tár* 30. (1907) 568–613. 609.; *Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. 33., *Payr S.*: Révay Judit i. m. 33.; *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc, i. m. 38.

got³⁶ 1644 augusztusában pótolták be Kismartonban és Keresztúron. A rokon Révay László ezt írta a naplójában: „1644. 20. aug. palatinus urammal ő nagyságával mentem Semptére; onnét ő nagyságához mentem Kis-Martomba. 28. aug. volt lakodalma Nádasdy Ferenc urnak Esterházy Anna Juliánna aszonynyal”.³⁷ A szintén jelenlévő Batthyányi Ádám elégedetten számolt be Pálffy Pálnak a vigasságokról, aki azonban még kételkedve fogadta Nádasdy új, nyilván a katolikusok felé mutatott barátságát: „hogi kgk Nádasdy Uram lakodalman vigan volt, es egimasnak igen ayanlotta magat, eörvendetes szivel ertem, chak tarchon sokaigh, de felek attul, hogi a mint kgk itte(n) monta(m) alhatatlan ne legien”.³⁸

Anna Juliának 1644. szeptember 6-án számolták a kezébe a hozományát Kismartonban: Romy Judit és Homonnai Drugeth Erzsébet (Esterházy Miklós unokaöccsének és bizalmasának, Révay Lászlónak a felesége, Nádasdy unokanővére) Szentgyörgyi György, valamint Aszalai István titkárok jelenlétében adták ki a fiatalasszonynak az aranyműveket, fehér ruhákat, felső köntösöket, szoknyákat és az asztali ezüstműveket.³⁹ A grófnő némi nehézséggel induló, férjével együtt töltött 25 évről Sennyei István püspök is csak jó szavakkal tudott megemlékezni: „Boldogh voltál, a ki Meltossághos, okos értelmes Isten féld Férieddel huszonöt Esztendeigh chendessen, Istenessen, minden Zurzavar, es viszalkodas nélkül, mindenek peldaiara, egy mas Szeretetiben, egyenlő értelemben laktál”.⁴⁰ A házasságról nem terjedtek hírek a közvéleményben, csendes összetartozás, feltehetően szeretetteljes ragaszkodás jellemezte az egymáshoz fűződő viszonyukat.⁴¹ Nádasdy Ferenc a már említett 1663-as végrendeletének személyi részében elsőként rendelkezik „szerelmes házastársáról” úgy, hogy ha megőrzi özvegyi állapotát, akkor élete végéig minden jószágának gondozója, a két birtokékkőnek, Pottendorfnak és Keresztúrnak pedig haszonélvezője legyen.⁴²

Az 1640-es évek végén Nádasdy Ferenc betegsége állította nehéz próbatétel elé Anna Juliát, erről így fogalmazott Sennyei: „Vgy chelekettel nagy lelki, es testi alhatatossággal Méltosaghos Feriednek harom esztendeigh valo veszedelmes betegységébenis, midőn tudnyillik Firfiui keménységgel inkab külsöképpen szüntelen faradozta, kemény utakat iartál, éijet nappal, napot éijellel toldottal, nyughataatlankodtal, belsőképpen azomban nagy álhatatos buzgho fohaszkodasid, imadsagid, lelki fogadásid által Szerelmes Féried egészségének megh for-

³⁶ Homonnai Drugeth még ezt jegyezte meg levelében: „Felette igen tetszett volna nekem..., hogy még ez farsangban az kéz fogásnak színe alatt lehetett volna meg az kmetek lakadalma, mert az lakadalman minden ceremoniaiát, és annak illendő praeparatióit, az kld gyászos állapotjára nézve, mostanság meg nem lehettek volna...” In: *Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. 32.

³⁷ Révay Márton és Esterházy Zsófia fiok, naplójából. Közli Dualszky János. *Magyar Történelmi Tár* 3. (1857) 245–254. 252.

³⁸ Pálffy Pál Batthyány Ádámnak, Bécs, 1644. szeptember 18. In: Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653). Sajtó alá rend. S. Lauter Éva. (Régi magyar történelmi források 1.) Bp. 1989. 50.

³⁹ Gróf Esterházy Anna Juliánna menyasszonyi hozománya i. m. 683–688.

⁴⁰ *Sennyei I.*: Keserves dichérete i. m. 12.

⁴¹ Nádasdy Ferenc és Esterházy Anna Júlia közötti levelezésből alig maradt néhány, kapcsolatokra: *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 38.

⁴² Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete i. m. 372.

*dulassaért...*⁴³ Nem sikerült kideríteni, hogy mi volt ez a hosszan tartó, veszélyes kór, de nemcsak Nádasdy Ferenc, hanem a családtagok is felépültek ekkoriban fájdalmas betegségekből, így hálából megépítették a lorettói templomot és kolostort a szervita rend számára.⁴⁴

Fennmaradt leveleik keltezése alapján megállapítható,⁴⁵ hogy Anna Júlia és férje programjai gyakran eltértek egymástól. Nádasdy sokat járt-kelt, szervezte a birtokai gazdálkodását, politikai tárgyalásokat folytatott, ítélkezett, országgyűlésre vagy Bécsbe ment, sőt, hadat viselt. Felesége csak ritkán tartott vele, ilyen közös utazásra például 1660 őszén adódott alkalom, amikor Sárospatakon Báthory Zsófia fejedelemasszonnyal találkoztak, és egy hitvita keretében győzték meg őt a katolikus vallásra térés szükségességéről.⁴⁶ De a gróf nagy külföldi utazásain — a prágai úton (1648), a dél-német körúton (1653) és a római zárándoklaton (1665) — nem vett részt Anna Júlia, akinek saját magánútjai közé a kolostorlátogatások tartoztak: 1659-ben a pápai nunciustól, Carlo Caraffától kapott engedélyt, hogy a klarisszák pozsonyi és nagyszombati kolostoraiban a rokonait meglátogassa.⁴⁷

A házaspár gyakran fogadott vendégeket, ilyenkor Anna Júlia házigazdaként állt helyt. Rákóczi László naplójában örökítette meg a feleségével 1655 tavaszán tett kirándulását Nyugat-Magyarországra, amikor többek között Nádasdyékhoz is betértek. Az együtt töltött négy májusi nap során jártak Bruckban, részt vettek a helyi pütkösdi királyválasztáson Seibersdorfbán, este tűzijátékot lövöldöztek, megnézték az ebenfurti császári vadsparkot, s Lorettóban — ahol az akkor már működő szervita kolostorban ebédeltek — célba lövéssel nyertek különféle tárgyakat.⁴⁸

A legjelentősebb látogatók azonban kétségtelenül a császári udvarból érkeztek: többször is felkereste őket az életvidám Gonzaga Eleonóra (1630–1686). A mantovai hercegi családból származó, Esterházy Anna Júliával egyidős császárné III. Ferdinánd özvegyeként nem vonult vissza, hanem Bécs társasági életének tevékeny alakítója maradt. Az irodalom, a képzőművészetek és a zene iránti rajongásáról ismert Eleonóra 1657-ben saját udvari zenekart alapított, de ezek mellett kegyes, a katolikus egyházat támogató alapítványokkal és adományokkal is kitűnt.⁴⁹ 1658-ban Nádasdyék seibersdorfi kertjét tekintette meg

⁴³ *Sennyei I.*: Keserves dichérete i. m. 18.

⁴⁴ *Romer, A. M.*: Servitus Mariana i. m. 360–361. Nádasdy az itt közölt csodás gyógyulásról tett tanúbizonyságában megemlíti Katalin lányuk súlyos állapotát 1650 elején, felesége 1656-os gyermekgyógyi betegségét, valamint a csecsemő István fájdalmas fogzását is.

⁴⁵ Nádasdy Ferenc itineráriuma (www.barokkudvar.hu) és Esterházy Anna Júlia levelei Esterházy Lászlóhoz, MNL OL P 124 1. cs. Nr. 14–26.; Pálhoz, MNL OL P 125, 4. cs. Nr. 721–732.; sógor-nőjéhez, Esterházy Orsolyához, uo. 26. cs. 6874–6878.; rokonához, Batthyány Borbálához, MNL OL P 1314, Batthyány család levéltára, Missilisek (a továbbiakban P 1314), Nr. 11872–11879.

⁴⁶ *Kulcsár Árpád*: A sárospataki hitvita. Fiatal egyháztörténészek írásai. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc 1999. 21–46. 25. *Viskolcz N.*: A mecenatúra szinterei i. m. 139.

⁴⁷ *Karácsonyi János*: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1922. II. kötet, 527. Az eredeti dokumentum: MNL OL E 151, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta Ecclesiastica et Monialium f. 77. Nr. 59.

⁴⁸ Rákóczi László naplója. Kiad. Horn Ildikó. Bp. 1990, 124–125.; *Várkonyi Gábor*: Arisztokrata társasági élet a kora újkori Magyarországon. In: *Idővel paloták...* i. m. 415–432.

⁴⁹ *Marko Deisinger*: Eleonora II. und die Gründung ihrer Hofkapelle. Ein Beitrag zur Geschichte des kulturellen Lebens am Wiener Kaiserhof. Frühneuzeit-Info 18. (2007) 45–54.; *Uő*: Mäze-

társaságával, a gróf azt írta Batthyány Ádámnak július végén, hogy „*Csaßarne eõ Fõlséghe hozam egerkezet itt valo kertemet lattni edgyik napia*”.⁵⁰ 1668 áprilisában pedig a pottendorfi kastélyban mulatott nagy kíséretével,⁵¹ talán még az általa oly kedvelt nyúl vadászaton is részt vett.⁵² Nem sokkal később pedig maga I. Lipót jelent meg Pottendorfban feleségével. Nádasdy a császári látogatásról szóló levelében Bálintffy Jánosnak azt is elmesélte, hogy „*az fõ hohmester asszony csak maga evett egyedül atyámfiával...*”,⁵³ tehát a császárné, a spanyol Margaréta Terézia főudvarmesternője külön étkezett Anna Júliával, míg a többi udvarhölgynek a kastély reprezentatív nagytermében szolgálták fel a lakomát.

A politika feltehetőleg távol állt a grófnő személyiségétől, fennmaradt levelei szinte teljesen politikamentesek, jól értesültsége azonban nyilvánvaló. Az öccsének, Pálnak címzett levelében 1666. január 12-én az aranyművekről és textíliákról való hosszú értekezést követően az utóiratban megemlítette, hogy Szelepchény György immár érsek lett, de nyilvánosságra csak aznap vagy másnap fogják hozni a hírt.⁵⁴ S valóban, Lippay György esztergomi érsek 1666. január 4-i halálát követően január 15-én nevezték ki Szelepchényt.⁵⁵

„*Apro Csemeteinek, s-szerelmes Gyermekinek édes Annya*”: a család

A 14 éves Anna Júlia a február 6-i esküvőt követően szinte azonnal teherbe esett, és első gyermekét 1644. szeptember 15-én hozta világra, erről Nádasdy tudósította Batthyány Ádámot: „*Isten tegnap bennünket uj fiu vendéggel megh szaporíta, kit hamaréb voltáért ugyan tegnap meghis kereszteltettünk, én is Isten akarathyabul vasárnap megh akarok indulnom az Tractára*”.⁵⁶ A koraszülött kisfiúról — akinek a neve sem ismert, valószínűleg meg is halt — a későbbiekben nincsenek adatok. Anna Júlia ezután sokat betegeskedett, a szülés megviselhette fiatal szervezetét, Nádasdy többször is apósához fordult tanácsért, illetve orvost kért tőle.⁵⁷ A következő években aztán sorra jöttek a gyerekek.

nin und Künstlerin. Studien zu den Kunstbestrebungen der Kaiserin Eleonora II. am Wiener Hof (1651–1686). Acta Musicologia 85. (2013) 43–73.

⁵⁰ Nádasdy Ferenc Batthyány Ádámnak, Seibersdorf, 1658. július 24. MNL OL P 1314 Nr. 32626.; *Viskolcz N.*: A mecenatúra szinterei i. m. 183.

⁵¹ Nádasdy Ferenc Bálintffy Jánosnak, Pottendorf, 1668. április 13. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Ungarische Akten (a továbbiakban UA), Specialia, Fasc. 311. Konv C f. 19–23.; *Toma Katalin*: Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfban 1668. Fons IX. (2002) 345–358. 350.; *Viskolcz N.*: A mecenatúra szinterei i. m. 183.

⁵² *Deisinger, M.*: Mäzenin und Künstlerin i. m. 44.

⁵³ Nádasdy Ferenc Sente Bálintnak, Pottendorf, 1668. április 24. In: *Toma K.*: Egy császári látogatás i. m. 357.

⁵⁴ Esterházy Anna Júlia Esterházy Pálnak, Pottendorf, 1666. január 12. MNL OL P 125 4. cs. „*Cancelarius Ur imar Ersek de megh ki nem montak nilvan ma vagi holnap ki mongiak.*”

⁵⁵ *Tusor Péter*: Szelepchény V. György. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003, 303–310. 304.

⁵⁶ Nádasdy Ferenc Batthyány Ádámnak, Szentgotthárd, 1644. szeptember 16. MNL OL P 1314 Nr. 32075.

⁵⁷ Nádasdy Ferenc Esterházy Miklósnak, Sárvár, 1645. június 5. MNL OL, P 123, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Miklós nádor iratai, 1. cs. „*Oly gondolkodásban vagiok Nagos Úr,*

Anna Júlia sírfelirata szerint nyolc lánya és hat fia született a 25 év házasság alatt: kisfiú (1644. szeptember 15.), Krisztina (1645 vagy 1646), Mária Magdolna (1647), Katalin (1649 február után), Anna Terézia (–), István Ignác (1653. május 5.),⁵⁸ Ferenc (1655 körül), Julianna (–), Mária Anna (–), Franciska (–), Zsófia (–), László (1662. június),⁵⁹ Tamás (–), Miklós (1663), György (1669).⁶⁰ Amikor 1669. január 22-én váratlanul elhunyt Anna Júlia, öccse, Esterházy Pál naplójába azt jegyezte fel, hogy terhes volt: „Az én kedves asszonyom nénémet gróf Eszterhás Anna Julia asszont ugymint Nádasdi Ferencz judex curiaenő asszonyomat szólótotta isten ki ez világból nagy véletlenül die 22. Januarii anno 1669. Potendorf várában, mind kedves urának s mind több atyjafiainak nagy keserűségére harminnyolcz esztendő s tizenegy holnapi korában, kinek meghidegült testéből metszették ki egy kis fiát, kit Nádasdi Györgynek köröszöltek, de az is az körösztség után megholt, az asszony pedig holt meg reggel nyolcz óra után, kit isten nyugoszszon az örök életben.”⁶¹

A szülések száma 14 éves és 39 éves kora között azt jelenti, hogy átlagosan másfél évenként teherbe esett, és valószínűleg ikerterhessége is volt. A szinte folyamatos állapotosság a szervezet rendkívüli megterhelésével járhatott együtt, Sennyei a szülések utáni súlyos betegségekről is tudott: „Istentől kemény, es sullyos betegségekkel, rettenetes, es veszedelmes faldalmokkal, leghfőképpen gyermek agyod fektedben latogatattal”.⁶² A korban az arisztokrata nők közül hasonlóan sok gyermeke (szám szerint 18) Esterházy Orsolyának született, aki ugyancsak 39 éves korában hunyt el Kismartonban.⁶³

A gyermeknevelés a dajkák és a segítőkész női udvar ellenére is rengeteg feladatot és szervezést jelentett a szülők, elsősorban Anna Júlia számára. Sennyei püspök erről ezt prédikálta: „gyermekidben mint az Olaifa fiatalokban gyönyörködtél. Gyönyörködtél mondom benne, kik közül az értelmesebbek szerelmes Feriékkel, Tekentetes, es Nagysaghos Groff Draskovich Miklos es Ianos, s-Palfy Ianos Vrakkal együtt tiszteltének, böchültének mint Annnyokat, túled fügtenek, halgattanak mint Annnyoktul: engedelmességgel, alázatossággal, Szolgálat tal voltanak hozzád mint Annnyokhoz. A kis nevendéken Zengéknek artatlan ia-

hogy pentekre Kereszturra menjek mind az Attyamfiaval edgyüt, s onnand szombaton vagi vasarnap az Nagod latogatasara: azzal az remenyseggel hogy D. Ragert Nagodnal talalom, s az Ujheli Doctort is altal hivatvan, consiliumot tarthatni allapotiarul: noha mast hala Istennek igen iol kezdi magat erzeni, csak Isten abban tarcza meg: ajanlia Nagk alazatos szolgalttiat.” Anna Júlia betegségeiről Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 39.

⁵⁸ „Nem türhetem hogy Istentül ma adatot uj aldasomrul ne tudoseczam kgdet. Az en io akarom kivansaga szerent Isten ü Sz. Fölsége Istok fiat ada ma reggel.” Nádasdy Ferenc Batthyány Ádámnak, Seibersdorf, 1653. május 5. MNL OL P 1314 Nr. 32281.

⁵⁹ Esterházy Pál Esterházy Orsolyának, Pozsony, 1662. június 5. „Nadasdiné Néném Asszony-nak fia lett, Istennek hála szerencsésen, s az Asszonyis türhető állapotban vagyon.” MNL OL P 125 649. cs. Nr. 83.

⁶⁰ A koporsófeliratot ld. később, a gyermekekről Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 38–40. Összesen egyébként 15 gyermek született: vagy az első koraszülött, de inkább az utolsó György nevű kisfiút nem számolhatták bele, talán az utóbbi, nem életképes csecsemő nem lett megkeresztelve.

⁶¹ Az Esterházyak családi naplója i. m. 216.

⁶² Sennyei I.: Keserves dichérete i. m. 17–18.

⁶³ Az Esterházyak családi naplója i. m. 219.

czodozo nyaiossagi pedigh, foglalatosságid, s-gongyaid közöttis mennyiszer voltak vigasztalásidra! A kiket pedigh Istennek be mutattal noha Annyai Szivednek keserűségét erzetted ugyan, de keresztény tökéletességgel Isten akarattyához szabván abbulis, minta többibül magadat.⁶⁴ Anna Júlia halála idején a három legnagyobb lány már férjnél volt: Krisztina Draskovich Jánossal (1661), Mária Magdolna Draskovich Miklóssal (1663), Terézia Pálffy János Antallal kötött (1668) házasságot.⁶⁵ Anyja halála után Nádasdy Mária Magdolna magához vette egyik kishúgát, Juliannát,⁶⁶ a többiek nevelése Nádasdy Ferencre hárult, aki 1669 nyaratól a legidősebb fiú, István európai utazásának megszervezésével foglalkozott sokat.⁶⁷ Nádasdy Ferenc 1670. szeptember 3-án történt elfogatása után a 11 gyermek nevében Krisztina és Mária Magdolna fordult a császárhoz a kiskorú árvák ellátása és taníttatása megoldása érdekében, ennek ellenére még évekig elhúzódott ügyük rendezése.⁶⁸

Visszatérve Anna Júliához és a nagy családhoz, bizonyos, hogy az anya nehezen tudott kiszakadni a családi hétköznapokból. A felüldülést, a test ápolását a rendszeres gyógyfürdők jelentették számára. László bátyjától többször is kérte, hogy a höflányi házban lakhasson, mert az orvos a balfi fürdőtől eltanácsolta, s inkább a höflányiba küldte.⁶⁹ Később, amikor már Pottendorfban éltek, a bécsi arisztokrácia kedvenc helyét, a Béctől délre fekvő badeni fürdőt látogatta.⁷⁰

„Attyafiaiának igaz szűbeli Attyafia”: az Esterházy-rokonság

Míg Nádasdy Ferencnek 1644 után Anna nevű apácahúgán kívül nem élt más egyenesági rokona,⁷¹ addig Anna Júlia négy fiatalabb testvérének a gondját is magára vállalta, és szoros figyelemmel kísérte az életüket. Az Esterházy-attyafiság és a saját családjának érdekei azonban nem mindig egyeztek meg, ahogy ezt a nádor, Esterházy Miklós 1645-ben bekövetkezett halála után kibontakozó hatalmi és anyagi jellegű viszályok is jól mutatják. A Nádasdy Ferenc és az Esterházyak közötti konfliktus több szálból tevődött össze, és egyrészt Sop-

⁶⁴ *Sennyei I.*: Keserves dichérete i. m. 11.

⁶⁵ *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 41–42.

⁶⁶ Az kiss Aszonyoknak ádatot holmi Portékakrul valo Inventariumok, 1669. MNL OL E 185, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nadasdy (a továbbiakban E 185), 56. d. f. 231.

⁶⁷ *Toma Katalin*: Nádasdy István európai tanulmányútja (1669–1670). A kavalierstour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: *Idővel paloták...* i. m. 192–214.

⁶⁸ A kérvény: ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban AVA) Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban FHKA), Hofffinanz Ungarn (a továbbiakban HFU), rote Nummer (a továbbiakban r. Nr.) 231., 1670. december f. 392–393. Minden Nádasdy-gyerek aláírta: Krisztina, Magdolna, Terézia, István, Ferenc, Julianna, Mária Anna, Franciska, László, Tamás, Miklós.

⁶⁹ Esterházy Anna Júlia Esterházy Lászlóhoz, Keresztúr, 1647. május 14.; Bécs, 1650. március 13. MNL OL P 124 Nr. 14.

⁷⁰ Esterházy Anna Júlia Esterházy Pálhoz, Baden, 1661. június 9. MNL OL P 125 4. cs. Anna Júlia arra biztatja öccsét, hogy utazzon hozzá Badenbe, a helyi (ágostonos) kolostorban tud neki szállást szerezni, mert a császár konyhamestere „lövetni” fog (azaz valamilyen mulatságot rendezni és ágyúval lövetni), ahová Pált is elvárják.

⁷¹ *Toma K.*: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 34.

ron vármegye főispánjára, másrészt a kismartoni birtok tulajdonjogára, harmadrészt Esterházy Orsolya gyámságára vonatkozott. A legtapasztaltabb Esterházy-korifeusok, Dániel és Farkas tanácsaira támaszkodó, az uralkodó támogatását is élvező fiatal családfő, Esterházy László, bátran és határozottan lépett fel sógora és húga ellen. Nádasdy végül sem a főispánságot, sem Kismartont, sem a gyámságot nem szerezte meg.⁷² Viszont Esterházy László 1647–1651 között kifizette az örökségből a húgának járó 60 ezer forintot, valamint az arany- és ezüstművek öt illető részét is kiszolgáltatta 1648-ban.⁷³ Anna Júliának nem maradtak olyan levelei ebből az időszakból (1645–1649), amelyek a lelkiállapotáról tanúskodnának, de minden bizonnyal nehéz volt a rokonai és férje között egyensúlyoznia, és az indulatokat is többször kellett csillapítania. A grófnő nemcsak Orsolyáról, hanem többi testvéréről is szívesen gondoskodott volna, de csak azt sikerült elérnie Esterházy Lászlónál, hogy Marianka húgát magához vehesse, és a házasságát Homonnai Drugeth Györggyel egyengesse (1652).⁷⁴

Anna Júlia a későbbiekben is gyakran játszott villámhárító szerepet férje és családtagjai között, ő közvetítette az üzeneteket az egyik oldalról a másikra és vissza. Míg Lászlóval a villongások ellenére is tiszteletteljes hangot ütött meg a leveleiben,⁷⁵ ugyanez az öt évvel fiatalabb Pállal való viszonyára, legalábbis az első években, nem jellemző. Pál titkos egybekelése unokahúgával, Esterházy Orsolyával 1652-ben a közvélemény és a család egy részét, így Nádasdykat is felháborította, és azt a pápai diszpenzáció ellenére sem tartották elfogadhatónak. Az Esterházy László halála után (1652) hirtelen családfővé váló Pál még nem nőtt fel ehhez a szerephez, így Anna Júlia a neki küldött leveleiben keményen nevelte őt, szemére hányva például az augsburgi ötvös becsapását, Ferenc öccsük elhanyagolását, az atyafiakhoz nem méltó viselkedést.⁷⁶ Az 1660-as évektől aztán szelídebbé, barátságossá vált a hangnem a két házaspár között, sokszor kérték egymás segítségét, közös programokat szerveztek, elvállalták egymás gyermekeinek keresztszülőségét.⁷⁷

⁷² Ezekről legutóbb részletesen tárgyalt Martí Tibor a disszertációjában: *Martí T.: Gróf Esterházy László* i. m. 47–90. 94.

⁷³ *Martí T.: Gróf Esterházy László* i. m. 84. Az arany- és ezüstmű kiadása: 1647. augusztus 8. MNL OL P 108, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium, (a továbbiakban P 108), Rep. 7. fasc. C. nr. 37.

⁷⁴ *Fejes J.: Az Esterházyak házassági politikája* i. m. 142–145.

⁷⁵ Esterházy Anna Júlia Kürtössy Györgynek (Esterházy László várnagya) – egy vitás fakivágási ügyben, Seibersdorf, 1650. december 11. MNL OL P 124 1. cs.

⁷⁶ Esterházy Anna Júlia Esterházy Pálnak, Léka, 1656. július 3. Anna Júlia Pálnak az előző napi ebéd utáni nagy udvariatlanságáról beszél; Seibersdorf, 1658. december 26. megint „atyafiatlansága” kerül szóba; Bécs, 1659. március 15. Esterházy Ferencnek viselje rendesebben gondját. MNL OL P 125 4. cs.

⁷⁷ Esterházy Anna Júlia Esterházy Pálnak: Pottendorf, 1661. április 24. Orsolya leveléből érti, hogy doktorért küldettek Újhelybe (Bécsújhely), kéri, hogy adjon neki szekeret, s küldje át hozzájuk, mert az úr rosszul van, hideg leli. MNL OL P 125 4. cs.; Esterházy Pál Esterházy Orsolyának, Léka, 1668. augusztus 2. ma érkezik Nádasdy a feleségével, holnap ebédre Lánzsérra mennek. MNL OL P 125 Nr. 186. Keresztszülőség: az 1666-ban született Esterházy Ferenc Ágostonnak és 1667-ben született Iona Rozáliának voltak Nádasdyék a keresztszülei, ld. *Az Esterházyak családi naplója* i. m. 215.

„*Szolgainak, s-Szolgaloinak kegyelmes Aszonya... Eöszvegyeknek, Árváknak, Igyefogyottaknak könyörülő Taplaloia*”: Esterházy Anna Júlia udvara

Közép-Európában a 15. század utolsó harmadától az uralkodói, hercegi, majd az arisztokrata udvarokban is a női udvar elkülönülése figyelhető meg: önálló udvartartás, saját lakrész, sokszor pénzügyileg is szétválasztott gazdálkodás vált jellemzővé. Az úrnő a reprezentatív szerepe mellett ugyan részt vehetett politikai-diplomáciai közvetítésben, de főként az udvar gazdasági működésének és társadalmi integrációjának irányítása tartozott a kompetenciái közé: a gyermeknevelés, az ételkészítés ellátás, a család és az udvari személyzet ruházatáról való gondoskodás, a gyógyítás és a kert alakítása.⁷⁸

A külön női udvartartás a magyar főrendűeknél is természetes velejárója volt a házasságkötés utáni életnek. A személyzet egy része a familiárisok és rokonok fiatal lányaiából állt, akiket a német elnevezés után fraucimereknek vagy magyarul leányasszonyoknak hívták. Sennyei püspök szerint a 25 éves házasság alatt Anna Júlia nagy udvart tartott, majd így folytatta: „*boldogh voltál udvari chelédidre nézve is kiket sok szép Annyai oktatásiddal, intéssiddel, fenytéssiddel ugy vezérlettél, hogy azokis alkalmaztatvan magokat, mind böchületes magok viselessek, mind a gazdaasszonyságbeli Szorgalmatos foglalatoskodások után, Frauczimerid közül kilenczven négyet böchületesen ki hazosítottal*”.⁷⁹ Ezeknek a fraucimereknek a neve és száma nem ismert,⁸⁰ de a szomszédos Batthyány-udvar adatai analógiaként használhatók: Koltai András levéltári forrásokra támaszkodva 6–12-re becsülte a Batthyány Ádámné Formentini Auróránál egy időben szolgáló fraucimerek számát.⁸¹ A Sennyei-féle 94 kiházásítotttról szóló információ alapján (amit a püspök nyilván Nádasdy Ferentől kapott) Anna Júlia udvarában átlagban évi 3–4 nemes lány feltételezhető, s ehhez hozzá kell tenni még azokat is, akiknek nem az úrnőhöz kötődött a kiházásításuk. A Formentini Auróráéhoz hasonló nagyságú udvartartást egy másik adat is alátámasztja: a leányasszonyoknak külön asztal járt az étkezésekkor, az 1648-as keresztúri konyhamesternek szóló utasításban a 13 asztal közül negyedikként sorolják fel az övékét.⁸² A női udvartartás további tagjait képezték a varrónők, gyöngyfűzők, dajkák, szakácsnők, szeszes italokkal foglalkozó nők, az 1650-es években ők is saját asztallal rendelkeztek Keresztúron.⁸³ Az 1660-tól fő rezi-

⁷⁸ Josef Handzel: „Von erst in der grossen Stuben” – Adelige Sach- und Wohnkultur im ausgehenden Mittelalter und der frühen Neuzeit im Gebiet des heutigen Österreich. Dissertation. Wien 2011. 135–142.

⁷⁹ Sennyei I.: Keserves dichérete i. m. 13.

⁸⁰ Anna Júlia leveleiben lehet utalásokat találni a fraucimerekre, sógornőjének írta, hogy a Szunyogh kisasszonyokat magához vette, de mivel az ő rokonai, inkább az ő udvarában legyenek. Esterházy Anna Júlia Esterházy Orsolyának, Keresztúr, 1664. május 11. MNL OL P 125 26. cs.

⁸¹ Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr 2012. 377.

⁸² Nádasdy Ferenc utasítása konyhamesterének, Lében Andrásnak, Keresztúr, 1648. november 10. In: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. kiad. Koltai András. Bp. 2011. 195.

⁸³ „5. Dajkák asztala, 8. Gyöngyfűzők asztala, 12. Sütőné asztala, mellynél a maga szolgálója az égetborosnéval együtt légyen” In: Magyar udvari rendtartás i. m. 195–196.

denciaként szolgáló pottendorfi kastélyban a fraucimerek laktere két részből, egy külső és egy belső szobából állt, az egyikben 8, a másikban 9 széket és 3 ágyat írtak össze.⁸⁴ De nemcsak nők, hanem férfiak is teljesítettek szolgálatot az úrnónél: titkári, inasi minőségben. Sőt, több esetben az is tapasztalható, hogy a kezdetben Nádasdynál szolgáló alkalmazott átkerült a grófnőhöz.⁸⁵ Kisebbséget is éppen lakóhelyként szolgáló rezidencián kívül a család más kastélyaiban is fenntartottak, így 1660-ban Nádasdy Ferenc Sárváron említ fraucimereket, egy öregasszonyt, két varrónőt és egy leányasszony personát.⁸⁶

A női udvar irányítója a vénasszony vagy öregasszony volt: egyrészt a fraucimerek és a szolgálók fölött diszponált, másrészt gazdasági-szervezési feladatokat is ellátott, számon tartotta az élelmiszereket, felügyelte a család ellátását és ruházatát.⁸⁷ A forrásokból egy vénasszony neve ismert, Hevenessyné 1669-ből. Anna Júlia halála után az úr utasította a munkája folytatására a grófnő „jó rendtartásának” szellemében. Ezek alapján Hevenessyné hatásköre Pottendorf és Szarvkő uradalmakra terjedt ki. Az úr megkívánta tőle a kiadott és bevett dolgok pontos inventálását, a majorságok ellenőrzését, a komornyikkal és a számvetővel való együttműködést, a konyhába érkező élelmiszerek ésszerű felhasználását, a fehér ruhák rendben tartását, tollpárna csináltatását.⁸⁸ Anna Júlia egyébként nemcsak a saját udvartartása tagjainak, hanem más alkalmazottnak is adott, adhatott utasítást, így 1665. április 1-én Horváth Stantsits Lukácsnak, hogy „*mint dirigalhasza magát a kapuvári épület körül*”.⁸⁹

A nők mindennapjaikról kevés tudható, Sennyei István a tökéletesség iskolájának nevezte az udvart, ahol hitbéli és erkölcsi nevelés folyt az úrnő irányításával.⁹⁰ Anna Júlia udvari rendtartásaiból nem maradt meg egy sem, de a mintának tartott császárnéi udvartartás instrukciói fogódzót kínálhatnak a napi rutin elképzeléséhez.⁹¹ A napnak a reggeli áhítat, a közös étkezések és az egyidejű éjszakai pihenés adott ritmust. A fraucimerek utazásokkor és fogadásokon biztosították a kíséretet, miközben étkezésekkor, öltözködésben és a gyerekágyánál is segítséget nyújtottak. Elsajátították a hímzés és varrás fortélyait⁹²

⁸⁴ A pottendorfi kastély inventáriuma, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 194.

⁸⁵ Példa erre ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 233. 1671. május 21. f. 250–251. Györffy Ferenc kérése az uralkodóhoz: hat évig szolgált a Nádasdy-családnál, három évet az úrnál, három évet az úrnónél, kéri elmaradt bérét. Köszönöm Fazekas Istvánnak az adatot.

⁸⁶ *Benda Borbála*: Nádasdy-alkalmazottak étrendje a 17. század közepétől. Századok 138. (2004: 4. sz.) 931–955. 935–936.

⁸⁷ *Nagy Anita*: Az arisztokrata női udvartartás irányítója: a vénasszony. In: *A nők világa* i. m. 11–18. 17.; *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m. 380–384.

⁸⁸ Pottendorf és Szarvkő uradalmak utasítása 1669. Kiad. Iványi Béla. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 12. (1905), 162–165.; Hevenessyné 1669-ben valószínűleg meghalt, mert a források csak „szegény”-ként említik, s egy Garainé veszi át a teendőit.

⁸⁹ Magyar udvari rendtartás i. m. 271.

⁹⁰ *Sennyei I.*: Keserves dichérete i. m. 12.

⁹¹ Az 1627–1685 közötti időszakból hét császárnéi instrukció maradt meg. *Katrin Keller*: Hofdamen. Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts. Wien-Köln-Weimar 2005, 90., 105–109.; *Handzel, J.*: „Von erst in der grossen Stuben” i. m. 162–163., 164–169.; *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m. 373–374.

⁹² A varrásra Esterházy Anna Júlia Esterházy Orsolyának, Pottendorf, 1663. november 8. „*Elvettem az kgd levelét, értem mit írjon kgd az Gyöngyfüzőné felől, azért im szolotam vele, az szok-*

és a napi olvasás-felolvasás sem maradhatott el. Anna Júlia sógornőjét, Esterházy Orsolyát figyelmezteti egy levelében arra, hogy a leányasszonyait taníttassa olvasni, mégpedig ebéd előtt magyarul, utána németül.⁹³ Talán még festettek és zenéltek is a női udvarban, erre bizonyíték egy érdekes tárgy a pottendorfi Kunstkammerből: „*egy kép, az melljen Boldog Aszoni, az Sz. Janos vagjon, az Német kis Aszon munkaja*”.⁹⁴ A fiatal lányokat szigorú szabályok szerint elkülönítették az udvar férfitagjaitól, a női szobákban általában csak kivételes esetekben tartózkodhattak férfiak.⁹⁵

A család rezidenciáin a lakosztályok, szobák elrendezésében is megmutatkozott a különálló férfi és a női világ.⁹⁶ Az 1660-tól fő lakóhelyként szolgáló pottendorfi kastély helyiségeiről a fennmaradt inventáriumok alapján lehetséges képet alkotni,⁹⁷ azonban a szobák pontos helye — az ebből a szempontból hiányos források, a 18. századi átépítések és a kastély jelenlegi romos állapota miatt —⁹⁸ ma már nem rekonstruálható. A szobák megnevezése az úr és úrnő elkülönített tereiről tanúskodik, de az a szimmetria nem vehető ki, ami ekkor már a nyugat-európai rezidenciákon szokásban volt. Míg Nádasdy saját szobájából még két másik helyiség is nyílt (az „új ház” és egy „kamra”) — így apartman jellegű volt, Anna Júlia esetében az inventáriumok csak egy hálózhat említenek, amely a fraucimerek és a kisasszonyok szobáival együtt feltehetőleg az emeleten helyezkedett el. A közép-európai példák általában az úrnő több szobából álló lakrészeinek funkciók szerinti elosztását bizonyítják, azaz fogadásra, lakásra és alvásra kellett alkalmasnak lennie.⁹⁹ Anna Júlia egyetlen szobája magában is megfelelt ezeknek az elvárásoknak. Bár Nádasdy Ferenc a már említett levelében a császári látogatásról nem írta, hogy felesége melyik helyiségben étkezett a főudvarmesternével, a szoba berendezése és vizuális látványa ezt a reprezentatív-fogadó funkciót is elképzelhetővé teszi.

Tekintve a grófnő hálószobájának gazdag bútorozottságát és a képek, kárpitok mennyiségét, a helyiség igen nagyméretű lehetett: a vörös színű falakra

nyahoz valo Csipkét megh küldtem knek, de az valhoz valo gyöngy nala vagion, megh csinalia, mihelen meg készül az val, mingiart megh küldöm kknek, azon leszek, hogi mentül hamarab megh varatom az valat, az magam munkáiatis hatra hagiatom...” MNL OL P 125 26. cs.

⁹³ Esterházy Anna Júlia Esterházy Orsolyának, Pottendorf, 1663. február 15. MNL OL P 125 26. cs.

⁹⁴ A pottendorfi Kunstkammer inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 214.

⁹⁵ Handzel, J.: „Von erst in der grossen Stuben” i. m. 160–161.

⁹⁶ Handzel, J.: „Von erst in der grossen Stuben” i. m. 169–189.

⁹⁷ A pottendorfi kastély inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f.190–213. és Inuentarium Vber alles bey der Kay[serlichen] Herrschafft Pottendorff, 1673, ÖStA AVA FHKA Niederösterreichische Herrschaftsakten (a továbbiakban NöHa) P 54/A/1, f.207–239.; A Nádasdy-rezidenciák inventálásáról: *Buzási Enikő*: Nádasdy országbíró rezidenciáinak festészeti berendezéséről. Számok és következtetések. Századok 144 (2010: 4. sz.) 895–931. 896–900.

⁹⁸ A kastély építéstörténetéhez: *Ralf Gröninger – Marina Kaltenegger*: Von der Burg zum Schloss: Bauforschung in Schloss Pottendorf. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege LXVII. (2013) 65–87.

⁹⁹ *Stephan Hoppe*: Bauliche Gestalt und Lage von Frauenwohnräumen in deutschen Residenzschlössern des späten 15. und des 16. Jahrhunderts. In: *Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und früher Neuzeit*. Hrsg. Jan Hirschbiegel, Werner Paravicini. Stuttgart 2000. 151–174. 153.

ugyanis 23 kárpitot függesztettek fel. A képzőművészeti berendezést vallásos témájú festmények tették ki: az ajtó felett egy Máriát és a gyermek Jézust ábrázoló képről, továbbá két szentképről, Páduai Szent Antalról és Szent Ferencéről illetve egy „laurétomi forma” fából faragott Mária szoborról tesznek említést a források. Mind Páduai Szent Antal, mind Szent Ferenc fontos szereplői voltak a házaspár mecenatúrájának: az előbbi szentről egy különlegesen értékes ezüstképet csináltattak a mariazelli kegyhely számára, de mivel ott egy 1200 forintos alapítványt tett Nádasdy Ferenc örökmécsesre, így az ezüstképet megtartotta és a sárvári kincstárában helyezte el.¹⁰⁰ A vagyon lefoglalása után I. Lipót az eredeti szándéknak megfelelően Mariazellbe juttatta a tárgyat.¹⁰¹ Szent Ferenc tisztelete többféle módon megnyilvánult a házaspár életében: a gróf két életrajzát is kiadatta Bécsben,¹⁰² s megbízásukra az általuk alapított mariazelli Szent István-kápolna mennyezetére Szent Ferenc stigmatizációját festette a bécsi művész, Tobias Pock.¹⁰³

Folytatva a szoba festményeinek leírását, a Nádasdy-családtagokról nyolc mellkép — Ferencről és Anna Júliáról, valamint hat gyermekükről — került a falra, és mivel a kastélyban összesen 12 családi portré volt, ezeknek a saját térben való kiállítása világosan jelzi a családi reprezentáció magánszférába tolódását.¹⁰⁴ A családi portrék mellett az özvegy császárnéről, Gonzaga Eleonóráról készült festmény¹⁰⁵ megjelenése ebben az intim térben csodálkozásra adhat okot. A Nádasdyéknál tett személyes látogatásai jelzik a szívélyes viszonyt, és hogy Anna Júlia éppen őt tartotta fontosnak kitenni a szobájában, különleges ragaszkodást jelenthetett a részéről.

A falak vöröseivel szemben a bútorzatban az akkoriban igen kedvelt fekete szín dominált. A feketére pácolt ágyon és szürke székeken túl három nagy méretű fekete kabinetszekrényt, ún. Schreibtsicht (a magyar forrásban is németül nevezik meg) – nemes-, főleg ébenfából faragott fiókos-rekeszes, ajtós luxus bútor darabokat, amelyeket elefántcsont és drágakő berakásokkal ékesítettek – soroltak fel. Az első két ablak között állt, a másodikat hímzett terítővel takarták le, rajta még egy kisebb fekete Schreibtsicht is leírtak (a német inventárium-

¹⁰⁰ A sárvári vár inventáriuma, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 284. „*Paduai Szent Antal nagy ezüst képe, melljet Czelre csinaltattam volt, de at utan Tizenkett Szaz forint let eörökös Lampasra fundatiot téuén ugian ott Czellb[e]n, magamnak à helet ezen képet reseruáltam. Njom 60. gyrat. 12. Latott.*”

¹⁰¹ ÖSTA AVA FHKA HFU r. Nr. 242. 1673. február, f. 278–281. „*Wegen des ganz Silberm Anthonij von Padua Bildts, so 2 ½ Elln hoch und 1 ½ Elln braitt ungefehre 400 f. in werth geschätzt worden, auf höchst gedacht Ihro Kay. Maytt. mündlichen Befelch noch in Septemb. 1672. nacher unser Frawen Maria Zell weillen es vorhero der Nadasti seel. Aldahin vermaint hat gelüffert worden.*”

¹⁰² Viskolcz N.: A mecenatúra színterei i. m. 116–118.

¹⁰³ Galavics Géza: Magyar főurak és a mariazelli bazilika magyar kápolnája In: Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Szerk. Farbak Péter, Serfőző Szabolcs. Bp. 2004. 93–112. 103.

¹⁰⁴ Buzási E.: Nádasdy országbíró i. m. 924.

¹⁰⁵ A német nyelvű inventárium nevezi meg a kép pontos témáját: „*Die Verwittibte Röm-[ische] Kayserin*” Inuentarium Vber alles bey der Kay[serlichen] Herrschafft Pottendorff, 1673. ÖStA AVA FHKA NöHA P 54/A/1, f. 218.; Buzási E.: Nádasdy országbíró i. m. 927.

ban íróládikának nevezik),¹⁰⁶ a harmadik jellegzetessége, hogy kék tafotával borították. A magyar nyelvű leltárban négy további kisebb Schreibtscht is említene, az egyik felett lévő fekete ezüstözött oltár egy réz szenteltvíztartóval együtt Anna Júlia magánáhitatát szolgálhatta.

A szoba mindemellett egy hatalmas reprezentatív textilraktár is volt, ami azt valószínűsíti, hogy ebben a szobában folyhatott a fraucimerekkel közös varrás és hímzés.¹⁰⁷ A textíliák nagy értéket képviseltek ebben a korban, és nem csupán megfelelő tárolást, hanem törődést is igényeltek. A leírás szinte tobzódik az anyagok sokféleségében és sokszínűségében, a feldolgozásra és javításra váró textíliák és kiegészítők egyrészt a család, másrészt a ház „öltöztetéséhez” szolgáltak. Csak néhány példa a megnevezett anyagokra: bársony, skarlát, posztó, csipke, atlaszselyem, damaszt, tafota, tobin, vászon, karasia, brokát, bagazia. A Schreibtschek fiókjaiban csipkék, gallérok, fejkötők, övek, zsinórok, gyöngyök, gombok, fémszálak rejtőztek. Ládákban nagy mennyiségű ágynemű, terítő, kárpit, szőnyeg, prém, bőr, végekben és rőfökben mért anyagok sorakoztak.¹⁰⁸ A varrást azonban nem csupán az asszonyok végezték, hanem az udvarban szabókat (Hofschneider), udvari szövőt (Hofweber) is alkalmaztak.¹⁰⁹ Rajtuk kívül a fennmaradt számlák alapján alkalmi megbízásokat kapott például Elias Baÿer zsinórkészítő mester (Schnürmacher) és Gabriel Wibner vászonkereskedő (Leinwathhandler).¹¹⁰ Az inventárium egyik textíliával kapcsolatos tétele a női udvar — Magyarországon nem gyakori — luxusmechanizmusára világít rá: az egyik fiók rajzokat (ruhaterveket–) és drága velencei anyagmintákat rejtett: „*asztal fiaban Raiszolt dolgok, es Velencei Selem poszto Mustrak*”.¹¹¹

Ugyancsak a grófnő szobájában tárolták négy Nádasdy-fiú öltözetét is: Istvánét (1653), Ferencét (1655), Lászlót (1662) és Tamását (–), viszont a legkisebbét, Miklósét (–) nem. Ezek szobabeli helyét az indokolja, hogy a kisfiúk – László és öccsei hét évesnél fiatalabbak voltak – a női udvarhoz tartoztak. Erre egy érdekes utalás is olvasható Nádasdy Ferenc végrendeletében: „*az mi pedig az fio-*

¹⁰⁶ Inuentarium Vber alles bey der Kay[serlichen] Herrschafft Pottendorff, 1673, ÖStA AVA FHKA NÓHA, P 54/A/1, f.217. Ein schwarzer Tisch mit einen grau, vnndt vnd[er]schiedlichen farben verbrambter Teppig darauf ein schwarzer Schreib Casten.

¹⁰⁷ A közép-európai analógiákra *Handzel J.*, „Von erst in der grossen Stuben” i. m. 191–194., Lobkowitz Poppel Éva varrotudományára szemléletes *Takáts Sándor: Zrínyi Miklós nevelőanyja*. Bp. 1917. 19–21.

¹⁰⁸ A 16–17. századi magyarországi textíliákról, a jegyzékekben visszatükröződő gazdagságról, az öltözetek magyar és nemzetközi jellegéről újabban *R. Várkonyi Ágnes: Az öltözködés filozófiájáról*. Történelmi Szemle LIII. (2011: 4. sz.) 503–535.

¹⁰⁹ Két szabót nevez meg egy német nyelvű 1670-es fizetési jegyzék (Extract Waß bey der Neüdüstischen(!) Herrschafft Pottendorff an vnderschiedlichen auszüglen vndt außstendig besoldung in disem 670isten Jahr bezahlt wordten). MNL OL E 185 56. d. [folioszámolás nélkül] Peter Wickhardt Schneider vndt gewesten Cappeldienern sein Außzügl wegen verrichter Arbeith – 9 fl. 41 kr.; Michäeln Galleritsch gewesten Hoffschneider – 27 fl; Georgen Zimmerman Hoffschuestern – 33 fl. 45 kr., Christoph Mur Hoffweber – 33 fl. 20 kr. Esterházy Pál udvari szabóihoz ld. *Tompos Lilla: Az Esterházy-kincstár öltözékei*. In: *Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. Thesaurus Domus Esterhazyanae II. Szerk. Pásztor Emese. Bp. 2010. 14.

¹¹⁰ Specification, deren auß denen zu Pottendorff verhandenen Nadastischen Schrifften aufgesuchten Außzüg vnd Quittungen, MNL OL E 185 56. d. f. 337–339.

¹¹¹ A pottendorfi kastély inventáriuma, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 210.

kat illeti, nyolcz esztendőös koroknál tovább anyjoknál ne szenvedtessenek, hanem oskola az ő helyök annak utána: addig pedig esztendőnkint egynek-egynek hasonlóképpen kétszáz forint adassék tartásáért, anyja házánál megéri vele”.¹¹² Ezek világos szavak a financiálisan is külön működő női udvarra, ahol a nyolc évesnél fiatalabb fiúk nevelésére évente 200 forintot fordíthattak. 1669-ben tehát a 16 éves István és 14 éves Ferenc már az udvari iskolát végezte, sőt, István novemberben európai körútra indult.¹¹³ Kinőtt ruháikat az elhunyt anya lakrészében tartották továbbra is, István egyik ruhadarabja mellett ugyanis az a feljegyzés áll, hogy „*Tamasko Szamara kű vetet*”, Tamás ruháinál pedig, hogy „*Mikloskának adatot*”¹¹⁴

A gyógyításhoz szükséges eszközöket egy ezüst patika és egy úti patika képviselte (de volt apotéka a kastély más termeiben is), az inventáriumban azonban nem jellemezték részletesen a tartalmukat. Sennyei az úrnő gyógyító-vigasztaló szerepét — a nemesasszonyok ilyen irányú tevékenysége jól ismert a korban¹¹⁵ — is hangsúlyozta: „*Méltossághos Személy lévén latogattad a betegeket, s veszedelmes ragadozo nyavalyában fekvő nyomorultakat, nem csak latogattad, hanem apolgattad, tanachiddal orvosságiddal segeteted*”.¹¹⁶

Végül a szoba berendezését tekintve nem maradhat említés nélkül az a három vasas láda sem, amelyben a legértékesebb kincseit őrizte a ház asszonya: a férje leveleit, kisebb és nagyobb aranyakat regesztummal együtt és a harmadikban az aranyműveket.

Összegzőképpen leszűrhető, hogy Pottendorfban a női lakrész egyértelműen elvált a férfitől, és a család, a női tevékenységek, de ugyanakkor a visszavonulás és a vallásos áhítat művészien megkomponált helyszíne volt. A képekben, színekben, anyagokban harmonikus összhangot sugárzó szoba a finom női világot jelentette.

A többi rezidencia, főként a keresztúri és a sárvári kastélyok inventáriumait áttekintve, a leírók nem neveztek meg olyan szobát, amely kifejezetten a grófnőé lett volna, bár Sárváron — Buzási Enikő rekonstrukciója nyomán — külön női szárnyról beszélhetünk, ahol csak a leányasszonyok lakrésze három szobából állt.¹¹⁷ A bécsi palotában a „szegény asszony háza” bútorzatát egy ágy, egy spanyolfal és kárpitozott székek képezték, a falakon 11 festmény függött, köztük egy kisméretű Jézus-ábrázolás.¹¹⁸

„*Szerzeteseknek bizonyos Alamisnálkodo Tarhaza*”:
az egyház patrónája

Nádasdy Ferenc és Esterházy Anna Júlia az 1650–1660-as évekre a katolikus egyház egyik legbőkezűbb támogatóivá váltak a Magyar Királyságban. Templo-

¹¹² Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete i. m. 380.

¹¹³ Toma K.: Nádasdy István i. m. 198.

¹¹⁴ A pottendorfi kastély inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 208.

¹¹⁵ Kincses K.: „Im küttem én orvosságot” i. m. 40–59.

¹¹⁶ Sennyei I.: Keserves dichérete i. m. 15.

¹¹⁷ Buzási E.: Nádasdy országbíró i. m. 906.

¹¹⁸ Buzási.: Nádasdy országbíró i. m. 902.

mok, kolostorok, kápolnák építése, ezek felszerelése, adományok nyújtása, alapítványok tétele, szerzetesrendek, kongregációk támogatása, könyvek kiadása jelezte a mecénási tevékenységük mérföldköveit. A szakirodalom elsősorban Nádasdy jelentőségét emelte ki, pedig a források Anna Júlia közreműködését és társszerepét is egyértelművé teszik. A grófnő egyházi mecénatúráját Sennyei püspök is kiemelte a prédikációjában: „*minémű serényseggel, minémű buzgossaggal adtál halálot eő Szent Feölségének, nem csak közönseghes haladasiddal hanem kivaltképpen valo alamisnálkodasiddak, draga Szent Egyházbéli kapolnaknak, Oltároknak föl epétéssével, azokhoz kivántatot Misse mondo ezközöknek, es ruháknak elkeszítésével...*”¹¹⁹

A szarvkői uradalom megszerzésével Nádasdy Ferenc a birtokon fekvő Lorettó kegyhelyhez is hozzájutott 1650-ben. Ekkor egy súlyos betegségből való, Máriának tulajdonított csodás felépülés arra készítette, hogy a kegyhelyet továbbfejlessze. Ezért feleségével együtt a Máriát szolgáló szervita rend támogatását, valamint egy templom és egy kolostor építését határozta el, amelyek alapkövetelére 1651-ben, felszentelésükre 1659-ben került sor.¹²⁰ A közös alapításon túl az egyik – István apostoli királynak szentelt – oldalkápolna berendezése és dekorálása is Esterházy Anna Júliának köszönhető.¹²¹ A templomot 1683-ban a törökök feldúlták, 1690-ben a házaspár fia, Nádasdy Tamás újíttatta fel, bécsi mesterek állították helyre a megsérült stukkókat, 1769–1770-ben pedig az Esterházy-család kismartoni udvari festője készített egy új oltárképet. A téma azonban ekkor is megmaradt: Szent István király és Szent Imre herceg látható a főoltárképen, míg az egyik mellékoltáron Szent István feje fölé egy angyal tartja a pápai követ által hozott koronát, illetve a király felajánlja az országot Máriának.¹²² A templom felszerelését is részben Anna Júlia biztosította. Az 1667-ben Bécsben kiadott szervita rendtörténet szerint a grófnő ezüstsobrokat és egy olyan díszes miseruhát adományozott a szerzetesrendnek, amely Nyáry Krisztina, majd lányai, Anna Júlia és Mária által az esküvőn hordott menyasszonyi ruhából lett átalakítva.¹²³

Egy másik kápolna is megépült a Nádasdy-házaspár jóvoltából, mégpedig a magyar búcsújáró hagyományokkal is rendelkező alsó-ausztriai kegyhelyen, Mariazellben. Az alapító okiratot 1662. szeptember 8-án írta alá a lambrechtli bencés apát és a Nádasdy-házaspár, ebben vállalták a kápolna márványoltárral, márványpadlózattal és festményekkel való díszítését.¹²⁴ A szintén Szent István király tiszteletére emelt kápolna oltárképét a bécsi Tobias Pock festette meg 1667-ben, rajta István király a magyar korona Máriának történő felajánlásával

¹¹⁹ Sennyei I.: Keserves dichérete i. m. 18.

¹²⁰ Adolf Mohl: Der Gnadenort Loreto in Ungarn. Eisenstadt 1894. 31–37.; Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 57–58.

¹²¹ Mohl, A.: Der Gnadenort i. m. 42–43.

¹²² André Csatkai – Dagobert Frey: Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt ind der freien Städte Eisenstadt und Rust. (Österreichische Kunsttopographie Bd 24.) Wien 1932. 241.

¹²³ Mohl, A.: Der Gnadenort i. m. 43.

¹²⁴ Fazekas István: Máriazell és a magyar nemesség. In: Mariazell és Magyarország 650 év valási kapcsolatai. Szerk. Walter Brunner et alia, Graz–Esztergom 2003. 102–114. 104.

Mária oltalmába helyezi az országot. Galavics Géza szerint ez a téma első átütő ikonográfiai megformálása.¹²⁵ A házaspár közös alapítását a kápolna falára szegezett fekete márványtábla szövege — amely fölött a Nádasdy-Esterházy egyesített címer látható — is megerősíti.¹²⁶

Kronológiai sorrendben a következő nagy, az 1660-as évtizedre kiterjedő vállalkozás a lékai birtokhoz kötődött. Itt az ágostonosok számára határozták el egy templom és egy kolostor, valamint családi temetőhely építését.¹²⁷ Az 1656–1669 között folyó munkálatok befejeződését a grófnő már nem érte meg, de a templomcsarnok alatt húzódó kriptá neki és családtagjai egy részének végső nyughelyül szolgált.¹²⁸ Bár a kolostor alapítólevele még nem került elő, a templom ornamentikájában többször feltűnő Nádasdy-Esterházy címer a korábbiakhoz hasonló közös alapítást támasztják alá.

A grófnőnek a katolikus egyháznak tett más adományairól is maradt néhány feljegyzés. 1647 októberében Mária Magdolna lánya születésekor halálából egy násfát vitt Mariazellbe.¹²⁹ 1650-ben Sopronban a Mária-kongregációt 70 rófnyi — egyenruhákhoz szánt — anyaggal támogatta.¹³⁰ A pozsonyi Szent Márton székesegyház Fájdalmas Mária oltára számára egy Szent Anna és Szent Julianna szobrot ajándékozott.¹³¹ Az ezüstsobrokat — amelyek ma már nincsenek meg — egyébként éppen ő vásárolta 1668-ban Bécsben.¹³²

A temetésen Sennyei püspök Anna Júlia védőszentjeiről is beszélt, hogy „*kivált-képpen valo szoszolo Patronaira, Szent Annara, es Szent Borbalya Szűzre*”¹³³ bízta magát. Szent Annát, Mária édesanyját nem csupán a neve miatt tekinthette patrónájának a grófnő, hanem azért is, mert a nők közbenjárójának számított a meddség ellen, a szülés könnyebbségéért és a gyermekek életben maradásáért. Szent Borbála szintén a segítőszentek csoportjába tartozott, a hirtelen bekövetkező halál elleni oltalmazó szerepe tehette fontossá Anna Júlia szemében. Portréikat a család pottendorfi kastélyában is kifüggesztették.¹³⁴ Mindezek mellett az egyes szerzetesrendek tagjai is fordultak a grófnőhöz se-

¹²⁵ Galavics G.: Magyar főurak és a mariazelli bazilika i. m. 101.

¹²⁶ A tábla felirata Mariazellben: Honori Sancti Stephani Primi Regis Hungarorum Erexit Excellentissimus Dominus Comes Franciscus de Nadas... et Illustrissima Do(mi)na Comitissa Anna Juliana Esterhasij, Coniunx Ejusdem MDCLXII Die VIII Sept.

¹²⁷ Gróf Nádasdy Ferencz meghívója a Lékán építendő családi sírbolt és templom alapkövetétele. Közli Kárfy Ödön. Történelmi Tár 33. (1910) 608.; Ugyr Bálint: Egy 17. századi főúri temetőhely. Nádasdy Ferenc országbíró és a lékai ágoston-rendi templom Nádasdy-kriptájának kialakítása. Művészettörténeti Értesítő 63. (2014) 307–324.

¹²⁸ Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. 127.

¹²⁹ Toma K.: Gróf Nádasdy Ferenc i. m. 26.

¹³⁰ Kádár Zsófia: Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). Századok 148. (2014: 5. sz.) 1229–1272. 1263. Köszönöm a szerzőnek, hogy a tanulmány megjelenése előtt betekinhettem a kéziratába.

¹³¹ Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. Bp. 1959. II. kötet. 218.; Idézi Rózsa Gy.: Magyar történetábrázolás i. m. 128–129.

¹³² Caspar Hermanssecker császári udvari ékszerész német nyelvű számlái 1668–1670 közötti időből a házaspár bécsi vásárlásairól: MNL OL E 185 56. d. [folioszámozás nélkül]

¹³³ Sennyei I.: Keserves dichérete i. m. 18.

¹³⁴ Alfred Sitté: Aus den Inventarien des Schloßes zu Pottendorf. Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien 40. (1906–1907) 47–81., 117–137. 120.

gítségért. Tattay István jezsuita 1664-ben tudakozódott nála a férje által kiadásra előkészített *Mausoleum* rézdúcairól, s egyben könyveket is kért tőle, Anna Júlia csak ez utóbbi ügyben tudott támogatást ígérni neki.¹³⁵

A grófnőt — férjével együttesen — számos szerzetesrend világi testvérületébe vették fel, így például 1645-ben az ágostonosok, 1650-ben a konventuális minoriták, 1653-ban a hitszónokok, 1654-ben a bencések, 1660-ban a ciszterci-ek, 1661-ben a kapucinusok közé.¹³⁶ Ez egyben az említett rendek anyagi és erkölcsi támogatását is jelentette, amely Nádasdy Ferenc végrendeletében is kifejezésre jutott.¹³⁷

„*Kempis Thamas Istenes könyveczkeiének mindennapi olvassásával...
kerested az igaz tökéletességnek utyát*:
Anna Júlia olvasmányai

Nádasdy Ferenc egy nagyszerű könyvtárat hozott létre az évtizedek folyamán. A pottendorfi kastélyban külön teremben őrizték a több ezer kötetet.¹³⁸ Azonban nemcsak a bibliotékában, hanem a többi szobában is összeírtak könyveket, így Anna Júlia lakosztályában is:

1. Magyar Officium
2. Boldogh Aszony Koronaia
3. Thomas à Kempis
4. Skoffiumal varrot Tablaju Officium
5. Boldogh Aszony Soltáros Kőnyve
6. Drexerius eőreőké valo Boldogsagrul
7. Jesust Sziuek Szereteő
8. Pazmany eőregh Imadságos Kőnyve¹³⁹

A hét azonosítható tételből álló rövid listának három fontos jellemzője is kitűnik: az olvasmányok magyar nyelvűek, vallásos-erkölcsi jellegűek, főként mariánus tartalommal, és fordítójuk vagy írójuk kötődik az Esterházyakhoz. Az inventárium első darabja a *Magyar officium*,¹⁴⁰ amit a pozsonyi jezsuita könyvnyomtató éppen Anna Júliának, az akkor 13 éves lánynak ajánlott ezek-

¹³⁵ Esterházy Anna Júlia Tattay Istvánnak, Bécs, 1664. augusztus 13. – MNL OL E 152, Acta Jesuitica, Conventus Poseniensis, 48. doboz, f. 17–18., közölve *Viskolcz N.: A mecenatúra színterei* i. m. 303.

¹³⁶ *Galla Ferenc*: Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században. Sajtó alá rend. Fazekas István. Bp.-Róma. 2015. 116–122.

¹³⁷ *Schönherr Gy.*: Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete i. m. 184–187., 369. A gróf itt hosszú oldalakon keresztül emlékezik meg a szerzetesrendekről.

¹³⁸ Minderről részletesen *Viskolcz N.: A mecenatúra színterei* i. m.

¹³⁹ A könyvlistát vö. A pottendorfi kastély inventáriuma, 1669. – MNL OL E 185 59. d. f. 212. A könyvek azonosítása: *Viskolcz N.: A mecenatúra színterei* i. m. 342–344.

¹⁴⁰ [Draskovich János] Officium B. M. Virg. Az-az aszszonyunk Szüz Marianak három külömb időre-valo szolosmaja, Pozsony, (Coll. S. J.), 1643, in 8° – RMNy 2016, további kiadása: Pozsony 1650 – RMNy 2336

kel a szavakkal: „*valamenyíszer kezébe vészi, jusson eszébe Ngodnak Nyári Kristina-nak engedelmes alázatossága, chendesz erkölche, buzgo áítatossága, és tekéllertes élete; és ezeknek követésében a maga kötelessége. Mert a jó Magzatoknak leg-nagyobb dichőségek, midőn az ő Szüléjek áítatos és Istenes életét követik*”.¹⁴¹ A hóraskönyvek tartalmi és formai hagyományait követő könyvecske imádságait, könyörgéseit és himnuszait a főrendű Draskovich János fordította magyarra. Zavari György nyomdász biztos kézzel választotta ki azt a családot, amelynek anyagi támogatására feltétlenül számíthatott a kiadásnál: Anna Júlia — anyja 1641-ben bekövetkezett halála után — immár a legidősebb nő volt a családban, aki az ilyen típusú kegyes irodalomnak a célközönsége lehetett.¹⁴² Mindezek után azt gondolhatnánk, hogy az elkövetkező évtizedekben számos mű címzettjévé vált Anna Júlia, annál is inkább, mert maga Nádasdy is nagy figyelmet fordított a könyvkiadásra, azonban több művet nem ajánlottak a grófnőnek.¹⁴³

A könyvlista egy másik tétele ugyancsak fordítás: Szűz Mária zsolozsmás könyve Szent Bonaventurától (5. tétel),¹⁴⁴ a latin szöveg átültetője, Kéri Sámuel ferences szerzetes a Batthyány-családdal állt szoros kapcsolatban. A jezsuita Jeremias Drexelnak az örökkévalóságról szóló elmélkedéseit (6. tétel) az a Szentgyörgyi Gergely fordította le, aki Anna Júlia apjának, Esterházy Miklós nádornak volt a titkára Kismartonban.¹⁴⁵ A Kempis-kötet (3. tétel), bár a jegyzék nem tünteti fel a nyelvét, feltehetően a Pázmány Péter által magyarított kiadás egyike lehetett.¹⁴⁶ Anna Júliának Kempishez fűződő különleges viszonyát Sennyei István is fontosnak tartotta megemlíteni: „*Boldogh bölchésségeddel, mely által külömb külömbféle lelki tanitassoknak, Istenes Praedicationoknak hallásával, lelki könyveknek, s-legh kiváltképpen Kempis Thamas Istenes könyveczkeiének mindennapi olvassával, Szerzetes Emberekkel valo beszédiddel, túllók valo tudakozasiddal nyomosz-tad, kerested, az igaz tökéletességnek utyát*”.¹⁴⁷ Az *Imitatio Christi* egyébként legalább hat különféle kiadásban és nyelven volt meg a pottendorfi könyvtárban: a latin, magyar, francia, spanyol változatok megléte azt bizonyítja, hogy nagy érdeklődés övezte a művet a családban. Nádasdy ráadásul 1649-ben kiadatta latinul Bécsben.¹⁴⁸

¹⁴¹ A pozsonyi könyvnyomtató Esterházy Anna Júliának, Pozsony, 1643. február 16. In: *Officium B. M. Virg. i. m.*

¹⁴² Az Esterházyaknak, Nádasdyaknak ajánlott könyvekről *Pesti Brigitta: Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében.* Budapest–Eger. 2013, 173–176.

¹⁴³ *Viskolcz N.: A mecénatúra szinterei i. m.* 683–690.

¹⁴⁴ *Szent Bonaventura*, Kéri Sámuel transl., A Boldogságos Szűz Zsoltár-Könyve. Bécs, Riccius Máté, 1660, in 8° – RMNy 2892

¹⁴⁵ *Jeremias Drexel*, Szentgyörgyi Gergely transl., *Elmelkedések az örökke-valóságrol.* Pozsony, (Coll. S. J.), 1643, in 12° – RMNy 2023

¹⁴⁶ *Thomas a Kempis*; Pázmány Péter transl., *Kempis Tamásnak Christus követeserul négy könyvei.* Bécs, Matthaesus Formica 1624, in 12° – RMNy 1297, további kiadások: Bécs 1638 (RMNy 1713), Pozsony 1648 (RMNy 2238)

¹⁴⁷ *Sennyei I.;* Keserves dichérete i. m. 13.

¹⁴⁸ *Thomae a Kempis: De Imitatione Christi, Libri Quatuor, Ex postrema Recognitione R. P. Heriberti Ros-weydi.* Wien, Cosmerovius, 1649, in 4°

Nem hiányzott a könyvek közül a szenvedélyes hitvitázó, Hajnal Mátyás kötete sem (7. tétel), akinek a fametszetes emblémákat kísérő elmélkedései és versei kétszer is megjelentek.¹⁴⁹ Az első, 1629-es bécsi kiadást két Nyáry Krisztinának szóló ajánlás is kíséri, az egyik Ferenczffy Lőrinc kiadó tollából, a másik a szerzőtől, Hajnal Mátyástól, aki egyébként az Esterházy család udvari papja volt. A jegyzéken szerepel egy *Boldogh Aszony koronaia* című mű is (2. tétel), amit Kopcsányi Márton köteteként lehet azonosítani. Kopcsányi a nádor birtokán fekvő kismartoni ferences kolostor szerzeteseként Esterházy Miklósnak és Nyáry Krisztinának ajánlotta imádságokat, elmélkedéseket és prédikációkat tartalmazó művét,¹⁵⁰ Anna Júlia biztosan ragaszkodott a szüleit megszólító könyvecskéhez. Kopcsányi egy másik művét, a *Keresztyén imádságos könyvecskét*¹⁵¹ Nádasdy Ferenc pottendorfi nyomdájában kétszer is kiadták (1668-ban és 1669-ben) ami arra mutat, hogy a ferences írásait még mindig szívesen forgatták. Végül a grófnő mindennapi olvasmányok közé tartozott Pázmány Péter „öreg” — kiadás szempontjából nem beazonosítható — imádságoskönyve is (8. tétel).¹⁵²

„semmit nem felek a Haláltul, mert lölkem ösmeretit sem erzem terhelve lenni”:
Anna Júlia halála és temetése

Esterházy Anna Júlia 1669. január 22-én halt meg, 39 éves korában terhesen. Sennyei úgy tudta, hogy azt megelőzően is sokat betegeskedett, és érezte halálának közeledtét. A püspök a grófnő nagy megbecsültségéről, az öt tisztelők sokaságáról — köztük a császári párról — beszélt, akik Nádasdy Ferencnek is kinyilvánították részvétüket: „külső maga viselésében megh fedhetetlen lévén, nem chak alatta valonak chudaia, nem chak mágához hasomloknak fényes tüköre volna, hanem külső Nemzetnek, nagy Fejedelmi Személyek, sőt kegyelmes Vrunk, s-Aszonyunkis eő Feölsségek tapasztalván okosságat, maga viselését, mind lelki, s-testi ayándékit nagy böchületben, nagy tisztességben tartották, á mint hogy halálan valo érzékenségeketis ki nyilatkoztattak eő Feölsségek Meltosságos Fériének irt levelekkel”.¹⁵³ A temetésre jó nyolc hónappal később, 1669. október 7-én Lékán, a frissen elkészült Szent Miklós templom kriptájában került sor, ott is „az Eörögh közepső Kapolna alat, mely esik az Eörögh Oltarnak

¹⁴⁹ *Hajnal Mátyás*: A Jesus szivet-szerető szívek áitatosságára szives kepekkel ki-ábráztatott es azokról-valo elmélkedésekkel és imádságokkal meg-magyaráztatott könyvetske. Bécs, Rickhes, 1629, in 8° – RMNy 1422, további kiadások: Pozsony, 1642 (RMNy 1952)

¹⁵⁰ [*Kopcsányi Márton*]: A' bodog Szüz Maria élete, magában foglalvan az ő hét innepinn három predikatiot, elmélkedésekkel, tanúságokkal, az ő hét örömet és hét epeségét, az ő tizenkét chillagu koronáját. Bécs, Formika, 1631, in 8° – RMNy 1489. A Nádasdy Ferenc könyvtáráról szóló könyvemben még nem tudtam azonosítani a művet (ld. *Viskolcz N.*: A mecenatúra szinterei i. m. 343.), itt most pótlom ezt a hiányosságot.

¹⁵¹ RMNy 3485, RMNy 3594.

¹⁵² *Pázmány Péter*: Keresztyeni imádságos keonyv, melybe szep aytatos keonoergesek, haladasok es tanusagoc foglaltatnac. Graz, Widmanstetter, 1606, in 8° – RMNy 945, további kiadások: Pozsony 1610 (RMNy 1003), Pozsony 1625 (RMNy 1345), Pozsony 1631 (RMNy 1513), Pozsony 1650 (RMNy 2340)

¹⁵³ *Sennyei I.*: Keserves dichérete, i. m. 13–14.

ad Cornu Evangelij; Azt penigh föl erigáltatni in honorem B. Virginis Dolorosae".¹⁵⁴ Nádasdyék az 1660-as évek elején döntöttek úgy, hogy a család 16. századi temetkezőhelyét — a lékai vár kápolnatornya alsó szintjének egy „szoros és alkalmatlan”¹⁵⁵ boltját — a kor szellemének megfelelő, reprezentatív nemzetségi sírboltra cserélik, mégpedig egy általuk alapított templomban és kolostorban,¹⁵⁶ ahol a betelepített szerzetesrend, ebben az esetben az ágostonosok, a család emlékezetét is fenntartják.¹⁵⁷

Anna Júlia halálának bekövetkezése és a temetés közti időtávolság arra enged következtetni, hogy a lékai építkezés alaposan elhúzódott. A köztes időben a lorettói templomban — ahová egyébként még az 1650-es években tervezték a családi temetkezőhelyet – állították fel a ravatalt.¹⁵⁸ Végrendeleteiben Nádasdy Ferenc kifejezetten ragaszkodott ahhoz, hogy temetése minél egyszerűbb legyen, „*pompa nélkül... minden öltözet Lovak, Czimerek nélkül Társzekérben Eyeli időn, Nappal az utban veszteg lévén, vigyenek*”, a castrum doloris felállítását pedig egyenesen megtiltotta.¹⁵⁹ Felesége gyászszertartása megszervezésekor is biztosan ragaszkodott ezen elvekhez. A magyar nyelvű prédikációt Sennyei István veszprémi püspök, a németet August Hoffmann bécsi ágostonos szerzetes tartotta Lékán. Nádasdy Ferenc mindkét beszédet kiadatta Bécsben Johann Baptiste Hacque nyomdájában, az 1669. december 27-i szerződés szerint 1000–1000 példányban rendelte meg őket.¹⁶⁰ Mára azonban csak Sennyei művéből maradt fenn példány, Hoffmann prédikációjának egyedül a címe ismert.¹⁶¹ Az előbbihez egy díszes barokk címlap is társult, amelyen a rövid címet körülvevő allegorikus női alakok Anna Júlia erényeit testesítik meg. A bécsi sarutlan

¹⁵⁴ Nádasdy Ferenc második végrendelete, Pottendorf, 1669. április 20. MNL OL E 185 45. d. f. 231–233.

¹⁵⁵ Gróf Nádasdy Ferencz meghívója i. m. 608.

¹⁵⁶ Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete i. m. 184.

¹⁵⁷ A 17. századi arisztokrácia temetkezéséről *Mark Hengerer*: Zur symbolischen Dimension eines sozialen Phänomens: Adelsgräber in der Residenz (Wien im 17. Jahrhundert). In: Wien im Dreißigjährigen Krieg. Hrsg. von Andreas Weigl. Wien 2001. 250–352.

¹⁵⁸ 1669-es második végrendeletében írta ezt Nádasdy: „*Ha az Lékaj Szentegyház minden szükségivel el nem készülne is (hanem ha igen hirtelen, s rövid idő alatt rendelte volna Isten haláloamat, hogy éppen lehetetlenség volna benne, mert in ille casu deponalni köllene, az szerint, az mint föllyeb rendeltem, engem is Szerelmes Atyámfia mellé Laurétumban) bár csak úgy legyen, hogy az sír legyen készen; megis igényessen Lekára vigyenek, s mindenek előtt az Testamentáriusok az Szentegyházat végeztessek el minden cifrázás nélkül, csak tiszta vakolással.*” Nádasdy Ferenc második végrendelete, Pottendorf, 1669. április 20. MNL OL E 185 45. d. f. 231–233.

¹⁵⁹ Nádasdy Ferenc második végrendelete, Pottendorf, 1669. április 20. MNL OL E 185 45. d. f. 231–233.

¹⁶⁰ ÖSTA AVA FHKA, Niederösterreichische Kammer, r. Nr. 402. f. 195–196.

¹⁶¹ Anton Mayer még látott egy példányt a 19. század végén a bécsi Hofbibliothekben, ez azóta eltűnt. *Anton Mayer: Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*. Wien 1887. 288. A kiadvány leírása: *August Hoffmann: Die Tugendreiche Matron, Daß ist, Schuldigste und wolverdiente Lob- und Ehren Rede über das löbliche Leben, Ruhmlich-Tugendten und Seeligen Todt weilandt der Frawen Annae Julianae Gräfin von Nadaßd, gebornen Gräfin Esterhaßin, welche einer Hochadelichen, wie volkreichen Auditorio in der Kirchen S. Nicolai Episcopi und Nicolai de Tolentino, im Gräfflichen Marckt Luckehauß in Ungarn bey gewöhnlicher Leich Besingnuß gehalten worden den 7. Octobris 1669. Gedruckt zu Wienn in Österreich bey Johann Baptist Hacque Academ. Buchdrucker im Jahr 1669, in 40*

ágostonosokkal ápolta jó családi kapcsolatot az is mutatja, hogy Nádasdy kérésére 1200 misét mondtak Esterházy Anna Júlia emlékére.¹⁶²

Anna Júliát és két évvel később kivégzett férjét közös koporsóba temették. A ma is Lékán (Lockenhaus, Ausztria) látható, művészien megformált vörösmárvány szarkofág megrendeléséről és elkészítéséről nincsenek adatok.¹⁶³ Mikó Árpád szerint míg a 17. század második felének síremlékművészetét a korábbiakhoz képest szegényesebb, egyszerűbb és kevesebb alkotás jellemzi, addig a lékai családi kriptában máig meglévő szobordíszes, nagyszabású barokk sírépítmény kiemelkedően minőségi faragvány.¹⁶⁴ A sarkain fehér márvány imádkozó angyalokkal, a fedőlapján két puttóval és a keresztre feszített Jézus-ábrázolással díszített szarkofág négy oldalán négy latin nyelvű, aranyozott felirat található, egy Ferencre, egy Anna Júliára, kettő pedig házastársi közösségükre vonatkozik. A grófnőt a következőképpen örökítették meg: „*Excellentissimae Comitissae Annae Julianae Eszterhazy Palatini Filiae triumque Palatinidum Socruis Excellentissimi Comitissae Francisci de Nadasd Iudicis Curiae etc. XXV Annis Rara Tori sociae Sex filiorum et Octo filiarum Matri quinque Nepotum aviae Natae XXVIII. Febru. MDCXXX Piae et Lectissimae Coniugi maestus maritus Posuit Obit XXII Jan. MMMDCLXIX.*” A latin szöveg így négy generációt vont be a családi emlékeztetőpolitikába: Esterházy Miklóst, Anna Júliát és férjét, a 14 gyermeket és az 5 unokát. Az apa, a férj és a vőközségi tisztségeinek feltüntetése pedig a család magas társadalmi státuszát volt hivatva jelezni.

A házasságába vitt saját vagyonáról a grófnő nem rendelkezett külön. Férje úgy fogalmazott az 1663-as végrendeletében, hogy az „*egyenlő akaratjokból csinált testamentum*”, amit Anna Júlia aláírásával és pecsétjével is megerősített.¹⁶⁵ Felesége halála után 1669-ben Nádasdy Ferenc teljes vagyonfelmérést végeztetett a kastélyaiban és a birtokain, és újra végrendelezett azzal a céllal, hogy a korábban már kinyilvánított hitbizományi szándéknak elkészüljön a leltári dokumentációja és ezzel megakadályozza a vagyon elaprózódását.¹⁶⁶ Együttal bizonyos átrendezésekre is sor került a rezidenciákon: a pottendorfi kastélyból számos — Esterházy Anna Júliához kötődő — tárgyat szállítottak át a sárvari kincstárba, többek között komplett ékszersorozatait, öltözékeit.¹⁶⁷ A pot-

¹⁶² Nádasdy Ferenc hitelezőinek jegyzékén 600 forint átvételét ismerik el az ágostonosok a misemondásért. ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 315/B f.29–38v

¹⁶³ Nem értek egyet Ugry Bálint feltételezésével, mi szerint a síremlék már kész volt Anna Júlia halálakor, ezt semmilyen forrás nem támasztja alá. Vö. Ugry B.: Egy 17. századi főúri temetkezőhely i. m. 309.

¹⁶⁴ Mikó Árpád: Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690) In: Idővel paloták i. m. 625–660. 649.; Ugry B.: Egy 17. századi főúri temetkezőhely i. m. 311–312.

¹⁶⁵ Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete i. m. 587.

¹⁶⁶ Buzási E.: Nádasdy országbíró i. m. 899.

¹⁶⁷ „*Szegény Aszonj megh maradot Ezüst Műve: az Szerintt, minden dragab keöves es Giöngiös, aranjas es ezüstös fenjes Eöltözök: Szebnél Szebb a'hoz tartozando Nasfakal, Giürükel, Aranj Lanczokkal, Perczekel, s- azokhoz hasonlo teöb Külömbkülömbfele Clenodiumokal, Ruhazatokal, (melljek az eleöt jtt tartattak:) Sárvari Varban vitettek: a' mint azon Sárvari Tarhaz Inventariumab[an] rendel talaltatnak, cum omni Specificatijone[m].*” A pottendorfi kastély inventáriuma, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 212.

tendorfi Kunstkammer egyik ébenfa szekrényének fiókjában azonban továbbra is őrizték a grófnő haját („*Egy Papirosban bekeőtöt Szegény Asszony haja*”),¹⁶⁸ a ruhák között pedig azt a hosszú vászoninget, amiben temették; és azt a vastag abroszt, amit a „*szegény asszony halálakor szükségére szaggattak*”.¹⁶⁹

„*Emberi abrázat vala kiformalva*”: Esterházy Anna Júlia portréi

A grófnőt életében több alkalommal is megfestették. Már egy 1639-ben keletkezett fraknói várleltár felsorolja Esterházy László és az ő portréját.¹⁷⁰ Ma is Fraknón található az a mellkép, amely a fiatal, üde Anna Júliát ábrázolja egy ablakmélyedésben, ez az ismeretlen művésztől származó kép felirata alapján 1646-ban, a grófnő 16 éves korában készült.¹⁷¹ E mellképnek van egy kevésbé kvalitásos, háromnegyed alakos változata, Anna Júlia ugyanabban a ruhában és ugyanazzal a tartással áll egy asztal mellett, vörös drapériás háttérben.¹⁷² Ezekon kívül még egy magas színvonalú, egészalakos portrét őriznek Anna Júliáról ebből az időszakból: Buzási Enikő ennek festőjét az 1623–1650-es évek között Bécsben működő Cornelius Sustermannban határozta meg, s a balra irányuló kompozíció miatt egy párkép létét is feltételezte.¹⁷³ Ez utóbbi az ifjú férj, Nádasdy Ferenc lehetett, és a megrendelőben is röviddel a házasság után ő sejtethető. A kép bal sarkában olvasható felirat ugyanis Nádasdy Ferenc drága házastársaként nevezi meg Anna Júliát egy 1645-ös évszám kíséretében.¹⁷⁴ A bal kezében legyezőt tartó, a jobb kezét az asztalon fekvő vörös bársonykötésű könyvön és egy hosszan lecsüngő, keresztmedálban végződő láncon nyugtató

¹⁶⁸ A pottendorfi Kunstkammer inventáriuma, 1669. MNL OL E 185 59. d. f .224.

¹⁶⁹ A pottendorfi vár inventáriuma, 1669 – egy 19. századi másolat az Esterházyak kismartoni könyvtárában, Eredetije az inventárium ismeretlen másolója szerint a „bécsi cs. és kir. közös pénzügyminisztérium Levéltárában, a Nádasdy-féle iratok I. csomójában 38. szám alatt” volt. Az adatot Zvara Edinának köszönöm.

¹⁷⁰ *Buzási Enikő*: Portrék, festők, mecénások. A portré 16–17. századi történetéhez a Magyar Királyság régióiban. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Tanulmánykötet. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Bp. 2008. 25–53. 38. A frankói várleltár: MNL OL P 108 8. fasc. C Nr. 29. Ma eltűntnek számít a gyermekkori portré.

¹⁷¹ A kép az Esterházy Privatstiftung tulajdona, köszönöm a Privatstiftung munkatársának, Margit Koppnak a segítségét, hogy a reprodukciót rendelkezésemre bocsátották. A kép ismertetése: *Stefan Körner*: Führer durch die Esterházy-Ahngalerie. Eisenstadt 2006. 54. A megfestés idejét Stefan Körner nem határozta be, a felirat egy 1646-os évszámot tartalmaz: *Aetatis Suae 16 A(nn)o 1646*.

¹⁷² A restaurálás előtt álló kép az Esterházy Privatstiftung tulajdona, köszönöm munkatársának, Margit Koppnak a segítségét, hogy a reprodukciót rendelkezésemre bocsátották.

¹⁷³ Esterházy Anna Júlia portréja az Esterházy Privatstiftung tulajdona, köszönöm a Privatstiftung munkatársának, Margit Koppnak a segítségét, hogy a reprodukciót rendelkezésemre bocsátották. A portréről *Buzási Enikő*: Csáky VIII. Istvánné Forgách Éva. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária, Bp. 2008. 274–275., Buzási Enikő egyben cáfolta Stefan Körner feltételezését, hogy a festő Justus Sustermann lett volna.

¹⁷⁴ A latin felirat: *Il(lustrissi)ma D(om)in(a) Comi(ti)ssa Anna Iulia Esterhas de Galanta Perp(etua) de Frakno Il(lustrissi)mi Co(mi)tis Francisci de Nadasd Charissima Consorts 1645*. A kép reprodukciója: Burg Forchtenstein. Tresor der Fürsten Esterházy. Hrsg. von Stefan Körner. Eisenstadt 2009. 92.

grófnő pompás, narancssárga és sárga színekből álló, hímzett, fehér csipkegal-léros nyugat-európai szabású ruhát visel. A kompozíciót egy a könyv mögött álló feszület és egy aranyozott ezüstvázában lévő virágcsokor egészíti ki a szoknya csücskénél üldögélő apró kutyával.

A körülbelül tíz évvel későbbi Esterházy Anna Júlia portrén már a magyar viselet tűnik szembe. Buzási Enikő szerint nem divatbeli változás húzódik e mögött okként, hiszen a nyugati ruhák ott sorakoztak továbbra is a gardrób-ban, hanem a megrendelők akarták így láttatni magukat.¹⁷⁵ A kép festője a Nádasdy Ferenc által 1655–1656 körül felfogadott Benjamin Block volt, aki a házaspár kettős portróját holland mintára készítette el.¹⁷⁶ A képen szobabelső-ben kőkockás padlón álló Anna Júlia jobb válla mellett egy tájra lehet kilátni, de a festő a figyelmet a gazdagon ékszerezett, gyönyörű ruhájú, a teret szinte teljesen kitöltő női alakra irányítja, ahogy Buzási Enikő megfogalmazta: „*a szoknya csaknem kiterítve mutatja meg teljes pompáját, a kanyargó indás vi-rágornamentika rajzát sehol nem töri meg az anyag természetes esése, a redők hullámozása*”.¹⁷⁷ Máiig nem tisztázott, hogy hol voltak a Block-képek kiállítva. Megfestésük idején a család Seibersdorfban élt. A pottendorfi kastély későbbi inventáriumaiban nincsenek feltüntetve, esetleg valamelyik másik rezidenciá-ra vihették őket. A házaspárról még egy párkép ismert. A valószínűleg helyi festőtől eredő festményeken a fáradtabb színek a korban megszokott magyar port-révilágot tükrözik vissza. A képek latin nyelvű feliratuk szerint 1662-ben ké-szültek,¹⁷⁸ ennek azonban ellentmond Nádasdy címei között a locumtenensi (helytartói) felsorolása, hiszen kinevezésére csak 1667-ben került sor. 2011-ben váratlanul egy újabb Anna Júlia festmény bukkant fel. A pápai Esterházy-kas-tély ősgalériájának egy 19. századi Dersffy Orsolyát ábrázoló festménye alatt a restaurátor Anna Júlia alakját tárta fel a 17. századból, a felirat szerint 1667-ből,¹⁷⁹ de a kép maga feltehetőleg későbbi, 17. század végi.

A most felsorolt hat portrén túl — amelyek közül Sustermann és Block megbízását a megrendelői igények csúcsának nevezte Buzási Enikő —¹⁸⁰ két metszeten is ábrázolták Anna Júliát: az elsőt férjével együtt, mint a lorettói szervita kegytemplom és kolostor alapítóit és építtetőit. Itt az előtérben a há-zaspár, kettőjük között pedig az elkészült épületegyüttes látható. Az augsburgi Bartholomaeus Kilian színvonalas alkotását — Michael Waldmann előképe alapján — az 1667-ben Bécsben megjelent szervita rendtörténetben közölték.¹⁸¹

¹⁷⁵ Buzási E.: Portrék, festők, mecénások i. m. 45.

¹⁷⁶ Rózsa Gy.: Magyar történetábrázolás i. m. 129–130. A kép ma a Magyar Nemzeti Múzeum-ban található (MTKCS lt. 2320).

¹⁷⁷ Buzási Enikő: Benjamin von Block (Lübeck 1631 – Regensburg 1690), Esterházy Anna Jú-lia, Nádasdy III. Ferenc felesége. In: Egervári Nádasdy-Széchenyi-várkastély reneszánsz látogató-központ. Egervár 2013. 85.

¹⁷⁸ Rózsa Gy.: Magyar történetábrázolás i. m. 130. (Magyar Nemzeti Múzeum, MTKCS 53.15). A kép feliratait közölte Rózsa Gy.: Magyar történetábrázolás i. m. 172.

¹⁷⁹ <http://veol.hu/cimlapon/retusalt-csaladi-tortenelem-tovabb-bovult-a-grofi-csalad-1307634> [letöltés: 2014. 08. 25.] Köszönöm Buzási Enikő magyarázatait a képekhez.

¹⁸⁰ Buzási E.: Portrék, festők, mecénások i. m. 27.

¹⁸¹ Romer A. M.: Servitus Mariana i. m. 358–359. oldal között. Ld. még Rózsa Gy.: Magyar tör-ténetábrázolás i. m. 131–132.

A másik metszet az Esterházy családtörténetet feldolgozó *Trophaeum* című műben megjelent kissé sematikus ábrázolás.¹⁸²

Pottendorffban egyébként a családi portréknak nem jutott szerepük a reprezentációban, a 12 családi képből 8 Esterházy Anna Júlia szobájának nyilvánosságtól elzárt intim terében kapott helyet. Nádasdy kivégzése után a családtagokat ábrázoló képeket Esterházy Pál szerezte meg.¹⁸³ Az Esterházyak későbbi inventáriumai több Nádasdy családi portrét is felsorolnak a kastélyaikban, például Kismartonban, Lékán és Keresztúron.¹⁸⁴

„Legyen ez a tiz dragha gyöngy szem a te Méltóságos koronadban”: Esterházy Anna Júlia aranyművei és ruhái,
egyéb tárgyai

A grófnő halála után készült magyar és latin nyelvű leltársorozatban több alkalommal lehet olyan címekkel találkozni, mint például a „szegény asszony” után maradt arany- és ezüstművek vagy éppenséggel ruhák,¹⁸⁵ amelyeket — ahogy fentebb láttuk — a szobájában tárolt. A pottendorfi aranyműveket tekintve a magyar nyelvű forrás 12 tételben sorol fel ékszereket és ékszer garnitúrákat (például „*Egy vörös Aranyas tokban rubintal gyemantal valo öltözet, ugy-mint: Egy láncs, egy parta, egy nakra valo, egy melyre valo, egy hayban valo tű, egy Par fülben valo, egy par arany perecs, egy Süvegben valo toltok, egy gyűrű*”),¹⁸⁶ ezeken kívül öveket, legyezőt, zsinórokat, iskatulyákban lévő válogatott drágaköveket nevezett meg. Ezek az éppen használatban lévő, a mindennapi vagy ünnepi viselethez tartozó darabokat jelenthették. Az értékes ékszerek nem sokkal később már a sárvári kincstárban tűntek fel. Ott az első, ún. „kincses” almáriumban három polcon helyezték el az összesen hat csodálatos, míves ékszer garnitúrát, továbbá gombokat, gombházakat s kötéseket, illetve egy további klárisos öltözetet a hetedik almáriumban.¹⁸⁷ Összevetve ezeket Anna Júlia 25 évvel korábbi hozományjegyzékével¹⁸⁸ megállapítható, hogy teljesen

¹⁸² *Trophaeum Nobilissimae Ac Antiquissimae Domus Estorasiannae In Tres Divisum Partes*, Viennae Austriae, 1700, [393.]

¹⁸³ Buzási E.: Nádasdy országbíró i. m. 920., 924.

¹⁸⁴ Stefan Körner – Margit Kopp: Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy. Gemälde und Bildprogramme. In: „Ez a világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Bp. 2010. 215–249. 231–232.

¹⁸⁵ A források részben kiadottak, Az mi Pottendorffon Szegény Asszony megh maradot Arany miw talalkozot annak föl jedzese. In: A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai XX. Urbaria et conscriptiones 8. füzet (Arnótfalva – Zsukó), Bp. 1990. 112–113., illetve kiadatlanok: *Consignatio Clenodiorum et aliarum praetiosarum rerum C(omi)t(iss)ae Annae Juliae Esterházy traditarum*, továbbá *Consignatio rerum aurearum et argentearum Comi(t)issae Annae Juliae Esterházy assignatorum*, továbbá *Specificatio nonnullarum vestium et mundorum muliebrium Com(itissae) Juliannae Esterházy in frustris 3 consisten*. MNL OL P 108 Repositorium 7. Fasc. C. Nr. 27. 28. 29. 30.

¹⁸⁶ Urbaria et conscriptiones 8. füzet i. m. 112.

¹⁸⁷ A sárvári vár inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 279–282. és f. 287.

¹⁸⁸ Gróf Eszterházy Anna Julianna menyasszonyi hozománya 1644-ben i. m. a hozományjegyzékben funkció szerint különítették el az egyes aranyműveket következőképpen: láncok, perecek, násfák, nyakravalók, övek, párták, gyűrűk és drágakövek.

átalakult a kor ízlésvilága, a különálló darabok helyét ötvösök által „személyre szabottan” megtervezett és egymással színben, anyagban, méretben harmonizáló készletek vették át. Anna Júlia házasságba magával hozott és részben divatja múlt ékszereit vagy felhasználták újak készítéséhez vagy félretették fiókjukba.¹⁸⁹

Anna Júlia egy 1666 év eleji levele öccséhez, Pálhoz és a fennmaradt számlák azt bizonyítják, hogy a különösen nagy értékű megrendelések az 1660-as évek második felében történtek. A levélből az is kiderül, hogy közös ügyeik vannak öccsével ékszer megrendelésekben. Azt írja a grófnő, hogy számot vetett az ötvössel, megegyeztek az aranyba vésett „mustráról” – tehát az ötvös által bemutatott minta alapján rendelték meg a modelleket:¹⁹⁰ „*mindeneket rendezen leiratam mind micoda vagion Keyvelmednek megh micoda hia vagon asz egies öltesöknek*”.¹⁹¹ Az aranyműveket ekkor már Bécsben csináltatta Anna Júlia: egy 1668-as német nyelvű számlát Kiss Erika elemzett, és megállapította, hogy Nádasdyék a rubintos-gyémántos ékszerkészletért (drágaköves függők, drágaköves nyakékek, fülbevaló, karkötő pár, hajékszer, gyűrű, óra) 760 forintot fizettek úgy, hogy az aranyat és a drágaköveket ők biztosították. A bécsi ötvös, Matthias Pränzl, a korszak legdivatosabb stílusában készítette el a fazettált (formára csiszolt) drágaköves kollekciót. Kiss Erika azt a jelenséget, hogy Anna Júlia hat sok darabos és változatos sorozattal rendelkezett, egyedülállóan tartja a kor magyar arisztokrata viseletkultúrájában.¹⁹²

Ugyancsak a sárvári kincstárban helyezték el a házaspár jegygyűrűit, igaz nem egymás mellé. Anna Júliáról ezt jegyezte meg Nádasdy az inventáriumban a gyémántos öltözéknél: „*az Szegéni Aszoni jegi Giurője uolt, melliet En attam volt nekj, vagjon benne egi igen eőregh Tabla giemant*”.¹⁹³ A saját jegygyűrűje a rubintos-gyémántos öltözéknél szerepelt: „*Kett Giüreő, edgyikében egi igen eőregh termes Rubint, es 15. arobb Rubint. Az masikab[a]n Egi Rubint, es egi hegies giemant, melliet Szegénj Aszinj Jegi Giurőül adot*”.¹⁹⁴ Az ilyen típusú családi emlékeket is kivétel nélkül Bécsbe vitték a vagyon elkobzásakor. Ugyancsak Sárváron a hetedik ébenfa — elefántcsonttal, ezüsttel és jaspissal rakott — Schreibtschben további, főleg gyémántos függők, nyakravalók, függők között Anna Júlia kedvenc hétköznapi viseletű karperecét emeli ki Nádasdy: „*Egy par Jauz keőreőm aranyban foglalt Percz. Nota. Ezen aranj művet*

¹⁸⁹ Sárváron a 7. almárium legalsó fiókjában egy tokban 17, többségükben öregnek nevezett gyűrű volt, A sárvári vár inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 287.

¹⁹⁰ Ilyen ékszergarnitúráknak maradtak meg a lavírozott tollrajzai az Esterházy-levéltárban, ld. Barocker Schmuck der Fürsten Esterházy. Ausstellungskatalog. Text von Margit Kopp, hrsg. von Florian T. Bayer. Eisenstadt 2013. 7. kép, 9a. kép, 9b. kép.

¹⁹¹ Esterházy Anna Júlia Esterházy Pálhoz, Pottendorf, 1666. január 12. MNL OL P 125 Nr. 5955. A több részből álló, díszes tokban őrzött ékszeregyütteseket a kortársak smuknak vagy öltözetnek nevezték. Kiss Erika: Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei. Századok 144. (2010) 933–968. 953.

¹⁹² Kiss E.: Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei i. m. 950–953.

¹⁹³ A sárvári vár inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 281.

¹⁹⁴ A sárvári vár inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 282., ld. még Kiss E.: Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei i. m. 953–954.

közönségesen legh kedvesebben viselte Szegéni Szerelmes Atiamfia".¹⁹⁵ A jautz, azaz hiúzköröm több kincstárban is előfordult a korban amulettként, ugyanis gyógyhatást tulajdonítottak neki.¹⁹⁶

A sárvári kincstár almáriumában figyelemre méltó számban írtak össze olyan tárgyakat, amelyeket az Esterházy- és Nádasdy-család címerei együttesen díszítettek a házasságkötés utáni közös birtoklás jeleként: három tucat ezüstitányér („*magam es szegénj szerelmes Atiamfia czimere rajta*”),¹⁹⁷ egy arannyal-ezüsttel varrott szőnyegecske, egy fehér atlasz — ahogy Nádasdy megjegyezte — „*igen gjöniörű külömb külömbféle virágokat, madarakat aranyal selemel megh hant Agy Terétő. Keözepében magam, és szegenj szerelmes Atiamfia czimere*”.¹⁹⁸ Ugyancsak a sárvári vár egyik lakosztályában a kandalló fölött kettős címerük volt látható,¹⁹⁹ de hasonló stukkódíszek a többi kastélyban is megjelentek.

A grófnő legszebb ruhái is Sárvárra kerültek: a 27. almáriumban, hét gazdagon hímzett, arany- és ezüsfonallas, gyöngyös, prémes, csipkés szoknya, és nyolc, részben a szoknyákhoz színben és dekorálásban illeszkedő váll sorakozott. De a leírás alapján nincs köztük az a gyémántokkal ékesített ruha és váll, amit később — legalábbis 1685-ös végrendeletének tanúsága szerint — megvásárolt Esterházy Pál (feltehetőleg Bécsből), mégpedig 4500 forintért.²⁰⁰ A szoknyák és vállak külön listázása a 17. századi divat követését érzékelteti, ugyanis a század közepén vált el egymástól a két ruhadarab, változatosabbá, gazdagabbá téve a női viseletet. Az arisztokrata ruhatárak anyaga többnyire külföldről származik a korban, szabásuk és hímzésük gyakran olasz és spanyol vagy éppen magyar mintákat követ.²⁰¹ A napi használatban lévő egyszerűbb szoknyák (színükben sokfélék, fehér fekete, vörös, kék, sárga) Anna Júlia pottendorfi szobájában egy ládában voltak vállakkal és palástokkal együtt, az inventárium lejegyzője szerint „viseletes állapotban”.²⁰² Innen két szép szoknyát a kismartoni apácakolostorba és a szarvkői Szent Anna templomba vitettek az úrnő halála után. A női ruhatár érdekes színfoltja még a három, anyagában különböző „fürdőző imeg”. A német szövegváltozat (1673) három fürdőszoknyát és két fürdőmellényt említ.²⁰³

¹⁹⁵ A sárvári vár inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 286.

¹⁹⁶ *Ballagi Aladár*: A „János-köröm”. Adalék a régi amuletek történetéhez In: Pulszky-album. Bp. 1884. 123–126.

¹⁹⁷ A sárvári vár inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 291.

¹⁹⁸ A sárvári vár inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 305.

¹⁹⁹ *Buzási E.*: Nádasdy országbíró i. m. 908.

²⁰⁰ Az Esterházy-kincstár textíliái i. m. 38. Nővére ruhája mellett II. Rudolf teljes lófelszerelését és egy díszes lótakarót is vásárolt Esterházy Pál.

²⁰¹ *Tompos L.*: Az Esterházy-kincstár öltözékei i. m. 20–23.

²⁰² A pottendorfi kastély inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 202.

²⁰³ A pottendorfi kastély inventárium, 1669. MNL OL E 185 59. d. f. 202.; Inuentarium Vber alles bey der Kay[serlichen] Herrschafft Pottendorff, 1673. ÖStA AVA FHK A NöHa P 54/A/1, f. 215. „*Drey leinere baadner Röckh 2 baadt wambes*”.

Összegzés

Esterházy Anna Júlia csendes, visszahúzódó személyiségére férje, az energiával teli, nagy műveltségű és konfliktusoktól sem visszariadó Nádasdy Ferenc — nem utolsósorban a Wesselényi-mozgalomban játszott szerepe és tragikus sorsa — akaratlanul is árnyékot vetett. A források azonban a családját, rokonságát és udvartartását határozottan irányító, a férje mellett egyenrangú társként álló, ízlésében kifinomult nő képét mutatják. Mély vallásossága, a katolikus egyház intézményeinek pártfogolása révén a kor legjelentősebb patrónájává emelkedett. Befejezésképpen Sennyei István püspök egy olyan gondolatát idézném, amelyben Esterházy Anna Júliának a gyásznépnek tudott, de az utókor számára ismeretlen vonásairól — a vizályokat csillapítani tudó megfontoltságát és bölcsességét — is megemlékezett a temetésén: *„Boldogh voltal Szollasidra nézveis, mert intésed Iffiaknak Tanusagh, Eöregheknek pedigh a ioban valo öregbülés volt; nyaioskodasid Egyhaziaknak, es Szerzeteseknek példa; Világiaknak Regula, Okoskodasid mindeneknek chudaia tapasztaltatott, es bizonytatott.”*²⁰⁴

ESTERHÁZY ANNA JÚLIA (1630–1669)

by Viskolcz Noémi
(Summary)

As the fourth child of palatine Miklós Esterházy and Krisztina Nyáry, Júlia Anna Esterházy (1630-1669) was born into a very illustrious family. Thanks to the great number and variety of the extant sources — diaries, letters, inventories, registers, accounts, or the funeral oration made by bishop István Sennyei at her funeral — a fairly detailed view of her active life can be reconstructed. After her marriage with Ferenc Nádasdy in 1644, the countess governed her populous family and household in a calm but determined way, paying attention to her widespread kin, and to the destinies of her brothers and sisters. Her deep religious devotion, and the patronage she provided for the institutions of the Catholic Church, made her the most outstanding patroness in the second half of the 17th century. The complicated structure of her separate court, the artistic furnishing of her residence at Pottendorf, her religious and pious readings in Hungarian, and her social relations which reached the imperial court, all show the countess to have been a highly sophisticated woman of refined tastes, who stood as an equal partner by the side of her husband.

²⁰⁴ Sennyei I.: Keserves dichérete i. m. 12–13.

Kökényesi Zsolt

MISE ÉS PRESZTÍZS

*A magyar főpapok jelenléte és reprezentációja a bécsi udvarban
1711 és 1765 között¹*

I. Előzmények és kontextus

A kora újkori bécsi (udvari) kultúra egyik legmeghatározóbb eszmei forrásának a római katolikus vallás tekinthető, amely a Habsburg dinasztia *Pietas Austriaca* imázsának a fundamentumát képezte, és amely a Habsburg Monarchia szellemiségére is nagy hatást gyakorolt.² Ennek megfelelően a Habsburg kormányzat erős szövetséget tudott kiépíteni a katolikus klérus felső rétegével, amelynek tagjai — nem meglepő módon — a császárvárosi udvarnak is rendszeres vendégei voltak. A Magyar Királyság érsekei és püspökei igen népes és fontos táborát alkották a közép-európai államkonglomerátum egyházának és főnemességének, akik már 1526 után (miután az oszmán hódítók az egyházmegyék többségét — teljesen, vagy részlegesen — elfoglalták) leginkább a Bécs–Pozsony–Nagyszombat kijelölte háromszögben tartózkodtak.³ Az esztergomi érsekek közül is többen rendszeres vendégek voltak a császárvárosban. Oláh Miklós kimondottan sürgette a magyar (fő)nemeseket, hogy küldjék fiaikat Bécsbe nevelkedni, művelődni, vagy — a császárvárosban szintén gyakran jelen lévő — Pázmány Péter 1623-ban a Habsburg birodalmi központban hívta életre a Páz-

¹ A tanulmány megírásához szükséges bécsi kutatásokat a bécsi *Collegium Hungaricum* két hónapos ösztöndíja (2013) és az Osztrák-Magyar Akcióalapítvány *Ernst Mach* ösztöndíja (2014) tette lehetővé. A tanulmány szóbeli változata elhangzott a *Magyar egyházi reprezentáció 1800-ig* című konferencián (2015. április 18-án). A dolgozat alapos korrektúrájáért köszönettel tartozom Toma Katalinnak és Fazekas Istvánnak, akik a témával kapcsolatban olyan összefüggésekre is segítettek rájönni, amelyek a figyelmet elkerülték volna.

² *Anna Coreth*: *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*. Wien 1959.; *Kerstin Schmal*: *Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung. Religiöse Praxis und Selbstbewusstsein gegenüber Familie, Untertanen und Dynastie*. Mainz 2001.

³ *Pálffy Géza*: *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (Akadémiai doktori értekezés.) Bp. 2008. 97.; 249., vagy a magyar főpapok közép-európai szerepéről, reprezentációjáról lásd: *Petneki Áron*: *Pompa episcopalis avagy a püspöki reprezentáció a barokk kori Közép-Európában*. In: *Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*. Szerk. Daniel Heinz – Fazekas Csaba – Rajki Zoltán. Miskolc 2006. 238–263.

máneum intézményét, amely igen jelentős kulturális transzfer szerepet játszott, továbbá a magyarok bécsi jelenlétét is erősítette.⁴

Miként változott a helyzet a 18. században, a visszafoglaló háborúk és a Rákóczi szabadságharc után? Ezen korszak főpapjainak szerepvállalásáról kialakított képet az utóbbi évtizedben igen nagy mértékben sikerült árnyalni és részletgazdagabbá tenni, kiváltképp Joachim Bahlcke és Forgó András kutatásainak köszönhetően,⁵ — az utóbbi történész nagy érdeme, hogy a prelátusok hatalmi helyzetét a korban oly nagy jelentőséggel bíró reprezentációtörténeti kontextusban értelmezte — azonban a püspökök és érsekek személyes bécsi jelenlétéről, amely nem csak reprezentáció-, hanem politikátörténetileg is releváns kérdés, igen keveset tudunk. A magyar főpapok római kapcsolatai, tanulmányai sokkal jobban feltártak, és jelentőségük sokkal inkább hangsúlyozott, mint a prelátusok császárvárosi működése, ami pedig az uralkodó főkegyúri joga és a korabeli politikai realitások miatt szintén nem elhanyagolható kutatási probléma. De ez nemcsak a magyar (vagy a magyar témát feldolgozó) történeti kutatás hiányossága, hanem a nemzetközi historiográfiának is az adósságai közé sorolható. Ugyan az utóbbi bő két évtizedben számos hiánypótló mű keletkezett — kiváltképp a Német-római Birodalom szuverén egyházi fejedelméről — azonban a császárvárosi udvar vonatkozásában még igen sok a megválaszolatlan kérdés.⁶ Így a bemutatandó vizsgálat egy első kísérlet, amely a téma je-

⁴ Pálffy G.: Szent István birodalma i. m. 97.; *Bitskey István*: Reprezentáció és mecénatúra Pázmány Péter udvarában. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra; Horn Ildikó. Bp. 2005. 365.; *Fazekas István*: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. Zombori István. Bp. 2002. 7–176.

⁵ A megnevezett szerzőknek csak a kapcsolódó főműveiket említve: *Joachim Bahlcke*: A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790). Bp. 2013.; *Forgó András*: Szerzetesség és politikai kultúra a 18. századi Magyarországon. (Habilitációs értekezés.) Bp. 2013.; *Forgó András*: Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni országos politikában. In: *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*. Szerk.: Forgó András. (Fontes ex Archivo Sancti Martini editi I. / A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 32.) Veszprém 2013. 7–63.

⁶ A teljesség igénye nélkül csak néhány fontosabb műre hívnánk fel a figyelmet: *Rudolf Weiss*: Das Bistum Passau unter Kardinal Joseph Dominikus von Lamberg: (1723–1761); zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Kryptoprotentantismus in Oberösterreich. St. Ottilien 1980.; *Aloys Winterling*: Der Hof der Kurfürsten von Köln, 1688–1794: eine Fallstudie zur Bedeutung „absolutistischer” Hofhaltung. (Veröffentlichungen des Historischen Vereins für den Niederrhein, Bd. 15) Bonn 1986.; *Stephan Mauelshagen*: Ordensritter – Landesherr – Kirchenfürst. Damian Hugo von Schönborn (1676–1743) – Ein Leben im alten Reich. Ubstadt-Weiher 2001. vagy *Peter Stephan*: „Im Glanz der Majestät des Reiches“. Tiepolo und die Würzburger Residenz. Die Reichsidee der Schönborn und die politische Ikonologie des Barock. I–II. Weissenhorn 2003. A kora újkori bécsi udvar reprezentációtörténete szempontjából néhány kiváló, hiánypótló feldolgozásra hívnám csak fel a figyelmet: *Elisabeth Garms-Kornides*: „Per sostenere il decoro”: Beobachtungen zum Zeremoniell des päpstlichen Nuntius in Wien im Spannungsfeld von Diplomatie und Liturgie. In: *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*. Hg. Ralph Kauz; Giorgio Rota; Jan Paul Niederkorn. (AÖG 141.; Veröffentlichungen zur Iranistik 52.) Wien 2009. 97–129.; *Ines Lang*: Die Marienfeste und die Pfingstfeiern am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800)*. Eine Annäherung. Hg. Irmgard Pangerl; Martin Scheutz; Thomas Winkelbauer. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte Bd. 47.; Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich Bd. 31.) Wien 2007. 463–492.; *Ines Peper*: Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 55.) Wien-München 2010.; *Martin Scheutz*: „... hinter Ihrer Käyserlichen Majestät der Päpstliche Nuntius, Königl. Spanischer und Venetianischer Abgesandter.”

lentségére kívánja felhívni a figyelmet, valamint megkerülhetetlen részproblémáját képezi — a megadott időkereten belül — a magyar udvari jelenlét kutatásának.

A jelen dolgozat ezen széles problémakörnek egy fejezetébe kíván betekintést nyújtani, mégpedig a magyar püspökök és érsekek 1711 és 1765 közötti bécsi személyes jelenlétébe és reprezentációs tevékenységébe; az udvar utazásai, prágai vagy pozsonyi tartózkodása alatti főpapi funkciók vizsgálata nem képezte a kutatás tárgyát. A vizsgálat fókuszába a magyar (kiváltképp a főnemesi) családokból származó prelátusok tartoztak,⁷ az indigenákra (mint Althann, vagy Migazzi váci püspökök) nem terjedt ki. A kijelölt időintervallumot pedig a szatmári béke után, Károly trónra lépésével meginduló kompromisszumos együttműködés, újjáépítés és integráció indokolja, illetve azon kérdés érdekessége, hogy a magyar főpapok miként tudtak érvényesülni a hatalmi reprezentáció csúcsát elérő — nem ok nélkül „Vienna Gloriosa-nak” titulált — barokk fővárosban és udvarban. A vizsgálati korszak határát pedig Ferenc császár halála képezi, amely a bécsi udvari reprezentáció átalakulását, egyszerűsödését, illetve (a felvilágosodás jegyében) a Habsburg államapparátus további átalakulását, szakszerűsödését jelentette.

II. A magyar főpapok császárvárosi jelenléte és nyilvános működése

Miként érhető tetten a magyar főpapok és érsekek császárvárosi jelenléte, és reprezentációja? Korszakunkból a vizsgált probléma megoldásának legkézenfekvőbb forrásai a Főudvarmesteri Hivatal (*Obersthofmeisteramt*) vezette *Zeremonialprotokoll* kötetek, amelyek a bécsi udvar ceremonialis életének a legrészletesebb forrásai, valamint az 1703 óta, hetente két alkalommal megjelenő császárvárosi újság, a *Wienerisches Diarium*, amely igen széles spektrumban közölt kül- és belföldi híreket, de az udvar tevékenységéről és a különböző egyházi ünnepekről, ájtatos eseményekről is igen részletgazdag információkkal szolgált a nyilvánosság számára.⁸

a, Magyar főpapok bécsi miséi (számarányok)

Az egyházi szertartás nélkülözhetetlen eleme volt a korabeli udvari kultúrának, kiváltképp a bécsinek: az istentiszteletek és a különféle liturgikus események

Hof und Stadt bei den Fronleichnamspzessionen im frühneuzeitlichen Wien. In: Kaiserhof – Papsthof, 16.–18. Jahrhundert. Hg. Richard Bösel; Grete Klingenstein; Alexander Koller. Wien 2006. 173–204.

⁷ A 19. századi nacionalizmus előtti, nemzet-problematika fejtegetésébe nem kívánunk bocsátkozni, „magyar” gyűjtőnév alatt itt és a későbbiekben is a (több generáció óta a) Szent Korona országaiból származó személyeket, családokat értem, így nem térek ki külön a horvát nemesi famíliákra.

⁸ *Stefan Seitschek: Religiöse Praxis am Wiener Hof: Das Beispiel der medialen Berichterstattung.* In: Frühneuezeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen. Hg. István Fazekas – Martin Scheutz – Csaba Szabó – Thomas Winkelbauer. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. VII.) Wien 2013. 71–101.; *Rita Klement: Das Wiener Alltagsleben in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts im Spiegel des Wienerischen Diariums.* (Magisterarbeit) Wien 2012. 137–158., illetve az említett források ellenőrzésére, kiegészítésére jól felhasználható mű: *Cölestin Wolfsgruber: Die K. u. K. Hofburgkapelle und die K. u. K. geistliche Hofkapelle.* Wien 1905.

(a koronázásokhoz hasonlóan) a fennálló kormányzati struktúra transzcendens legitimációját biztosították.⁹ Az udvar ünnepi és ceremoniális rendje a liturgikus év szerkezetére épült. A magyar püspökök és érsekek, ha a császárvárosban tartózkodtak, gyakran részesültek abban a kegyben, hogy fontos udvari eseményeken, egyházi ünnepeken, vagy az uralkodói család jelenlétében misézhettek. Az istentiszteletekről a *Wienerisches Diarium* sem mulasztotta el tájékoztatni az olvasóit,¹⁰ sőt a Főudvarmesteri Hivataltól közvetlenül információkat kapó lap sokkal nagyobb arányban közölt bejegyzéseket a különféle egyházi szertartásokról, mint a *Zeremonialprotokoll* kötetek.¹¹ Ezen alkalmak kvantitatív vizsgálata révén lehet legjobban megfigyelni a magyar főpapok bécsi működését, szerepét. A vizsgált korszakból 189 olyan híradást azonosítottam (lásd Függelék), amelyben magyar prelátusok — önállóan, vagy asszisztálva — Bécsben misét mutattak be, de ez a szám még nagyobb lenne, ha a kutatásba az indigena főpapok (mint Althann váci püspök) is szerepeltek volna (sőt a hiányzó lapszámok, elmosódások, jelentősebb elírások, sőt a terjedelmi okok miatt a hibafaktor sem elhanyagolható tényező). A magyar püspökök — számukból és jelentőségükből fakadóan — kiemelkedően aktív udvari szerepet játszottak, számárányukat tekintve meghatarozóbbat, mint a cseh-osztrák arisztokrácia tagjai (azonban a kutatás részletes nemzetközi összehasonlításra nem vállalkozhatott).

Különösen érdekes eredményt kapunk, ha tízéves időintervallumokban nézzük meg a magyar főpapi misék híreinek az arányát: 1711 és 1720 között 109 hírt, 1721–1730 között 34 hírt, 1731 és 1740 között mindössze egy beszámolót, 1741–1750 között 37 hírt,¹² 1751 és 1760 között 2, 1761 és 1765 között pedig 5 leírást sikerült azonosítani. A vizsgált korszakon belül szemmel láthatóan igen jelentős különbségeket vehetünk észre: 1711 és 1720 között találjuk a hírek körülbelül 60%-át, míg 1751 és 1760 között egy kapcsolódó beszámolót

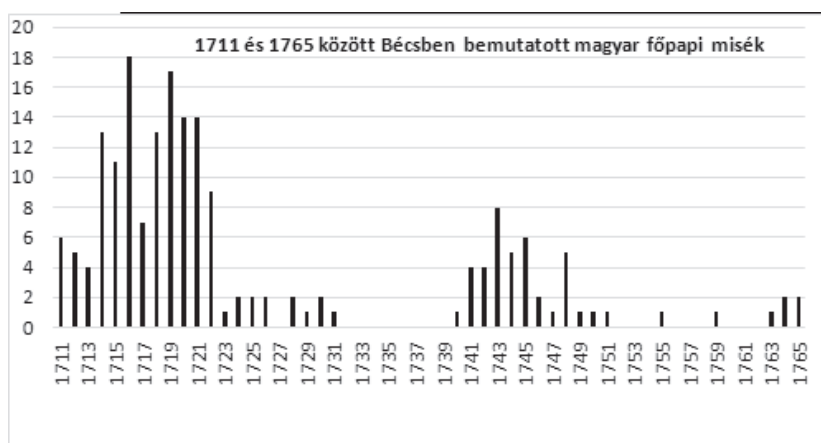
⁹ A királyi szakralitás középkori gyökereiről lásd: *Marc Bloch: Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában.* Bp. 2005. Az egyházi liturgia és a hatalmi reprezentáció összekapcsolódásáról: *Sabine Žak: Das Tedeum als Huldigungsgesang.* In: *Historisches Jahrbuch*, 102. (1982) 1–32.

¹⁰ Az udvari istentiszteletek bemutatásán kívül is közölt hírt a *Wienerisches Diarium* a magyar püspökökről és érsekekről, leginkább Bécsbe való megérkezésük (1725-ben megszűnt ez a rovat), esetleg elutazásuk, olykor kinevezésük, egyházmegyéjük érdekesebb eseményei, vagy római tevékenységük, esetleg haláluk kapcsán. Korszakunkból egyértelműen gróf Csáky Imre érsek volt az a magyar főpap, akiről a bécsi lap — a misézéseken kívül — a legtöbb beszámolót közölte. Ennek oka, Csáky udvari jelentősége mellett az lehetett, hogy az érsek 1717-től a bíborosi kalapot is magáénak tudhatta (korszakunk magyar főpapjai közül egyedülálló módon, következő sorban 1778-ban Bathányi érsek volt), így főként a rangemelkedés után megnőtt a róla szóló híradások száma. A *Wienerisches Diarium*ról bővebben lásd: *Wolfgang Duchkowitsch: Absolutismus und Zeitung. Die Strategie der absolutistischen Kommunikationspolitik und ihre Wirkung auf die Wiener Zeitungen 1621–1757.* (Dissertation) Wien 1978.

¹¹ A *Zeremonialprotokoll* kötetekről lásd: *Mark Hengerer: Die Zeremonialprotokolle und weitere Quellen zum Zeremoniell des Kaiserhofes im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv.* In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert): Ein exemplarisches Handbuch.* Hg. Josef Pauser; Martin Scheutz; Thomas Winkelbauer. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung: Ergänzungsband, Vol. 44.) Wien 2004. 76–93.

¹² 1744-ből (érdekessége miatt) egy kivételes eset is bekerült a táblázatba: Libeniczy jezsuita szerzetes magyar katonáknak az Am Hof-i templomban bemutatott miséje, amelynek során a pap magyarul prédikált.

sem közölt az újság. A csatolt diagramon pedig az egyes évek közötti lényeges eltérések is könnyen felismerhetők. Az 1720-as évek első harmadától kezdve — ugyan nem megszakítások nélkül, de — tendenciájában csökkent a Bécsben

miséző magyar főpapokról szóló hírek száma. Mivel magyarázhatjuk ezt? 1711 után a magyar püspökök és érsekek igen aktívan jelen voltak az udvarban, ők a Rákóczi-szabadságharc alatt is lojálisak maradtak a Habsburgokhoz (leszámítva Telekessy István egri püspököt),¹³ és valószínűleg az új uralkodónál is biztosítani akarták pozíciójukat. A magyar prelátusok az udvarban szívesen látott vendégek lehettek, 1711 után ők alkották a magyar arisztokrácia udvari integrációjának egyik legmeghatározóbb táborát, ezáltal is erősítve a Habsburg-magyar kapcsolatokat. 1720 után egyre több világi magyar arisztokrata volt jelen az udvarban, a püspökökről egyre kevesebb hír érkezett, majd Károly uralkodásának utolsó évtizedében, amikor a Habsburg Monarchia több háborúba is bonyolódott, egyszerűsödött az udvari élet, igen megritkult a főpapi misékről szóló hírek száma. Míg korábban egy évben tíz miséről is beszámolt a bécsi lap, addig 1730 és 1740 között alig pár alkalommal találunk kapcsolódó bejegyzést. Mária Terézia hatalomra kerülésekor újból megnő a főpapi misékről szóló hírek száma, amely a magyarok jelenlétének erősödésével és az uralkodóváltással magyarázható, majd a katonai reprezentáció folyamatos erősödésével párhuzamosan az egyházi hírek száma újból csökkenésnek indul. Az udvari kultúra fokozatos átalakulásával a püspökök pedig egyre több időt tölthettek egyházmegyéjük területén.

b, Erdődy László Ádám

A magyar főpapok közül kik voltak legaktívabban jelen a bécsi udvarban? A magyar püspökök közül 1711 és 1720 között egyértelműen gróf Erdődy László Ádám nyitrai püspök töltötte a legtöbb időt Bécsben és celebrált miséket a

¹³ *Bahlcke, J.*: A magyar püspöki kar i. m. 168–180.

legnagyobb számban (68 alkalommal). Jelentősége ellenére, pályája eddig elkerülte a történeti kutatás figyelmét, — egyedül Bubryák Orsolya tér ki rá Erdődy monográfiájában részletesebben — ezért fontosnak tartjuk röviden felvázolni azt.¹⁴ László Ádám (1679–1736) Erdődy Kristóf kamaraelnök, koronaőr és Pálffy Mária Zsuzsanna fia — tehát György (későbbi országbíró) és Gábor Antal (későbbi egri püspök) bátyja — volt.¹⁵ Erdődy alsó fokú tanulmányait a pozsonyi jezsuitáknál végezte, felsőfokú stúdiumokat — halotti méltatója szerint — négy egyetemen folytatott: a filozófiát Bécsben, a világi és az egyházjogot Pármában és Sienában, a teológiát pedig a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban.¹⁶ Az ifjú gróf pármai és sienai tanulmányai azonban az egyetemi matrikulák alapján nem támaszthatóak alá,¹⁷ elképzelhető, hogy László Ádám rövid ideig (beiratkozás nélkül) látogatta az említett két egyetemet, de az is lehet, hogy a búcsúztató rétor a családi peregrinációs hagyományok miatt hibázott.

Rómából való hazatérése után, 1701-ben rákonyi apátnak, győri kanonoknak és pápóci prépostnak nevezik ki.¹⁸ 1704-ben már kancelláriai tanácsos, amely lehetővé tette folyamatos bécsi jelenlétét, és személyes kapcsolatépítését az udvari elittel.¹⁹ Erdődy a fontos egyházi körökkel igen jó kapcsolatot tudott kiépíteni, Keresztély Ágost állítólag saját fiaként szerette, Sigismund Graf Kolonitichcsal (1716-tól bécsi püspökkel), Lipót bíboros unokaöccsével pedig együtt végezte a római stúdiumot, és méltatója szerint később is megmaradt köztük a jó kapcsolat.²⁰ A kiváló személyes és a családi kapcsolati tőke eredményének tekinthető, hogy László Ádámot igen fiatalon, huszonhét évesen, 1706-ban nyitrai püspökké szentelték, amely szertartás reprezentatív értékét növelte, hogy arra a bécsi jezsuita templomban, az esztergomi érsek, a bécsi püspök és Csáky Imre (akkor még) nagyváradi püspök, valamint az udvari körök jelenlétében került sor.²¹ Erdődy fővárosi elismertségét jól tükrözik halotti méltatójának gondolatai, aki szerint ez a kortársak számára annyira köztudott

¹⁴ *Bubryák Orsolya*: Családtörténet és reprezentáció: a galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei. Bp. 2013. 22–24. (a megjelölt részen kívül a monográfia még több helyen érinti László Ádám művészettörténeti szerepkörét). Erdődy László Ádám részletesebb (első sorban az udvari működésére fókuszáló) életrajzát, önálló tanulmányként a Lelkiségtörténeti Műhely következő (várhatóan 2016-ban megjelenő) tanulmánykötetében tervezem közreadni.

¹⁵ *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. IV. Bp. 1858. 68.; *Benda Borbála*: Az Erdődy család 17. századi genealógiája. In: Turul 80. (2007: 4. sz.) 109–125. 121.

¹⁶ *Szegedy János*: Aquila magnarum alarum: nagy-szárnyú saskeselyő, az-az ... néh. monyorókeréki ... gróff Erdődy László Ádám Miklós ur nittrai püspök ... halottas dicséretinek képe...Nagy Szombatban 1736. 69.; *Matricula et acta alumnorum Collegii Germanici et Hungarici ex Regno Hungariae oriundorum Matricula* (1559–1917). Szerk. Veress Endre. Bp. 1917. 98.

¹⁷ A páduai és a sienai egyetemek matrikuláit lásd: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. (1264–1864). Szerk.: Veress Endre. (Fontes rerum Hungaricarum (Magyar történeti források). Tomus I.) Kolozsvár–Budapest 1915. és *Szlavikovszky Beáta*: Magyarországi diákok itáliai egyetemeken I. rész 1526–1918. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban) Bp. 2007.

¹⁸ *Bedy Vince*: A pápóci prépostság és perjelség története. (Győr egyházmegye múltjából VI.) Győr 1939. 44–45.; a Magyar Katolikus Lexikon kapcsolódó szócikkét lásd: <http://lexikon.katolikus.hu/E/Erd%C5%91dy.html> [Letöltés ideje: 2015. 04. 18.]

¹⁹ *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnokai karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. In: *Századok* 148. (2014) 1131–1155. 1145.

²⁰ *Szegedy J.*: Aquila magnarum alarum i. m. 72.; 75–76.

²¹ *Szegedy J.*: Aquila magnarum alarum i. m. 81.

volt, hogy kár is lenne róla szót ejteni.²² Vagy a magas miseszámokkal kapcsolatban Szegeditől megtudhatjuk, hogy I. Lipót özvegye, Eleonóra császárné „ötet nem szokta különben nevezni, hanem maga Kedves Káplánnyanak. Mivel-hogy a Felséges Udvarnak, szokás-szerént gyakorlatt Isteni szolgálatit, egynehány esztendőig, többire mind ő vitte véghez.”²³ Erdődy karrierje pedig az évek során tovább emelkedett: 1714-ben titkos tanácsos,²⁴ 1720-ban alkancellár, majd 1725-ben kancellár lett.²⁵ A nyitrai püspök udvari kapcsolatainak a kiterjedtségét mutatja, hogy Eleonóra császárné 1720 januárjában bekövetkezett halála után is sikerült feljebb lépnie a hivatali ranglétrán, valamint továbbra is celebrálhatott miséket a legfelső kormányzati köröknek.

László Ádám legtekintélyesebb és legnagyobb reprezentációs értékkel bíró megbízatása 1720-as varsói követi kinevezése volt. A császárvárosi újság egyoldalas vezető hírből számolt be a kinevezés aktusáról, illetve annak okairól, amely szerint Erdődy családi és személyes érdemeinek, az uralkodók iránt tanúsított lojalitásának, kiváló képességeinek, valamint az államügyekben való jártasságának köszönheti megbízatását.²⁶ Szegedi János szerint a megtisztelő kinevezés nemcsak a família, vagy László Ádám dicsőségére szolgált, hanem az egész *natio hungarica* számára is: „... a leghatalmasabb Császári Két-fejű Sas-keselyő 1720. Esztendőben, egész Nemzetünknek nagy becsületivel (s minémőt régtől-fogvást nem-is tapasztaltt) Magának, és egész Méltóságos Familiájának örökös fen-maradandó dicsőségével, ugy-mint, Legatum Publicum; azaz, Országos, Királyi Fő-Követyét; Fejedelmi pompával, udvarral, őrzőkkel, és kés-érőkkel, bé-kiüldé-va-ötet Lengyel-Országba.”²⁷ A császár reprezentánsa, II. (Erős) Ágost lengyel király, szász választófejedelem előkelő varsói udvarába népes kísérettel, fényes külsőségek között vonult be.²⁸ Halotti méltatója szerint Erdődyvel a lengyel fővárosban is nagy tisztelettel és megbecsüléssel bántak, a legjobb társaságokba kapott meghívásokat, és állítólag olyan gyakran étkezhetett a király asztalánál, mint egy követ sem (persze ez a bánásmód nemcsak a püspök személyének szólhatott, hanem a császárnak is, akinek a bizalmát II. Ágost a nagy északi háborút lezáró nystadti béke előtt, vagy a lengyel örökös királyság kialakításával kapcsolatban el akarta nyerni.)²⁹ Majd Erdődy egészségi

²² Szegedy J.: *Aquila magnarum alarum* i. m. 84.

²³ Szegedy J.: *Aquila magnarum alarum* i. m. 87.

²⁴ A Wienerisches Diarium szerint Erdődy 1714 október 18-án lett titkos tanácsos (WD 1714. 10. 26.), azonban a Zeremonialprotokoll információi alapján 1723. október 29-én került sor a valódi titkos tanácsosi eskületételére: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hausarchiv, Oberhofmeisterakten (a továbbiakban ÖStA HHStA HA OMeA), Zeremonialprotokolle Bd. 12. (1723–1724) 356., így valószínűsíthetően 1714-ben a nyitrai püspök címzetes titkos tanácsosi címet kaphatott. (A címzetes titkos tanácsosi titulus alacsonyabb rangot jelentett, mint a valódi titkos tanácsosi cím, sokkal ritkábban is adományozták és a kitüntetettek listáját az udvarban rosszul vették. A későbbiekben, ha titkos tanácsosról esik szó, és nem tűntetjük fel a „címzetes” jelzőt, akkor valódi titkos tanácsosokra gondolunk.)

²⁵ *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai 1526–1848.* Bp. 1988. 98–101.

²⁶ WD 1720. 09. 11. vagy Erdődy követségének (még feldolgozásra váró) levéltári forrását lásd: ÖStA HHStA Ungarische Akten Fasc. 199A.

²⁷ Szegedy J.: *Aquila magnarum alarum* i. m. 90.

²⁸ WD 1720. 09. 11.

²⁹ Szegedy J.: *Aquila magnarum alarum* i. m. 91.

állapota romlani kezdett (Szegedi szerint „gutaütést” kapott), azonban később felépült, és több mint egy évtizeddel később 1736-ban hunyt el.³⁰

c, *Miséző főpapok*

Az 1711 és 1720 közötti korszakból a bemutatott nyitrai püspök mellett, még öccse gróf Erdődy Gábor Antal egri püspök (akit vizsgálat korszakunkban a magyar prelátusok közül egyedülálló módon Bécsben szenteltek püspökké),³¹ gróf Nádasdy László csanádi püspök, Mártnoffy György erdélyi püspök, gróf Csáky Imre kalocsai érsek (bár ő bíborosi beiktatása után is jelen volt az udvarban, azonban misét nem celebrált), gróf Esterházy Imre zágrábi püspök, vagy bizonyos gróf Draskóczy (Druskóczy) István apát (akinek sem pontos pozícióját sem személyét nem sikerült tisztázni) is rendszeres vendégek voltak a császárvárosban. Az 1720-as évek kapcsolódó híreiben megtaláljuk a fenti nevek többségét, az Erdődy testvérek mellett a legaktívabb szerepet Nádasdy püspök játszotta, de Acsády Ádám veszprémi püspök is egyre több udvari misét mutatott be, bár az ő szerepe udvari kancellári tiszttségével magyarázható. 1731 és 1740 közötti néhány udvari mise leírásában gróf Esterházy Imre (immár mint prímás) és gróf Patachich Gábor kalocsai érsek neveit olvashatjuk.

Mária Terézia trónra lépése utáni évtizedben érződik a híreken, hogy nemcsak uralkodóváltás, hanem a magyar püspöki elitben is generációváltás történt. 1741 és 1750 között Patachich érsek és Erdődy egri püspök mellett gróf Barkóczy Ferenc egri püspök (majd esztergomi érsek), Klimó György pécsi püspök, gróf Esterházy Imre nyitrai püspök (aki nem összekeverendő idősebb rokonával, az esztergomi érsekkel) és gróf Zichy Ferenc győri püspök celebráltak miséket az udvarban. 1765 előtti öt évben pedig Zichy püspök és Barkóczy érsek mellett gróf Batthyány József kalocsai érsek vettek részt udvari liturgikus eseményeken.

A bécsi udvarban rendszeresen jelenlévő főpapok köre jórészt a neves magyar arisztokrata családok tagjai közül került ki, tehát az Esterházyak, Erdődyek, Nádasdyak, Csákyak, Zichyek és Batthyányiak közül. A császárvárosban jól ismert famíliák a fentiek, a Czobor, vagy Pálffy nevekkel azért nem találkozhatunk, mert ezen családok fiai korszakunkból nem léptek egyházi pályára, sokkal inkább a katonai karriert választották. A főúri származás önmagában ugyanakkor nem jelentett garanciát a későbbi bécsi jelenlétre: például gróf Forgách Pál erdélyi majd váci püspök,³² vagy gróf Esterházy Károly váci püspök nevét egyszer sem olvashatjuk a híradásokban. A nem főnemesi származású püspökök (valószínűleg financiai és kapcsolati tőkék hiánya miatt) sokkal kisebb arányban reprezentálták magukat Bécsben, mint a neves arisztokrata családok fiai. Kivételnek tekinthető két jó helyzetfelismerő képességgel bíró *homo novus*: Acsády Ádám és Klimó György, akik alacsonyabb származásukat

³⁰ Szegedy J.: *Aquila magnum alarum* i. m. 94–95.

³¹ Lásd függelék.

³² Forgách püspök a magyarországi híreken többször szerepelt, sőt római teológiai doktori avatásáról is megemlékezett az újság, lásd: WD 1718. 09. 23.

személyes kapcsolataikkal próbálhatták erősíteni, bár kancelláriai alkalmazásuk miatt lehetőségeik is sokkal jobbak voltak. Ezzel szemben a szintén ambiciózus Padányi Bíró Márton egyáltalán nem törekedett az udvari integrációra, bár ez nála talán nem is olyan meglepő, mivel a köznemesi származású püspök tanulmányait egészében csak Magyarországon belül végezte el, és a kormányzat számára is túlzottnak ítélt protestánsellenessége és offenzív rekatolizációs terve miatt Mária Teréziával sem sikerült jó kapcsolatot fenntartania.³³

A családi kapcsolataik mellett a magyar prelátusok tanulmányaik révén is kötődhettek a császárvároshoz, például gróf Zichy Ferenc, Mártonffy György, Acsády Ádám, gróf Csáky Miklós és gróf Esterházy Imre (későbbi nyitrai püspök) a Pázmáneum egykori tanítványai voltak.³⁴ A Bécsben tanult, később püspökké szentelt egyháziak (főként ha még főnemesi származással is bírtak) alkották a magyar főpapok legmeghatározóbb császárvárosi táborát. Mathias Fuhrmann pálos szerzetes Bécsről készített, kimerítő részletességű — az 1760-as 1770-es évek fordulóján kelt — városleírásában nem ok nélkül írja a Pázmáneumról: „*Nem lehet elbeszélni azt, hogy ez a híres ház növendékei révén a Magyar Királyságnak, úgymint a haza lakóinak dicsőségére és tiszteletére mindenütt mennyi erényt, nemes életmódot és tanultságot szerzett.* [Majd néhány sorral lejjebb így folytatja] *A magyar nemesek dicsőségére nagyon sokan közülük, akik e ház feygelme alatt éltek a legmagasabb egyházi méltóságok birtokába jutottak.*”³⁵

A római stúdium sem jelentette a későbbi császárvárosi jelenlét gátját (sőt sokkal inkább elősegítette azt), a Pázmáneum főnemesi diákjainak a túlnyomó többsége a *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban fejezte be teológiai tanulmányait. Vizsgált főpapjaink közül Rómában tanult és Bécsben is többször megfordult: Barkóczy Ferenc, Berényi Zsigmond, Csáky Imre, Csáky Miklós, Erdődy Gábor Antal és László Ádám, mindkét Esterházy Imre, Patachich Gábor és Ádám, valamint Zichy Ferenc is.³⁶ A Rómában végzett, főnemesi származású, később megyéspüspöki rangot elérők közül Esterházy Károly, Forgách Pál és Klobusiczky Ferenc bécsi működése nem ismeretes számunkra.

A püspökségek földrajzi elhelyezkedése alapján sem lehet szisztematikus következtetéseket levonni az adott főpapok bécsi tartózkodásával kapcsolatban. Korszakunkban ugyan a nyitrai püspökök kiemelkedően fontos szerepet játszottak az udvarban (Erdődy László Ádám és Esterházy Imre celebrálták a magyar főpapok közül az udvari misék felét), de a veszprémi és egri püspökök közül is többen rendszeres vendégek voltak Bécsben, ahogy a kalocsai és az esztergomi érsekek is. A győri püspökök is valószínűleg gyakran utazhattak Bécs-

³³ *Bahlcke, J.*: A magyar püspöki kar i. m. 271–273.

³⁴ A Pázmáneum tanítványainak azonosításához lásd: *Fazekas István*: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951). (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.) Bp. 2003.; az intézmény történetéről pedig: *Fazekas I.*: A Pázmáneum története i. m.

³⁵ *P. Mathias Fuhrmann*: Historische Beschreibung und kurz gefaßte Nachricht von der Römisch-Kaiserl. und Königlichen Residenzstadt Wien und ihren Vorstädten. III. Wien 1770. 336–337.

³⁶ *Bitskey István*: Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés. (Italianistica Debreceniensis. Olasz Felvilágosodás és Romantika Kutatóközpont. Monográfiák 2.) Bp. 1996.; *Matricula et acta alumnorum Collegii Germanici et Hungarici* i. m.

be, azonban korszakunkból gróf Zichy Ferenc volt az egyetlen, aki nem indi-genaként töltötte be ezt a pozíciót. Az egyházmegyék anyagi lehetőségei is befolyásolhatták a püspökök igen költséges császárvárosi útjait, azonban Nádasdy László rendkívül szűkös pénzügyi forrásai ellenére is rendszeres vendég volt az udvarban.³⁷

A kancellári tisztség miatt is tartózkodtak magyar főpapok a Habsburg fővárosban, mivel középkori hagyományok alapján a főkancellári cím (névlegesen) az esztergomi érseket illette meg, valamint a tényleges feladatot ellátó kancellár is egészen Batthyány Lajos kinevezéséig a püspökök sorából került ki.³⁸ A vizsgálati korszakunk első nyomtatásban is megjelent bécsi városleírását megíró, itáliai származású, császári udvari alkalmazott Antonio Bormastino dialógus szerkezetű művében élcelődő megjegyzést is tette erre a gyakorlatra nézve: művének fiktív idegenje furcsállva teszi fel a kérdést, hogy „*még erre is egy egyházat kell alkalmazni*”, amelyre dialóguspárja a „*miért is ne*” választ adja.³⁹ A kancellárok közül Erdődy László Ádám és Esterházy Imre már kinevezésük előtt is aktívan jelen voltak a császárvárosban (ugyan mindketten csak igen rövid ideig töltöték be tisztségüket). Acsády Ádám császárvárosi működése csak hivatali kinevezése után vette kezdetét, ahogy Klimó György is csak kancelláriai tanácsosi beiktatása után mutatott be misét a fővárosban, azonban Patachich Ádám (a későbbi kalocsai érsek) tanácsosi kinevezése után sem misézett Bécsben (vagy legalábbis nincs tudomásunk róla). A kancelláriai szolgálat, az állandó fővárosi tartózkodás nyilvánvalóan elősegítette az adott főurak kormányzati, udvari kapcsolatépítését, integrációját, és ez legtöbb esetben tetten érhető a főrangú közösségek előtt bemutatott szentmiséken is. De fontos felhívunk arra is a figyelmet, hogy a kancellária alkalmazásában álló főpapok ugyan fontos csoportját alkották a császárvárosban miséző prelátusok körének, azonban monopolhelyzetbe nem kerültek, sőt Acsády Ádámnál, vagy Klimó Györgynél (hogy Patachich Ádámot ne is említsük) sokkal jelentősebb udvari szerepet játszott Nádasdy László, Erdődy Gábor Antal, vagy Zichy Ferenc. Tehát az udvari integráció ezen formája sok esetben kecsesebb lehetett azok számára, akik nem rendelkeztek bécsi hivatallal.

c, Liturgikus és világi ünnepek

Milyen alkalomból celebráltak miséket a magyar főpapok Bécsben? A magyar püspökök és érsekek császárvárosi tartózkodásuk során (legtöbbször) nyilvános udvari istentiszteleteket tartottak, arisztokraták udvari esküvőin vettek részt, uralkodói név- és születésnapokon, egyetemi nemzetek és fakultások ünnepein miséztek, különböző rendi eseményeken vezették az egyházi szertartásokat, valamint (az elhunyt uralkodók lelki üdvéért) gyász- és emlékmiséket mutattak be.

³⁷ Takáts Endre: Gróf Nádasdy László csanádi püspök (1662–1729). Szeged 1943. 90–99.

³⁸ Fallenbüchl Z.: Magyarország főméltóságai i. m. 27–29.; Fazekas I.: A Magyar Udvari Kancellária i. m. 1145.

³⁹ Antonio Bormastino: Historische Erzählung von der Käyserlichen Residentz-Stadt Wienn und Ihren Vor-Städten: ... als Cronicken herausgezogen. Wien 1715. 298.

Érdemes megjegyezni, hogy a bécsi egyetem négy *natio*-ja közül, az egyiket a magyarok alkották, amelynek éves, Szent László napi (június 27.) ünnepe fontos reprezentációs esemény volt.⁴⁰ Az egyetemi fakultások ünnepein jelen volt a kormányzati és a városi vezetőréteg, sőt gyakran az uralkodócsalád tagjai is megtisztelték jelenlétükkel az univerzitás ünnepeit, így ezen alkalmak a világi (hatalmi) reprezentációnak is fontos eseményei voltak. A Szent László napi ünnepségen a császárvárosban tartózkodó egyházi és világi arisztokraták is igyekeztek részt venni, sőt sokszor nemcsak egyszerű részvevők voltak, hanem misecelebrálás, vagy szónoklat elmondásával is hozzájárultak az ünnep fényének az emeléséhez (amely által magukat is reprezentálták). 1720-ban Esterházy Imre zágrábi püspök,⁴¹ 1721-ben gróf Nádasdy László püspök,⁴² 1725-ben pedig Berkes (címetes heracleai) püspök és Althann váci püspök mutatták be a szentmisét.⁴³ (Mária Terézia trónra lépése után, a megalakuló nemesi akadémiák miatt azonban a bécsi egyetem és a magyar egyetemi nemzet ünnepe elveszítette arisztokratikus jellegét, ezzel párhuzamosan a *Wienerisches Diarium* figyelmét is.)

Az udvar jelenlétében bemutatott misék helyszínéül leggyakrabban a Hofburg — vagy más Habsburg rezidencia (Schönbrunn, Favorita, esetleg Laxenburg) — kápolnája, az Augustinerkirche (amely a nyilvános udvari templom funkcióját töltötte be), az Am Hof-i jezsuita templom és a Stephansdom szolgáltak.⁴⁴ A kápolnában tartott miséken az uralkodócsalád és az udvari elit vett részt, míg a városi templomokban tartott misék nagyobb nyilvánosság számára voltak elérhetőek. A különféle városi (tehát az udvar szűken értelmezett fizikális terén kívüli) templomokban bemutatott magyar főpapi misékről is főként csak akkor értesülünk, ha az az uralkodó, (regnáló, vagy özvegy) császárné, főhercegnők, esetleg más főrangú személyek jelenlétében került sor az egyházi szertartásra. A nagyobb egyházi ünnepek alkalmával tartott nyilvános istentiszteletek igen fontos és látványos udvari események voltak, ezeken az uralkodócsalád és a szűk elit mellett sokszor jelen voltak a pápai nuncius, a velencei követ, (az aktuálisan Bécsben tartózkodó) aranygyapjas lovagok, titkos tanácsosok és kamarások, illetve a magas rangú udvari vagy városi hölgyek. Ilyen rangos társaság előtt misézni igen fontos reprezentatív feladatnak számított, és szimbolikusan jelentős elismerést jelentett az adott főpap számára. A nagy egyházi ünnepek (a vallási tartalmak mellett) jelentős társadalmi események voltak, amelyek a világi és az egyházi hatalom egységét, valamint a — közös szertartáson keresztül a — társadalom különböző rétegeinek az összetartozását juttatta kifejezésre.⁴⁵

⁴⁰ A bécsi egyetem „nemzeteiről” lásd: *Astrid Steindl*: Die Akademischen Nationen an der Universität Wien. In: *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte*, 16. bis 19. Jahrhundert, Hg. Kurt Mühlberger; Thomas Maisel. (Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien, Bd. 7.) Wien 1993. 15–39.

⁴¹ WD 1720. 06. 26.

⁴² WD 1721. 06. 25.

⁴³ WD 1725. 06. 30.

⁴⁴ A további helyszínekről lásd: *Seitschek, S.*: Religiöse Praxis i. m. 90–93.

⁴⁵ Ezen elvek Bécsben leglátványosabb módon az úrnapi körmenetekben érvényesültek, azonban arról nincs tudomásunk, hogy vizsgált a korszakban az udvarban magyar főpap mutatta volna

De nem szabad lebecsülni a szűkebb udvari környezetben tartott főpapi misék jelentőségét sem, amelyek ugyan kevésbé voltak reprezentatívak, azonban a kapcsolat- és karrierépítés, sőt a kormányzati befolyásszerzés szempontjából hasznos alkalmaknak bizonyulhattak. Az udvari társadalom — ahogy minden nagyobb hatalmi, kormányzati centrum — különböző érdekcsoportokra oszlott, amely tagozódás sokszor már a legfelső szinteken megkezdődött, például VI/III. Károly regnálása alatt három császárné — Eleonóra (Lipót özvegye), Vilma Amália (József özvegye) és Erzsébet Krisztina (Károly felesége) — élt és tartott udvart Bécsben, akiknek az érdekei sokszor ütköztek egymással.⁴⁶ A magyar klérus felső tagjai nemcsak az uralkodónak, hanem a császárnéknak és a főhercegnőknek is celebráltak miséket, amelyek közötti — ceremóniális és kapcsolathálózati — különbségek szintén nem tekinthetőek mellékesnek (bár ezek értelmezését a biográfiai kutatás könnyebben lehetővé teszi). Érdemes megjegyeznünk, hogy a császárnék közül (Mária Teréziát nem számítva) Vilma Amáliának mutattak be misét magyar prelátusok a legnagyobb számban, köztük Nádasdy László, Esterházy Imre (későbbi prímás), vagy Erdődy László Ádám. Azért is érdemes felhívunk erre a figyelmet, mivel az özvegy császárné udvartartásában a magyarok jelenlétének az aránya is figyelemre méltó volt.⁴⁷ Sőt, udvartartásának a nyilvánartartásában főként a fent említett főpapok rokonságának fiait és lányait találjuk, mások mellett Nádasdy Pált, Esterházy Eleonórát és Franciskát, vagy Erdődy Jozefát. A két tendencia közötti hasonlóság nem lehet véletlenszerű, valószínűleg Vilma Amália szívesen fogadott az udvarába magyarokat, legalábbis az említett főnemesi családokkal mindenképp szimpatizálhatott. A főpapok közbenjáró szerepét az egyes esetekre nézve lenne célszerű megvizsgálni, azonban a prelátusok családpolitikai szerepét sem szabad lebecsülni. Például Erdődy nyitrai püspök valószínűleg nemcsak öccsének, Györgynek az útját egyengette (ahogy ezt Bubryák Orsolya feltételezi),⁴⁸ hanem talán az ő közbenjáró szerepét, befolyását feltételezhetjük öccsének, Gábor Antalnak reprezentatív bécsi püspökszentelése mögött, vagy unokahúgának (József lányának) Jozefának — 1723-tól — Vilma Amália udvarában való udvarhölgyi alkalmazása mögött. De a magyar prelátusok nemcsak a dinasztia tagjaival építhettek ki jó kapcsolatokat, hanem a Habsburg Monarchia nemzetközi arisztokráciájával is, amelynek egyik formális lehetősége volt a família számára az esküvői, keresztelői, vagy temetési szertartás elvégzése. Erdődy László Ádám ezen a téren is élen járt, mivel 1714-ben Károly császár első

be az ünnepi szentmisét (ez általában a bécsi püspök, később érsek feladata volt): *Scheutz, M.*: Fronleichnamprozessionen i. m.

⁴⁶ *Michael Pözl*: Der Witwenstand von fünf Kaiserinnen am Wiener Hof (1637–1750). In: Frühneuzeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen. Hg. István Fazekas – Martin Scheutz – Csaba Szabó – Thomas Winkelbauer. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. VII.) Wien 2013. 51–70.

⁴⁷ *Kökényesi Zsolt*: Magyarok a bécsi udvar(állam) alkalmazásában 1711 és 1765 között. In: KoraujkorÁSZ. Koraujkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai. Szerk. Barta János; Székér Barnabás, Virovecz Nándor, Ugrý Bálint. (szerkesztés alatt).

⁴⁸ *Bubryák O.*: Családtörténet és reprezentáció i. m. 22.

számú bizalmasának Johann Michael Graf von Althann-nak Karl Michael nevű fiát keresztelhetette meg a Hofburg kápolnájában.

A magyar rendek szempontjából igen fontos reprezentációs alkalomnak számítottak az uralkodópár születésnapjához kapcsolódó ünnepségei, amelyen első sorban az országgyűlés időszaka alatt, kollektív módon (tehát a *dicata* által Bécsbe küldött delegáció tagjaiként) köszönthették – a „nemzet” nevében az ünnepeltet. A magas rangú köszöntő társaság vezetője és szószólója általában egy főpap volt. Gróf Erdődy Gábor Antal egri püspök, az 1728–1729-országyűlés időszakában reprezentatív módon négy alkalommal is köszönthette – a császárvárosba küldött rendi bizottság nevében – az uralkodót, és feleségét születésnapja, vagy névnapja alkalmából, amely beszédeket – teljes terjedelmükben – a *Wienerisches Diarium* is közzétette.⁴⁹ Az 1728-ban kelt két szónoklat az uralkodópárt névnapja alkalmából egyenként köszönti, míg az 1729-es beszédek hasonló módon születésnapjához kapcsolódnak. A *Wienerisches Diarium* mind a négy beszéd után közli a jelen lévő rendek név szerinti listáját, valamint az uralkodót köszöntő beszédeket nemcsak németül, hanem latinul is közreadja. Mind a négy – egy-másfél oldal terjedelmű – szónoklat igen hasonló céllal és stílusban íródott, szerzője magasztalja az uralkodói párt, az ország nevében háláját fejezi ki eddigi tetteikért, mert véleménye szerint nekik köszönhetően jöhetett el a béke kora. A szónok a császárnétól a magyarokért való közbenjárást, az uralkodótól további atyai gondoskodást, Istentől pedig az uralkodópár megáldását kéri. Az ünnepi beszédek az uralkodót és a Habsburg dinasztiaát magasztalták, de a magas rangú rétor számára is kiváltság volt köszöntő beszédet mondani, amely az újság révén széles nyilvánosságot kapott. Az 1728–1729-es éveken kívül is olvashatjuk magyar főpapok neveit az uralkodócsalád reprezentatív név- és születésnapjához kapcsolódó ünnepségein, például 1714-ben a Károly császár névnapján, 1718-ban Mária Amália főhercegnő születésnapján, 1720-ban Mária Magdolna főhercegnő névnapján Erdődy nyitrai püspök misézhetett. Mária Terézia születésnapja (1751-ben⁵⁰ és 1759-ben Zichy győri, 1755-ben Esterházy nyitrai püspök), és névnapja (1742-ben Esterházy nyitrai, 1746-ban Barkóczy egri püspök) ünnepségein is több alkalommal magyar főpapok celebrálhattak szentmisét, amely az uralkodónő regnálása alatti csökkenő miseszámok ellenére fontos reprezentációbeli fejlődésként értelmezhető.

Ugyancsak megtisztelő feladatnak számított a különböző rendi eseményeken (tehát az Aranygyapjas- (*Orden vom Goldenen Vlies*; *Ordre de la Toison d'or*), a Csillagkeresztes- (*Hochadeliger-Sternkreuzorden*), vagy később a Mária Terézia- (*Militär-Maria Theresien-Orden*) és a Szent István Rend (*Königlich-Ungarische Sankt Stephans-Orden*) ünnepein ellátni a papi funkciót. Ezen események résztvevői a Habsburg Monarchia szűk kormányzati-katonai vezetőrétegéből (vagy azok feleségei, lányai közül) kerültek ki. Európa egyik legpatinásabb és legrangosabb lovagrendje az Aranygyapjas Rend volt – amely a spanyol

⁴⁹ WD 1728. 11. 10.; WD 1728. 11. 24.; WD 1729. 08 31.; WD 1729. 10. 05.

⁵⁰ 1751-ben Mária Terézia születésnapjához kapcsolódó ünnepségét rendhagyó módon Pozsonyban rendezték meg, amelyen Zichy püspök misézhetett: ÖStA HHStA Ha Zeremonialprotokolle Bd. 23. (1751–1752) 175–176.

örökösödési háború után a Bourbonok és a Habsburgok között kettészakadt, így jelentősége Károly császár számára még inkább felértékelődött.⁵¹ A rend a főnemesi elit gyűjtőköre volt, amelybe az alapszabályuk szerint — mélyen katolikus szellemiségük ellenére, világi rend lévén — egyházi személyt nem vehettek fel.⁵² Az uralkodó vezetésében a rendtagok igyekeztek a nagy egyházi ünnepeken közösen részt venni, legfontosabb ünnepük Szent András apostol ünnepé volt (ekkor történt az új tagok felvétele is), amelynek nélkülözhetetlen eleme volt az egyházi szertartás, amelyet korszakunkban többször magyar prelátus vezethetett le. Míg Károly regnálása alatt egyszer sem, Mária Terézia uralkodása és Lotaringiai Ferenc nagymestersége alatt többször (1742-ben,⁵³ 1744-ben, 1745-ben és 1750-ben) Esterházy Imre nyitrai püspök celebrálhatott misét, de egy-egy alkalommal (1743-ban, 1747-ben és 1748-ban) Berényi, Klimó és Barkóczy püspökök is részesültek ebben a megtiszteltetésben. Az Aranygyapjas Rend előtt bemutatott misékkal kapcsolatban érdemes megemlíteni Khevenhüller főkamrás naplóbejegyzését, aki 1743. november 1-jén azt jegezte le, hogy a misét szokásos módon azért nem a pápai nuncius (Camillo Paolucci) mutatta be, mivel ceremoniális vitába keveredett Lotaringiai Ferencel, így a misét Erdődy egri püspök celebrálhatta.⁵⁴ De fontos hangsúlyozni, hogy nem a Szent András napi ünnepegről folyt a vita, amelyen már 1742-ben is magyar püspök misézhetett.

A magyar főpapok bécsi jelenléte szempontjából is jól felhasználható forrásnak tekinthető a főkamrás (*Oberstkämmerer*), későbbi főudvarmester (*Obersthofmeister*) — tehát az udvar egyik megkerülhetetlen és legjobban értesült hivatalnokának a — naplója: egyfelől kontroll és kiegészítő adatokat szolgáltathat a prelátusok miséiről, másfelől elejtett megjegyzései, jellemzései is releváns információkat hordozhatnak. (Például megtudhatjuk, hogy Esterházy esztergomi érseket — akit korának egyik legkiválóbb koponyájának tartott — 1744-ben már karosszékével együtt kellett a templomba vinni, és aki a naplóíró egy „múmiára” emlékeztette.)⁵⁵ Khevenhüller naplója egyébként jól alátámasztja a nyilvános misé hírek alapján körvonalazott bécsi magyar főpapi jelenlétről ki-

⁵¹ A probléma önálló tanulmányban való feldolgozását lásd: *Leopold Auer*: Der Übergang des Ordens an die österreichischen Habsburger. In: Das Haus Österreich und der Orden vom Goldenen Vlies: Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium am 30. November und 1. Dezember 2006 in Stift Heiligenkreuz. Hg. Leopold Auer; Sonja Dünnebeil; Birgit Charlotte Glaser; Alexander Pachta-Reyhofen. Graz 2007. 53–64.

⁵² Bár néhány kivételt találunk a Habsburg dinasztia tagjai közül, például Mária Terézia fia, Miksa kölni herceget, vagy II. Lipót fiát Rudolf olmützi érseket.

⁵³ Az újság szerint 1742. november 30-án, Szent András ünnepén az aranygyapjasoknak Esterházy pécsi püspök misézett a Hofkirchében. A miséző főpap nevénél sajtóhiba történt, mivel ekkor Berényi Zsigmond volt a pécsi püspök, az Esterházyak közül pedig a — hasonló nevű — nyitrai püspök és az esztergomi érsek volt a magyar püspöki kar tagja. Az idős és magas rangú primást az újság nem valószínű, hogy összekeverte volna a pécsi püspökkel, így jelen esetben (további kontrollforrás nélkül) bizonytalan, hogy a pécsi, vagy a nyitrai püspök tartotta-e az adott misét. A földrajzi közelség és a rendszeresebb udvari jelen lét miatt döntöttünk gróf Esterházy Imre mellett. (WD 1742. 12. 01.)

⁵⁴ Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch. Kaiserlichen Oberhofmeisters. Hg. Rudolf Khevenhüller-Metsch; Hans Schlitter. I. (1742–1744.) Leipzig–Wien 1907. 184.

⁵⁵ Aus der Zeit Maria Theresias i. m. I. 238.

alakított képünket. Mária Terézia korszakából hét magyar főpap (Erdődy egri püspök, Esterházy nyitrai püspök, Esterházy esztergomi érsek, Zichy győri püspök, Csáky esztergomi érsek, Batthyány József kalocsai, majd esztergomi érsek és Barkóczy Ferenc hercegprímás) szerepel a bejegyzéseiben, ugyanazon személyek, akikről a *Wienerisches Diarium* híreiben is olvashatunk.⁵⁶

Visszatérve a rendi közösségekre, csillagkeresztes ünnepségeken több alkalommal misézett Erdődy László Ádám és 1718 decemberében Nádasdy László (bár a rend tagfelvételi ünnepein — május 3-án és szeptember 14-én — nincs tudomásunk arról, hogy magyar főpap misét celebrált volna). 1765-ben a katonai Mária Terézia-rend éves promócióján gróf Batthyány József kalocsai érsek mutathatott be istentiszteletet. A Szent István Rend ünnepein pedig — a rend alapszabálya szerint — az esztergomi érsek volt hivatott ellátni a papi funkciót.⁵⁷

d, Csáky Imre birétum átvétele

Érdeemes egy egyházi ceremóniát közelebbről szemügyre venni, hogy jobban megfigyelhessük és értelmezhessek a reprezentációtörténeti részleteket, de minderre csak úgy nyílik igazán lehetőség, ha az adott eseményt más hasonló ceremóniákkal együtt vonjuk görcső alá. A rangkonfliktusok, ceremoniális viták elemzése mellett ezzel a módszerrel lehet legcélravezetőbben értelmezni a korabeli reprezentációtörténeti mozgásteret.⁵⁸ Vizsgált korszakunkban a magyar főpapok szempontjából a leglátványosabb bécsi ceremóniának gróf Csáky Imre kalocsai érsek 1718. évi bíborossá avatása tekinthető. Ezen esemény különlegessége, hogy az adott főpap nemcsak aktív résztvevője volt az ünnepnek, hanem címzettje is. Az ünnep reprezentációtörténeti jelentősége és egyedisége miatt ugyan atipikus példának tekinthető a magyar udvari jelenlét vizsgálata szempontjából, azonban bemutatását mégis fontosnak tartjuk, mivel általa könnyen szemügyre vehetjük a ceremóniatörténeti „mozgásteret”, valamint az egyes események közötti finom különbségek jelentésértékét. Hasonló módon egy kisebb rangú eseményt is választhattunk volna, azonban a forrásadottságok kedvezőbb volta, valamint a látványosabb eltérések miatt döntöttünk a birétum átvételi ceremónia mellett, amely véleményünk szerint egyszerre foglalja magában az uralkodói, az egyházi és a rendi reprezentáció lehetőségeit.

⁵⁶ Érdeemes megjegyezni, hogy az esztergomi érsekek elhunytáról mindig rövidebb, vagy hosszabb bejegyzésben külön megemlékezett a szerző. Ezeket lásd: (Csáky Miklósról) *Aus der Zeit Maria Theresias* i. m. IV. 94.; (Barkóczy Ferencről) *Aus der Zeit Maria Theresias* i. m. VI. 100–101. (Esterházyval kapcsolatban csak a korábban idézett állapotromlásról írt.)

⁵⁷ Statuta des vortrefflichen Ritter-Ordens des Heiligen Stephani Ersten Apostolischen Königes. Wien 1764. 17. vagy a rend ceremóniatörténetéről lásd: *Kökényesi Zsolt*: A Szent István Rend ceremóniarendjének a kialakulása és jelentősége. In: *Szent István lovagjai kiállítás-kötet. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Pallos Lajos; Gödölle Máttyás. Bp. 2014. 82.

⁵⁸ A rangkonfliktusokról lásd: *Barbara Stollberg-Rilinger*: Zeremoniell als politisches Verfahren. Rangordnung und Rangstreit als Strukturmerkmale des frühneuzeitlichen Reichstags. In: *Neue Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte.* Hg. Johannes Kunisch. (ZHF, Beiheft 19.) Berlin 1997. 91–132.

1717-ben Károly császár a Szentszéknél igyekezett — két, az udvar iránt bizonyítottan lojális és hozzá közel álló főpap — Michael Friedrich Graf von Althann váci püspök és Csáky érsek bíborossá történő kinevezését elérni, azonban Róma csak az utóbbi jelöltet fogadta el. Althann kinevezését XI. Kelemen-nél a Habsburg külpolitika csak két évvel később tudta elérni.⁵⁹ A pápa 1717. július 12-én nevezte ki a kalocsai érseket bíborosnak, amely nemcsak az egyházon belül jelentett magas rangot, hanem a világi „precedenica” jogban is. A császári-királyi udvar hierarchiájában is előkelő hely illette meg a kardinálisokat, világi regnáló fejedelmeknek kijáró reprezentációval fogadták őket.⁶⁰ A Habsburg Monarchia főpapjai, ha bíborosi kinevezésükre nem tudtak Rómába utazni, vagy az uralkodónál különösen ki akarták fejezni a tiszteletüket (és hálájukat a kinevezés lehetővé tételéért), akkor Bécsben a császártól vették át a bíborosi biréumot. Így történt Csáky érsek esetében is (1718. április 24-én), vagy — többek között — 1700-ban Johann Philipp Graf von Lamberg passauai püspök, és 1715-ben — a neves főpapi családból származó — Damian Hugo Philipp von Schönborn (későbbi speyeri hercegérsek) bíborossá avatása esetében is. Mindhárom ceremónia leírása megtalálható Christian Lünig a német *Zeremonialwissenschaft* irodalom egyik legismertebb szerzőjének igen részletes *Theatrum ceremoniale* kötetében.⁶¹ A kötet tartalmazta leírások hitelesnek tekinthetők, legalábbis Csáky kardinálissá avatása mindenképpen, mivel az megegyezik a *Zeremonialprotokoll* és a *Wienerisches Diarium* által köre adott változatokkal (az utóbbival nagy részben szó szerint is).⁶²

A bíborosi biréum császárvárosi ünnepélyes átvétele mindhárom esetben igen hasonló módon zajlott, bár jelentős (és reprezentációtörténetileg releváns) ceremoniális eltéréseket tapasztalhatunk, amely a leírások terjedelméből is rögtön szembetűnővé válik, mivel Lamberg szertartásáról szóló beszámoló — két hasábos tördelésben — fél oldal, Schönbornné úgy másfél, míg Csákyé több mint két oldal hosszúságú. (A jelentős terjedelmi aránytalanságokat pedig csak részben magyarázza a leírások részletessége közötti különbség.) Mind a három ceremónia hasonlóan látványos udvari bevonulással vette kezdetét, amely során az ünnepelt főpap bécsi szállásáról (ez Csáky esetében egy grófi Liechtenstein ház volt) reprezentatív módon — négy darab hatlovas hintóval, díszes kísérettel — a Hofburgba vonult. Az ünnepelt főpapot a Hofburg előszobájában (feltehetőleg a második, avagy nagy „Anticamera”-ban) várta az udvari arisztokrácia (miniszterek, titkos tanácsosok, kamarások) és a velencei követ, hogy őfelségeivel közösen az Augustinerkirche-be átvonulhassanak, amely az eseményre gazdagon fel volt díszítve: az ünnepelt főpapokat karmazsin színű tapétákkal várták. Lamberg és Csáky avatásán a mise főcelebránsa a bécsi püspök volt (előbbi esetében Kollonich Lipót, utóbbi alkalommal Kollonich Zsigmond),

⁵⁹ *Bahlcke, J.*: A magyar püspöki kar i. m. 134–135.

⁶⁰ *Málnási Ödön*: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. (1672–1732.) Kalocsa 1933. 249–250.

⁶¹ *Johann Christian Lünig*: Theatrum ceremoniale historico-politicum, oder Historisch- und politischer Schau-Platz aller Ceremonien [...]. II. Leipzig 1720. 284.; 285–286.; 286–289.

⁶² ÖStA HHStA HA OMeA Zeremonialprotokolle Bd. 10. (1717–1719) 124–131.; WD 1718. 04. 26.; WD 1718. 04. 29. függ.

míg Schönborn ceremóniáján a misét Erdődy nyitrai püspök mutatta be. A szertartás bevett eleme volt (Csáky ceremónia leírásából ugyan kimaradt, de valószínűsíthető, hogy nála sem maradt el) az udvari lelkész (*Hofprediger*) ünnepeletnek címzett dicsőítő szónoklata. Utána a pápai kamarás átadta a császárnak a bíborosi kinevezést elrendelő pápai brevét, aki aztán visszanyújtotta neki és felolvastatta azt. A bíborossá avatás tényleges aktusa pedig ez után következett, amikor a főpap — meghajlással — a császár három lépcsős trónjához (első lépcsőfokra) járult, ekkor az uralkodó felhelyezte rá a birétumot, majd a bíboros újabb meghajlással az oltárhoz ment a miséző főpap jobbáéhoz, amikor is megszólaltak a harsonák és a dicsőítő énekek. Ezt követően az istentisztelet szokásos módon folytatódott, és a díszes társaság reprezentatív kivonulásával végződött.

Lamberg bíborossá avatásáról szóló leírás a templomi résszel záródik, ellenben Schönborn és Csáky ceremóniájáról szóló beszámoló tovább folytatódik: mindkét kardinálist az uralkodó audiencián fogadta, amelyen köszönetet mondhattak neki a Szentszéknél való közbenjárásáért, valamint a császár biztosíthatta őket további támogatásáról. Megtudhatjuk, hogy az audiencia során Schönborn egy gyémántgyűrűt is kapott az uralkodótól ajándékba. Csáky ceremóniájáról szóló leírás azonban tovább folytatódik. Értesülhetünk róla, hogy az új bíboros — a jelen lévő velencei követtel együtt — abban a megtisztelő feladatban részesült, hogy az ünnepélyes császári ebédnél — fedett fővel — az első poháremelésig asztali szolgálatot teljesíthetett. Az udvari kultúrában a *Tafeldienst* szimbolikus kiváltságnak számított, hasonlóra került sor a római császári vagy a magyar királyi koronázáskor, sőt a rendi közösségek ünnepein is.⁶³ Egyedül a magyar királyi koronázás után volt szokás, hogy a nádor, az esztergomi és a kalocsai érsek, valamint a pápai nuncius és a velencei, esetleg a spanyol követ az uralkodóval egy asztalnál étkezett (de a magyar főtisztviselőknek akkor is volt felszolgálati kötelezettségük).⁶⁴ A császári szertartásrendben hasonló szokást nem figyelhetünk meg, az Aranygyapjas Lovagoknak és a Szent István Rend nagykereszteseinek az is épp elég magas kiváltság volt, hogy az uralkodóval egy teremben étkezhettek.⁶⁵ Érdekes módon Csáky bíborosi ünnepének leírása nem ér véget az asztali szolgálattal, megtudhatjuk, hogy utána szállására hazatért ebédelni, majd korábbi kíséretével együtt visszatért a Hofburgba, ahol a regnáló császárné fogadta audiencián. Ezt követően a császári párral együtt az udvari kápolnában (*Hofkapelle*) misét hallgatott, s végül estére hazatérhetett a szállására.

Láthatjuk, hogy Csáky bíborossá avató ünnepe igen reprezentatív módon ment végbe, még fényesebb külsőségek között, mint a másik két kardinális esetében. Ez a különleges megtiszteltetés egyszerre szólhatott Csáky személyének, valamint a *natio Hungarica*-nak is. Ugyanis a ceremónia-leírás — a másik

⁶³ *Ingrid Haslinger*: Der Kaiser speist en public. Die Geschichte der öffentlichen Tafel bei den Habsburgern vom 16. bis ins 20. Jahrhundert. In: Die Öffentliche Tafel. Tafelzeremoniell in Europa 1300–1900. Hg. Hans Ottomeyer; Evelyn Peters; Michaela Völkel. Wolfratshausen 2002. 48–57.

⁶⁴ *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon: Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. In: Századok 138. (2004) 1005–1101.

⁶⁵ *Kökényesi Zs.*: A Szent István-rend ceremóniarendje i. m.

két beszámolóval ellentétben — részletesebben kitér a résztvevő főrendekre is, így nemcsak Sinzendorf főkamrás, vagy Savoyai Jenő jelenlétéről értesülhetünk, hanem azt is megtudhatjuk, hogy „*azonban különösen sok magyar rendi személy és mágnás gyűlt össze tekintélyes és rendkívüli számban*”: Esterházy Imre zágrábi és Nádasdy László csanádi püspökök a hintós bevonulásnál külön meg lettek nevezve.⁶⁶

d, Karrier és kitüntetés

A rendszeres császárvárosi jelenlét nemcsak a kapcsolati tőke szempontjából játszott fontos szerepet, vagy a gazdag uralkodói ajándékok (miseruhák, mellkeresztek) miatt volt kifizető,⁶⁷ hanem igen pozitív hatást gyakorolt az egyházi karrierekre is. Korszakunkban a legmagasabb magyar egyházi tisztség betöltői, az esztergomi érsekek nagy arányban azon főpapok köréből kerültek ki, akik már püspökként is gyakran résztvevői voltak a különböző udvari ceremóniáknak. Bár a vizsgált főpapok köréből (indigenaként) kimaradt, de ide sorolható Keresztély Ágost (első hercegprímás), gróf Esterházy Imre, gróf Barkóczy Ferenc és kevésbé aktív szerepvállalással, de gróf Csáky Miklós is, bár ő nyilván profitált idősebb féltestvére, gróf Csáky Imre érsek kiváló udvari kapcsolataiból.⁶⁸

Részben a kalocsai érsekekkel kapcsolatban is hasonló következtetésre juthatunk: Csáky Imre (1710–1732), Patachich Gábor (1733–1745), Csáky Miklós (1747–1751), Patachich Ádám (1776–1784) már a beiktatása előtti években is jelen volt Bécsben, egy alkalommal Klobusiczky Ferenc (1751–1760) nevét is olvashatjuk, Batthyány József (1760–1776) pedig minden bizonnyal profitált családjá kiváló udvari kapcsolataiból.

A világi főnemeselek karrierjének emelésére, kormányzati kapcsolatainak kiépítésére igen jó lehetőség volt a bécsi udvartartás szolgálatába állni, azonban az egyháziak számára igen kevés hasonló pozíció állt rendelkezésre.⁶⁹ Nincs tudomásunk arról, hogy vizsgált korszakunkban magyar személy udvari gyóntatói funkciót vállalt volna, amely pozíció szükségszerűen fontos tanácsadói, bizalmi feladatkört is hordozott magában (például Mária Terézia regnálásának második felében leginkább reformpárti janzenisták töltötték be az uralkodói családban ezt a funkciót). Erdődy nyitrai püspök informálisan tekinthető

⁶⁶ *Lünig, J. Ch.*: *Theatrum ceremoniale* II. i. m. 287.

⁶⁷ Például Csáky bíboros 1718 október 13-i audienciája keretében kapott az uralkodótól ajándékba egy drága, gyémántberakásos mellkeresztet. (WD 1718. 10. 14.)

⁶⁸ *Bahlcke, J.*: A magyar püspöki kar i. m. 134–136.; Csáky bíborosról bővebben lásd: *Málnási Ö.*: Csáky Imre bíbornok i. m.

⁶⁹ *Peter Hersche*: War Maria Theresia eine Jansenistin? In: *Österreich in Geschichte und Literatur* 15. (1971: 1. Heft) 14–25.; *Elisabeth Kovács*: Einflüsse geistlicher Ratgeber und höfischer Beichtväter auf das fürstliche Selbstverständnis, auf Machtbegriffe und politische Entscheidungen österreichischer Habsburger während des 17. und 18. Jahrhunderts. In: *Cristianesimo nella storia* 4. (1983) 79–102.; *Derek Beales*: Clergy at the Austrian Court in Eighteenth Century. In: *Monarchy and Religion. The Transformation of Royal Culture in Eighteenth-Century Europe*. Ed. Michael Schaich. Oxford 2007. 367–394.

„udvari káplánnak” (ahogy Eleonóra császárné nevezte, és amely nem keverendő össze az udvari gyóntató szerepkörével), azonban a formális kinevezés hiánya személyének jelentőségét semmivel sem csorbítja, mivel a tényleges udvari papok (*Hofprediger, Hofkapellan, Ober-Hofkapellan*) alacsonyabb rangú egyháziak voltak: általában jezsuita szerzetesek és bécsi kanonokok töltötték be ezt a funkciót.⁷⁰ A papok és szerzetesek az udvarban a főhercegek, főhercegnők tanítójaként játszhattak még fontos szerepet, ilyen megbízatást kapott — vizsgált korszakunk magyar klerikusai közül egyedülálló módon — a jól képzett Bajtay Antal piarista tartományfőnök is.⁷¹ Bajtay 1754-ben kapott Mária Teréziától felkérést arra, hogy (bécsi felkészüléssel) írjon fiának, József főhercegnek magyar történelem tankönyvet, amelyet elkészülte után személyesen tanítson is meg neki: erre 1759-ben került sor.⁷² Mária Terézia nem maradt — a császárvárosi miliőben amúgy idegenen mozgó — piarista szerzetes adósa, 1760-ban erdélyi püspöknek nevezte ki és bárói rangra emelte, szakértelmét pedig többi erdélyi (első sorban kereskedelmi és oktatási) reform kapcsán igénybe vette. (Jelen bemutatásban a főnemesi rangemelésekre külön nem térünk ki, mivel a vizsgálatban szereplő, és a bécsi udvarban aktív szerepet játszó főpapok túlnyomó többsége grófi ranggal rendelkezett.)⁷³

A világi arisztokraták udvari, politikai életpályájának fontos elemét képezte a kamarási (*Kämmerer*, esetleg *Kammerherr*) cím elérése, amely korszakunkban egyszerre jelentett — udvari rangot biztosító — titulust és (elviékben) évente (kétszer két hetet magában foglaló) tényleges udvari szolgálatot.⁷⁴ Az egyházi méltóság természetével azonban ellenkezett a közvetlen udvari szolgálat (Máté Evangéliumából vett ismert formulával élve „*Senki sem szolgálhat két úrnak; mert vagy gyűlöli az egyiket, a másikat pedig szereti, vagy tiszteli az egyiket, a másikat pedig megveti.*”),⁷⁵ így ezen „kitüntetésben” nem részesülhet-

⁷⁰ *Wolfsgruber*, C.: Hofburgkapelle i. m. 190–301.; vagy konkrét éven megvizsgálva: *Kayserslicher, Königlich und Erzherzoglicher Staats- und Standeskalender... auf das Jahr 1723.* 270–271.

⁷¹ Bajtayról lásd: *Miskolczy István*: Bajtay J. Antal. H. n. 1914.

⁷² *Kökényesi Zs.*: Udvar(állam) i. m. 9.

⁷³ Patachich Gábor — édesapja révén 1708-tól viselt bárói címet és — 1735-ben kapott grófi rangot: *Tóth Tamás*: „Ha senki sem kezd el, senki sem fogja befejezni”. A *Theatrum ceremoniale* és a katolikus megújulás (1733–1784). In: *Deliberationes* 2 (2009: 2. sz.) 201–225. 208.

Patachich Ádám 1735-ben kapott báró címet: *Tóth T.*: Két Patachich i. m. 210.

Sztojka Antal 1749-ben emelték bárói rangra: <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sztojka.html>
Thauszy Ferenc (aki nemesi, de nem főnemesi származású volt) 1765-ben megkapta a Szent István Rend középkeresztjét, amelynek statútuma szerint (már kiskeresztől is) pályázhatott a grófi címre: *Statuta des vortrefflichen Ritter-Ordens* i. m. 21.

A bécsi udvari etikettben az elsőbbségi jogot nem a különböző főnemesi címek jelentették, hanem a kamarási és a titkos tanácsosi titulusok (valamint az ezekbe való beiktatás időpontja, azaz a „rangidősség”, vagy ansiennitás elve).

⁷⁴ *Jeroen Duindam*: Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550–1780. Cambridge 2003. 74–75.; *Andreas Pecar*: Die Ökonomie der Ehre. Der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI. (Symbolische Kommunikation in der Vormoderne 5.) Darmstadt 2003. 25–27.; *Ivo Cerman*: Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte Bd. 72.) Stuttgart 2010. 126–130.

⁷⁵ Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. Bp. 2006. Mt 6,24–34. (1109.)

tek a főpapok. A 18. században hasonló funkcióval bírt a — magasabb rangot biztosító — titkos tanácsosi (*Geheimer Rat*) kinevezés is, amely azonban — a 16–17. századi gyakorlattal ellentétben — tisztán reprezentációs értékkel bírt, és nem kötelezett tényleges tanácsadói, politikai feladatokra.⁷⁶ Ezt a titulust az egyházi személyek is megkaphatták, sőt a vizsgálatunkban szereplő magyar püspökök és érsekek többsége részesült is ebben a megtiszteltetésben. A — közel sem magától értetődő módon, nem minden arisztokratának „alanyi jogon” járó — titkos tanácsosi címet a magyar arisztokrácia általában negyvenes-ötvenes éveik fordulója körül kapták meg, ha valaki ennél fiatalabb korban részesült a rangos kitüntetésben, akkor az családi tőkájének, kiváló udvari kapcsolatainak, vagy figyelemre méltó szolgálatainak volt köszönhető. A világi főnemes-ség soraiból néhány (reprezentatív) példát említve: gróf Esterházy József horvát bán ötvenegy,⁷⁷ gróf Károlyi Sándor hatvanhét,⁷⁸ gróf (majd herceg) Batthyány Károly negyvenkettő,⁷⁹ gróf Grassalkovich Antal ötvenkettő,⁸⁰ herceg Esterházy Pál harmincöt, (vagy harminchat),⁸¹ gróf Hadik András ötvenöt⁸² évesen kapott titkos tanácsosi titulust. A kormányzattal kiváló kapcsolatot ápoló, vagy az udvarban rendszeresen jelenlévő püspökök — a fentiekkel összehasonlítva — igen fiatalon kaphattak titkos tanácsosi kinevezést: Erdődy nyitrai püspök harminchét,⁸³ Patachich Gábor kalocsai érsek harmincnyolc,⁸⁴ Barkóczy Ferenc harminchárom, (vagy harminchat),⁸⁵ Batthyány József harminc-kettő (vagy harminchárom),⁸⁶ vagy — az ugyan indigena — Koller Ignác veszprémi püspök harmincnyolc évesen.⁸⁷

⁷⁶ Pecar, A.: *Ökonomie der Ehre* i. m. 28–29.; Cerman, I.: *Habsburgischer Adel* i. m. 132–133.

⁷⁷ A következőkben az adott levéltári források után a titkos tanácsosi kinevezés dátumát közlöm, zárójelben pedig a kontrollforrást, amelynek adatai sok esetben nem egyeznek meg az előbbi dátummal (a kinevezés elrendelésének, az eskütétel letételének, valamint a kinevező diploma időpontjainak az összehasonlító elemzése a kutatás következő állomása). ÖStA HHStA Staatskanzlei Interiora Geheime Räte (a továbbiakban StK I GR), Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1712–1740.: 1733. 03. 30. (WD. 1733. 07. 08.: 1733. 07. 04.)

⁷⁸ ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1712–1740.: 1736. 02. 17. (WD. 1736. 11. 03.: 1736. 10. 31.)

⁷⁹ ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1712–1740.: 1740. 05. 08. (WD. 1740. 07. 13.: 1740. 07. 07.)

⁸⁰ Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte und kaiserl. Rechtstitul (HHStA-ban található, kiadatlan levéltári segédlet): 1746. 08. 20. (ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1740–1755: 1742. 09. 24.)

⁸¹ Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte i. m.: 1746. 09. 16. (ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1740–1755: 1747. 01. 31.)

⁸² Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte i. m.: 1765. 01. 06. (ÖStA HHStA Reichskanzlei (a továbbiakban RK), Geheime Räte Kt. 9. (Listen der kaiserlichen wirklichen Geheimen und Titularräte, 1751–1767) Liste 1764: 1764. 07. 03.)

⁸³ Lásd 24. lábjegyzet.

⁸⁴ ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1712–1740.: 1736. 02. 17. (WD. 1736. 02. 29.: WD. 1736. 02. 28.)

⁸⁵ Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte i. m.: 1746. 07. 26. (ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1740–1755: 1743. 03. 02.)

⁸⁶ Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1759. 05. 29. (Ugyanezt az időpontot erősíti meg: ÖStA HHStA StK I GR Kt. 20. (Listen von Geheimen Räten, 1760–1826) Fasc. 48. Liste 1730–1760)

⁸⁷ Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1763. 04. 21. (WD. 1765. 04. 13. (nincs pontos dátum))

Károly császár uralkodása alatt az erdélyi püspökök voltak jelen legkisebb arányban az udvarban (részben kivétel Mártonffy György), közülük sorozatban három magyar bárói családból származó főpap (Mártonffy György, Mednyánszky László és Antalffy János)⁸⁸ nem is részesült titkos tanácsosi kinevezésben. Gróf Forgách Pál váci püspök, aki szintén nem volt gyakori vendég az udvarban (egy nyilvános miséjéről sem tudunk), ötvenkét évesen kapott címzetes titkos tanácsosi címet, tehát jóval később, mint az udvar közeli elit.⁸⁹ Gróf Esterházy Károly esete, aki harmincöt évesen lett titkos tanácsos, erre ellenpéldaként szolgál. Ő — római műveltsége és a hatalmi reprezentációt kerülő felvilágosult világnézete miatt — szintén nem törekedett arra, hogy jelen legyen a császárvárosban, azonban Miklós és Ferenc bátyjai, az udvari elit legbelső köreibbe tartoztak, így feltehetőleg Károly az ő személyüknek köszönhette megtisztelően korai kinevezését.⁹⁰

⁸⁸ Mártonffy 1713–1721; Mednyánszky 1722–1724, Antalffy 1724 és 1728 között volt nagyváradi püspök.

⁸⁹ Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1748. 01. 16. (ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758) Fasc. 47. Liste 1740–1750: 1747. 10. 16.)

Korszakunk többi magyar főpapjának titkos tanácsosi kinevezése:

gr. Esterházy Imre (1663–1745): ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1712–1740.; WD. 1714. 10. 26.: 1714. 10. 18.

Acsády Ádám: ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1712–1740.: 1728. 02. 19. (WD. 1728. 04. 10.: 1728. 04. 07.)

gr. Erdődy Gábor Antal: ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758), Fasc. 47. Liste 1712–1740.: 1734. 03. 12. (WD. 1734. 04. 21.: 1734. 04. 17.)

gr. Esterházy Imre, nyitrai püspök (1689–1763): ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758) Fasc. 47. Liste 1698–1740.: 1739. 01. 19. (Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1746. 10. 04. (valódi titkos tanácsos); ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758) Fasc. 47. Liste 1740–1755: 1741. 04. 23.)

gr. Berényi Zsigmond: ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758) Fasc. 47. Liste 1698–1740.: 1740. 08. 29. (Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1746. 07. 23.)

gr. Zichy Ferenc: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1746. 07. 02. (ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758) Fasc. 47. Liste 1740–1755: 1748. 01. 13.)

gr. Csáky Miklós: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1746. 10. 15. (ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758) Fasc. 47. Liste 1740–1755: 1741. 09. 25.)

Padányi Bíró Márton: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte; ÖStA HHStA RK GR Kt. 9 (Listen, 1751–1767) Liste 1758.: 1747. 10. 20.

br. Klobusiczky Ferenc: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1749. 01. 07. (ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758) Fasc. 47. Liste 1740–1755: 1749. 01. 17.)

br. Sztojka Antal: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte; ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758) Fasc. 47. Liste 1740–1755: 1750. 04. 30.

Klimó György: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte; ÖStA HHStA StK I GR Kt. 19. (Listen, 1700–1758) Fasc. 47. Liste 1740–1755: 1754. 10. 25.

Thauszy Ferenc: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1754. 10. 25.

br. Patachich Ádám: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1759. 12. 23.

gr. Esterházy Károly: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1760. 09. 11.

Bajtay Antal: Index über die kaiserl. wirkl. geheimen Räte: 1760. 11. 12. (ÖStA HHStA StK I GR Kt. 20. (Listen, 1760–1826) Fasc. 48. Liste 1730–1760: 1760. 10. 10.)

Gusztinyi János: WD. 1764. 04. 11.: 1764. 04. 03.

⁹⁰ Esterházy Károly két testvérének az életpályájáról lásd: *Berényi László: Galánthai és Fraknói Eszterházy Miklós (1711–1764). Egy 18. századi magyar diplomata a cárok udvarában.* In: Turul 77. (2004: 1–2. sz.) 49–55. és *Berényi László: Galánthai és fraknói Gróf Esterházy Ferenc kancellár. Egy magyar államférfi a 18. század utólján.* In: Emlékkönyv galántai és fraknói gróf Eszterházy Károly egri püspök, Pápa város földesura, mecénása és építtetője halálának kétszázadik évfordulója tisztele-

Az udvar jutalmazási „repertoárjában” a kamarási és a titkos tanácsosi kinevezések mellett korszakunkban — mint korábban szó volt róla — négy szimbolikus tőkével és igen nagy presztízzsel járó kitüntetés létezett. Ezek közül csak a Szent István Rend állt nyitva a főpapok meritokratikus szolgálatainak és lojalitásának a megjutalmazására. A rend három osztályból állt, amelyek nagykeresztjét az esztergomi érsekek, mint a rend prelátusai állandó jelleggel megkapták. Ezen a jogcímen korszakunkban csak Barkóczy Ferenc érsek részesült a kitüntetésben. A kinevezettek között igen kis számban találunk egyháziakat, elsősorban a (magasabb) kormányzati, hivatali pozíciókat betöltőket jutalmazták. 1765-ben Migazzi bécsi kardinális érsek, váci püspök és Firmian passauai érsek kapta meg a klerikusok közül a Szent István Rend nagykeresztjét, amely jól tükrözi, hogy a rend milyen magas presztízserérettel bírt.⁹¹

1765-ben Batthány József kalocsai érsek abban a megtiszteltetésben részesült, hogy igen fiatalon (harmincnyolc évesen) kapta meg a rend legmagasabb fokozatát, sőt a kitüntetést közösségi rendi promóció nélkül, bécsi audienciája keretében tűzte ki rá Mária Terézia.⁹² Batthyány esetének reprezentatív értéke még szembetűnőbb, ha megnézzük, hogy utána a magyar püspökök közül ki kapott nagykeresztet. Kilenc évvel később, 1774-ben, az udvarral szintén jó kapcsolatot ápoló Zichy Ferenc győri püspök hetvenhárom évesen, pappá szentelésének ötven éves évfordulóján lett felvéve a rendi közösségbe.⁹³ A kalocsai érsek kitüntetése személyes kapcsolatainak és érdemein túl minden biztonnal szóló édesapjának, Lajos nádornak és nagybátyjának, Károlynak, aki (korábban) tábornagyként és József főherceg nevelőjeként igen fontos szerepet játszott a császári-királyi udvarban. (Rajtuk kívül 1765-ben Thauszy Ferenc zágrábi püspök középkeresztet, ugyanekkor Salbeck Károly szepesi püspök kiskeresztet és 1766/67-ben Bajzáth József veszprémi püspök szintén kiskeresztet kapott.⁹⁴)

III. Összegzés, kitekintés

Láthattuk, hogy a magyar prelátusok közül többen rendszeres vendégek voltak a Habsburg fővárosban. A Bécsbe látogató egyháziak legaktívabb körét — a Bécsben és/vagy Rómában tanult — főnemesi családok fiait tették ki, akik az udvar különféle világi és egyházi ünnepeinek igen fontos szereplői voltak, ez-

tére. A pápai Kastélyban 1999. szeptember 11-én elhangzott előadások szerkesztett szövege. Szerk.: Hermann István; Mezei Zsolt. Pápa 2000. 27–38.

⁹¹ Namensverzeichnis der Persönlichkeiten, die in den Jahren 1764–1914 mit dem Kön. Ung. St. Stephan-Orden Ausgezeichnet worden sind. Hrsg. anlässlich der 150 Jahreswende der Gründung dieses Ordens von der Ordens-Kanzlei. Bp. 1914. 7. A Szent István Rend kitüntetettjei (1764–2013). In: Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus. Szerk. Pallos Lajos; Gödölle Mátyás. Bp. 2014. 309.

⁹² WD 1765. 05. 18.

⁹³ Namensverzeichnis i. m. 22.; *Piszker Olivér*: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83). (Pannonhalmi Füzetek) Pannonhalma, 1933. 16.

⁹⁴ Namensverzeichnis i. m. 11–13.; A Szent István Rend kitüntetettjei i. m. 310.

által a magyar főnemesség udvari integrációjának megkerülhetetlen csoportját alkották. A kapcsolódó kutatásnak köszönhetően olyan elfeledett életpálya reprezentációtörténeti vonatkozásaira hívhattuk fel a figyelmet, mint Erdődy László Ádám nyitrai püspöké, aki korszakunk legfigyelemreméltóbb udvari karrierjét futotta be.

A kvantitatív vizsgálat alapjául a császárvárosban bemutatott misék és különböző egyházi szertartások (vagy leginkább a róluk terjedő hírek) szolgáltak. Az istentiszteletek bemutatása jelentette a magyar püspökök és érsekek bécsi reprezentációjának legfontosabb elemét, ők ugyanis nem szerveztek, vagy vettek részt olyan fényűző udvari multságokon, mint a téli szánkózások, vagy az őszi céllövészetek voltak, sőt korszakunk magyar prelátusai a fővárosban kastélyt sem építettek. Csáky Imre és Batthyány József pedig kiváló udvari kapcsolataik ellenére nem a császárvárosban, hanem inkább Magyarbélén és Pozsonyban építettek maguknak palotákat, amely jól mutatja, hogy a Bécshez való fizikai vagy szimbolikus közelség nem kellett, hogy egyet jelentsen a magyar ügyektől, vagy politikától való elszigetelődéssel. Azonban nem szabad abba a hibába sem esni, hogy azt feltételezzük, hogy a főpapok csak akkor jártak a császárvárosban, amikor az általuk bemutatott misékről értesülhetünk. Például Forgách Pál az elkészített misejegyzékben egyszer sem szerepel, azonban tudjuk, hogy 1721-ben kétszer is megfordult Bécsben.⁹⁵ A misecelebrálás leginkább a reprezentációs udvari működés bizonyítékának tekinthető, bár persze hozzá kell tenni, hogy nem minden udvari ceremónián mutattak be misét a prelátusok, amelyen részt vettek. Azonban ettől függetlenül, tendenciáiban helytálló képet kellett, hogy kapjunk.

Mint láthattuk, az aktív udvari jelenlét pedig igen előnyös hatással volt a főpapi karrier utakra: a kalocsai és az esztergomi érsekek kinevezésük előtt rendszeres vendégek voltak a fővárosban, vagy a személyes bécsi jelenlét a titkos tanácsosi kinevezéseket is meggyorsíthatta. Nádasdy László már fiatal pálos szerzetesként olyannyira törekedett az udvari integrációra (valószínűleg azért, hogy megalapozza az uralkodó bizalmát személye és famíliája iránt, ugyanis apját, Ferencet a Wesselényi-összeesküvésben való részvétel vádjával kivégezték), hogy Kollonich bécsi püspök egy jelentésében a következőt írta róla: „Az udvarnak az sem tetszik, hogy lovakat, kocsit és nagy cselédséget tart. Gyakran megjelenik hívatlanul is a császárnál; Ófelsége gyakorta csodálkozott ezen és azt kérdezte, hogy nincsenek-e ezek ellentétben Nádasdy szerzetesi fogadalmaival.”⁹⁶ Ezzel szemben korszakunk második felében a Bécsben és Rómában tanult Esterházy Károly személyes udvari jelenlét nélkül is képes volt magas egyházi karriert befutni, amely egyfelől a családi kapcsolati tőke jelentőségére hívja fel a figyelmet, másfelől pedig az udvari kultúra átalakulását vetíti előre (ahogy a csökkenő tendenciát mutató miseszámok is).

A 18. század közepétől két oldalról meginduló kulturális változás gyengítette a magyar püspökök és érsekek bécsi működését. Egyfelől Mária Terézia és

⁹⁵ WD 1721. 01. 04.; WD 1721. 05. 07.

⁹⁶ Takáts E.: Nádasdy László i. m. 19.

Lotaringiai Ferenc közös kormányzata huszonöt évből tizenötöt háborús viszontagságok között vészelt át, amely nagymértékben beárnyékolta az udvar fényét; a reformok és a szekularizáció hatására pedig (a főpappal szemben) a katonai és a hivatali pálya egyre jobban felértékelődött.⁹⁷ Ebben az időszakban Európa-szerte kezdetét vette a barokk udvari kultúra fokozatos átalakulása. Ferenc császár 1765-ben bekövetkezett halála után a bécsi udvari életre Mária Terézia mély gyásza jól érezhető módon rányomta a bélyegét. II. József egyeduralkodása idején pedig a reprezentációs kiadásokat és szokásokat radikális módon lecsökkentette, sokkal kevesebb egyházi ünnepen vett részt (sőt a körmenetek számát is korlátozta), és leginkább csak a Hofburg kápolnájában hallgatott misét.⁹⁸

A másik oldalon pedig a püspökre és érsekekre is egyre nagyobb hatással voltak a felvilágosodás különféle iskoláinak a gondolatai. A barokk főpap képét egyre több helyen a reformpárti püspök alakja kezdte felváltani. A legélesebb változás talán Egerben ment végbe, ahol Barkóczy Ferenc helyét Esterházy Károly vette át, aki elődje felsőtárkányi nyári kastélyát, Fourcontrastit még le is bontatta.⁹⁹ A püspökök és érsekek egy bizonyos köre egyre több időt igyekezett egyházmegyéje területén tölteni, rendszeresen tartottak vizitációkat, nagy hangsúlyt fektettek a papképzés reformjára, vagy többen figyelemre méltó könyvtárakat (például Esterházy Károly Egerben, vagy a bécsi Theresianum egykori diákja Batthyány Ignác Nagyváradon) hoztak létre. A császárvárosi udvar reprezentációs terében való megmutatkozás pedig számukra is egyre kevésbé tűnt fontos feladatnak, valamint a tartósan kiegyensúlyozott Habsburg–magyar kapcsolatok sem tették szükségessé a rezidenciákon való gyakori jelenlétet. A kétirányú kulturális folyamat közül egyértelműen az előbbi, a Habsburg részről meginduló változás tekinthető jelentősebbnek, amely az udvari kultúra kereteit és lehetőségeit alapvetően meghatározta. Úgy vélem azonban, hogy a felvilágosodás mentalitástörténeti formáló hatását sem szabad figyelmen kívül hagyunk, ami az 1760-as évektől a magyar társadalom meghatározott rétegeire, köztük a tanult főpapok egy részére is egyre nagyobb hatással lehetett. Azonban az már egy másik kérdés, hogy a császárvárosi látogatások ritkulása mennyiben állt összefüggésben az adott főpapok hatalmi reprezentációjának és kiadásainak csökkenésével, valamint a 18. század utolsó harmadának reformhulláma után az I. Ferenc alatti (kényszerített) tradicionalizmus során milyen mértékben restaurálódtak a korábbi állapotok.

⁹⁷ *Michael Hochedlinger*: Mars ennobled. The Ascent of the Military and the Creation of a Military Nobility in Mid-Eighteenth-Century Austria. In: *German History* 17. (1999) 141–176.; *Fal-lenbüchl Zoltán*: Mária Terézia magyar hivatalnokai. Bp. 1989. 42–46.

⁹⁸ *Beales, D.*: Clergy i. m. 96–101.; *Elisabeth Kovács*: Kirchliches Zeremoniell am Wiener Hof des 18. Jahrhunderts im Wandel von Mentalität und Gesellschaft. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 32. (1979) 131–138.

⁹⁹ *Mezei Zsolt*: Gróf Esterházy Károly, a barokk főpap és főúr. In: *Emlékkönyv galántai és fraknoi gróf Eszterházy Károly egri püspök, Pápa város földesura, mecénása és építtetője halálának kétszázadik évfordulója tiszteletére. A pápai Kastélyban 1999. szeptember 11-én elhangzott előadások szerkesztett szövege*. Szerk. Hermann István; Mezei Zsolt. Pápa 2000. 39–51. 49.

FÜGGELÉK

Dátum	Főpapa	Alkalm	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1711. 02. 09.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szent Apollónia ünnepe	császár és kísérete	Augustinerkirche	WD 1711. 02. 10.	
1711. 02. 20.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	böjti mise	császár és kísérete	Hofburg kápolnája	WD 1711. 02. 20.	
1711. 03. 22.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök, gr. Nádasdy László csanádi püspök	vasárnapi mise	“magas rangú egyházi és világi méltóságok”	Orsolyita templom	WD 1711. 03. 24.	a misét a bécsúj-helyi püspök tartotta, de Erdődy és Nádasdy püspökök mellett még Kollonich váci püspök is asszisztált
1711. 03. 28.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	nincs megadva	őfelségei és “nagyobb” kíséretük	Augustinerkirche	WD 1711. 03. 31.	
1711. 08. 27.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	gyázmise	nincs megadva	jezsuita akadémiai templom	WD 1711. 08. 28.	
1711. 08. 28.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	gyázmise	nincs megadva	jezsuita akadémiai templom	WD 1711. 08. 28.	
1712. 03. 06.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Lipót és József császárok lelkiüdvéért	császár és kísérete	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1712. 03. 08.	pápai nuncius tartotta a misét, Erdődy és Kollonich váci püspök neki asszisztáltak
1712. 09. 08.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária születésének ünnepe	császár	nincs megadva	WD 1712. 09. 09.	esti mise
1712. 09. 20.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szent Máté apostol ünnepének előestje	császár és az aranygyapjas lovagok	Hofburg kápolnája	WD 1712. 09. 20.	
1712. 10. 04.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Assisi Szent Ferenc ünnepe	Eleonóra császárné és főhercegnők	Kapucinus templom	WD 1712. 10. 04.	
1712. 10. 10.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Borgia Szent Ferenc ünnepe	Vilma Amália császárné	Domonkos templom	WD 1712. 10. 11.	
1713. 01. 03.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	nincs megadva	Eleonóra császárné és főhercegnők	jezsuita akadémiai templom	WD 1713. 01. 03.	
1713. 02. 02.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	Szűz Mária megtisztulásának ünnepe	császárnak és kíséretének	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1713. 02. 03.	
1713. 03. 27.	gr. Rátkay Ádám zengői püspök	Rátkay püspökké szentelése	“magasabb és alacsonyabb rendi személyek”	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1713. 03. 28.	a szentelést Piazza kardinális végezte, asszisztált Volkra veszpémi püspök és Leslie püspök
1713. 10. 01.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	őfelsége születésnapja	őfelségei és külföldi miniszterek	Hofburg kápolnája	WD 1713. 10. 04.	
1714. 02. 24.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	Szent Mátyás apostol ünnepe	császár, pápai nuncius, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Hofburg kápolnája	WD 1714. 02. 27.	
1714. 03. 18.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	???	uralkodó és kísérete	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1714. 03. 20.	

Dátum	Főpap	Alkalom	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1714. 04. 16.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Karl Michael Graf von Althann keresztelője	császári pár, udvar	Hofburg kápolnája	Wolfsgruber, C.: Hofburgkapelle i. m. 194.	
1714. 05. 21.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	nincs megadva	őfelségei, pápai nuncius, velencei követ, udvari nemesek	Laxenburg, Szentháromság szobor alapkövetétel	WD 1714. 05. 22.	
1714. 05. 21.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	nincs megadva	őfelségei	Kapucinus templom	WD 1714. 05. 22.	
1714. 06. 03.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	nincs megadva	császár, pápai nuncius, velencei követ, aranygyapjas lovagok, kamarások, titkos tanácsosok	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1714. 06. 05.	
1714. 07. 02.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	nincs megadva [Mária látogatása Erzsébetnél]	őfelségei, pápai nuncius, számos főrend	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1714. 07. 03.	
1714. 07. 16.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szent József ünnepe	Eleonóra császárné, főhercegnők és Lotharingiai Ferenc	Szent József templomban	WD 1714. 07. 17.	
1714. 07. 19.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Favorita kápolnájának szentelése	[uralkodó és népe-sebb kísérete]	Favorita kápolnája	Wolfsgruber, C.: Hofburgkapelle i. m. 194.	
1714. 07. 30.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök		őfelsége és magas rangú vendégek	Favorita kápolnája	WD 1714. 07. 31.	
1714. 11. 04.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	az uralkodó névnapja	uralkodó, magyar főrendek	Hofburg kápolnája	WD 1714. 11. 06.	
1714. 12. 07.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	csillagkeresztes ünnep	császárné, csillagkeresztesek	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1714. 12. 07.	
1714. 12. 08.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepe	császár és kísérete	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1714. 12. 11.	
1715. 01. 13.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai, gr. Esterházy Imre zágrábi (Kollonich váci) püspökök és Csáky Imre kalocsai érsek	gr. Erdődy Gábor Antal püspökké szentelése	uralkodó, pápai nuncius, velencei követ, udvari nemesek	Hofburg kápolnája	ÖStA HHStA Ha Zeremonialprotokolle Bd. 8. (1713–1715) 197-198.; WD 1715. 01. 15.	a mise celebránsa Keresztély Ágost esztergomi érsek volt
1715. 01. 16.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	Lipót császár lelkiüdvéért	uralkodó és kísérete	Augustinerkirche	WD 1715. 01. 18.	
1715. 02. 09.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szent Cirill ünnepe	uralkodó, velencei követ és más főrangúak	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1715. 02. 09.	
1715. 06. 13.	br. Mártonffy György erdélyi püspök	Páduai Szent Antal ünnepe	Eleonóra császárné és főhercegnők	Kapucinus templom	WD 1715. 06. 14.	
1715. 06. 21.	br. Mártonffy György erdélyi püspök	gyászmise	főrendek	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1715. 06. 22.	
1715. 07. 31.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Loyolai Szent Ignác ünnepe	uralkodó, trieri érsek	???	WD 1715. 08. 02.	
1715. 08. 15.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária mennybemenetelének ünnepe	uralkodó, trieri érsek	???	WD 1715. 08. 16.	

Dátum	Főpap	Alkalm	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1715. 08. 07.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szent Kajetán ünnepe	uralkodó, trieri érsek	???	WD 1715. 08. 09.	
1715. 08. 31.	br. Mártonffy György erdélyi püspök	nincs megadva	főhercegnők	Paulanerkerche	WD 1715. 09. 03.	
1715. 11. 21.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária bemutatásának ünnepe	uralkodó, trieri érsek	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1715. 11. 22.	
1715. 12. 01.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Schönborn érsek bíborossá avatása	uralkodó, főrangú vendégek	Augustinerkerche	WD 1715. 12. 03.	
1716. 01. 19.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	nincs megadva	főrendek	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1716. 01. 21.	a pápai nuncius tartotta a misét, Erdődy püspök és Kollonich bécsi püspök assisztáltak
1716. 02. 02.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária megtisztulásának ünnepe	őfelségei, velencei követ, pápai nuncius, aranygyapjas lovagok	Augustinerkerche	WD 1716. 02. 04.	délelőtt
1716. 02. 02.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária megtisztulásának ünnepe	uralkodó és kísérete	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1716. 02. 04.	délután
1716. 02. 07.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	gyászmise	császárné és csillagkeresztesek	Hofburg kápolnája	WD 1716. 02. 07.	
1716. 02. 09.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szent Márton ünnepe	császár, nuncius, velencei követ, főhercegek	Augustinerkerche	WD 1716. 02. 11.	
1716. 03. 19.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	Szent József ünnepe	Eleonóra császárné és főhercegnők	kármelita nővérek kolostora	WD 1716. 03. 20.	
1716. 03. 25.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Jézus fogantatásának ünnepe	császár, nuncius, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1716. 03. 27.	
1716. 03. 29.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	nincs megadva	őfelségei	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1716. 03. 31.	
1716. 04. 02.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai és gr. Erdődy Gábor Antal egri püspökök	nincs megadva (Húsvét?)	Eleonóra császárné és a főhercegnők	Paulanerkerche	WD 1716. 04. 03.	
1716. 04. 03.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	gyászmise	császárné, csillagkeresztesek	Hofburg kápolnája	WD 1716. 04. 03.	
1716. 04. 09.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	nincs megadva	???	???	WD 1716. 04. 10.	???
1716. 04. 20.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	nincs megadva	Vilma Amália császárné	Kapucinus templom	WD 1716. 04. 21.	
1716. 04. 27.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	újszülött főhercegért	Eleonóra és Vilma Amália császárnék	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1716. 04. 28.	
1716. 07. 02.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	nincs megadva [Mária látogatása Erzsébetnél]	Eleonóra császárné, főhercegnők	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1716. 07. 03.	
1716. 08. 15.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária mennybemenetelének ünnepe	Eleonóra császárné, főhercegnők	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1716. 08. 15.	

Dátum	Főpap	Alkalm	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1716. 09. 27.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	orvosi fakultás ünnepe	uralkodó, egyetem	Stephansdom	WD 1716. 09. 28.	
1716. 11. 25.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	filozófiai fakultás ünnepe	uralkodó, egyetem	Stephansdom	WD 1716. 11. 25.	
1716. 12. 03.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Xavéri Szent Ferenc ünnepe	Eleonóra császárné, főhercegnők	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1716. 12. 04.	
1717. 02. 24.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szent Mátvás apostol ünnepe	uralkodó, pápai nuncius, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Hofburg kápolnája	<i>Wolfsgruber, C.:</i> Hofburgkapelle i. m. 200.	
1717. 03. 07.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Aquinói Szent Tamás ünnepe	Eleonóra császárné, főhercegnők	Domonkos templom	WD 1717. 03. 09.	
1717. 03. 22.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	bérmálás, keresztesítés		???	WD 1717. 03. 23.	
1717. 07. 18.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	Skapuláré ünnepe	uralkodó, velencei követ, nuncius	leopoldstadti kármelita templom	WD 1717. 07. 20.	
1717. 08. 11.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	esküvő (Weissenwolf-Pálffy)	őfelsége	Hofburg kápolnája	WD 1717. 08. 13.	
1717. 08. 15.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	gyászmise (lengyel hercegnő halála miatt)	uralkodó, velencei követ, nuncius	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1717. 08. 17.	
1717. 08. 15.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	gyászmise (lengyel hercegnő halála miatt)	Eleonóra császárné, főhercegnők	Paulanerkirche	WD 1717. 08. 17.	
1718. 02. 02.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Gyertyaszentelő Boldogasszony	???	???	WD 1718. 02. 04.	
1718. 03. 02.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	hamvazó szerda	uralkodó	Hofburg kápolnája	<i>Wolfsgruber, C.:</i> Hofburgkapelle i. m. 202.	
1718. 03. 25.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Jézus fogantatásának ünnepe	uralkodó, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1718. 03. 25.	
1718. 07. 26.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Althann Mihály Frigyes püspökké szentelése	uralkodó, pápai nuncius, velencei követ, miniszterek	Favorita kápolnájában	WD 1718. 07. 26.	Kollonich bécsi püspök tartotta a misét, Erdődy mellett még mások is asszisztáltak
1718. 09. 08.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária születésnapjának ünnepén	uralkodó, pápai nuncius, velencei követ	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1718. 09. 09.	
1718. 10. 22.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Mária Amália főhercegnő születésnapja	regnáló császárné, Mária Anna főhercegnő, pápai nuncius	Augustinerkirche	WD 1718. 10. 25.	
1718. 11. 05.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	Lipót császár lelkiüdvéért	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Augustinerkirche	WD 1718. 11. 08.	
1718. 11. 21.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária bemutatásának ünnepe	császár, pápai nuncius, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Maria am Gestade Kirche	WD 1718. 11. 22.	délelőtt
1718. 11. 21.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	Szűz Mária bemutatásának ünnepe	[feltehetőleg a fenti társaság]	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1718. 11. 22.	délután

Dátum	Főpapa	Alkalm	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1718. 12. 03.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	Xavéri Szent Ferenc ünnepe	császár, pápai nuncius, velencei követ	jezsuita akadémiai templom	WD 1718. 12. 06.	
1718. 12. 03.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Xavéri Szent Ferenc ünnepe	Eleonóra császárné, főhercegnők	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1718. 12. 06.	
1718. 12. 19.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	[Gonzága] Eleonóra [I. Lipót felesége] császárné emlékére	Eleonóra császárné, főhercegnők	Paulanerkerche	WD 1718. 12. 20.	
1718. 12. 23.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	„Krisztus-várás” ünnepe	őfelségei, pápai nuncius, velencei követ	Paulanerkerche	WD 1718. 12. 23.	
1719. 03. 25.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	Jézus fogantatásának ünnepe	császár, pápai nuncius, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Augustinerkerche	WD 1719. 03. 28.	délelőtt
1719. 03. 25.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	Jézus fogantatásának ünnepe	[feltehetőleg a fenti társaság]	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1719. 03. 28.	délután
1719. 03. 30.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	csillagkeresztes ünnep	Eleonóra császárné, csillagkeresztesek	Hofburg kápolnája	WD 1719. 03. 31.	
1719. 04. 10.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	Húsvéthétfő	uralkodó, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Hofburg kápolnája	<i>Wolfsgruber, C.:</i> Hofburgkapelle i. m. 204.	
1719. 04. 17.	gr. Draskóczy (Druskoczi) István szászói apát	József császár lelkiüdvéért	özvegy császárnék, főhercegnők	Kapucinus templom	WD 1719. 04. 18.	Kollonich bécsi püspök végezte a szertartást, Draskóczy asszisztált
1719. 04. 23.	gr. Erdődy László Adám nyitrai és gr. Esterházy Imre zágrábi püspökök	bécsújehelyi püspök szentelése	uralkodó, pápai nuncius, velencei követ	Hofburg kápolnája	WD 1719. 04. 25.	Kollonich bécsi püspök végezte a szertartást, Erdődy asszisztált
1719. 05. 06.	gr. Draskóczy (Druskoczi) István szászói apát	teológiai kar ünnepe	egyetem, hg. Savoyai Jenő, gr. Csáky Miklós	Stephansdom	WD 1719. 05. 06.	
1719. 07. 21.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	gyászmise (Graf Rappachért)	magas rendi személyek	Minoritenkerche	WD 1719. 07. 21.	
1719. 09. 29.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	Szent Mihály arkangyal ünnepe	Eleonóra császárné, Erzsébet főhercegnő	Michaelerkerche	WD 1719. 09. 29.	
1719. 10. 06.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	nincs megadva	Eleonóra császárné, főhercegnők	Kapucinus templom	WD 1719. 10. 06.	
1719. 10. 21.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	gyászmise (Herzogin Berryért)	őfelségei, Eleonóra császárné, pápai nuncius, miniszterek	Augustinerkerche	WD 1719. 10. 24.	az első misét Kollonich bécsi püspök tartotta
1719. 11. 21.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Szűz Mária bemutatásának ünnepe	őfelségei	Maria am Gestade Kirche	WD 1719. 11. 21.	délelőtt
1719. 11. 21.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Szűz Mária bemutatásának ünnepe	őfelségei	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1719. 11. 21.	délután
1719. 12. 07.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	gyászmise Eleonóra császárné (III. Ferdinánd feleségének) lelkiüdvéért	Eleonóra császárné, főhercegnők	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1719. 12. 08.	délelőtt
1719. 12. 07.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	gyászmise Eleonóra császárné (III. Ferdinánd feleségének) lelkiüdvéért	Eleonóra császárné, főhercegnők	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1719. 12. 08.	délután

Dátum	Főpap	Alkalmom	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1719. 12. 11.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Xavéri Szent Ferenc ünnepe	császár, kamarások, miniszterek	jezsuita akadémiai templom	WD 1719. 12. 12.	
1719. 12. 25.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	Karácsony	őfelségei, özvegy császárnék	Hofburg kápolnája	WD 1719. 12. 25.	
1720. 02. 02.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	Szűz Mária megtisztulásának ünnepe	őfelségei, aranygyapjas lovagok, miniszterek	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1720. 02. 02.	
1720. 02. 25.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	Szent Mátvás apostol ünnepe	császár, aranygyapjas lovagok	Hofburg kápolnája	WD 1720. 02. 26.	
1720. 03. 06.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	gyászmise Eleonóra császárné (Lipót feleségének) lelkiüdvéért	őfelségei, miniszterek, Spínola és Althann bíborosok	Augustinerkirche	WD 1720. 03. 08.	az első misét Kollonich bécsi püspök tartotta
1720. 03. 11.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	gyászmise [Gonzága] Eleonóra [I. Lipót felesége] lelkiüdvéért	őfelségei, özvegy császárné, főhercegnők, csillagkeresztesek	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1720. 03. 12.	az első misét Spínola bíboros celebrálta
1720. 03. 21.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	csillagkeresztes ünnep	uralkodó, főhercegnők, csillagkeresztesek	Hofburg kápolnája	WD 1720. 03. 22.	Erdődy asszisztenciája két jezsuita szerzetes volt
1720. 06. 27.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	magyar egyetemi nemzet ünnepete	egyetem, [uralkodó?], br. Bornemissza József Ignác	Stephansdom	WD 1720. 06. 28.	
1720. 07. 14.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	templomi búcsú	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Hofburg kápolnája	WD 1720. 07. 16.	
1720. 07. 31.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Loyolai Szent Ignác ünnepe	Vilma Amália császárné, főhercegnők	jezsuita akadémiai templom	WD 1720. 08. 02.	
1720. 08. 10.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Szent Lőrinc ünnepe	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Augustiner-Chorfrauen kolostor	WD 1720. 08. 13.	
1720. 08. 15.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	Mária mennybemenetelének ünnepe, Mária Magdolna főhercegnő névnapja	őfelségei, özvegy császárné, főhercegnők	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1720. 08. 16.	Erdődy tartotta a mise utáni litániát is a Mária oszlopnál
1720. 08. 16.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	Szent Rókus ünnepe	őfelségei, főhercegnők	Augustinerkloster auf der Landstraße	WD 1720. 08. 16.	
1720. 09. 08.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	Szűz Mária születésének ünnepe	őfelségei, főhercegnők, velencei követ, miniszterek	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1720. 09. 10.	bejegyzés szerint Erdődy püspök aznap két misét mondott: az első a templomban, a másodikat a téren
1720. 09. 08.	gr. Erdődy László Adám nyitrai püspök	Szűz Mária születésének ünnepe	őfelségei, főhercegnők, velencei követ, miniszterek	Am Hof-i Mária oszlopnál	WD 1720. 09. 10.	
1720. 12. 08.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepe	őfelsége	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1720. 12. 10.	a délelőtti ünnepi misét Kollonich bécsi püspök mondta
1721. 01. 18.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	gyászmise [Gonzága] Eleonóra [I. Lipót felesége] lelkiüdvéért	őfelségei, özvegy császárné, főhercegnők	Hofburg kápolnája	WD 1721. 01. 21.	Kollonich bécsi püspök tartotta a misét, Nádasdy asszisztált
1721. 03. 30.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	nincs megadva [Húsvét?]	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1721. 04. 01.	

Dátum	Főpapa	Alkalm	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1721. 04. 02.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Paolai Szent Ferenc ünnepén	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Paulanerkerche	WD 1721. 04. 04.	
1721. 04. 04.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	nincs megadva	őfelségei, főhercegnők	Minoritenkerche	WD 1721. 04. 04.	
1721. 04. 05.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	József császár lelkiüdvéért	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Kapucinus templom	WD 1721. 04. 08.	első misét Kollonich bécsi püspök mutatta be
1721. 04. 14.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	Húsvét hétfő	uralkodó, aranygyapjas lovagok	Hofburg kápolnája	<i>Wolfsgruber, C.:</i> Hofburgkapelle i. m. 207.	
1721. 06. 27.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	magyar egyetemi nemzet ünnepete	egyetem	Stephansdom	WD 1721. 06. 27.	
1721. 06. 28.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	nincs megadva	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Klarissenkloster	WD 1721. 07. 01.	
1721. 07. 25.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Szent Jakab ünnepe	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Augustiner-Chorfrauen kolostor	WD 1721. 07. 25.	
1721. 10. 17.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	gyászmise (Liechtenstein főudvarmesterért)	aranygyapjas lovagok, Liechtenstein család, más főrendek	Augustinerkerche	WD 1721. 10. 17.	
1721. 10. 20.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	esküvő (Althann-Esterházy)	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Hofburg kápolnája	WD 1721. 10. 21.	
1721. 11. 21.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	Szűz Mária bemutatásának ünnepe	őfelségei, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Maria am Gestade Kirche	WD 1721. 11. 21.	dél előtt
1721. 11. 21.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Szűz Mária bemutatásának ünnepe	őfelségei, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1721. 11. 21.	délután
1721. 11. 23.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	???	???	Augustinerkerche	WD 1721. 11. 25.	
1722. 03. 15.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	morva egyetemi nemzet ünnep	morva főrendek	Michaelerkerche	WD 1722. 03. 18.	
1722. 03. 22.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai és gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	bécsújhegyi püspök (Manderscheid-Blaumenheim) szentelése	őfelségei, titkos tanácsosok, miniszterek	nincs megadva	WD 1722. 03. 28.	Kollonich bécsi püspök mutatta be a misét, Erdődy és Esterházy neki asszisztáltak
1722. 03. 25.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Jézus fogantatásának ünnepe	őfelségei, főhercegnők, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Augustinerkerche	WD 1722. 03. 28.	dél előtt
1722. 03. 25.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Jézus fogantatásának ünnepe	őfelségei, főhercegnők, velencei követ, aranygyapjas lovagok	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1722. 03. 28.	délután
1722. 03. 27.	gr. Erdődy László Ádám nyitrai püspök	gyászmise	nincs megadva	nincs megadva	WD 1722. 03. 28.	
1722. 04. 17.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	József császár lelkiüdvéért	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Kapucinus templom	WD 1722. 04. 18.	
1722. 04. 18.	gr. Esterházy Imre zágrábi püspök	József császár lelkiüdvéért	Vilma Amália császárné, főhercegnők	Kapucinus templom	WD 1722. 04. 22.	

Dátum	Főpap	Alkalm	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1722. 11. 21.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Szűz Mária bemutatásának ünnepe	uralkodó, pápai nuncius, aranygyapjas lovagok	Maria am Gestade Kirche	WD 1722. 11. 25.	
1722. 12. 02.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Xavéri Szent Ferenc ünnepe	filozófiai fakultás, br. Bornemissza János Ferenc	jezsuita akadémiai templom	WD 1722. 12. 09.	
1723. 06. 29.	Berényi Zsigmond, apát, kanonok	Pázmáneum fennállásának százéves ünnepén	nincs megadva	jezsuita akadémiai templom	WD 1723. 06. 30.	
1724. 05. 16.	gr. Zichy Ferenc szerencsi apát	Nepomuki Szent János ünnepe	Vilma Amália császárné	Minoritenkirche	WD 1724. 05. 17.	Philipp Graf von Sinzendorf kanonok mutatta be a misét, neki asszisztált Zichy
1724. 11. 21.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	Szűz Mária bemutatásának ünnepe	őfelségei, aranygyapjas lovagok, miniszterek	Maria am Gestade Kirche	WD 1724. 11. 22.	
1725. 02. 14.	gr. Nádasdy László csanádi püspök	hamvazó szerda	őfelségei, özvegy császárné, főhercegnők, főrendek	Hofburg kápolnája	WD 1725. 02. 17.	
1725. 06. 27.	Berkes András herakleiai püspök	magyar egyetemi nemzet ünnepete	egyetem	Stephansdom	WD 1725. 06. 30.	
1726. 02. 02.	gróf Esterházy Imre érsek	Szűz Mária megtisztulásának ünnepe	őfelségei, aranygyapjas lovagok, francia és velencei követek, miniszterek	Augustinerkirche	WD 1726. 02. 06.	
1726. 05. 19.	gróf Esterházy Imre érsek	nincs megadva	"alacsonyabb és magasabb rangú rendi személyek"	piaristák temploma	WD 1726. 05. 22.	pápai nunciusnak asszisztált Esterházy
1728. 10. 20.	Acsády Ádám veszprémi püspök, kancellár	gyászmise (szardíniai királyné lelküdvéért)	őfelségei, főhercegnők, pápai nuncius, bécsi érsek	Augustinerkirche	WD 1728. 10. 23.	
1728. 11. 02.	Acsády Ádám veszprémi püspök, kancellár	Mindenszentek ünnepe	uralkodó és kísérete	Augustinerkirche	WD 1728. 11. 03.	
1729. 04. 26.	Acsády Ádám veszprémi püspök, kancellár	gyászmise (Lipót lotharingiai hercegért)	uralkodó, aranygyapjas lovagok, főrendek	nincs megadva	WD 1729. 04. 27.	
1730. 07. 22.	gr. Patachich Gábor Hermann szerémi püspök	tatóroktól kiváltott keresztények fogadásának öröme	nincs megadva	körmenet a Favoritától a rabkiváltó trinitáriusok templomáig	WD 1730. 07. 26.	
1730. 09. 13.	Acsády Ádám veszprémi püspök, kancellár	gyászmise (Henrietta Braunschweig-Lüneburgi hercegnőért, Amália császárné édesanyjáért)	őfelségei, özvegy császárné, főhercegnők	Augustinerkirche	WD 1730. 09. 16.	
1731. 02. 26.	gr. Patachich Gábor Hermann szerémi püspök	gyászmise (Antonio páрмаi hercegért)	uralkodó és kísérete	Augustinerkirche	WD 1731. 02. 28.	
1740. 12. 21.	gr. Esterházy [nyitrai?] püspök	Szent Tamás apostol ünnepe	uralkodó, aranygyapjas lovagok	Hofburg kápolnája	Wolfsgruber, C.: Hofburgkapelle i. m. 234.	
1741. 02. 01.	gr. Patachich Gábor Hermann kalocsai érsek	Szűz Mária megtisztulásának előestje	Erzsébet Krisztina császárné	Hofburg kápolnája	WD 1741. 02. 04.	
1741. 02. 02.	gr. Patachich Gábor Hermann kalocsai érsek	Szűz Mária megtisztulásának ünnepe	Erzsébet Krisztina császárné	Hofburg kápolnája	WD 1741. 02. 04.	

Dátum	Főpapa	Alkalm	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1741. 02. 09.	gr. Esterházy Imre sibeniki püspök	Szent Apollónia ünnepe	Mária Magdolna főhercegnő	Augustinerkirche	WD 1741. 02. 11.	
1741. 03. 13.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	József főherceg keresztelője	uralkodói család, aranygyapjas lovagok, miniszterek	Hofburg lovagterme (Ritterstube)	WD 1741. 03. 25. függ.	pápai nuncius véggezte a keresztelést, de mellette még három püspök, több apát és prépost is jelen volt
1742. 02. 02.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Szűz Mária megtisztulásának ünnepe	őfelségei és nemesi kíséretük	Augustinerkirche	WD 1742. 02. 03.	
1742. 08. 15.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Nagyboldogasszony ünnepe	őfelségei, pápai nuncius, velencei követ, udvari nemesek	Hofburg kápolnája	Aus der Zeit Maria Theresias i. m. I. 100.; 273.	
1742. 10. 15.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Mária Terézia névnapja	királynő, főhercegnők és nemesi kíséretük	Hofburg kápolnája	WD 1742. 10. 17.	
1742. 11. 30.	gr. Esterházy pécsi (nyitrai) püspök	Szent András ünnepe	uralkodó, aranygyapjas lovagok	Augustinerkirche	WD 1742. 12. 01.	
1743. 09. 14.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Mária Anna főhercegnő születésnapja	őfelségei és kíséretük	Augustinerkirche	WD 1743. 09. 18.	a misét a pápai nuncius mutatta be
1743. 10. 20.	gr. Csáky Miklós erdélyi püspök	gyászmise (Károly császár lelkiüdvéért)	özvegy császárné, főhercegnők és kíséretük	Kapucinus templom	WD 1743. 10. 23.	
1743. 10. 21.	gr. Csáky Miklós erdélyi és gróf Barkóczy Ferenc címzetes püspökök	gyászmise (Károly császár lelkiüdvéért)	Mária Anna főhercegnő és kísérete	Kapucinus templom	WD 1743. 10. 23.	
1743. 10. 21.	gr. Erdődy Gábor Antal egri és gr. Berényi Zsigmond pécsi püspökök	gyászmise (Károly császár lelkiüdvéért)	őfelségei	Hofburg kápolnája	WD 1743. 10. 23.	
1743. 10. 27.	gr. Csáky Miklós erdélyi püspök	hálaadó mise a pestisből való gyógyulásért	őfelségei, kíséretük, nép	Peterskirche, majd a grabeni pestiszobor	WD 1743. 10.30.	
1743. 11. 01.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	Mindenszentek ünnepe	őfelségei, aranygyapjas lovagok	Hofburg kápolnája	WD 1743. 11. 02.	WD-ben Erdődy nyitrai püspök szerepel, pontosításhoz kontrollforrásként szolgált: Aus der Zeit Maria Theresias i. m. I. 100.; 184.
1743. 11. 01.	gr. Berényi Zsigmond pécsi püspök	Mindenszentek ünnepe	Mária Anna főhercegnő és kísérete	Hofburg kápolnája	WD 1743. 11. 02.	
1743. 11. 30.	gr. Berényi Zsigmond pécsi püspök	Szent András ünnepe	uralkodó, aranygyapjas lovagok	Augustinerkirche	WD 1743. 12. 04.	
1744. 01. 05.	gr. Erdődy Gábor Antal egri püspök	aranygyapjas ünnep, ill. három királyok ünnepe	őfelségei és kíséretük, aranygyapjas lovagok	Augustinerkirche	WD 1744. 01. 08.	
1744. 01. 12.	Libeniczy János S. J.	nincs megadva (vasárnap)	magyar katonák, főrendek	Am Hof-i jezsuita templom	WD 1744. 01. 18.	Libeniczy magyarul prédikált
1744. 10. 20.	gr. Barkóczy Ferenc címzetes püspök	gyászmise (Károly császár lelkiüdvéért)	őfelségei	Hofburg kápolnája	WD 1744. 10. 21.	

Dátum	Főpap	Alkalm	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1744. 11. 30.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Szent András ünnepe	uralkodó, aranygyapjas lovagok	Augustinerkirche	WD 1744. 12. 02.	
1744. 12. 24.	gr. Barkóczy Ferenc egri püspök	Szenteste	őfelségei, aranygyapjas lovagok	Hofburg kápolnája	WD 1744. 12. 26.	
1745. 01. 26.	gr. Barkóczy Ferenc egri püspök	gyászmise (Lotharingiai Karolina hercegnőért)	őfelségei, főrendek	Augustinerkirche	WD 1745. 01. 30.	első vigliát Barkóczy, másodikat Maringoni püspök, harmadikat Esterházy püspök mondta
1745. 01. 26.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	gyászmise (Lotharingiai Karolina hercegnőért)	őfelségei, főrendek	Augustinerkirche	WD 1745. 01. 30.	
1745. 02. 01.	gr. Barkóczy Ferenc egri püspök és gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Károly főherceg keresztelője	uralkodói család, aranygyapjas lovagok, miniszterek	Hofburg lovagterme (Ritterstube)	WD 1745. 02. 10. függ.	a szertartást a nuncius végezte, de mellette még több püspök, apát és prépost is jelen volt
1745. 03. 14.	gr. Zichy Ferenc győri püspök	Károly főherceg bemutatásának ünnepe (hat héttel korábban született)	uralkodónó, pápai nuncius, miniszterek, gavallérok	Hofburg kápolnája	WD 1745.03. 17., vagy bővebben WD 1745. 03. 20. függ.	
1745. 11. 01.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Mindszentek ünnepe	őfelségei, bécsi érsek, főurak	Augustinerkirche	WD 1745. 11. 03.	
1745. 11. 30.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Szent András ünnepe	uralkodó, aranygyapjas lovagok	Augustinerkirche	WD 1745. 12. 01.	
1746. 08. 02.	gr. Barkóczy Ferenc egri püspök	Porciunkula búcsúja	őfelségei, Lotharingiai Sarolta hercegnő, bécsi érsek, főnemesek	Kapucinus templom	WD 1746. 08. 03.	
1746. 10. 15.	gr. Barkóczy Ferenc egri püspök	Mária Terézia névnapja	őfelségei, főnemesek	Schönbrunn kápolnája	WD 1746. 10. 19.	
1747. 11. 30.	Klimó György novi címzetes püspök	Szent András ünnepe	uralkodó, aranygyapjas lovagok	Augustinerkirche	WD 1747. 12. 02.	
1748. 02. 11.	Klimó György novi címzetes püspök	Karintiai Szent Domicián ünnepe	karintiai rendek	Peterskirche	WD 1748. 02. 14.	
1748. 10. 11.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	vigliá (Dorottya pármái hercegnőért)	őfelségei, követek	Hofburg kápolnája	Wolfsgruber, C.: Hofburgkapelle i. m. 252.	
1748. 10. 18.	gr. Zichy Ferenc győri püspök	gyászmise (Károly császár lelkiüdvéért)	uralkodói család	Kapucinus templom	WD 1748. 10. 23.	
1748. 10. 19.	gr. Zichy Ferenc győri püspök	gyászmise (Károly császár lelkiüdvéért)	uralkodói család	Kapucinus templom	WD 1748. 10. 23.	
1748. 11. 30.	gr. Barkóczy Ferenc egri püspök	Szent András ünnepe	uralkodó, aranygyapjas lovagok	Augustinerkirche	WD 1748. 12. 04.	
1749. 10. 22.	gr. Zichy Ferenc győri, gr. Esterházy Imre nyitrai, br. Klobusiczky Ferenc zágrábi püspökök és gr. Csáky Miklós kalocsai érsek	Kollonich bécsi érsek, bíboros ötven éves pappá szentelésének ünnepe	őfelségei, udvar, számos főrend	Stephansdom	WD 1749. 10. 29.	magyar főpapok mellett még számos püspök, érsek és apát asszisztált

Dátum	Főpapa	Alkalm	Jelenlévők	Helyszín	Forrás	Megjegyzés
1750. 11. 29.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Advent első vasárnapja, Szent András ünnepének előestje	uralkodó, pápai nuncius, aranygyapjas lovagok	Augustinerkirche	WD 1750. 12. 02.	
1755. 05. 13.	gr. Esterházy Imre nyitrai püspök	Mária Terézia (és Mária Krisztina) születésnapja	uralkodói család, főrangú ünneplő társaság	Schönbrunn kápolnája	ÖStA HHStA Ha Zeremonialprotokolle Bd. 25. (1755–1756) 120.	
1759. 05. 13.	gr. Zichy Ferenc győri püspök	Mária Terézia (és Mária Krisztina) születésnapja	uralkodói család, főrangú ünneplő társaság	Schönbrunn kápolnája	ÖStA HHStA Ha Zeremonialprotokolle Bd. 27. (1759–1760) 76.	
1763. 01. 10.	gr. Batthyány József kalocsai érsek	esküvő (Esterházy-Erdődy)	őfelségei, főnemesek	Hofburg kápolnája	WD 1763. 01. 12.	
1764. 01. 23.	gr. Batthyány József kalocsai érsek	esküvő (Batthyány-Erdődy)	nincs megadva	Hofburgban Batthyány főudvarmester szobája	WD 1764. 01. 25.	
1764. 05. 06.	gr. Barkóczy Ferenc esztergomi érsek	Szent István-rend alapítása	őfelségei, Szent István Rend tagjai, főrendek	Augustienerkirche	WD 1764. 05. 09. függ.	
1765. 02. 03.	gr. Batthyány József kalocsai érsek	püspökszentelés (Pius Manzador címzetes zenggi püspök)	„magasabb és alacsonyabb rendi személyek”	Michaelerkirche	WD 1765. 02. 06.	Batthyánnak asszisztált Koller veszprémi és Szalbek váci segédpüspök is
1765. 10. 15.	gr. Batthyány József kalocsai érsek	Mária Terézia-rend ünnepe	őfelségei, Mária Terézia-rend tagjai	Hofburg kápolnája	WD 1765. 10. 16.	

MASS AND PRESTIGE. THE PRESENCE AND REPRESENTATION OF HUNGARIAN PRELATES IN THE COURT OF VIENNA BETWEEN 1711 AND 1765

by *Kökényesi Zsolt*
(Summary)

Despite its evident importance, the representation of eighteenth-century Hungarian prelates is an unresearched area, and the role they played in the court of Vienna is even less known. The present paper thus examines the presence of the higher layers of the Hungarian clergy in the imperial capital in the period extending from the peace of Szatmár to the adoption of archduke Joseph as co-ruler. In the first part a comparative analysis of Masses celebrated in the circle of the ruling family and their aristocratic guests is undertaken (before all on the basis of the volumes of *Wienerisches Diarium* and *Zeremonialprotokoll*), presenting quantitatively the various groups of prelates who played the most active role in terms of courtly presence. The second part of the paper, on the other hand, is an attempt to demonstrate the „beneficial” effect of presence at Vienna through an analysis of church careers (with regard to various political and official promotions as well). The analysis was mainly focussed on bishops who came from Hungarian aristocratic families, such as, among others, counts Imre Csáky, László Ádám Erdődy, Imre Esterházy or Ferenc Zichy, while nationalised prelates, as, for instance bishop of Vác Altham, were left out of consideration.

Nagy János

A VÁRMEGYEI KÖVETKÜLDÉSI GYAKORLAT JELLEGZETESSÉGEI AZ 1751. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS PÉLDÁJÁN

Írásomban a 18. századi országgyűlések történetének egyik elfeledett szelvére, a vármegyei követküldési gyakorlat jellegzetességeire kívánok rávilágítani, különös tekintettel egyrészt a helyi hatalomgyakorlásnak az országgyűlések alkalmával megnyilvánuló politika- és társadalomtörténeti aspektusaira. Másrészt a régi kormányzat- és igazgatástörténeti szakirodalom gyakran csak sommás megállapításokat hoz a követválasztási gyakorlatról, az országgyűlés-történeti munkákban pedig periférikusan, egy-egy megyét kiemelve szerepel ez a téma (Salamon Ferenc, Eckhart Ferenc, Ember Győző, Degré Alajos, Grünwald Béla).¹ Újabban Szijártó István országgyűlés-történeti kutatásai mutattak rá arra a politika- és társadalomtörténeti folyamatra, amelynek során a jómódú középbirtokos nemesség emancipálódik a főnemesség hatalma alól és a 18. század közepére egyre inkább átveszi a vezetést a rendi politika fórumain, először a vármegyében, majd az országgyűlésen.² Felmerül a kérdés, hogy a fent vázolt folyamat milyen területi eltéréseket és helyi jellegzetességeket mutat az egyes vármegyékben az 1751. évi diéta folyamán.

Forrásbázisomat az egyes vármegyék közgyűlési jegyzőkönyvei, közgyűlési és országgyűlési iratsorozatai alkotják. A kutatás kezdetén összesen 25, nagyrészt dunántúli, alföldi és északkelet-magyarországi vármegye gyakorlatáról rendelkezem teljes vagy részleges adatokkal. (Részleges alatt azt értem, hogy vagy a követutasítás hiányzik, vagy csak jegyzőkönyvi, esetlegesen szakirodalmi adataim vannak a követek kiküldéséről.)³ Ugyanakkor az északnyugati Felvidék szinte teljesen kimaradt a vizsgálatból. Következtetésem tehát nem statisztikai érvényűek, célom e mélyfúrás jellegű vizsgálattal inkább az eddigi

¹ A vonatkozó irodalom: *Salamon Ferenc*: Az 1741-iki koronázó országgyűlés. In: Kisebbségi történelmi dolgozatai. Bp. 1889.; *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története. Moháctól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, Hatóság és hivataltörténet III.); *Grünwald Béla*: A régi Magyarország 1711–1825. Bp. Osiris, 2001. 295–302.

² *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Osiris, 2005. 401–403.

³ A követutasítás és a követküldés folyamatára a következő megyékből rendelkezem forrásokkal: Baranya, Borsod, Bihar, Csanád, Csongrád, Fejér, Győr, Heves, Külső-Szolnok, Moson, Nógrád, Sopron, Szabolcs, Tolna, Veszprém, Vas, Zala, Zemplén. Csak a követküldésről vannak információim Esztergom, Pest-Pilis-Solt és Szatmár, illetve Ugocsa megyéből. Csak a követutasítást (vagy annak kivonatát) ismerem Komárom, Somogy és Ung megyékből.

szakirodalmi vélemények források alapján történő árnyalása. A 18. századi vármegyei követküldési gyakorlat jellegzetességei kapcsán a következő témákra igyekszem kitérni: a követek kiküldésére, az instrukció (esetlegesen a pótutasítás) kiadására, a jelentések jellegére, illetve az esetleges követutasítás-összeállító bizottságok összetételére valamint a követi napidíjakkal kapcsolatos vitákra. Nem foglalkozhatok itt a követutasítások és sérelmi listák tartalmi elemzésével, a követek személyével sem.

Mária Terézia az országgyűlést 1751. április 18-ára hívta össze Pozsonyba. Az 1635. évi 79. törvénycikk szabta meg, hogy a diéta kezdete előtt hat héttel ki kell küldeni a királyi meghívókat. A gyakorlatban a meghívók kihirdetése a vármegyegyűléseken a követek kiküldésével együtt, a legtöbb esetben a törvényt betartva január-február során zajlott le. A királyi meghívólevél 1751-ben, mint már általában a 18. században, két követ kiküldését írta elő. A követek személyéről az 1625. évi 62. törvény rendelkezett úgy, hogy köztudomású birtokos nemest kell a vármegyének a diétára küldenie.⁴ Ez többnyire érvényesült is, azonban néhány esetben találunk kivételeket alacsonyabb státuszú, nem a jómódú középbirtokosok közé tartozó (armalista, taxalista származású, illetve kisbirtokos) nemesek alkalmazására. Lássunk erre a csoportra néhány kiragadott példát! Valószínűleg jogi szaktudása miatt választotta meg Ung vármegye az Ugocsa vármegyei péterfalvai armalista család sarját, Huszty István jogtudóst követévé 1751-ben.⁵ Az állítás valóságtartalma ugyan erősen megkérdőjelezhető, de Ugocsa vármegye követeiről — utalva alacsony társadalmi státuszukra — azt terjesztették megyebeli ellenlábasaik, hogy a megyében nem is rendelkeznek saját földbirtokkal, csak a főispántól kapott zálogbirtokokkal. Sőt egyikük, Hagara Pál esetében egyenesen jobbágyi-paraszti származására is utaltak a denunciálók.⁶ Baranya megyében a helyi nemesi társadalom jellegzetességéből és a tisztviselő-hiányból adódhatott, hogy Hersching Jánost, egy eredetileg uradalmi szolgálatban álló armalista nemes választották 1750-ben alispánná és küldték ki 1751-ben az országgyűlésre követnek.⁷ Zala megye alispánja és követe, szalapatakai Nagy Mihály zalalövői taxalista nemesi családból származott, de ekkorra birtokossá válva, „kisebb vagyonú tisztségviselő”-ként az esküdtségtől kezdve vé-

⁴ *Degré Alajos*: Zala megye reformkori követutasításai. In: Uő.: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: Mezey Barna. Bp. 2004. 231–251. és *Eckhart F.*: Magyar alkotmány és jogtörténet i. m. 257.

⁵ Huszty Istvánra: *Szabó István*: Ugocsa megye. 2. átdolg. kiadás. Bp. – Beregszász, 1994. 81., 215–216. és *Szirmay Antal*: Notitia politica, historica, topographica in clyti Comitatus Ugochiensis. Pest 1805. 123–125.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) P 1968 Perényi család levéltára, 1. tétel. Ugocsa megyére vonatkozó iratok (1676–1825) 188–196. f. Fancsika, 1751. június 29. Ugocsa vármegye által felvett tanúvallatási jegyzőkönyv.

⁷ Hersching János Arnold az uradalom-igazgatásból érkezett a vármegyei apparátusba, majd 1722-től esküdtként, majd 1734-től adószedőként működött, végül 1750-től haláláig, 1760-ig a vármegye alispáni tisztét töltötte be. Az 1754–55. évi nemesi összeírás Pécsen lakó armalistaként tüntette föl. Életrajzi adatai: *Ódor Imre*: A „megyei elit” a 18. századi Baranyában. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk.: Á. Varga László. Debrecen 1995. (Rendi társadalom-polgári társadalom Supplementum) 253–263., különösen 256.; *Ódor Imre*: Nemesi társadalom a török hódoltság utáni Baranyában. In: Baranyai történetírás 1990/91. Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, 1992. 61–92., különösen 86.

gigjárta a vármegyei hivatali ranglétrát, míg első alispán nem lett.⁸ Szuhányi Márton, Károlyi Sándor titkára, fiának, Ferencnek a nevelője, később Szatmár vármegye jegyzője, alispánja, majd 1751-ben diétai követe volt, amellyel egy időben helytartótanácsosként is működött. 1718-ban nyert nemesi címet, feltehetően a Károlyi család pártfogásából és ajánlására.⁹ Pályája későbbi szakaszán is Károlyi Ferenc egyik fő bizalmasa maradt.¹⁰ Kivételes társadalmi emelkedését jelzi, hogy Károlyi Sándor tábornagy unokahúgát, Perényi Éva bárónőt vehette feleségül.¹¹ Összességében elmondható, hogy — mint a 18. századi Angliában — a vagyontól és birtoknagyságtól függetlenül a politikai nemzet tagjai viselték a vármegyei követi megbízásokat, akik a vármegyei szintén már eleve jelentős pozícióval vagy presztízzsel, továbbá a közéleti szerepléshez megfelelő képességekkel és érdemekkel rendelkeztek.¹² Az alsótáblán a követküldés alapelve a 18. században már a képviseleti elv volt, de ennek gyakorlata még inkább eltért. A követek kiküldése az általam vizsgált megyékben háromféleképpen történhetett:

A legtöbbször előforduló követküldési mód a közgyűlés jelölésével, *communi omnium voto*-val vagy *acclamatio*-val, vagyis közfelkiáltással való választás volt. A szakirodalom által leírt és a források által is igazolt, általánosan elterjedt gyakorlat ez volt.¹³

A második típus, amikor főispáni jelöléssel és a követek közgyűlés általi megválasztásával történt a követek személyének kijelölése. Több megyében figyeltem föl erre a gyakorlatra. Néhány megyében a főispán hatalma — függetlenül attól, hogy a főispán a megyétől huzamosan távolabb is élt — továbbra is erősen érvényesült a követek kiküldésénél. Biharban a váradi püspök-főispán, Forgách Pál hat jelöltje közül választották a követeket.¹⁴ Moson vármegye rendjei a főispán, Esterházy Ferenc gróf kívánságára — ahogy a jegyzőkönyv

⁸ Szalapataki Nagy Mihály pályáját esküdtként kezdte 1724-ben, majd alszolgabíróként és 1738-tól adószedőként működött, 1747-ben másodalispánná, majd egy év múlva első alispánná választották, amely hivatalát 1756-ig viselte. Életére: *Turbuly Éva*: Zala megye közigazgatása 1541–1750. In: Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg 2000. 39., 454. és *Degré Alajos*: Zala megye vezetőségének kiválasztása a feudalizmus végén. In: Jogtörténeti Tanulmányok. Szerk.: Degré Alajos. V. Bp. 1983. 47–57., különösen 48. Noha családja taxalista eredetű volt, de a korszakra már Zalalövön és környékén számos birtokot szereztek: *Dominkovits Péter*: Zalalövő története 1690–1790. In: Zalalövő története az ókortól napjainkig. Szerk.: Molnár András. 157–238.

⁹ MNL OL A 57 Magyar Kancellária Levéltára, Libri Regii. 32. kötet. 48. Bécs, 1718. március 20. és *Marczali Henrik*: Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815. Bp. 1898. (reprint) 106. Utóbbi tisztségeire: *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Tizedik kötet. 1863. 884. és *Ember Győző*: A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp. 1940. 202.

¹⁰ *Éble Gábor*: Károlyi Ferenc gróf és kora 1705–1758. Bp. 1893. 72–73., 104., 107–108., 514.

¹¹ *Éble Gábor*: A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család leszármazása a leánykori ivadékok feltüntetésével. Bp., 1913. (V. leszármazási tábla).

¹² A politikai nemzet (political nation) kifejezést és párhuzamát Sir Lewis Namier a 18. századi brit parlamenti képviselőiről írott klasszikus elemzéséből kölcsönöztem: *Sir Lewis Namier*: The structure of politics. At the accession of George III. Second edition. London 1961. 7.

¹³ *Degré Alajos*: Szavazási rend a megyegyűléseken i. m. 180–181. és *Eckhart F.*: Magyar alkotmány és jogtörténet i. m. 270.

¹⁴ MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL HBML) IV.a.1. Bihar vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 13. kötet. 556–558. Váradolaszi, 1751. január 12.

hangsúlyozza — az 1741. évi gyakorlat szerint küldték ki az alispánt és a jegyzőt.¹⁵ Sopron vármegyében a bécsi udvar követeként Nápolyban tartózkodó Esterházy Pál Antal herceg-főispán a közgyűléshez intézett levelében megnevezett négy jelöltje közül választották ki az alkalmas személyt a vármegye rendjei.¹⁶ Zala vármegye esetén Althann János Mihály gróf főispán 1751. január 15-én Bécsben kelt levelében javasolta a vármegyének szalapatakai Nagy Mihály alispán és Hertelendy Gábor jegyző országgyűlési követté választását, amelyet a megyegyűlés aztán egyhangúan el is fogadott.¹⁷ Zemplén megyében a főispáni adminisztrátor, Klobusiczky Antal gróf a rendek elé terjesztette azt a három jelöltet, akik közül a „második követ”-et megválasztották a rendek az alispán mellé, akit — úgy tűnik — hivatalból küldtek ki.¹⁸ Ugyanekkor Heves vármegyében a püspök-főispán, Barkóczy Ferenc gróf lemondott a követjelölési jogáról a közgyűlés javára. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a főispán ne tudta volna befolyásolni az országgyűlési követek személyének kiválasztását vagy a követek országgyűlési munkájának menetét, mivel a követnek választott jegyzőt nem sokkal korábban nem a közgyűlés választotta meg, hanem a főispán nevezte ki.¹⁹

A harmadik eset, amikor a követeket a főispán nevezte ki és a közgyűlés erősítette meg. Csongrád megyében Haller István, a vármegye legnagyobb magánbirtokos-családjának, a Károlyi grófoknak a rokona volt a főispán.²⁰ Ő levelében elrendelte a közgyűlés számára, hogy Labády Ádám alispánt és Marsovszky György jegyzőt válassza meg, amit az készségesen meg is tett.²¹ Zsilinszky Mihály megyetörténeti munkájából egyébként kiderül, hogy nemcsak ezen a diétán, hanem már a század eleje óta Csongrádban a főispáni kinevezéssel történő követállítás gyakorlata dívott.²² Ennek oka a feltehetően a megye és a tágabb régi sajátos gazdasági-társadalmi viszonyaiban gyökeredzett: vagyis a nagybirtok erős túlsúlyában. A dél-tiszántúli régió vármegyéinek nagybirtok dominálta birtokstruktúrája és nem őshonos, de az itteni uradal-

¹⁵ MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Fiókleveletára (a továbbiakban MNL GYMSML ML) IV.A. 502. a. Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (protocolla congregationum) 20. kötet.

¹⁶ MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (a továbbiakban MNL GYMSML SL) IV.1.a. Sopron vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. Nemeskér, 1751. február 25. 5.

¹⁷ MNL Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL ZML) IV.1.a. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési és részgyűlés jegyzőkönyvek 13. kötet. (1751–1752). 5–7. Egerszeg, 1751. február 4. és ugyanott IV.1. b. Közgyűlési iratok (1751. év). Bécs, 1751. január 15. Althann János Mihály gróf-főispán levele a vármegye Zala vármegye rendjeihez.

¹⁸ MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára (a továbbiakban MNL BAZML SL) IV. 2001. a. Zemplén vármegye nemesi közgyűlésének, bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai. Közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek. 42. kötet. 139. Varannó, 1751. február 11.

¹⁹ *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. IV. kötet. Egervára visszavételétől 1687-től 1867-ig. Eger, Heves vármegye közönsége, 1893. 230–243.

²⁰ Haller István gróf (1715–1756): Haller Gábor és Károlyi Klára fia, Károlyi Sándor unokája. *Éble G.*: A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család i. m. VI. tábla.

²¹ MNL Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára (a továbbiakban MNL CSML SZL) IV. A.1. a. Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 6. kötet, 347–348. Haller István levele bemásolva (Éradony, 1751. január 27.) és elintézése (354.)

²² *Zsilinszky Mihály*: Csongrád megye története II. kötet. Bp. 1898. 69.

maktól is többé-kevésbé függő viszonyban lévő (döntően északnyugat-felvidéki armalista nemesi családokból verbuválódó) megyei tisztikaráról — a hiányzó kutatások ellenére is — hasonló fejlődési jellegzetességeket lehet megállapítani.²³ Egy tanúvallatási jegyzőkönyv vet némi fényt az Ugocsa megyei követküldési gyakorlatra. Itt — noha egy tendenciózusan elfogult forrásról van szó — úgy tűnik, hogy báró Perényi Károly főispán a vármegyegyűlést megkerülve, annak tudta nélkül nevezte ki az országgyűlésre küldendő követeket.²⁴

Meg kell jegyezni, hogy a szakirodalom a követválasztások kapcsán hangsúlyozza, hogy az inkább jelölés vagy felkérés volt, mint valódi választás. Sőt, Salamon Ferenc azt is írja, hogy a követi megbízatásért nem álltak sorba a jelentkezők, a korteskedést ekkor nem azért folytatták a nemesemberek, hogy megválasszák őket (mint a reformkorban), hanem inkább azért, hogy elkerüljék a sok költséggel és fáradsággal járó kiküldetést.²⁵ (Azt, hogy jobban megérje követséget vállalni, a megyék a napidíjak összegének emelésével és különböző jogcímenek kifizetendő díjazásokkal próbálták elérni, de erre majd még később visszatérek.) Sőt, állítólag voltak megyék a 18. században, ahol alig tudtak országgyűlési követet választani, mert senki sem kívánta vállalni a hosszú távollétet.²⁶ A követküldési gyakorlat azt mutatja, hogy az egyik követ szinte minden esetben „hivatalból” az első vagy második alispán, a második követ vagy a jegyző vagy egy táblbíró volt. 1751-ben három megye esetében fordult elő, hogy egy-egy központi kormányhatóság tisztviselőjét választották meg vármegyei követté (Hont, Sáros, Szatmár vármegyékben). Ez a diétákon néhány esetben megfigyelhető kettős kötődés — némileg meglepő módon — még a reformkorban is jellemző maradt.²⁷ A korabeli politikai gyakorlatra alapozva a kortársak úgy tartották ugyanis, hogy a dikasztériumi hivatalnokok a királyi (központi) hatalmat képviselik, amely összeférhetetlen a rendi jogok védelmét ellátó vármegyei funkció vállalásával.²⁸ Az 1751. évi országgyűlésen is megfigyelhe-

²³ A régió (Békés, Csanád, Csongrád, később Temes vármegyék) 18–19. századi nemességének társadalmi viszonyairól Szabó Ferenc és Szilágyi Adrienn írásai igazítanak el elsősorban: *Szabó Ferenc: Az alföldi nemesi vármegyék újrászervezése és a felvidéki hivatalkereső nemesség migrációja a 18. században.* In: *Uő.: Két és fél évszázad az Alföld történetéből. (Válogatott tanulmányok).* Szeged 2008. (Dél-alföldi évszázadok 25.) 37–41. és *Szilágyi Adrienn: A Békés vármegyébe betelepülő nemesség a 18–19. században.* *Korall* 12 (2011: 46). 66–87., különösen 66.

²⁴ MNL OL P 1968 1. tétel. Ugocsa megyére vonatkozó iratok (1676–1825) 188–196. f. Fancsika, 1751. június 29. Ugocsa vármegye által felvett tanúvallatási jegyzőkönyv. A forrás keletkezésében nagy szerepe volt Sötér Józsefnek, a vármegye korábban leváltott alispánjának és Ráthonyi Zsigmond táblabírónak, akik feljelentették főispánjukat annak hivatalai visszaélései miatt a Helytartótanácsnál. Követelésük volt, hogy a törvénytelenül a diétára küldött követeket hívják vissza és a vármegyegyűlés válasszon helyettük újakat. Törekvésüket nem koronázta siker.

²⁵ *Salamon Ferenc: Kisebb történeti dolgozatai.* Bp. 1889. 61.

²⁶ *Poór János: A magyar társadalom a 18. században.* In: *Művelődéstörténet, Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből II.* Szerk.: B. Gelencsér Katalin Bp. é. n. 447–486., különösen 463.

²⁷ Az 1825 és 1848 közötti hat rendi országgyűléseken részt vevő vármegyei követek 1, 87 %-a (12 fő) vállalt helytartótanácsosi, 1,09%-a (7 fő) viselt országos bírói (hétszemélynöki, királyi táblai ülnöki) pozíciót követségével egy időben. Erre: *Pálmány Béla: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848.* 1. kötet. Bp. 2011. 49.

²⁸ Az 1792. évi országgyűlés kapcsán a szakirodalomban is közismert nádori leirat alapján a helytartótanácsi hivatalnokokat kizárták például a megyei követi megbízások elvállalásából: *Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg-nádor iratai 1790–1795.* Bp. 1926. 130., 478–479.

tő jelenség oka abban rejlik, hogy a vármegyék megpróbálták egy-egy megyéjükben is birtokos kormányhatósági hivatalviselő, Pozsonyban és Pesten is meglévő befolyását felhasználni saját vármegyéjük érdekében.²⁹ Sáros vármegyében a század folyamán gyakorlattá vált, hogy a Királyi Táblán hivatalt vállaló pécsi-újfalusi Péchy család valamely tagját választotta meg minden alkalommal követté (1741, 1751, 1764–65).³⁰

A követutasításokról szólva — most nem térve ki azok részletes tartalmi jellemzőire — megállapítható, hogy sok esetben a korábbi követutasítások orvoslást nem nyert sérelmeit vagy végre nem hajtott követeléseit emelték át az új instrukcióba.³¹ Nemcsak Somogy megyében volt ez a gyakorlat tapasztalható.³² Veszprém megyében például a közgyűlés még azt is deklarálta, hogy az új követutasítást az előző diéták iratainak és sérelmeinek pontjaiból kompilálják össze.³³ Sopronhoz hasonlóan Biharban a megyegyűlés meghatározta, hogy az előző, 1741. évi diéta követutasítását és sérelmi listáját kell kijavítani, vagyis aktualizálni a tíz évvel későbbi viszonyokra és a követek számára kiadni.³⁴ Fejér megyében a jelenlévő rendek az előző diéta instrukcióját vették elő, és a közgyűlés alkalmával a jelenlévő rendek észrevételeinek beépítésével adták ki az új utasítást.³⁵

A szakirodalomban gyakran felmerülő kérdés a követutasítások szigorúsága, illetve a követek beszámoltatásának problémája. A követutasításról a kortársak — az 1764–65. évi országgyűlés szereplői — is úgy nyilatkoztak, hogy az nem köt, csak irányt mutat.³⁶ A vármegyét uraló köznemesség politikai öntudatra ébredése is csak a század közepétől figyelhető meg. A szakirodalom szerint ezt jelzi, hogy 1741-től jelentek meg az egyre részletezőbb és a partikuláris sérelmek helyett egyre inkább az országos problémákat középpontba helyező követutasítások.³⁷ A század elején, de még a század közepén is előfordul az a

²⁹ Pálmány Béla szerint a jelenség oka sokrétűbb: „a vármegyéhez kötődő családi gyökerek, nagy birtokok, vagy a korábbi követi tisztség közmegelegedésre méltó betöltése azonban ezt a jogi kérdést is okafogyottá tette”. Erre: Pálmány B.: A reformkori magyar országgyűlések i. m. 49.

³⁰ A vármegyei követek személyéről szóló (külön nem hivatkozott) adatok a 18. századi országgyűlések történetét vizsgáló Diéta kutatócsoport internetes adatbázisából származnak: <http://szijarto.web.elte.hu/segitseg.htm> (2014. május 31-i letöltés).

³¹ *Szijártó M. István*: Megye, rendek és diéta a 18. században. In: Mánások, birtokosok, címereslevelek. Rendi társadalom-polgári társadalom 9. Konferencia: Pécsvárad, 1995. szept. 12–13. Szerk.: Pálmány Béla. Debrecen 1997. 164.

³² *Szijártó I.*: A diéta i. m. 388–391., különösen 390.

³³ MNL Veszprém Megye Levéltára (a továbbiakban MNL VEML) IV. 1.a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 5. kötet (1747–1756). 286–287. Veszprém, 1751. február 8.

³⁴ MNL HBML IV.a.1. Bihar vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 13. kötet. 556–558. Váradolási, 1751. január 12.

³⁵ MNL Fejér Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL FML) IV. 1.a. Fejér megye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 12. kötet (1749–1756). Fehérvár, 1751. január 26. 229–230.

³⁶ *Horváth Mihály*: Az 1764-ki országgyűlés története. In: Horváth Mihály kisebb történelmi munkái. Pest 1868. I. kötet.

³⁷ Erről újabban egy forráskiadvány bevezetője: Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században. Szerk.: Kiss Anita. Összeállították: Kiss Anita – Nagy János – Kapitány Adrienn. Bp. 2015. (Pest megyei levéltári füzetek 38) 16.

sablonformula, amely az egyes, az utasításban nem részletezett ügyekben való eljárás módjára vonatkozik, nevezetesen, hogy „*a követ urak ügyességére és bölcsességére*” bízta a diétai ügyek elintézését.³⁸ A század első felében a vármegyék legtöbbször csak arra intették a követeket, hogy vegyék figyelembe a vármegye főispánjának, illetve az ország főurainak akaratát és ügyeljenek a rendi kiváltságokra. 1751-ben már több, egyébként vezető szerepet játszó törvényhatóság esetében előfordul, hogy a közgyűlés a többi vármegyei követtel való együttműködésre szólítja föl a követeket a rendi kiváltságok védelmét érintő ügyekben (például Baranya, Borsod, Győr, Nógrád, Somogy, Veszprém). Már konkrét együttműködést mutat, hogy 1751-ben a felső-magyarországi tiszai vármegyék egy része (Zemplén, Borsod, Szabolcs, Ung) az országgyűlés előtt követutasítását egymásnak elküldte, és körleveleikben politikai álláspontjuk egyeztetésére hívták föl egymás figyelmét. A jelenség azért is érdekes, mert 1751-ben hasonlóan az ország más részein nem tapasztaltam, sőt a vármegyék közötti (országgyűlésen kívüli) diéták előtti magasabb szintű egyeztetés is csak 1790-ben válik (újra) jellemzővé.³⁹

A politikai öntudatosodás jeleit mutatja, hogy 1751-től előfordulnak azok a kitételek az instrukciókban, amelyek előírják a követek rendszeres beszámolósi kötelezettségét a küldőik irányába, illetve kötelezővé teszik az utasításban nem említett ügyekre nézve a vármegye útmutatását vagy hozzájárulását. Borsod vármegye például utasította követeit, hogy az „ország státuszát” érintő közügyeket a vármegye plénuma elé is terjessze be.⁴⁰ Baranya vármegye instrukciója pedig kötelezte a követeket, hogy időről-időre informálják a vármegye közönségét a tárgyalásra vett minden, nemesi előjogokat sértő ügyről.⁴¹ A vármegye egyetlen ismert pótutasításában éppen az adóügyben kérte arra követeit, hogy a dunai vármegyékkel együttműködve a megyére eső adóösszeg növelését akadályozzák meg.⁴² Bihar követei — noha ezt az utasítás nem írta elő nekik — a diéta alatt négy magyar nyelvű jelentésben számoltak be küldőjüknek a diétai eseményekről.⁴³ Mindhárom esetben a közgyűlés érdemben tárgyalta is

³⁸ Idézet Borsod vármegye követutasításából: MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (a továbbiakban MNL BAZML) IV. 501. b. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési, iratok. 51. d., Pol. Act. Mat. V. Fasc. I., No. 287. Követutasítás. Miskolc, 1751. február 15.

³⁹ Itt egy korábbi, a Nyugat-Dunántúlon 17. század második felétől megjelenő, de országos szinten is meglévő gyakorlat újjáéledéséről lehet beszélni: *Dominkovits Péter*: Vármegye és országgyűlés a 17. században. A nyugat-dunántúli törvényhatóságok példáján. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk.: Dobszay Tamás-Forgó András et alii. Bp. 2014. 102–122. 118.

⁴⁰ MNL BAZML IV. 501. b. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési, iratok. b51. d., Pol. Act. Mat. V. Fasc. I., No. 287. Borsod vármegye közgyűlési iratai. Követutasítás. Miskolc, 1751. február 15. 49. pont.

⁴¹ MNL Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BAML) IV. 1-a. Baranya vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Baranya vármegye közgyűlési jegyzőkönyve (1750–1753). 147.

⁴² MNL BAML IV.1.a. Baranya vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Baranya vármegye közgyűlési jegyzőkönyve (1750–1753) 192. Pécs, 1751. június 26.

⁴³ MNL HBML IV.1. b. Bihar vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok. 46. doboz. Bihar vármegye közgyűlési iratai. 1751. május 12.: anni 1751. Fasc. V., No.1.; 1751. június 9.: anni 1751. Fasc. VI., No.1.; 1751. augusztus 25.: uo., Fasc.VIII., No. 15. és MNL HBML IV. a. Bihar vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 13. kötet, 887–889.

az előterjesztett ügyeket, alkalmanként póttutasítást is adott a követeknek. A források tanulsága szerint a megye különösen az adóemeléssel kapcsolatos ügyekben tartotta fenn magának a döntési jogot, kérve a követeket, hogy minden ilyen esetben informálják a vármegyét.⁴⁴ Sőt, Sopron megyében — noha az utasítás nem rendelkezik erről — a követek kötelességüknek érezték, hogy a kormányzati adóemelés kérdésében a „szegény teherviselő nép” védelmében kérjék ki a vármegye véleményét.⁴⁵

Az előbbi példák annál inkább figyelemre méltóak, mert a szakirodalom szerint Tolnában és Somogyban a diéta végeztével, a követek munkáját összegző igényű első végjelentések csak a század végeztével, 1791-ben születtek, bár feltételezhető, hogy a 18. században korábban is voltak ilyenek, ám ezek nem lelhetőek föl.⁴⁶ 1751-ben még a szóbeli végjelentések voltak általában jellemzőek, aminek a tényét, ritkán egy-két mondatban tartalmát (például Veszprém) a közgyűlési jegyzőkönyvek is rögzítik. 1751-ben hosszabb magyar nyelvű végjelentés maradt fenn Nógrádból,⁴⁷ Biharból, latinul Csanád vármegyéből.⁴⁸ Ugyan nem maradt fenn korunkig, de egy jegyzőkönyvi bejegyzésből kiderül, hogy a kicsiny Esztergom vármegye követei is a diéta végeztével írásbeli jelentést adtak be a közgyűlésen.⁴⁹ Szatmár vármegye egyik követének leveléből tudjuk, hogy ő — pozsonyi hivatali elfoglaltságára hivatkozva — írásbeli jelentést küldött a vármegyének (főként adóügyi témákban), míg követtársa — jelen lévén a megyegyűlésen — szóban számolt be a diétán történekről.⁵⁰ Az utasítás szerepének felértékelődése és a közgyűlési kontroll erősödése a diétai szintéren is megmutatkozott. Az 1751. évi vármegyei követek a június 12-i vita során arra hivatkoztak, hogy a királyi előterjesztésekben előirányzott adóemelés megszakítása mind kapott instrukciójukkal, mind lelkiismeretükkel ellentétes.⁵¹ Az

⁴⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZK Ktt.) Fol. Lat. 3102. Nagy Gábor: *Collectio actorum publico-politicorum...* 13–14. f. Bihar vármegye nemesi közgyűlésének levele Ferdéni Ferenc és Bossányi Ferenc vármegyei követeknek. Váradolási, 1751. június 16. A vármegye közgyűlése szerint: „az olyanokban, az kik Instructiojukban ki téve nincsenek, de főképpen azokban, az kik az Contributionale Quantumot néminemű képpen nehezítik, hírünk nélkül magát ne avassa, hogy az eránt bővebb akarattját és szándékát az Tettes Nemes Vármegyének kegyelmeikkel közöllyük, mind illendőnek, mind szükségesnek lenni állítottuk”.

⁴⁵ MNL GyMSL SL IV. 1.b. Sopron vármegye közgyűlési iratai. Közgyűlési iratok (Acta congregationum) 46. doboz. 1751. No. 13. Festetics Pál és Pászthory László országgyűlési követek levele a vármegyéhez (Pozsony, 1751. május 31.)

⁴⁶ Horváth Árpád: Tolnavármegye és a rendi országgyűlések (1712–1805). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből.* 8 Szerk.: K. Balog János. Szekszárd 1978. 99–123., különösen 100. és *Szijártó I.*: A diéta i. m. 382.

⁴⁷ MNL Nógrád Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL NML) IV.1. f. Nógrád vármegye közgyűlési iratai. Országgyűlési iratok. *Relatio actorum Diaetalium Fasc. E., A 1751.*

⁴⁸ Csanád vármegye követének írásos végjelentése a jegyzőkönyvbe bemásolva: MNL CSML IV. A) 1-a. Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Kis- és közgyűlési jegyzőkönyvek. 2. kötet. Battonya, 1751. szeptember 20. 744–750.

⁴⁹ MNL Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL KEML) IV. 1.a. Esztergom vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlések jegyzőkönyvei és jegyzőkönyvi fogalmazványok 5. kötet. 394. [mikrofilmen MNL OL X 496] Esztergom, 1751. október 6.

⁵⁰ MNL OL P 398 Károlyi család nemzetségi levéltára, Missilisek, 164. doboz. 73.729. levél. Pozsony, 1751. szeptember 29. Szuhanýi Márton levele Károlyi Ferenc gróf szatmári főispánhoz.

⁵¹ Országgyűlési Könyvtár (a továbbiakban OGYK) Gyurikovits-gyűjtemény, 700. 462. 49. *Acta Diaetae per Sacram Caesareo Regiam Majestatem...* (Bernáth György-féle napló).

újonnan szabad királyi városi címet nyert helységek országgyűlési képviseleti és szavazati joga körül kibontakozott vitában, július 10-én a vármegyei követek azzal érveltek, hogy utasításuk van arról, hogy a diétán e városok jogainak becikkelyezésével szálljanak szembe.⁵²

A követutasítás kiadásának módja a szakirodalomban kevésbé tisztázott kérdés. A szakirodalom szerint erre nem fordítottak ekkor még túl nagy gondot: a követek saját maguknak állították össze a követutasítást, vagy esetleg — ahogy Tolnában 1751-ben — a jegyző a követek számára.⁵³ Mivel a követek a magisztrátusból vagy a megye és az ország dolgait jól ismerő táblabírákból kerültek ki, természetes volt, hogy részt vettek az utasítások kidolgozásában, ahogyan egyébként is végeredményben valamennyi kérdésben egy szűk réteg döntött és intézkedett, részben közigazgatási tapasztalatának, részben befolyásának köszönhetően. Sőt, önmagában az sem feltétlenül különös, ha nincs tudomásunk arról, hogy az utasításokat bármilyen formában tárgyalták volna, akár bizottságot küldtek volna ki az ügyben, hiszen a közgyűlések működésére vonatkozó forrásaink egyéb tekintetben is igen szűkszavúak. Feltételezésem szerint azonban a követutasítás-összeállító bizottság kiküldése a fejlődés egy következő szakaszát jelzi. Akkor küldik ki, amikor a középbirtokos nemesség egyre inkább érdekeltté válik az országos politika formálásában, és ezzel együtt a társadalmi érdekegyeztetés-, és ütköztetés egy új formáját jelenti. Zala megyében például először 1722-ben állítanak föl egy kilenctagú bizottságot erre a célra.⁵⁴ Vannak olyan vármegyék, mint például Pest vagy Esztergom, illetve Győr, ahol még 1751-ben sem jelölték ki név szerint a bizottság tagságát (csak az elnököket), csupán annyit írtak elő, hogy a tisztikar a földesurak, tehát az uradalmak képviselőivel együtt állítsa össze az utasítást.⁵⁵ A vizsgált vármegyék egy részében (11 vármegye: Baranya, Bihar, Borsod, Heves, Moson, Nógrád, Sopron, Veszprém, Vas, Zemplén) a közgyűlés a bizottsági tagokat név szerint is kijelölte. A tagság összetételéről megállapítható, hogy ide a tisztikar képviselőin kívül néhány, a *bene possessionati*hoz tartozó táblabíró és az uradalmak képviselői kerültek be. A vármegyebeli bizottságokban, illetve a követeket kiküldő megyegyűlés résztvevői között előfordulnak a Királyi Tábla tagjai és családtagjai, mint megyebeli birtokosok, akik a diétán is szerepet játszottak a kormánypárt oldalán: például Borsodban báró Dőry Ferenc királyi táblai báró, Sopron megyében felsőbüki Nagy Pál személynöki ítélőmester, Tolnában és Fejériben Rudnyánszky József királyi táblai ülnök, Esztergomban Terstyánszky József alnádor. Az utóbbi vármegyében az alnádort — aki a megyében viselt év-

⁵² OGYK, Gyurikovits-gyűjtemény, 700. 468. 424–425. Diarium Generalis I. Regni Hungariae

⁵³A Tolna megyei példa: *Horváth Á.*: Tolna vármegye i. m. 103. Pest megyében pl. 1741-ben az alispán elnökletével lényegében a jegyző és a két követ által alkotott bizottság állította össze az instrukciót: MNL Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL PML) IV. 1-a. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlési iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyv (1740–1741) 19. kötet, 413.

⁵⁴ *Degré A.*: Szavazási rend i. m. 231.

⁵⁵ MNL PML IV. 1.a. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlési iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyv (1749–1756) 21. kötet, 181. és MNL KEML IV.1-a. Esztergom vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlések jegyzőkönyvei és jegyzőkönyvi fogalmazványok. 5. kötet. Esztergom, 1751. március 8. 373–374.

tizedekig hivatalt — delegálták az utasítás-összeállító bizottság elnökévé, miután fiát, Terstyánszky Józsefet táblabíróvá és országgyűlési követévé választatta.⁵⁶

Azokban a megyékben, ahol a nagybirtok dominanciája kiemelkedő volt, ott az uradalmi alkalmazottakat is beválasztották a bizottságba, akik jelentős mértékben befolyásolhatták a döntéshozatali mechanizmust is. Csak két példát hadd említsek! Mosonban az utasítást összeállító bizottság kilenc tagjából négy fő uradalmi alkalmazott volt.⁵⁷ Tolnában — itt nem küldtek ki külön utasítás-összeállító bizottságot — a követeket kiküldő közgyűlésen (a tisztikar tagjai kívül) 4:5, az utasítást elfogadó gyűlésen 2:4 arányban voltak jelen a megyebeli birtokos nemesek és az uradalmak képviselői (prefektusok, provizorok, inspektorok).⁵⁸ Ahol az egyházi nagybirtok jelentős volt, illetve a főpásztor volt a főispán, ott jelentős szerepet játszottak a középpapság képviselői (kanonokok, prépostok, apátok) is, több esetben bizottsági elnökként.⁵⁹ Így volt ez például Baranyában, ahol a pécsi, Borsodban az egri káptalan, Biharban a váradi püspökség és káptalan, Győr megyében a pannonhalmi apátság, Sopronban a csornai prépostság képviselői, Fejérben a veszprémi káptalan követei jelentős erőt képviseltek.⁶⁰ Ennek a rétegnek a kiemelkedő jelenléte a megyei bizottságokban összefüggésben állhat nemcsak az adott megye területén fekvő egyházi nagybirtok gazdasági-társadalmi súlyával, hanem az alsótáblai klérus a megyei közéletben vagy a diétán jelentkező szerepvállalásának a század közepétől érzékelhető erősödésével is (például adómegajánlások megszavazásánál).⁶¹ A klérus eme tagjai hosszabb-rövidebb közéleti szerepet vállaltak, sőt az adott egyházi testület legaktívabb képviselői voltak. Fonyó Sándor pécsi kanonok, scutari

⁵⁶ Terstyánszky János alnádorról és fiáról: *Prokopp Gyula*: Terstyánszky János alnádor (megh.: 1754). In: *Levéltári Szemle* 26 (1976: 2–3) 171–176.

⁵⁷ Moson vármegye birtokviszonyaira és nemesi társadalmára: *Dominkovits Péter*: Latifundiумok és nemesi kisbirtokok (Moson megye nemessége a 18–19. század fordulóján). In: *Mágnások, birtokosok, címereslevelesek* i. m. 203–218.

⁵⁸ MNL Tolna Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL TML) IV.1.a. Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok (protocolla congregationum) 9. kötet (1747–1753) Szekszárd, 1751. január 4. 295.; 1751. április 14.: 305.

⁵⁹ Mária Terézia 1767 és 1770 között készült úrbéri összeírása, amely országos szinten közöl adatokat a korabeli birtokviszonyokról, magyar holdban adva meg az úrbéres jogállású földek nagyságát. Bihar megyében a váradi káptalan 23 315 holdat, a váradi püspökség ugyanitt 40 371 holdat, az egri káptalan Borsod megyében 19 767 holdat, a pécsi káptalan Baranyában 16442 holdat, a pannonhalmi apátság Győr megyében 6748, míg a győri káptalan ugyanitt 7337 holdat, Sopron megyében a csornai prépostság 2748 holdat birtokolt. Az egyházi birtokok súlya az egyes megyéken belül változott: az egri káptalan például nemcsak az ország harmadik legnagyobb egyházi földesura volt, hanem Borsod megye második legjelentősebb földbirtokosa is. A nagy területű Biharban az egyház a Magyar Kamara mellett a második legnagyobb földesúr. A pannonhalmi apátság és a győri káptalan Győr megyei birtokállománynak összesen kb. 58%-t adta. Ehhez képest a csornai prépostság Sopron megyei 2%-os, illetve a veszprémi káptalan Fejér megyei egy falu nagyságú részesedése csekélynek tűnik. A fenti adatok: *Fónagy Zoltán*: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. I–III. kötet. Bp. 2013. [DVD-melléklet]

⁶⁰ Nyugat-dunántúli források alapján feltételezhető, hogy a káptalani közép réteg jelenléte az amúgy is egyházi birtokok által dominált vármegyékben a követküldésnél az előző században is meghatározó volt: pl. 1630-ban Győr vármegye 14 fős instrukció-összeállító bizottságából 3 fő a középpapságot képviselte: különösen *Dominkovits P.*: Vármegye és országgyűlés i. m. 106.

⁶¹ Erre: *Szijártó I.*: A diéta i. m. 166.

címzetes püspök, 1751-ben káptalani követ, továbbá a Hétszemélyes Tábla ülnöke az ekkor üresedésben lévő pécsi egyházmegye helynöke volt a Berényi Zsigmond pécsi püspök halálát (1748) követő időszakban egészen Klimó György kinevezéséig.⁶² (Helyi tekintélyét mutatta, hogy 1751-ben az országgyűlés alatt mind a pécsi káptalan, mind Baranya vármegye közgyűlése őt ajánlotta az uralkodónak a pécsi püspöki méltóságba.⁶³) Borsod megyében, az utasítás-összeállító bizottságban is helyet kapott az egri káptalan képviselőjében — a diétai naplók tanulsága szerint — később az 1751. évi országgyűlésen a kormányzati adóemelést melletti felszólaló Gusztinyi János és Hubert Mátyás egri kanonok.⁶⁴ Orosz Pál veszprémi nagyrépost, anzári címzetes püspök, a veszprémi káptalan országgyűlési követe, illetve Dravecz József címzetes veszprémi kanonok és fehérvári főesperes Fejér vármegye követválasztó közgyűlésén is részt vett 1751 januárjában.⁶⁵ Biharban az 1728–29. évi diétán a pasquillusok által ellenzéki szónokként emlegetett Keczer János (más forrás szerint István) kanonok, ekkor nagyrépost is tagja volt a deputációnak.⁶⁶ Győr megye utasítás-összeállító bizottságának elnöke volt a több diétát megjárta, 1722–23. évi országgyűlésen naplót is vezető Sajghó Benedek pannonthalmi főapát.⁶⁷

Hatalmi szempontból az sem volt érdektelen, hogy az adott megyének ki volt a főispánja, illetve a legjelentősebb nagybirtokosai, továbbá fontos szempont volt, hogy ezek a megyében vagy azon kívül élnek-e. A kormányzat a 18. században a főispánokat mindvégig arra ösztönözte, hogy a követválasztó és a követutasítást kidolgozó megyegyűléseken jelenjenek meg, és személyes jelenlétükkel az uralkodó számára kedvezően befolyásolják a döntéshozatalt.⁶⁸ A kor-

⁶² *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan és kanonokjai a 18. század első felében. In: A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Szerk.: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs. Pécs 2005. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis I.) 204–245., különösen 226–227.

⁶³ MNL OL A 1 Magyar Udvari Kancellária Levéltára. *Originales referadae*. 1751. No. 90. (mikrofilmen: X. 4384., 9975. tekercs.)

⁶⁴ MNL BAZML IV. 501-a. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 24. kötet.. 891-892.l. Miskolc, 1751. január 22. és *Nagy János*: Rendi politikai kultúra a XVIII. századi országgyűlési pasquillusok tükrében. Az 1741. és az 1751. évi országgyűlés kollektív pasquillusai. In: Paletta I. Kora újkor- történeti diákkonferencia. Tanulmánykötet. Szerk.: Fekete Bálint – Nyúl Viktor. Bp. 2013. 63–79.

⁶⁵ MNL FML IV. 1.a. Fejér megye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 12. kötet. 1749–1756. Fehérvár, 1751. január 26. 229-230. A veszprémi egyházmegye helynökeiről és kanonokjairól: *Hermann István*: A veszprémi római katolikus egyházmegye helynökei 1700 és 1777 között. In: Padányi Biró Márton emlékezete. Szerk.: Hermann István. Veszprém 2014. 227–257., különösen 238., 244., 253–254.; *Hermann István*: A veszprémi székeskáptalan személyi összetétele 1700 és 1777 között In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk.: Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 179–225.

⁶⁶ *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban. Életrajzi adattár. Sajtó alá rendezte: Mészáros Kálmán. Bp. 2005. 125. A személyére vonatkozó pasquillusok: OSZK Ktt. Fol. Lat. 3987. 6. f. és OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 4–6. ff.

⁶⁷ MNL GYMSL GyL IV.1-a. Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (protocolla congregationum) 1751. március 31-i bejegyzés és *Szekér Barnabás*: „His negotiis insurando...”. Sajghó Benedek főapát az 1722/23. évi országgyűlésen. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. Szerk.: Illés Pál Attila – Juhász Laczik Albin. Bp. 2012. (Rendtörténeti konferenciák 7/1) 437–455.

⁶⁸ *Szijártó I.*: A diéta i. m. 185.

szakban érezhető kormányzati szándék azonban a mindennapi gyakorlatban ekkor még alig tudott érvényesülni. A kormányzati szervek a valóságban kevésbé a megyegyűlések befolyásolására törekedtek, hanem inkább csak információszerezésre. Az 1751-es diéta előkészítései, a királyi előterjesztések hatékonyabb megszerkesztése érdekében a Magyar Udvari Kancellária a királynőnek tett felterjesztésében javasolta, hogy mivel a Helytartótanácsnak több főispáni méltóságot viselő tagja is van — akik a követek kiküldésekor és a követutasítás összeállításakor a megyegyűlésen amúgy is jelen vannak — ezért kérni kell őket, hogy jó előre tudósítsák a kormányzati szerveket a megyék összeállított sérelmeiről.⁶⁹ Az 1752. évi főispáni utasítás a főispánok vármegyei közigazgatáson belüli szerepkörét erősítette, és a megye kormányzati végrehajtó szervvé tételét célozta.⁷⁰ Pálffy Miklós gróf főkancellárnak az 1750-es években politikai gyakorlatát tükröző emlékirata szerint a főispánoktól függ a megyékben a tisztségek betöltése és az adóügyre is nagy befolyásuk van, de az uralkodó nyomást tud gyakorolni rájuk a főispáni utasítás, levelezés, az udvarba hívás kegye, illetve a nádor és a primás révén.⁷¹ Nógrád megye 1751. évi követutasításában panaszkolta, hogy a főispánok jogellenes módon nem választással, hanem kinevezéssel töltenek be egyes megyei tisztségeket (így jelölik ki a diétai követeket is), ahová általában saját bizalmasaikat ültetik.⁷² A megyék többségében azonban a főispáni hatalom ilyen téren inkább formális lehetett, s kevésbé tudott megfelelni a kormányzati igényeknek. A szakirodalom szerint például Somogy az abszontista (a megyéjüktől távol élő) főurak megyéje volt, ahol politikailag hamar megerősödött a jómódú középbirtokos nemesség.⁷³ Somogyhoz hasonló adottságokkal rendelkezett Tolna megye, ahol az 1751. évi követutasítás a helyi köznemességgel panaszát jelenítette meg, miszerint a vármegyei földbirtokok 2/3 része megyén kívüli nagybirtokosok (Esterházy herceg, földvári, szekszárdi, battai apátság) kezén van, akik jövedelmeiket a megyehatáron kívül költik el.⁷⁴

⁶⁹ A Kancellária itt egy Helytartótanács által elküldött véleményre reflektált: MNL OL A 37, Magyar Udvari Kancellária Levéltára. Conceptus referadarum. 1750. év. No. 168. „Circa representatas per Consilium Regium Locumtenentem quaspian materias in futura Regni Dieta pertractandas”. Bécs, 1750. december 14.

⁷⁰ Az utasítás szövegét kivonatossan ismerteti: *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. Hetedik kötet. 2., bővített kiadás. Bp. 1873. 312–314. Nemcsak a háromévenkénti tisztújítást, a főispán megyén belüli lakását, az igazságszolgáltatás felügyeletét írta elő, hanem a kormányzati szervek rendeleteinek pontos végrehajtását, illetve az adózó nép, vagyis az adóalap védelmét tette a főispánok kötelességévé.

⁷¹ *Marczali Henrik*: Pálffy Miklós főkancellár emlékiratai Magyarország kormányzásáról. Adatok Mária Terézia korának történetéhez. Bp. 1884. (Értekezések a történeti tudományok köréből 11.) 17.

⁷² MNL Nógrád Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL NML) IV. 1. f. Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Országgyűlési iratok. 1751. évi iratok. *Instructio*. Losonc, 1751. március 15. 8–9. (16. pont). 1750 óta a főispáni tisztség Forgách Ferenc halála óta üresedésben volt, így valószínűleg az ő és/vagy közvetlen elődei korában tapasztalt visszaélésekre utal vissza az utasítás: *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai. Die Obesgespanne Ungarns. 1526–1848. Bp. 1994. 87.

⁷³ *Szijártó M. István*: A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség. In: Uő.: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Bp. Universitas, 2006. 100–142., különösen 141.

⁷⁴ MNL TML IV.1.a. Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok (protocolla congregationum) 9. kötet. (1747–1753) 308–309. (1751. április 14.). Tolna vármegye uradalmairól: *Aradi Gábor*: Tolna megyei uradalmak a 18. században és a 19. század első felében. (Vázlatos bir-

A megyei közélet keretfeltételeit adott esetben az is befolyásolhatta, hogy éppen volt-e üresedés az adott megye főispáni székében. 1751-ben még az országgyűlés alatt — talán nem függetlenül a politikai eseményektől — tíz új főispán kinevezésére is sor került.⁷⁵

Néha azonban az abszontista főúr is hasonlóan alaposan foglalkozott vármegyéje ügyeivel, mint a helyben lakó, amint azt a Csongrád megyét a Bihar megyei Éradonyból irányító Haller István gróf vagy a Sopron megye ügyeit még a nápolyi tartózkodása idején is szívén viselő főispán, Esterházy Pál Antal herceg példája mutatja. Kivételes eset volt Barkóczy Ferenc egri püspöké, aki Heves-Külső Szolnok vármegye főispánjaként személyesen elnökölt a követválasztás alkalmával.⁷⁶ Arisztokraták nem szerepelnek a követutasítás-összeállító bizottságban, ellenpélda Heves megyéé, ahol két jelenlévő nagybirtokos-katonatisztet, Orczy Lőrinc bárót és Haller Sámuel báró tábornokot is beválasztották a deputátusok közé.⁷⁷ Fejér megyében személyesen is jelen voltak a követek küldésekor Nádasdy Lipót gróf, főispán és a megye világi nagybirtokosai (kivéve a legjelentősebbeket, az Esterházy és a Zichy grófokat, akik provizoraikat küldték), de ez feltehetően csak annak volt köszönhető, hogy ugyanazon a gyűlésen került sor a tisztújításra is.⁷⁸ Vas vármegye főispánjának a rendekkel szembeni erős hatalmi helyzetére utal, hogy a közgyűlés a követutasítás-összeállító bizottság munkálatait (t.i. a kidolgozott utasítás anyagát) a következő közgyűlésen való közzététel előtt Batthyány Lajos gróf főispánnak is elküldte jóváhagyásra.⁷⁹ A szakirodalom szerint Szabolcs vármegye 18. század közepén hivatalban lévő főispánjai például alkalmilag megjelentek ugyan megyéjükben, de nem avatkoztak be a tisztújításokba, illetve a megyei adminisztráció menetébe sem.⁸⁰ Az 1751. évi országgyűlés kapcsán végzett levéltári kutatás viszont azt mutatja, hogy Barkóczy Imre szabolcsi főispánt (Barkóczy Ferenc egri püs-

toklástörténeti áttekintés). In: *Uradalmak térben és időben*. Szerk.: Borsy Judit Borbála. Pécs 2013. 247–263.

⁷⁵ Fallenbüchl Zoltán szerint Mária Terézia e kinevezéssora beleilleszkedett a főispáni tisztség és a megye adminisztráció jobbítását célzó reformintézkedéseinek sorába, amely aztán az 1752. évi főispáni utasításban csúcsosodott ki. A kinevezett főispánok névsorát is közli: *Fallenbüchl Z.: Magyarország főispánjai* i. m. 15–16.

⁷⁶ MNL Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL HML) IV. 1-a. Heves-Külső Szolnok vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési, részgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyvek. 20. kötet. 608–609. Eger, 1751. február 15.

⁷⁷ MNL HML IV. 1.a. Heves-Külső Szolnok vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési, részgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyvek. 20. kötet. 608–609. Eger, 1751. február 15. A két nagybirtokos birtokállománya a vármegyében jelentős volt: Orczy Lőrincnek 1770 körül 11703, Haller Sámuelnek 17745 úrbéres hold nagyságú birtoka volt csak Heves vármegyében. Erre: *Fónagy Z.: A nemesi birtokviszonyok* i. m. 2013. II. köt. 990–991., 1226–1227.

⁷⁸ MNL FML IV. 1-a. Fejér megye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 12. kötet, (1749–1756). Fehérvár, 1751. január 26. 223–225. Jelen voltak többek között Nádasdy-, Schmidegg-, Széchényi-, Cziráky-, Styrum-Limburg-család tagjai közül néhányan. A világi nagybirtokok képviselői közül a tatai és gesztesi Esterházy-uradalom, a palotai és adonyi Zichy-, a móri Hochburg-féle uradalom alkalmazottai képviseltették magukat.

⁷⁹ MNL Vas Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL VaML) IV.1.a. Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 11. kötet, (1749–1753). 640. Szombathely, 1751. február 15.

⁸⁰ Ez igaz gróf Zichy Miklós (1726–1747), Barkóczy Imre (1748–1759) és részben még Barkóczy János főispánjára (1759–1782) is: *Balogh István: Szabolcs vármegye levéltára (1550–1767)*. In:

pök öccsét) olyannyira foglalkoztatták a megyei közélet kérdései, hogy Vay Ábrahámnak, a tiszántúli református nemesség vezéralakjának és a tiszántúli egyházkerület főgondnokának követté választását megakadályozta és utasította a közgyűlést Vay helyett egy másik követ kiküldésére. Erre később sor is került.⁸¹ Feltehetően a személyes ellenszenv mellett felekezeti ellentét is állhatott a főispáni intézkedések hátterében, ami a következő év tavaszán az alispánválasztáskor is megmutatkozott.⁸²

A vármegyei követküldés kapcsán döntött a közgyűlés a követek munkájának díjazásáról. A diétára kiküldött követekapidíjra való jogát törvény garantálta (1715. évi 47. törvénycikk), ennek mértékét azonban törvények nem rögzítették, ami vármegyénként eltérő gyakorlatot eredményezett. A Helytartótanács azonban már működése kezdeti időszakától (1726-tól) — a visszaélések elkerülése végett — szabályozni kívánta a vármegyeiapidíjak mértékét.⁸³ A szakirodalom korábban általánosságban jelezte az 1751. és 1764–65. évi országgyűlés kapcsán, hogy a Helytartótanács *resolutio*ja által előírtapidíj mértékén felüli különbözetet a megyéknek vissza kellett fizetniük.⁸⁴ A Helytartótanács a rendi közigazgatás ellenőrzését és modernizálását feladatának tartotta, de ekkor még kevés sikerrel, ezt a két ellenzéki vármegye (Veszprém, Borsod) tiltakozása mutatta meg az 1751. évi diéta utániapidíj-visszafizetésével kapcsolatosan. Mindehhez tudni kell, hogy a korban a követiapidíjakat a házipénztárból fizették, azonban vármegyénként változott, hogy a fizetési kötelezettség kikre terjedt ki: a nemtelenek vagy esetleg a nemesek is hozzájárultak a költségekhez. Borsod vármegyében az egyik legjelentősebb itteni birtokos, a közel 40 000 úrbéres holdnyi földterülettel rendelkező egri káptalan kérésére 1751-ben közgyűlési határozat mondta ki, hogy aapidíj összege a nemesi és egyházi birtokokra nem vethető ki.⁸⁵ Veszprém megyében 1751-ben fele részben a jobbagynépességet, fele részben a nemeseket taksáltatták meg.⁸⁶ Zala vármegye

Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XIV. Szerk.: Galambos Sándor-Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza 2000. 207–242. különösen 223.

⁸¹ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára IV.1.a. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Szabolcs vármegye közgyűlési jegyzőkönyve. 21. kötet. (1748–1756) 188. f. 1751. március 15-i bejegyzés.

⁸² Vay Ádám Prónay Gáborhoz írott, 1752. május 7-én datált levelében hangot adott annak a feltételezésének, hogy a Jármay Ferenc alispán halálával megüresedett alispáni poszt betöltését a főispán gyanús módon vallási okból halogatta. A nagy lélekszámú döntően református nemesség által lakott megyében összehívta ugyan a közgyűlést, de a levélíró szerint a tisztújítást ennek végére halasztotta el, mire a megjelent vármegyei rendek egy jó része — megunva a hosszas ülésezést — hamar hazatért otthonába, így a főispán könnyebben tudta saját akaratát a gyűlésen érvényesíteni. A levelet közli: Prónay Dezső – Stomp László (szerk.): Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótrónai és blatniczai Prónay nemzetség acaai levéltárából és könyvtárából. Bp. 1905. 469–471.

⁸³ *Szijártó M. István*: Követiapidíj és vármegyei önállóság. In: Nemesi társadalom és politika i. m. 91–100. *Szijártó István* tanulmányában Somogy megye 1764–65. évi országgyűlésre küldött követeinek adottapidíjai miatt a Helytartótanáccsal kirobbant konfliktust dolgozta föl.

⁸⁴ *Szijártó I.*: Követiapidíj i. m. 95.

⁸⁵ MNL BAZML IV. 501.a. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 24. kötet. 891–892. Miskolc, 1751. január 22.

⁸⁶ *Pehm [Mindszenty] József*: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 112.

közgyűlése — főispáni javaslatra — a betöltetlenül maradt helyettes alispáni pozícióval járó fizetés folyósítását rendelte a követek szükségleteire, viszont az országgyűlésre küldött alispán helyettesítésére az egyik főszolgabíró utasította, aki azonban mindezen feladattöbbletért a rendes járandóságán felüli, a helyettes alispánnak járó plusz honoráriumot nem kapta meg.⁸⁷

Megyéenként tért el a napidíj mértéke is: Veszprém vármegye ugyanekkor kétszer annyival több napidíjat szavazott meg követeinek, mint amennyit a Helytartótanács megengedett (2543 Ft helyett 1135 Ft illetve volna meg őket). A négy forintban megszabott napidíj helyett ötöt állapított meg a megye, illetve egyéb juttatásokkal (fuvardíj, honorárium, papírköltségek) próbálta kifizetődőt tenni a sok költséggel járó pozsonyi tartózkodást. A Helytartótanács végül fél sikerrel járt, csak a felvett összeg egy részét sikerült a követekkel visszafizettetni három év után egy királyi biztos eljárás után.⁸⁸ Veszprémhez hasonlóan Borsodban is a Helytartótanács által megszabott mértéken felül díjazták az 1751. évi diétára kiküldött követeket napidíjjal, fuvardíjjal és takarmánypénzzel, amit természetesen a kormányzerv vissza akart téríttetni. Ebben az esetben a vármegye — itt a végeredmény nem ismert — tiltakozott a rendelet ellen, és kérte a már kifizetett teljes pénzüsszeg követeknél való meghagyását, hivatkozva azok az uralkodóház iránt tanúsított sok éves „fizetetlen” szolgálataira.⁸⁹ Fél sikerrel járt a Helytartótanács eljárása a következő, 1764–65. évi országgyűlésen Somogy megye esetében, amikor is a két követ közül csak az egyik fizette vissza az engedélyezett napidíjon felüli összeget a házipénztárba.⁹⁰ Vas megyében is a megengedett mértéken felül 5 forintos napidíjat utaltak ki a követeknek. Ezen felül az anyacsászárnök, Erzsébet Krisztina halála miatt a következő összegeket szavazta meg a közgyűlés: az elrendelt gyászra elkészített gyászruhákra (100 forintot), az útiköltségre (24 forintot) és a diétai iratok lemasoltatására (50 forintot), de ez ügyben nem ismert a Helytartótanács reakciója.⁹¹ Mindezen példák a vármegyei elit jó érdekérvényesítő képességére és a Helytartótanács megyékkal szembeni eszköztelenségére mutatnak rá.

Összegzésképpen elmondható, hogy a követküldési gyakorlatban a század közepén megfigyelhető apró intézménytörténeti változások is rámutatnak egy politikai – és társadalmi szintéren történő struktúraváltásra a rendi politikában. A követutasítás szerepének növekedése, a pótutasítások egyre gyakoribb feltűnése, az utasítás-összeállító bizottságok számának szaporodása, a vármegyék közti diétai vonatkozású, sűrűsödő gyakoriságú levélváltások valamint a napidíjjal kapcsolatos visszaélések sikerrel történő eltusolása mind a *bene*

⁸⁷ MNL ZML IV.1-a. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek 13. kötet, (1751–1752) 5–7. Egerszeg, 1751. február 4.

⁸⁸ MNL VEML IV. 1-a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 5. kötet, (1747–1756). 334–335. 1751. szeptember 21. és Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója. Közli: *Hornig Károly*. Veszprém, 1903. 111–113., 125–126.

⁸⁹ MNL BAZML IV. 501-b. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok. 52. doboz. Pol. Act., Mat. V., Fasc. I. No. 289–295. Miskolc, 1752. október 12.

⁹⁰ *Szijártó I.*: Követi napidíj i. m. 92.

⁹¹ MNL VAML IV.1.a. Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 11.kötet, (1749–1753) 716–717. Szombathely, 1751. szeptember 27.

possessionati politikai öntudati erősödésének indikátorai. A követküldésnél továbbéltek természetesen bizonyos helyi-regionális jellegzetességek, amelyek részint a vármegyék történelmi hagyományyaiból adódnak, részint a birtokszerkezetből adódó társadalmi-, és hatalmi viszonyokból fakadnak (nagy-, közép- és kisbirtok aránya, egyházi-világi, illetve felekezeti megoszlás). A jómódú közép-birtokos nemesség követállítási dominanciája ugyan szilárdnak tűnik, de a törvényi szabályozással és a szakirodalom véleményével ellentétben, néhány esetben képességeiknek köszönhetően *armalista* és kisebb vagyonú, kevésbé nagy múltú családok sarjai is eljuthattak a pozsonyi diétára. Ezen túl a fent észlelt jelenségek megerősítik azt a vélekedést — Pierre Bourdieu fogalomkészletét kölcsönvéve —, hogy a követek társadalmi tőkéje talán nem elsősorban saját személyes súlyukon, hanem az általuk képviselt közösség (vármegye) szimbolikus hatalmán, ennek reprezentálásán nyugodott.⁹² Az átnézett megyékben az arisztokrata családok sarjai csak kivételesen (például Fejér, Heves) mutattak érdeklődést az országos politikával kapcsolatos vármegyegyűlések iránt, egyébként uradalmi alkalmazottaikkal képviseltették magukat jelentős számban (például Moson, Tolna). A Nyugat-Dunántúl megyéiben (például Sopron, Vas, Zala, Moson) és néhány kelet-magyarországi megyében (például Csongrád, Szabolcs, Ugozca) a vármegyék feltételezett többségéhez képest erőteljesebb főispáni érdekérvényesítés volt jellemző, talán nem függetlenül e megyék történelmi hagyományaitól és a legújabb kormányzati intencióktól, ám e jelenség okainak feltárása még alaposabb kutatásokat igényel.⁹³ Az egyháziak (kanonokok, apátok) kiemelt jelenléte az instrukció-összeállító bizottságokban visszautal arra a diétai vitákon megmutatkozó jelenségre, amelyet a káptalani követek kormánypárt oldalán való aktivizálódása fémjelez 1751-ben, de ami aztán 1764–65-ben is érvényesült. A vármegyei politika szintjén mind a kormányzat, mind az ellenzék helyi exponensei is jelen vannak, azonban annak jele még nincs a forrásokban, hogy — önös érdekeik képviselésén túl — a követválasztásnál az országos politikával kapcsolatos érdekellentétek ütközzenek. Erre a század végéig, illetve a reformkorig kell majd várni.⁹⁴

⁹² Pierre Bourdieu: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Szociológiai irányzatok a XX. században. Szerk.: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter. Bp. 2000. 431–445., különösen 442–443. A kérdés megnyugtató módon való tisztázására a vármegyei követek csoportjának — a század több országgyűlésre kiterjedő — prozopográfiai jellegű vizsgálata adhat lehetőséget.

⁹³ Az 1752. évi főispáni utasítás és az országgyűlés alatti fejlemények közötti összefüggések feltárása is további kutatómunkát igényel majd.

⁹⁴ Érdekesítő párhuzamként mutatkozik a 18. századi helyi politika tekintetében a korabeli angol parlamenti választások példája, ahol — a mára klasszikussá vált parlament-történeti monográfia szerint — a helyi választásoknál az országos politikai kérdések alig merültek föl egészen a század utolsó negyedéig (1784-ig). Erre: *Namier, Sir Lewis–Brooke, John: The House of Commons 1754–1790. I. Introduction, survey, constituencies, appendices.* London, 1985. 9.

CHARACTERISTICS OF THE DELEGATION OF COUNTY MPS ON THE EXAMPLE
OF THE DIET OF 1751

by Nagy János
(Summary)

The present paper examines the procedure of delegating county MPs on the example of the diet of 1751. Although the research underlying it did not extend to all contemporary Hungarian counties, the sample collected is representative enough for some conclusions of political, social and institutional history to be based upon it. A comparison of assembly minutiae and other documents with the general assessments of historical literature on the history of diets clearly hinted at the increasing role and weight at the level of national politics of those well-to-do nobility (*bene possessionati*) who had traditionally dominated the counties. Such a tendency is underpinned by the growing role of instructions prepared for the MPs, the ever more frequent emergence of supplementary instructions, the increasing number of committees drafting such instructions, but also by the frequent exchanges of letters between the counties with regard to parliamentary affairs and the successful hushing up of abuses in per diem allocations. While the dominance of the wealthy nobility over the delegation of county MPs seems to have been solidly established, contrary to the legal prescriptions and the opinion of the scholarly literature, in some cases at least members of smallholding families or of those with a less illustrious past could equally make their way to the Pressburg diet thanks to their personal abilities. On the other hand, potential intervention by the főispán in the procedure of delegation and the drafting of the instructions, and aristocratic presence, may raise a number of further questions to answer. Lacunae in the previous research are especially conspicuous if one thinks of the local features of noble society in the individual counties, or of the obscurity which veils over their respective political traditions. Moreover, a thorough analysis of governmental efforts and ideas aiming at the weakening of the political positions of the Hungarian Estates is still lacking.

Gyöngyössy Márton

SZAPOLYAI JÁNOS PÉNZVERÉSE (1527–1540)

A mohácsi csatavesztést követően az országban kialakult kettős hatalomgyakorlás hatása a pénzverésben is kimutatható. A nemzeti királynak tekintett Szapolyai János (1526–1540) éppúgy veretett pénzeket, mint a Habsburg-házból származó I. Ferdinánd (1526–1564). Az 1550-es évek elejéig szinte változtatások nélkül maradt fenn a késő középkori magyar pénzrendszer. A pénzek éremképe, sőt egyes csökkentésektől eltekintve tulajdonképpen a finomsága is az 1467/1470-es állapotoknak felelt meg, az akkor kialakult pénzverési hagyományok folytatásaként. Az aranyforintok Madonnás–Szent Lászlós, az ezüstpénzek címeres–Madonnás éremképe egyfajta változatlanlanságot testesített meg a magyar pénzverésben és Magyarország pénzgazdálkodásában, külsőleg elfedve az egyre növekvő osztrák befolyást.¹

A pénzügyigazgatás vezetője a tapasztalt Tornallyai Jakab helyett a kalandor Lodovico Gritti lett, aki igyekezett befolyása alá vonni a királyi jövedelmeket. Ám neki sem sikerült megakadályoznia, hogy Szapolyai az alsó-magyarországi bányászat bérletében a Fuggereket megerősítse. Ellenben — Szerémi György szerint — neki köszönhetően fellendült az erdélyi aranybányászat. 1530 januárjától a pénzügyek és a pénzverés tényleges irányítója Nádasdy Tamás volt. Gritti 1531-ben viszont két olaszra, a pádovai Andreas Patavinus-ra és a

¹ *Harkó Gyula*: A pénz története Magyarországon. 1526–1608. (Kolozsvári Értekezések a Magyar Művelődéstörténelem Köréből 2.) Kolozsvár 1912. 12–14., *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei. 1526–1657. (Corpus Nummorum Hungariae III/1.) Budapest 1975. 13–14., *János Buza*: Geldverhältnisse bei der monetären Integration und Desintegration im Geldverkehr Ungarns während der Türkenzeit. In: Bayern – Ungarn. Tausend Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“ in Passau 15. bis 18. Oktober 2000. Hrsg. Herbert Wurster – Manfred Treml – Richard Loibl. Passau–Regensburg 2000. 142–143., *Gyöngyössy Márton*: A királyi Magyarország pénztörténete (1527–1608). Bp. 2010. 11. Szapolyai egyik biztosnak mondható jövedelme eleinte a pénzverőkamarákból származott, amelyeket emberei szinte maradék nélkül átvettek: *Barta Gábor*: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János kormányzása 1526. november – 1527. augusztus). Századok 111. (1977) 664–665., Ugyanakkor azt, hogy Szapolyai kincstára mennyire üres lehetett, az is jelzi, hogy Lajos király özvegye, Mária királyné, a mohácsi csatavesztés hírére, a királyi kincstárat hajóra rakatta és Pozsonyba vitette. A kincstár (egy része) később a bécsi verdébe került, amiről a verdefőnök, Thomas Beheim nyugtájából értesülünk. Az olvasztás után maradt 1.373 márka színezüst és 54 márka színarany: *Jeszenszky Géza*: II. Lajos denárai. Numizmatikai Közlöny 26–27. (1927–1928) 133. Csak ebből az ezüstműből több mint egymillió *antiqua moneta* denárt lehetett volna verni.

velencei Andreas de Turris-ra bízta a pénzverést és a sókamarákat.² Gritti halála után a posnaíni konzul és kereskedő, Friedrich Schmalz öt esztendőre szervezte meg János királytól Nagybányát és az erdélyi kamarát. IV. Vilmos bajor herceg (1508–1550) is érdeklődött az erdélyi nemesfémhányászat iránt, szakembereket is ígért a magyar uralkodónak. A herceg az Erdélybe küldött Georg Weinmeister 1536-ban arra utasította: ha talál jó ezüstöt, olyan denárt kell készítenie, amelyből egy darab öt fekete fillérrel egyenértékű.³

Gritti halála után a kincstartói tisztségben annak olaszul kitűnően beszélő hívét, Dóczi Jánost (akit Grittivel együtt gyilkoltak meg) a tehetséges szervező és államférfiúi képességekkel rendelkező Fráter György követte, aki egyes verdejegyek (G, F–G betűk, valamint címere) tanúsága szerint ki is terjesztette befolyását a pénzverésre.⁴

Bár a hivatalos kibocsátású érmék minősége jónak mondható, az egyre elharapódzó hamisítások miatt a pénzverés kérdése a korabeli országgyűléseken rendre napirendre került. Már János király 1527. évi budai országgyűlésén kimondták például, hogy a király által veretett pénzt mindenki kötelessége — halálbüntetés terhe alatt — elfogadni, a szintén ott tartott 1530. évi diétán pedig, hogy a pénzverés joga kizárólag a királyt illeti meg, az általa kibocsátott pénzeket törvényes fizetőeszközként kell használni. Egyúttal minden vármegyében különleges bíróságok felállítását határozták el a hamispénzverők elleni eljárás lefolytatására.⁵

² Barta G.: Konszolidációs kísérlet i. m. 664–665., Szakály Ferenc: Veszthely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534. (Labirintus) [Bp. 1986.] 53–54., 99., Sinkovics István: Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása (1526–1540). In: Magyarország története. 1526–1686. (Magyarország története tíz kötetben III.) Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1987. 2 198–199., 204–205., Soós Ferenc: Magyarország kincstartói. 1340–1540. Budapest 1999. 68–70., Soós Ferenc: A magyar fémpénzek feliratai és címerei. Budapest 2014. 2 54–55. Az eseményekről, Gritti bányászati tevékenységéről részletesen beszámol a kortárs és szemtanú Szerémi György: Az Isten segítségével találtam nektek aranyhegyet Erdélyben; ezt kell nekem művelnem a ti költségekkel, melyet nekem át kell adnotok. És halálom után nektek fogom hagyni. Igazat jövendőt, mert abból az aranybányából most is jó aranyat termelnek. Előbb János király kezdett ott ásni, azután a kormányzó úr; de az Isten órá bízta, hogy magának megtalálja. Mert egy öreg polgár volt ott — mint atyját tartotta — aki Erdélyben lakik Kolozsvár városában. – Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. (Olcso Könyvtár) Bp. [1979.] 282. Nádasdy Tamás szerepéhez: Draskóczy István: Az erdélyi sókamarák ispánjai 1529–1535. (Az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai korszakban). Levéltári Közlemények 75. (2004) 30. Andreas Patavinus és Andreas Turris: Horváth Tibor Antal: Adatok a XVI. századi magyar pénztörténethez. Numizmatikai Közölny 50–51. (1951–1952) 61., Draskóczy I.: Az erdélyi i. m. 34.

³ Draskóczy I.: Az erdélyi i. m. 41–42., Soós F.: A magyar fémpénzek i. m. 55. Schmalz Frigyes és emberei technikai újításaikkal valóban hozzájárultak a nagybányai és az erdélyi bányászat fellendítéséhez: Draskóczy I.: Az erdélyi i. m. 41–42.

⁴ Szakály F.: Veszthely i. m. 27–32., 90–96., Barta Gábor: Vajon kié az ország? (Labirintus) Bp. 1988. 12–13., Soós F.: Magyarország kincstartói i. m. 71–73., Uő: A magyar fémpénzek i. m. 55.

⁵ Gálócsy Zoltán: XVI. századi magyar pénzek hamisítványai. Numizmatikai Közölny 4. (1905) 92., Huszár Lajos: Megjegyzések János király pénzverési rendelethez. Numizmatikai Közölny 38–39 (1939–1940) 42., Uő: János király denárai. Numizmatikai Közölny 50–51 (1951–1952) 38–39., Uő: A budai pénzverés története a középkorban. (Budapest Várostartörténeti Monográfiái XX.) Bp. 1958. 118–119., Sinkovics I.: Útkeresés i. m. 170–171. Az 1527-es országgyűlés rendelkezése: Monumenta Comititalia Regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. I. 1526–1536. Szerk: Fraknoi Vilmos. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Harmadik Osztály. Magyar Ország-

A következő, 1530 végén vagy 1531 elején tartott budai országgyűlés végzésében tételesen felsorolták, mely pénzeket kell adásvételnél törvényes fizetőeszköznek tekinteni: Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos összes vereteit, valamint János király 1526-os és 1527-es pénzeit, illetve azokat, amelyeket akkoriban vertek Budán, továbbá Ferdinánd körmöci érméit említik.⁶

Szapolyai eleinte az ország legtöbb verdéjében veretett pénzt, de a hadi események hatására uralmi területe fokozatosan visszaszorult, az 1530-as évek elején elvesztette a vele egyébként is ellenséges Körmöcbányát, majd végül már csak Erdélyben tudott pénzt kibocsátani: a szebeni verdét a hozzá hű Kolozsvárra helyeztette át. A kialakult helyzetet jól jellemzi, hogy 1533–1537 között egyáltalán nem veretett aprópénzeket.⁷

Szapolyai János pénzeinek minőségét ellenfele részéről számos — vélhetőleg — megalapozatlan bírálat érte, sőt a Habsburg király saját uralmi területén tiltotta is az általa csak vajdának titulált Szapolyai pénzeinek használatát.⁸ Ugyanakkor János király pénzeinek jó minőségére utal, hogy 1531. évi pénzverési rendeletében száz márka ezüstből tíz latos (625‰) finomságú denárok verését rendelte el.⁹ A magyar pénzek hitelét azonban a kettős királyi pénzverés mellett bel- és külföldön egyaránt jobban rontották az egyre nagyobb mennyiségben forgó magyar hamispénzek. Ferdinánd az alsó-ausztriai rendek kérésére határozottan kényszerült fellépni: 1533-ban kitiltotta a magyar pénzeket az alsó-ausztriai pénzforgalomból.¹⁰

Ténykérdés, hogy János pénzei iránt országon belül is megrendült a bizalom, olyannyira, hogy már saját hívei sem akarták az érméit elfogadni. Állítólag

gyűlési Emlékek.) Bp. 1874. (a továbbiakban: MOE I) 123. Az 1530-as országgyűlés rendelkezései: MOE I, 255–256.

⁶ *Huszár L.*: A budai pénzverés i. m. 118–119., *Sinkovics I.*: Útkeresés i. m. 198–199. János király ennek az „ismeretlen” országgyűlésnek a határozatait nyílt parancsban hirdette ki Budán, Bálint vértanú napján (1531. febr. 14.) kelt oklevelében: *Kubinyi Ferenc*: János király budai országgyűlése az 1530-ik év végén. Századok 10. (1876) 581–583., *Huszár L.*: Megjegyzések i. m. 42., *Uő.*: János király i. m. 44.

⁷ *Huszár L.*: Megjegyzések i. m. 43., *Uő.*: János király i. m. 44–46., *Uő.*: A budai pénzverés i. m. 119–120., *Barta G.*: Konszolidációs kísérlet i. m. 664–665., *Huszár Lajos*: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Sajtó alá rendezte: Rádóczy Gyula. Bp. [1995.] 10., *Márton Gyöngyössy*: Königin Maria und die Kremntzer Münzprägung. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. (Geschichte in der Epoche Karls V. Band 8.) Hrsg. Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi. Münster 2007. 164–165., *Flóra Ágnes*: Kolozsvár és a központi hatalom kapcsolata a Mohács utáni évtizedekben. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 8. (2013) 26.

⁸ *Áldássy Antal*: I. Ferdinánd 1529-iki pénzrendelete. Numizmatikai Közöny 3. (1904) 1–4., *Huszár L.*: Megjegyzések i. m. 39–44., *Uő.*: János király i. m. 43., *Gyöngyössy M.*: A királyi Magyarország i. m. 12. Azt, hogy a Ferdinánd-párti pénzveréssel sem volt minden rendben, mutatja a következő eset: Ferdinánd már 1526-ban arról panaszkodott, hogy a Pozsonyban vert magyar királyi denárokat könnyebb pénzlábbal verik (márkánként 480 darabot). Ráadásul ezeknek a könnyű denároknak a verése — Mária özvegy királyné felügyelete alatt — a következő években is folytatódott, egészen addig, amíg 1530-ban Ferdinánd vizsgálatot nem indított, és végül Haller Ruprecht kamaraispánt el nem mozdította hivatalából: *Jeszenszky G.*: II. Lajos i. m. 135–136.

⁹ *Istványi Géza*: János király levele a pénzverésről. Numizmatikai Közöny 38–39. (1939–1940) 41–42., *Huszár L.*: Megjegyzések i. m. 42., *Uő.*: János király i. m. 44., *Uő.*: A budai pénzverés i. m. 119.

¹⁰ *Kemény Lajos*: A kassai pénzverőház. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 9. (1902) 250–251., *Harkó Gy.*: A pénz története i. m. 32–33., *Buza János*: Inflációs tendenciák a kora újkori Közép-Európában. Pénzügyi Szemle 49. (2004) 1084.

száz Szapolyai-denárhoz további tizennégyet kellett hozzátenni ahhoz, hogy értéke egyenlő legyen száz Ferdinánd által kibocsátottéval. Az országban virágzó hamispénzverés pedig csak még tovább rontotta a helyzetet.¹¹

A leghatalmasabb Ferdinánd- és János-párti főurak egyaránt kivették a részüket a hamispénzverésből. 1530-ból arra van adatunk, hogy Perényi Péter pénzt veretett, amelynek a finomsága legalábbis kérdéses. Krasznahorkán a pártállását gyakran váltogató Bebek Ferenc gömöri főispán János denárait hamisította, amelyhez a nyersanyagot többek között a környékbeli harangok beolvasztásával nyerték. A szintén a Bebek családhoz köthető csorbakői várban ugyanakkor Ferdinánd pénzeit hamisították. Murány várában — amely Tornallyai Jakab egykori kincstartó négyéves árvájának gyámja, Basó Mátyás uralma alá került — szintén János pénzeit hamisították. A királyi birtoknak számító Munkács várában maga a Szapolyai-párti várkapitány, Büdy Mihály szervezte meg a hamispénzverde működését.¹²

Az 1535-ös marosvásárhelyi országgyűlés végül határozatban követelte jó pénzek verését, amelynek azonban János király csak két évvel később tudott eleget tenni: Kolozsvárott 1537–1538-ban aprópénzeket is veretett.¹³ János király utolsó denárait — a Vilmos bajor herceg által Erdélybe küldött — Georg Weinmeister bányászati szakember erdélyi tevékenységéhez kapcsolja a kutatás.¹⁴

Az aranyforint romló minőségű denárokból kifejezett értéke a 16. század második negyedében végérvényesen elvált a számítási forintétől: míg az utóbbi maradt száz denárral egyenértékű számítási pénz, amelyet fokozatosan egyre inkább magyar forintnak is neveztek, az előbbi 110–140 denárt ért.¹⁵

I. táblázat
Bevételek és kiadások János király számadáskönyvéből
(1537–1540)

	antiqua moneta (bevételek)	antiqua nova moneta (kiadás)	nova moneta (bevételek)	nova moneta (kiadás)	moneta Ferdinandi (bevételek)	moneta Ferdinandi (kiadás)	nem meghatározott (bevételek)	nem meghatározott (kiadás)
1537		5169			3000,00		74	100
1538	10017,38				1750,00		3000	3100

¹¹ Huszár L.: János király i. m. 43–44.

¹² Magyar Numizmatikai Adattár. Melléklet a Numizmatikai Közlöny 9–13. (1910–1914) évfolyamaihoz (a továbbiakban: MNA) 39., 76., Komáromy András: Egy hamis pénzverő a XVI. században. Századok 27. (1893) 647–657., 660–661., Leszih Andor: A szuhogyi csorbakői vár XVI. századbeli pénzhamisító műhelye. Numizmatikai Közlöny 40. (1941) 49–54., Huszár L.: János király i. m. 38–39., Úó: Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek a XVI. században. Műemlékvédelem 13. (1969) 83–84., Szörényi Gábor András: A csorbakői vár története 1648-ig. A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 42. (2003) 201–212.

¹³ Huszár L.: János király i. m. 45–46. Az 1535-ös országgyűlés rendelkezései: MOE I, 614–615.

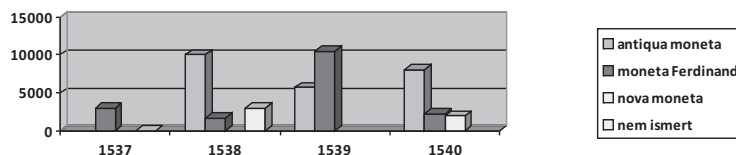
¹⁴ Huszár L.: János király i. m. 46., Draskóczy I.: Az erdélyi i. m. 42.

¹⁵ Horváth Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. Numizmatikai Közlöny 58–59. (1959–1960) 34–35., Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 47–48., Gyöngyössy M.: A királyi Magyarország i. m. 19.

	antiqua moneta (bevétel)	antiqua nova moneta (kiadás)	nova moneta (bevétel)	nova moneta (kiadás)	moneta Ferdinandi (bevétel)	moneta Ferdinandi (kiadás)	nem meghatározott (bevétel)	nem meghatározott (kiadás)
1539	5700,00				10469,22			
1540	8010,50		2000		2300,00			
össz.	23727,88		2000		17519,22		3074	3200

Szapolyai János számadáskönyvét, az 1537–1540-es időszak vonatkozásában ifj. Kemény János közölte. A számadáskönyv a bevételek és a kiadások összegét számítási forintban adja meg, azonban a szöveg tanúsága szerint a pénzmozgás ténylegesen ezüstpénzekben történhetett, mert az esetekben jelentős részében ilyen megjegyzéseket olvashatunk: *antiqua moneta*, *moneta Ferdinandi* vagy *nova moneta*. A számadásokból jól látszik, hogy a bevételeknél a királyi udvar a régi pénzt részesítette előnyben, azaz a nyolc latos (500‰) finomságú ezüstpénzt, de jelentős szerepet játszottak Ferdinánd kortárs veretei is. 1540-ben a befizetéseknel megjelennek már János király jobb minőségű ezüstpénzei is, bár arányuk még mindig csekélyebbnek mondható. Érdekes, hogy a kiadások esetében kevésbé volt fontos feltüntetni, hogy milyen pénzben fizették ki az egyes tételeket. (A táblázat összeállításakor, mivel az egyik bevételi tétel — 1540-ből — részben régi, részben új pénzben teljesült, az adatot megfelezttem.)¹⁶

A királyi udvartartás aprópénz-forgalma, 1537–1540.

Szapolyai János forgalmi pénzei

Aranyforint

Szapolyai János aranyforintjai egységes éremképet mutatnak. Az előlapon holdsarlón ülő, koronás Szűz Mária látható, jobbában a kis Jézussal. A hátla-pon Szent Lászlót vértben, jobb kezében alabárdal, bal kezében országalmával ábrázolták. Az 1530-as évek végén, egyes Kolozsváron vert aranyakra azonban, különös módon Szűz Mária helyére Szapolyai címere került. Egy 1540-es nagy-

¹⁶ Ifj. Kemény Lajos: János király számadáskönyve (1537–40). Történelmi Tár 18. (1895) 570–574. A számadáskönyvre dr. Kenyeres István főigazgató úr (Budapest Főváros Levéltára) hívta föl a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

szebeni aranyforinton pedig már Szapolyai János és felesége, Izabella királyné egyesített címere látható. A tipológiai változás mögött Fráter Györgyöt sejtjük, aki mindezzel a Szapolyai János királyi méltóságát és helyzetét kívánta erősíteni, hiszen ezáltal a két magyar király aranypénzverésében már egyértelműen felismerhető különbség jelent meg.¹⁷

A magyar pénztörténeti kutatás mindmáig axiómaként fogadja el, hogy a magyar aranyforint pénzlába a középkor folyamán — de legalábbis Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralma óta — nem változott, bár az aranyforintok pénzlábjára csak 16. századi adatokból következtethetünk: a legkorábbi adat az „Ars cementi”-ből származik, ezzel egybecsengenek a Bornemissza–Werner jelentés (1552) pótjelentésének adatai is. A finomság pontos meghatározása a körmöci kamara 1564/1565-ös számadásából ismeretes. Összegezve: forrásaink szerint egy budai márka (245,53779 gramm) 23 karát 9 grén (989,6‰) finomságú aranyöntvényből 69 darab aranyforintot vertek. Adataink alapján az aranyforintok átlagsúlya (törvényes közepsúlya) 3,5585 gramm, finomsúlya (színaranytartalma) 3,5215 gramm volt. A magyar aranyforint minőségének állandóságát az is jól mutatja, hogy az arany aranyforintban megállapított beváltási árfolyama Magyarországon 1481–1552 között változatlan maradt.¹⁸

¹⁷ Szapolyai aranyforintjai: *Artur Pohl*: Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540). Graz 1974. N 1–15., illetve *Lengyel András*: Aranykönyv. 1325–1540. (Középkori magyar pénzverés) Bp. 2013. 300–317. Nr. 145–158. János király Madonnás aranyainak előlapi köriratában, a címerpajzsban farkas vagy egyszarvú szerepel. Az időszak végén vert kolozsvári aranyforintokon látható Szapolyai-címer: négyelt címerpajzs szív-pajzsral. Az első és a negyedik mezőben a vágások, a második és a harmadik mezőben a kettős kereszt látható. A szintén négyelt szív-pajzsban farkas és egyszarvú tűnik fel. Az 1540-es nagyszebeni aranyforintokhoz: *Gyöngyössy Márton*: Különös Szapolyai-aranyforint. Adalék a Mohács utáni pénzverés és a dinasztikus politika kapcsolatához. Az Érem 69. (2013: 1. sz.) 11–12., *Gyöngyössy Márton*: Vita egy különös Szapolyai-aranyforintról. Éremtani Lapok 147. (2014. október) 3–4. Lengyel András véleménye szerint az említett 1540-es nagyszebeni aranyforintokat Fráter György kincstartó János Zsigmond (1540–1571) nevére verette volna: *Lengyel András*: „Új” magyar király. A verető harmadik. HVG 2012. június 23. (XXIV. évfolyam 25. szám) 42–43.

¹⁸ A magyar aranyforint pénzlábjával kapcsolatos forrásokat összefoglalja: *Paulinyi Oszkár*: A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Bp. 1937. 493. (9. jegyzet). Az „Ars cementi” (kiadása: *Jacobus Miller*: Appendix ad catalogum nummorum Hungariae ac Transylvaniae instituti nationalis Széchenyiani. Pest, 1810. 116–121.) szerint egy márka „finom” aranyból (ami a közölt táblázat alapján 23 karát 9 grént jelent) 69, illetve három márkából 207–208 darab arany verendő. Ennek megfelelnek az ismert nagybányai és nagyszebeni cementezési számadások adatai is. A királyt illető erdélyi jövedelmeket felmérő Bornemissza–Werner jelentéshez (vö. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt. 1552–1556. (Fons Könyvek 1.) Bp. 2002. 17–18.) fűzött pótjelentést (vö. *Paulinyi Oszkár*: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 6. (1936) 40–43., a tanulmány újra megjelent: *Uő*: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 3.) Szerk. Buza János – Draskóczy István. Budapest, 2005. 57–104.) idézi Paulinyi Oszkár (*Paulinyi O.*: A magyar aranymonopólium i. m. 493. (9. jegyzet): „Der Gulden in Golt werden nach Anzaigen der Camergraven neunundsechzig auf ein Markh geschlagen. Solten den Cremniczer Gulden am Gehalt und Gewicht gleich zuesagen, sonder man hat, wie gesagt wird, bei des München, auch Kunig Hansen Zeiten die recht Mas in baiden nie wol gehalten.”). A körmöci kamara 1564/1565-ös számadása a magyar arany finomságát 23 karát 9 grénnek adja meg: *Uő*: A magyar aranymonopólium i. m. 493. (9. jegyzet). A legutóbb Buza János foglalkozott az aranyforint pénzlábjával 16. századi források elemzése során. Felhívta a figyelmet I. Ferdinánd 1533. évi követutasítására, amely szerint a magyar aranyforint finomsága 23 l karát (989,6‰), az aranyforintból

A változatlan minőségű aranyforint értéke ugyanakkor elvált a számítási forintétől: immár dukát elnevezéssel 110–140 denárt ért.¹⁹

Garas

Szapolyai János K–T verdejegyű 1527-ben kibocsátott garasa éremképe tekintetében II. Lajos *moneta nova* korszakában vert garasaira emlékeztet. Előlapján fátylas Madonna, hátlapján négyelt címerpajzs látható. Különösen a hátlapi körirat érdekes, amely egyenesen *moneta nova*-nak nevezi ezt a pénzt. Finomsága nyilvánvalóan megegyezik a denárok finomságával, tehát nyolc latos (500‰). Nincsenek adataink a garasverés volumenéről, de az mindenképpen árulkodó, hogy a kezdeti időszakot leszámítva Szapolyai később már nem vertett garast. A garas értéke — a középkorból megörökölt értékviszonynak megfelelően — a század első felében öt denár maradt.²⁰

Denár

Az ezüstdenárok éremképe Mátyás óta állandó volt, még II. Lajos pénzreformja során is megtartották alapjaiban a régi éremképet: az előlapon négyelt címerpajzs szív-pajzsral, a hátlapon koronás Szűz Mária látható a kis Jézussal. Szapolyai denárainak többségén a szív-pajzsban családi címere (farkas) látható, leszámítva az 1530–1533 között vert pénzürméket. Különös, hogy egyes 1531-es budai és nagybányai denárok hátlapi köriratában, Szűz Mária alakja alatt Lodovico Gritti Szapolyai János által bővített címere látható: a címerpajzs felső mezejében egyenlőszárú kereszt, alsó mezejében oroszlánfő. A régi pénzláb visszaállítását követően egy budai márka nyolc latos (500‰) pénzürtvényből 416 darab denárt vertek ki, így az egyes darabok nyerssúlya 0,59; finomsúlya 0,295 gramm lett. Más forrás szerint viszont egy budai márkányi pénzürtvényből már 420 darabot vertek.²¹

78 darab ment egy bécsi márkára, azaz a törvényes közepsúly 3,60 gramm lenne, tehát egy kicsit eltér az egyéb forrásainkból ismert pénzlábtól: *Buza János*: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén. Századok 135. (2001) 892–893. A 19. századi magyar kutatás a középkori magyar aranyforintok törvényes közepsúlyát 3,5593 grammban határozta meg: *Belházy János*: A régi magyar pénzverési súlymértékek. Különnyomat a „Bányászati és Kohászati Lapok”-ból. Selmecbánya 1889. 45. Az arany beváltási áráról: *Paulinyi O.*: Magyarország aranytermelése i. m. 51.

¹⁹ *Horváth T. A.*: A magyar aranyforint i. m. 34–35., *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 47–48. A denárok ezüsttartalmának fokozatos csökkentését csak Szapolyai halála után kezdték meg Kőrmöcbányán, ez viszont értékük csökkenéséhez vezetett: *Gyöngyössi M.*: A királyi Magyarország i. m. 20.

²⁰ Szapolyai János garasa: *Artur Pohl*: Münnzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters (1300–1540). Budapest–Graz, 1982. (a továbbiakban: Mzz.) 264. A korabeli Ferdinánd-garasok és értékük kapcsán: *Harkó Gy.*: A pénz története i. m. 52., *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 15.

²¹ János király denáraitól (Mzz. 265–272., 275–279.) Huszár Lajos írt részletes összefoglalást: *Huszár L.*: János király i. m. 38–47. Szapolyai denárai kapcsán újabban is jelentek meg értékes rész tanulmányok, például: *Ujszászi Róbert*: Szapolyai János elfeledett évszámú kőrmöci denárja. *Az Érem* 67. (2011: 2. sz.) 7–9. Gritti címere denárokon: *Huszár L.*: János király i. m. 45., *Soós F.*: A magyar fémpénzek i. m. 54–55. Az *antiqua moneta* pénzlábát egyébként csak 1526-os források alapján tudjuk meghatározni. Így a jó pénzt nyolc latosnak nevezi (megkülönböztetésül a II. Lajos által

A János király denárait ért bírálatok jórészt nem voltak megalapozottak, mert a metrológiai vizsgálatok nem támasztják alá a forrásokban szereplő sílány minőséget. Az 1530–1533 között vert denárok finomsága már tíz latos volt, az utolsó időszakban (1537–1540) azonban visszatérhettek a korábban szokásos nyolc latos finomságra.²²

Obolus

Szapolyai János uralkodása idején kiegyensúlyozatlan, szinte jelentéktelen obolusverés tapasztalható, egyes években egyáltalán nem készült a köznyelvben ekkor már *félpénznek* nevezett aprópénz. A pénzforgalomban betöltött csekélyebb szerepét, kisebb kibocsátási arányát jelzi az is, hogy az éremleletekben egészen csekély számban képviselteti magát. Az obolusok éremképe a középkor végi hagyománynak megfelelően megegyezik a denárokéval, a különbség csupán annyi, hogy a kis érméken nem szerepel körirat, illetve Máriát ezeken az érméken következetesen dicsfényvel ábrázolták. Az obolus értéke a denár értékének a fele volt, voltaképpen tehát féldenár, természetesen azonos finomságban. Ugyanakkor a király obolusokkal kapcsolatos komoly szándékára utal az a tény, hogy (legalább) két obolus esetében aranyveret is készült.²³

1521–1525 között veretett négy latos *moneta nova*-tól) többek között a II. Lajos és a Fugger-ház között 1526-ban a rézbányák hasznóbérletéről kötött szerződés (Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. I. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak) Összeszedte s lemásolta Hatvani Mihály. Pest, 1857. (a továbbiakban: MTO I) 27–31. Nr. 20.), valamint II. Lajos azon rendelkezése, amellyel a nyolc latos pénz veréséből származó jövedelem felét a királyné számára fizettette ki (Buda, 1526. máj. 3.: MTO I, 33–34. Nr. 23.). Hans Dernschwam Fugger-faktor 1563-as visszaemlékezésében számol be arról, hogy II. Ulászló idejében 416 darab denárt vertek egy márkából, és ettől eltérni márkánként csak négy darabbal lehetett: A besztercebányai középső-, másként kamaraházra vonatkozó, továbbá a magyar királyságban végbement egyéb események leírásának Hans Dernschwam, a Fugger urak egykori faktora által készített kivonata. 1563. In: Hans Dernschwam: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. (Bibliotheca Historica) Bp. 1984. 130–131. 1526. április 16-án jelentette a bécsi kormányzat Ferdinándnak, hogy II. Lajos magyar király megint új pénzt veret, amelyből 480 darab megy a nyolc latos finomságú bécsi márkára (280,61 gramm): *Johann Newald*: Das österreichische Münzwesen unter Ferdinand I. Eine münzgeschichtliche Studie. Wien, 1883. 33. Ha átszámítjuk, a magyar márkára 420 darab jön ki. Ezzel szemben Mária királyné 1540-es utasítása a bányavárosokba küldött biztosai számára a II. Lajos kori pénzlábat ismeri el érvényesnek: egy márka pénzöntvényből 412–416 darab verendő. Idézi: *Paulinyi Oszkár*: Kimitatások a körmöcbányai bányakamarai körzet nemesfémtermeléséről a XVI. század első felében. *Adatszűrő elemzés. Századok* 112. (1978) 332. (16. jegyzet)

²² *Huszár L.*: János király i. m. 43–46.

²³ Szapolyai obolusaihoz (Mzz. 273–274., 280.): *Huszár Lajos*: Kiadatlan középkori magyar pénzek. *Folia Archaeologica* 6. (1954) 121–122., *Berta József*: János király nagybányai obolusai. *Az Érem* 55. (1991: 1. sz.) 10–11. Aranyveretű obolusok: *Lengyel A.*: Aranykönyv i. m. 318. Nr. 160–161.

JÁNOS KIRÁLY PÉNZVERDÉI²⁴

Besztercebánya [Neosolium (*lat.*), Neusohl (*ném.*), Banská Bystrica (*szlovák*)]
Működési ideje: ?

1526 novemberében János király arra utasította Besztercebánya elöljáróságát, hogy a bányakamarát a pénzverdével együtt Tornallyai Jakab kincstartó megbízottjának, György diáknak adja át.²⁵

Buda [Buda (*lat.*), Ofen (*ném.*)]

Működési ideje: 1529–1531

A mohácsi csatavesztés után Szapolyai János csak 1529-ben tudta megindítani a budai pénzverést: ekkor Körmöcbányáról húsz pénzverőt rendelt Budára, akik azonban már a következő év tavaszán meg is szöktek. E néhány hónap alatt denárokat vertek. Ezt követően, rövid ideig, még verdejegy nélküli denárok kibocsátására került sor.²⁶

Kassa [Cassovia (*lat.*), Kaschau (*ném.*), Košice (*szlovák*)]

Működési ideje: 1526–1527

1526 novemberében Szapolyai János felszólította Kassa városát, hogy a pénzverdét adják át Tornallyai Jakab kincstartónak, illetve az év végén átadott nyolc mázsa ezüstöt Ősze János pénzverőnek, aki ezt az ezüstöt pénzzé is verte, ám a város Ferdinánd-párti elfoglalása után kénytelen volt azt a városvezetésnek átadni. „Munkájáért” (és a pénzzé vert ezüst kiszolgáltatásáért) száz márkát kapott. 1527 után János nevére már nem vertek Kassán pénzt.²⁷

Kolozsvár [Claudiopolis (*lat.*), Klausenburg (*ném.*), Cluj-Napoca (*rom.*)]

Működési ideje: 1527–1528, 1529–1540

Szapolyai János 1527-ben az aranybevéltást, valamint az arany- és ezüstpénzverést az iránta hűtlenné vált Nagyszebenből Kolozsvárra helyeztette át. Kolozsvár hűségéért még a város évi 300 forintos adóját is elengedte. Erdély azonban 1528 tavaszától 1529 tavaszáig Habsburg uralom alatt állt, nyilvánvaló, hogy az itt működő pénzverdék nem János király, hanem Ferdinánd nevére verték a pénzeket, így lehetett ez Kolozsvárott is.²⁸

²⁴ Az egyes települések neveit több nyelven is megadom; az idegen nevek, vagy magyar névváltozatok esetében rendszerint rövidítve, de egyértelműen jelzem, hogy melyik nyelvről van szó: *lat.* = latin, *magy.* = magyar, *ném.* = német, *rom.* = román stb.

²⁵ Barta G.: Konszolidációs kísérlet i. m. 664.

²⁶ A budai pénzverés története: Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 117–120.

²⁷ A kassai pénzverdéről általában: Kemény L.: A kassai pénzverőház i. m. 248–253., Artur Pohl: Die Münzstätte Kaschau im Mittelalter. Südost-Forschungen 27. (1968) 28–50., Emil Petáček: Dejiny mincovania v Košiciach. Košice, 1986. A pénzverde Mohács utáni történetéhez: Huszár L.: János király i. m. 40. Szapolyai János Kassa városának a pénzverde átadásáról (Buda, 1526. nov. 25.): Pohl, A.: Die Münzstätte Kaschau i. m. 49. (O.) Szerémi György részletesen beszámol a Kassán, 1526 végén és 1527 tavaszán történetekről: Szerémi Gy.: Magyarország i. m. 181–186.

²⁸ A kolozsvári pénzverde Mohács utáni történetéhez: Huszár L.: János király i. m. 40–41., 46., Flóra Á.: Kolozsvár i. m. 26–27.

János király kolozsvári verdéje elsősorban aranyforintokat bocsátott ki, de időről időre aprópénzeket is vertek. A kolozsvári nemesfém-finomító műhely nagyobb arányú működésével csak 1530-at követően számolhatunk. Debreczeni László aranyfinomító mester ugyanis arról számol be, hogy 1530-ban „*Kolozsvár polgárai ... építettek aranyfinomító házat és kemencéket az én eszem, utána-járásom és szorgalmam után, és megszerezték a hozzávaló szerszámokat*”. A kolozsvári aranyfinomító számadása 1532-ből ismeretes, amely tartalmazza a beváltott és finomított arany mennyiségét, valamint az ebből keletkező tiszta haszon összegét (1.553 forint 1 ½ denár).²⁹ Abból a tényből, hogy Dobó Ferencet 1534. szeptember végén *camerarius Transylvaniae*-nek címzik, arra kell következtetnünk, hogy a nagybányai mellett a kolozsvári verdét is irányította.³⁰

A magyar királlyal folytatott tárgyalások eredményeként Vilmos bajor herceg Erdélybe küldte Georg Weinmeistert, azzal a megbízatással, hogyha talál jó ezüstöt, olyan denárt kell készítenie, amelyből egy darab öt fekete fillérrel egyenértékű. Weinmeister a numizmatikai emlékmű tanúsága szerint megbízatást sikeresen teljesítette.³¹

Körmöcbánya [Cremnicia (*lat.*), Kremnitz (*ném.*), Kremnica (*szlovák*)]

Működési ideje: 1527, 1529–1532

Szapolyai János uralmának kezdetén, több éven keresztül is veretett Körmöcön arany- és ezüstpénzeket. A kamaraispánjaként feltűnő tehetséges éremvész, ám kalandor hajlamú körmöci városi bíró, Hans Krug a kamara adminisztrációjának tényleges átvétele érdekében leváltotta Mária királyné alkamaraispánját. Az itteni pénzverés azonban Tornallyai Jakab kincstartó, és megbízottja, György diák felügyelete alá került. A pénzverde 1532 végéig állt Szapolyai szolgálatában (bár ismeretes olyan körmöci jegyű pénze is János királynak, amelyen az 1533-as évszám szerepel).³²

²⁹ Debreczeni László aranyfinomító mestert idézi: *Huszár Lajos – Pap Ferenc – Winkler Judit*: Erdélyi éremművesség a 16–18. században. [Kolozsvár, 1996.] 40. A kolozsvári aranyfinomító számadása (Ratio perceptionis auri ad cameram Coloswariensem die 12. Augusti anno 1532): *Paulinyi O.*: Magyarország aranytermelése i. m. 82. (1. jegyzet), 84., *Uő*: A magyar aranymonopólium i. m. 500. (19. jegyzet)

³⁰ *Draskóczy I.*: Az erdélyi i. m. 38.

³¹ *Huszár L.*: János király i. m. 46., *Draskóczy I.*: Az erdélyi i. m. 42.

³² A körmöcbányai pénzverde története általában: *Krizskó Pál*: A körmöczi régi kamara és grófjai. (Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII. 10.) Bp. 1880., *Michal Matunák*: Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. Kremnica, 1928., *Štefan Kazimír – Jozef Hlinka*: Kremnická mincovňa. Kremnica, 1978. A pénzverde Mohács utáni történetéhez: *Huszár L.*: János király i. m. 41–42., 44., *Huszár L.*: Kiadatlan i. m. 121–122., *Barta G.*: Konszolidációs kísérlet i. m. 664–665., *Gyöngyössi M.*: Königin Maria i. m. 164–166., *Ujszászi R.*: Szapolyai János i. m. János király tiszteletben tartotta Mária királyné jövedelmeit Körmöcbányához intézett oklevele szerint: *Krizskó P.*: A körmöczi i. m. 53. (2. jegyzet). Később azonban mégis igényt tartott a hasznokra, mint koronajövedelmekre: uo. 54. (1. jegyzet). Szapolyai ugyan 1528 tavaszán kiszorult az országból, mégis ismeretes olyan 1528-as évszámú denárja, amely verdejegye (K–T) alapján Körmöcbányán vagy az onnan máshová helyezett verdében készülhetett: *Ujszászi R.*: Szapolyai János i. m.

Nagybánya [Rivulus Dominarum (*lat.*), Frauenbach / Neustadt (*ném.*), Asszonypataka (*magy.*), Baia Mare (*rom.*)]

Működési ideje: 1527–1540

Szapolyai János Mohács után rögtön birtokba vette Nagybányát, és eleinte egyaránt veretett arany- és ezüstpénzeket. A nagybányai aranyforint-változatok száma jelentős kibocsátásra utal.³³ A pénzverést Dobó Ferenc irányította, működése végeztével azonban — Szerémi György szerint — nem a legbecsületebben járt el.³⁴ Más adatok szerint Nagybányán olasz pénzverőmester, illetve kamarás működik: Iacobus Italus, aki számadásait 1531. március 16. előtt készítette el. 1532 októberében ismét ő a kamarás, társa pedig Cementarius János volt. 1534 júliusában itteni javait lefoglalták.³⁵ A Gritti által megbízott olaszok és a helyiek közötti konfliktus megelőlegezése volt, hogy mikor 1531-ben Andreas Patavinus Nagybányára érkezett, fegyverrel fogadták. Akkor Nádasdy segítségét kérte.³⁶

Gritti halála után 1535. március 13-án a posnaíni konzul és kereskedő, Friedrich Schmalz arról tájékoztatta nürnbergi üzletfelét, hogy János király öt esztendőre neki adta Nagybányát és az erdélyi kamarát (*dy goldtkamer yn gancz sybenburgen*), sőt erdélyi kamaraispánként (*kamergraff yn Sybenburgen*) írja alá Nagybányán kelt levelét.³⁷ Schmalz neve az 1535-ös nagybányai és felsőbányai bányarendtartásban is szerepel, *obrister Bergghaubtman* volt.³⁸

³³ A nagybányai pénzverde története általában: *Révai Károly*: Nagybánya történetéből. Erdélyi Múzeum 6. (1911) 325–330., *Ioan Sabău*: Despre monetăria din Baia Mare în secolele XV–XVII. Anuarul Marmatia 3. (1977) 55–70., *Balogh Béla – Oszóczi Kálmán*: Bányászat és pénzverés a Gutin alatt. Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt. (Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből XII.) Miskolc–Rudabánya, 2001. A pénzverde Mohács utáni történetéhez: *Gustav Gündisch*: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530–1828). Numismatische Zeitschrift 25. (1932) 68–69., *Huszár L.*: János király i. m. 42.

³⁴ „Bányán Gritti kormányzó úr megbízásából az aranyforintok verője, s ebben intező Dobó Ferenc volt Ung megyéből. Ez a Ferenc már előbb tanácsot tartott önmagával. Tüstént megtöltött két huszársüveget, nagyon szorosán összevarrta, s ott Bánya mellett az erdőben két helyen elrejtette. Amint meghallotta, hogy ura a kormányzó elment a világból az Atyához, mindjárt felfogadott kétszáz huszár lovast, s az egész nagy kincset, fényes színaranyból kivert forintban az egészet elvitte házába, Ruzskára; és abból a kincsből fő nagyságos lett. Az aranypénz összege százezer tizenhatot tesz. Ezt a Dobó Ferenc által gonoszul magánál őrzött pénzt nagyon óhajtotta a király, mert a királyi felséget illette meg. Hogyha a király nem halt volna meg, mindenképpen kicsikarta volna Dobó Ferenc től, s azonfelül megfenyítette volna. De János király nem érte meg Péter napját. Majd Dobó Ferenc nekünk egyenként megmondta, hogy kiment az erdőbe, ahol elrejtette az aranyakat két süvegben, s egyet, mondta, megtaláltam, s a másikhoz sohasem tudtam rátalálni az ösvényre; az egyiket tele, épen vittem el, ahogy odaállítottam.” – *Szerémi Gy.*: Magyarország i. m. 300–301.

³⁵ *Draskóczy I.*: Az erdélyi i. m. 30. (15. jegyzet)

³⁶ *Draskóczy I.*: Az erdélyi i. m. 35. Nádasdy Tamás 1531-ben adta bérbe a nagybányai kamarát és a máramarosi sóbányákat Andreas Patavinus-nak és Andreas de Turris-nak, akik a bér első részletét, 10 ezer forint értékben, részben készpénzben, részben ékszerekben, januárban ki is fizették. A Nagybányán vert pénzeket azonban senki sem akarta elfogadni: *Horváth T. A.*: Adatok i. m. 61–63.

³⁷ *Draskóczy I.*: Az erdélyi i. m. 41., *Soós F.*: A magyar fémpénzek i. m. 55. Schmalz 1530-ban vagy 1531-ben bukkant fel Magyarországon, János király nagy becsben tartotta őt: *Draskóczy I.*: Az erdélyi i. m. 41. (61. jegyzet)

³⁸ *Draskóczy I.*: Az erdélyi i. m. 41. Schmalz és emberei technikai újítása révén föllendült a nagybányai bányászat: uo. 42. Az 1552-es jelentésből tudjuk, hogy Offenbányán Schmalz új aknát vágtatott és itt két kohóval rendelkezett: uo. 42. (62. jegyzet)

1535. július 28-án Jungh Albert és neje nagybányai házukat és egyéb itteni ingóságait Vilmos és Lajos bajor hercegeknek adták el. János király ekkor már komoly tárgyalásokat folytatott Vilmos herceggel arról, hogy az német bányászati szakembereket küld a magyar uralkodónak. A herceg erre Georg Weinmeistert Erdélybe küldte, a neki szóló 1536-os levélből az is kiderül, hogy arra utasították: ha talál jó ezüstöt, jó minőségű denárokat kell készítenie.³⁹

Nagyenyed [Egidiopolis (*lat.*), Straßburg am Mieresch (*ném.*), Aiud (*rom.*)]

Működési ideje: 1527(?)

Feltételezések szerint Nagyenyeden Szapolyai János uralma alatt pénzverde működött. Állítólag ez lett volna Fráter György pénzverdéje. A nagyenyedi verdének tulajdonított denárok és obolusok verdejegye: „E”⁴⁰

Nagyszeben [Cibinum (*lat.*), Hermannstadt (*ném.*), Sibiu (*rom.*)]

Működési ideje: 1527

Szapolyai János uralmának kezdetén rövid ideig Nagyszebenben is vertek denárokat és aranyforintokat, de a király a nagyszebeniek hűtlensége miatt erdélyi pénzverdejét még 1527-ben áthelyezte Kolozsvárra, 1540-ben viszont újraindult a szebeni aranypénzverés.⁴¹

Pénzforgalom

A Mohács utáni első évtizedekben a magyar pénzforgalomban igazán jelentős változásokat még nem tapasztalhatunk. Az ország területének túlnyomó részén a magyar kibocsátású pénzek fölényével, helyenként szinte kizárólagosságával kell számolnunk. Pontosan fogalmazva: a hétköznapi pénzforgalom hordozójának továbbra is a magyar denár tűnik. Ahogy haladunk az ország szélei felé, ez a pénzforgalmi egység egyre töredezettebbé válik, és időben előre haladva, az egész országban megfigyelhető jelenség a külföldi pénzek előretörése. Elsősorban délnémet, illetve osztrák garas-, krajcár- és pfennigveretek bukkannak fel mind nagyobb számban, de ekkoriban már a cseh aprópénzek is kimutatható arányban részesei a magyar pénzforgalomnak. Megjelennek az első lengyel garasveretek is, bár számarányuk még csekélynek mondható. Az elszórtan jelentkező aquileiai denárok és török oszporák inkább csak színesítik a leletek-

³⁹ uo. 42.

⁴⁰ A feltételezett nagyenyedi pénzveréshez: *Huszár L.*: János király i. m. 42.

⁴¹ A nagyszebeni pénzverés általában: *Gustav Seiwert*: Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 6. (1863-1865) 153-200., 299-327., *Artur Pohl*: Die Münzkammer Siebenbürgens 1325-1526. Südostdeutsches Archiv 13. (1970) 24-43. A pénzverde Mohács utáni történetéhez: *Huszár L.*: János király i. m. 41., *Lengyel A.*: „Új” magyar király i. m., *Gyöngyössy M.*: Különös Szapolyai-aranyforint i. m., *Uő*: Vita i. m., *Soós F.*: A magyar fémpénzek i. m. 54. Valójában tehát nem I. Ferdinánd (*Flóra Á.*: Kolozsvár i. m. 31.), hanem – Fráter György javaslatára – Szapolyai János indította újra a nagyszebeni aranypénzverést; Szapolyai halála után Ferdinánd király kivette a felügyeletet a nagyhatalmú Fráter György kezéből: *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei i. m. 63.

ből kirajzolódó képet. Végezetül az írott források többször is említenek tallérokat, de az időszak leleteiben csak egyetlen egyszer fordul elő ez a pénzfajta.⁴²

*II. táblázat: Egyes pénzemek magyarországi denárértéke
1527–1540 között⁴³*

magyar dukát	batzen	garas	oszipora	krajcár	aquileiai denár	krajeár	weisspfennig	pfennig
120,00	5,33	5,00	2,00	1,33	1,00	1,33	0,50	0,33

Szapolyai János denárai a pénzforgalomban elenyésző szerepet játszottak, részben az ellenfél, Ferdinánd propagandájának, részben az országban elharpódzó hamispénzverésnek köszönhetően. A korabeli éremleletekben — a Madonnás denárok között — mindössze 1%-os részesedést érnek el az utolsó nemzeti király ezüst aprópénzei.⁴⁴

A hamispénzverés hatása az éremleletekből is egyértelműen kimutatható. A várdombi lelet feldolgozói hívták fel arra a figyelmet, hogy a korabeli hamis pénzeket három csoportra oszthatjuk. Az első csoportba a kifejezetten rossz minőségű ezüsből (vagy rézből), „barbarizált küllemű, értelmetlen körirattal” vert érmék („cigánykovács-veretek”) tartoznak. A második csoport példányai esetében joggal merülhet fel a gyanú, hogy készítésükben a pénzverdei személyzet is közreműködhetett, mivel hibátlan köriratúak, gondosan vésett verőtővel készültek, gyakran formaazonosak a hivatalos kibocsátásokkal, hamis voltukat csak anyaguk, rezes külsejük árulja el. A harmadik csoport veretei kicsit nagyobb méretűek, túlságosan szabályosak, de vésetük eltér a hivatalos veretekétől, és betűik is más stílusúak, esetükben a hivatalos pénzfinomságnál rosszabb minőségű ezüsből készült hamispénzekkel állunk szemben.⁴⁵

Végezetül az időszak pénzforgalmára vonatkozóan értékes forrás a Bodó István választott boszniai püspök és ábrányi apát hagyatékát illető egyik feljegyzés, 1537-ből. Ebből ugyanis megtudhatjuk, hogy a püspök halálakor az alábbi pénzkészlettel rendelkezett: 65 különböző aranyforint, 2 régi aranyforint, 2 török aranyforint, 2 régi ezüstpénz, 14 egyenként 8 denárt érő német garas, 2 egyenként 20 denárt érő ezüstgaras, 6 egyenként 16 denárt érő garas és végül 20 forint 80 denárt érő folyó pénz. Az egyes pénzek azonosítása nem túl-

⁴² Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 18., V. Székely György: Hunyadi Mátyás madonnás denárai a pénzforgalomban. A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1981–1982 (Bp. 1991.) 180–181., Gyöngyössi Márton: Altin, akcse, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Bp. 2004., Gyöngyössi Márton: Nyugat-Magyarország kora újkori pénzforgalma. Soproni Szemle 58. (2004) 329–352., Gyöngyössi M.: A királyi Magyarország i. m. 60–63. A legkorábbi magyarországi lelet, amelyben már egy tallér (egy tiroli negyedtallér) is szerepel, a *csata-csodapusztai* (1529): uo. 61., 83.

⁴³ Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 47–51., Gyöngyössi M.: Altin i. m. 23–26.

⁴⁴ V. Székely Gy.: Hunyadi Mátyás i. m. 182–183., Berta József – Gaál Attila: XV–XVI. századi éremlelet a Tolna megyei Várdomb határából. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 20. (1998) 181.

⁴⁵ Berta J. – Gaál A.: XV–XVI. századi éremlelet i. m. 184–185.

ságosan nehéz. A régi aranyforintok esetében könnyen lehetséges, hogy valójában antik aranyakról van szó, ahogy az antik ezüstpénzek is utalhatnak valódi ókori pénzekre. A német garasok valószínűleg szászországi és salzburgi kibocsátásúak lehettek. A folyó pénz alatt pedig mindenképpen denár és féldenár értendő.⁴⁶

Szapolyai János pénzverését a magyar numizmatika hagyományosan középkori pénztörténetünk utolsó fejezeteként tárgyalja. Réthy László tudatosan vette fel Szapolyai pénzeit a Corpus második — késő középkori, vagy ahogyan ő is nevezte: vegyesházi — kötetébe; János király pénzeinek éremképe, sőt — a Habsburg-párt minden ellenkező híresztelése ellenére — tulajdonképpen a finomsága is a Mátyás-kori állapotoknak felelt meg.⁴⁷ Ráadásul a király határozottan — az örökölt késő középkori mintáknak megfelelően — szervezte meg a pénzügyigazgatást, és az ország legtöbb verdéjében veretett pénzt, de a hadi események hatására uralmi területe fokozatosan visszaszorult, és ez együtt járt a legfontosabb pénzverőházak hosszabb-rövidebb időre történő elvesztésével. Az ország főpénzverdéjét, Körmöcbányát például, minden kísérlete ellenére sem tudta megtartani, pedig eleinte bizalmi emberei irányították a kamara működését.

A pénzforgalmi helyzet és a pénzverési ágazat leépülése következtében Szapolyai évekig nem bocsátott ki aprópénzeket. Ez nyilvánvalóan összefüggött azzal is, hogy pénzei iránt megrendült a bizalom, olyannyira, hogy már saját hívei sem akarták az érméit elfogadni. A magyar pénzek hitelét jelentősen rontotta a kettős királyi pénzkibocsátás, de még inkább az egyre terjedő hamispénzverés. Mindez súlyos csapást mért a hétköznapi pénzforgalom hordozójára, a magyar denárra. Bár az ország pénzforgalmi egysége János király uralma alatt fennmaradt, időben előre haladva mindenütt megfigyelhető jelenség a külföldi (délnémet, osztrák és cseh) aprópénzek előretörése.

A pénzügyi és pénzverési válságot érzékelték Szapolyai udvarában is, valószínűleg ezért kísérleteztek külföldi szakemberek (Schmalz, Weinmeister) bevonásával, új bányászati lehetőségek kiaknázásával. Ezeknek a sikerét a király gyorsan bekövetkezett halála akadályozta meg, utódainak azonban megfelelő alapot teremtett a magyar és az erdélyi pénzverés megújításához.⁴⁸

THE COINAGE OF JÁNOS SZAPOLYAI (1527–1540)

by Gyöngyössy Márton
(Summary)

King János Szapolyai (1526–1540) set energetically about the organisation of the financial administration, following the late medieval models. At first, his coinage extended to most of the mints in the kingdom, but later, as the area under his sway gradually diminished, he lost control for varying periods of the most important minting houses.

⁴⁶ Entz Géza: Bodó István hagyatéki leltára 1537-ből. Numizmatikai Közöny 60–61. (1961–1962) 84–85. Fráter György is komolyabb mennyiségű antik érmével rendelkezett: *Makkay János: Decebál kincsei. Századok* 129. (1995) 982–985.

⁴⁷ Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Bp. 1907.*

⁴⁸ Huszár L.: *Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 10–16., Gyöngyössy M.: A királyi Magyarország i. m. 15–18.*

Due to the state of monetary circulation and the decomposition of coinage, Szapolyai failed to issue small-value coins for several years. Trust in Hungarian coins was considerably undermined by minting by both kings of Hungary, and even more by counterfeiting which became endemic. All this dealt a severe blow to the main agent of everyday monetary affairs, the Hungarian denarius. Although the monetary integrity of the country was maintained throughout the reign of King János, the gradual expansion of foreign (Southern German, Austrian and Czech) small currencies was a ubiquitous phenomenon.

The crisis of financial administration and coinage was clearly felt in the court of Szapolyai, which probably led to experimenting with the services of foreign experts (Friedrich Schmalz, Georg Weinmeister) and with the exploitation of new mining possibilities. Although Szapolyai himself was prevented by his death from enjoying the results of these efforts, he did lay the foundations on which his successors were later able to renovate coinage in both Hungary and Transylvania.

KISEBB CIKKEK

Kiss Balázs – Oláh Róbert

PÁZMÁNY PÉTER KÉT ISMERETLEN MISSILISE 1618-BÓL

A Pázmány Péter által írt levelek gyűjtése s kiadása Hanuy Ferenc máig meghatározó munkásságát követően sem hagyott alább. Hanuy óta szinte az összes történészgeneráció újabb adalékokat tudott hozzátenni Pázmány hatalmas, a Habsburg-birodalmat s Európát behálózó levelezéséhez.¹ Ehhez a több mint száz éve tartó munkához két újabb, eddig ismeretlen levél közreadásával járul hozzá e közlemény, amely egy nagyobb, a 2016-os Pázmány-év alkalmából készülő forráskiadás részét fogja képezni.²

Jelen munka az 1618-as év végére, Pázmány érsekségének korai időszakára, s az udvarral való szoros, szinte napi szintű kapcsolatára összpontosít. A közlésre kerülő két levél, melyeket Pázmány 1618. december 8-án és 9-én címzett II. Mátyás királyhoz és Meggau császári miniszterhez, titkos tanácsoshoz,³ kiegészíti az udvar és a magyar rendek kényes kapcsolatára vonatkozó ismereteinket, továbbá újabb információkkal gazdagodunk az 1618 decemberében felmerülő udvari és rendi politikai irányokról, lehetőségekről. Mindezt a képet az a főpap szolgáltatja nekünk, aki a hivatalából adódóan a magyar rendiség egyik vezetője, személyes irányultságát tekintve pedig a dinasztia elkötelezett híve.⁴ A levelek a szakirodalom számára rejtve maradtak a Prímási Levéltár iratanyagai között, mindenekelőtt azért, mert az 1640-es évek iratai közé keveredtek.⁵

A két levél megírásának oka és témája azonos, az érsek a májusban frissen megválasztott Forgách Zsigmond nádor vezette galgóci találkozóról érkeezett elsősorban. A korábbi, királyhoz írt levelében aggodalmát fejezte ki Pázmány,

¹ Az eredmények korábbi összegzésére: *Tusor Péter*: Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől. ItK 100 (1996/3) 318–344. Lásd még pl.: *Uő*: Petri Pázmány epistulae. Acta notationesque inedita. METEM 1997/1–2. (különlenyomat); *Martí Tibor*: Pázmány Péter esztergomi érsek levelei a bécsi spanyol követhoz (1627–1629). Lymbus 2009. 15–24. További közlésekre: Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004 (Pázmány Irodalmi Műhely. Bibliográfiák – Katalógusok). Szerk. Adonyi Judit – Maczák Ibolya. Piliscsaba 2005. Helyenként.

² Külön köszönetet mondunk a levelek közreadásának lehetőségéért. Lásd *Fehér Lilla – Kanász Viktor*: Pázmány Péter 1628-ban írt levele Dallos Miklós győri püspökhöz című közleményét ugyanebben a számban

³ Leonhard Meggau (†1644) titkos tanácsos, főudvarmester, tevékenységéről lásd: *Frankl Vilmos*: Pázmány Péter és kora I–III. Pest. 1868–1872. 385–387.; *Szekfü Gyula*: Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány. Szerk. Pamlényi Ervin. Bp. 1983. 94.

⁴ *Tusor Péter*: Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése (A Habsburg-, a pápai udvar és Magyarország az 1610-es évek derekán). Századok 148. (2014/5.) 1081–1110.

⁵ Prímási Levéltár Archivum Saecularis, Acta Radicalia, Classis X, No 196, 28. cs. 360–362, 363. fol.

amely aggodalom javarészt a nádor szerepét illeti. Mint ahogy a levelekből kiderül, Pázmány úgy véli, Forgách nádor a galgóci gyűlés során túllépte jogkörét. Amint azt már Fraknói Vilmos munkájából is ismerhetjük, a nádor galgóci értekezletén napirendre került az aktuális cseh ügyek mellett Balásfy Tamás kinevezésének s javadalmainak kérdése is. A boszniai püspök ügyében a Forgách vezette értekezleten az indulatok olyannyira felkorbácsolódtak, hogy súlyos retorziókat helyeztek kilátásba a püspök ellen. A helyszínen tartózkodott Lépes Bálint elsőként szólalt fel a kilátásba helyezett lépések ellen, és javasolta többek között a száműzetés ötletének az elvetését. Figyelmeztette továbbá a jelenlévőket, hogy a király Pázmányt jelölte ki a probléma megoldására. Lépes Bálint nyitrai püspök az érseket tájékoztató december 7-i levelében jogi szempontból aggályosnak tartotta a tanácskozást.⁶ Minekután Pázmány betegeskedett december elején, és Galgócra a királyi megbízás ellenére sem ment,⁷ elsődleges hírforrása az értekezletről Lépes helyszínéről írt levele. A kancellártól hírül kapott ügyekről számolt be a királyi udvarnak, s ekkor hívta fel egyúttal az eset szokatlanságára a figyelmet Pázmány. A történeletről nemtetszésének kinyilvánításán túl javaslatokat tett mindkét levélben az általa prioritásnak tekintett ügyekkel kapcsolatban. Elsősorban rendi gyűlés összehívását kezdeményezte, javasolta helyszínéül Eperjes vagy Lőcse városát. A rendi gyűlés alkalmas lenne Pázmány véleménye szerint a király és a rendek kapcsolatának megerősítésére, különösen nagy jelentőséggel bírna birodalmi viszonylatban is a magyar rendek békés és lojális megnyilvánulása, tekintettel a dinasztia ekkor borús csehországi helyzetére. Az érsek szavai azonban nem találtak ekkor megértő fülekre az udvarban, oka ennek valószínűleg II. Mátyás egészségi állapota s közelgő halála.⁸ Másrésztől Pázmány tervének az elvetése betudható annak, hogy az udvar a lengyel uralkodóhoz tervezett követség élére szánta őt ugyanezen hetek alatt,⁹ melyhez hasonló küldetések nem voltak példa nélküliek Pázmány pályája során.¹⁰ Ezt a lehetőséget végül maga Pázmány utasította el, fontos magyarországi teendőire s feladataira hivatkozva.¹¹

A két levél gondolatmenete a fent említett javaslat után némileg elkülönül, s más utat jár be. Az uralkodóhoz intézett *missilis*ben Pázmány logikusan, pontokba szedve további részletes javaslatokat tett a szerinte kívánatos udvari cselekvési irányokra. Emlékeztette a királyt, hogy a rendek összehívása nélkül Magyarországon nincs lehetősége katonát toborozni. Éppen ezért Pázmány szerint a kívánt létszámú hadat horvát területekről kellene összeverbuválni. Megfontolásra javasolta továbbá, hogy az így toborzott had élére egy Duna-menti magyar kapitányt állítsanak. Feltétele ennek az — a primás javaslata alapján —, hogy az

⁶ *Frankl Vilmos*: Pázmány Péter levelezése. Első kötet 1605–1625. Bp. 1873. 193–194.

⁷ *Frankl V.*: Pázmány Péter és kora i. m. 410.

⁸ Uo. 112.

⁹ Uo. 385–387.

¹⁰ *Bitskey István*: Pázmány Péter. Magyar História, Bp. 1986. 47–50.; *Tusor Péter*: Pázmány állandó római követségének a terve (1632–'34). In: Pázmány Péter és kora. Szerk.: Hargittay Emil. (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok). Piliscsaba 2001. 151–176.

¹¹ *Hanuy Ferenc*: Pázmány Péter Bibornok, Esztergomi Érsek, Magyarország Primása Össze gyűjtött levelei. I. Bp. 1911. 170–171.

ország határain túl csatlakozzon az említett kapitány a sereghez. Figyelmébe ajánlotta végezetül Mátyásnak azt az udvarban is ismert tény, hogy a magyar néppel máshogy kell bánni, ami kellő körültekintést igényel. Mátyástól válasz december 19-én érkezett, amelyben elvetette egy rendi gyűlés összehívásának lehetőségét.¹² Ennek a gyűlésnek terve, s általa a dinasztia magyarországi területeinek a megszilárdítása még várat magára II. Ferdinánd trónra lépéséig.¹³

A Meggaunak szánt levél a galgóci gyűlés és Forgách nádor ítélkezésének végigjárása után az érsekújvári helyőrség helyzetét elemezte. Az érsek a titkos tanácsosnak is megismétli korábbi érveit s kifogásait, miszerint a király hívására Újvárból a cseh hadszíntérre vezényelt háromszáz katona zsoldját fizetni nem tudja. A levélben érzékletes sorokkal szemléltette Pázmány szűkös anyagi helyzetét, és nemtetszésének adott hangot az udvar s közte fellépő érdeklentés miatt.¹⁴ Levele végén az érsek kiadásainak sokrétűségét taglalta a miniszternek, utalást téve a nagyszombati alapítására. Újvár elhúzódó fenntartási problémái véglegesen csak 1621-ben, Ferdinánd király vállalása után oldódik meg.¹⁵

Eddigi ismereteink nagyobb része a királyi udvarból az érsekhez érkezett válaszokra szorítkozott. Az 1618. december eleji események és lehetőségek bővebb értelmezési keretét biztosítják Pázmány *missilisei*. E két, most kiadásra kerülő levél tovább bővíti az ismereteinket, s jobb megvilágításba helyezi az érsek álláspontját. A két levél központi témája, a dinasztia minél hathatósabb támogatása és segítése, jól illeszkedik a legújabb történeti kutatás eredményeihez s a Pázmány-kép mind árnyaltabbá válásához.¹⁶

1.¹⁷

II. Mátyás királyhoz

[Vágsellye],¹⁸ 1618. december 8.

A cseh ügyek kapcsán személyes véleményét ajánlja II. Mátyás királynak. Értesíti az uralkodót a nádor által elnökölt galgóci gyűlésről. Minthogy az ország-lakosok beleegyezése nélkül nem lehet katonákat sorozni, ezért két megoldást javasol. Az első: a szükséges katona mennyiség egy részét Horvátországban toborozzák. A második: valamelyik magyar kapitányt, aki a Duna közelében állomásozik, kiválasztják vezetővé és egy Magyarországon kívüli területen szabadon csatlakoznak hozzá. Az utóbbit nem javasolja.

(*Primási Levéltár, Archivum Saecularis, Acta Radicalia, Classis X, No 196, 28. cs. 360–362. fol.*)

¹² Frankl V.: Pázmány Péter levelezése i. m. 199–200.

¹³ A végül eredménytelenül záródó 1619-es országgyűlésről bővebben: Nagy Gyula: Adalékok az 1619-es pozsonyi országgyűlés történetéhez. Történelmi Tár 1880. 425–443.

¹⁴ További irodalom a témához: Frankl V.: Pázmány Péter és kora i. m. 390–393.; Hanuy F.: Pázmány Péter Bíbornok i. m. 163. Mátyáshoz írt levele.

¹⁵ Bitskey I.: Pázmány Péter i. m. 121.

¹⁶ Tusor Péter: Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése i. m. 1105–1106.

¹⁷ Az iratok átírása betűhív módon történt, a rövidítéseket kurzív szedés jelöli.

¹⁸ A levél a keltezés helyét nem jelöli meg. 1618. december 9-én Meggauhoz címzett levél illetve Fraknoi alapján feltételezhető, hogy II. Mátyáshoz küldött levél is Vágsellyén kelt.

Sacratissima Cesarea Regiaque Maiestas, Domine Domine Clementissime.

Post fidelitatis fidelium servitiorum in gratiam Maiestatis Vestrae humillimam commendationem. Ea quae Maiestas Vestra Sacratissima de rebus Bohemicis per Reverendissimum Dominum Episcopum Nitriensem Aulae Maiestatis Vestrae Cancellarium communicare dignata est cum Ungaris consiliariis ad me quoque morbo detentum ad iisdem Dominis Consiliariis transmissa fuere. Et licet tenuem meam opinionem quam et pro Maiestatis Vestrae Sacratissime dignitate conservenda et pro bona publico consultissimam iudicabam sincerissime eisdem dominis consiliariis aperui. Volui tamen pro fidelitate Maiestati Vestrae debita eandem ipsam opinionem meam humillime Maiestati Vestrae suggerere.

Principio igitur. Mihi nullo modo consultum videtur, ut aliqua Regni Comitia celebrentur¹⁹ praesertim quibus nec Maiestas Vestra nec Serenissimus rex Ferdinandus interesse possit. Nam ut Sapientissimo Maiestatis Vestrae iudicio considerata relinquam pericula quae levissima occasione exoriri possent ex huiusmodi conventu in quo Regnum totum representatum et quicquid in eo conclusum fuerit pro Regni decretis habeatur: Ego quidem certe nullo modo crediderim Regnicolas induci posse ad aliquam pro sublevenda Bohemico negotio contributionem praestandam quin potius (ut in fine proximorum comitiorum, dum iam res Bohaemicae erupissent) accidit et confoederationem Bohemicam refricabunt, et eductum ex Hungaria militem conquerentur, et contributionis in ultima Dieta factae magnitudinem exaggerabunt. Et quod in fine Comitiorum ultimarum non sine tumultu tentatum est sanctione aliqua ne miles in Bohemicam duci possit canebunt. Sed faciamus in Contentu Leuchoviae vel Eperiesini faciendum subsidium aliquod contra Bohemos decernendum. Illud certe si Precuniarium erit a portis singulis florenum unum non excedet. Sic nix decem millium florenorum summam exceta superabit vel certe insurrectionem aliquam personalem Nobilium decernent. Quod si fiat certum est ut, qui insurrexerint extra fines regni non educendos. In ipsis autem Regni visceribus si exercitus aliquis congregatus fuerint periculum gravissimum est intestini alicuius mali praesertim nisi viri valde cordati rem moderentur; multa enim audent simul collecti quae sparsi non attendarent.

Ex his igitur aliisque rationibus quas ex circumstantiis Personarum negotiorum ac informatiorum de rebus Bohemicis faciendarum plures deducere possem, mihi omnino periculosum videtur, Conventum in absentia Maiestatum Vestrarum, et praesertim in Hungaria Superiore celebrare. Ideoque si vel maxime Conventus aliquis celebrandus esset fiat prope ubi Maiestas Vestra in dies informari posset, ac praesentibus Commissariis Maiestatis Vestrae celebrari deberet. Licet ut dixi non valde utilem valde autem periculosum ego eiusmodi Conventum in praesenti causa iudicem, praesertim cum et hiems sit bello gerendo inutilis et tempus ipsum divina ope auxiliante²⁰ sapientissimoque Maiestatis Vestrae consilio remedium hisce malis adferre posset.

¹⁹ Sorközi betoldás.

²⁰ Lapvégi betoldás.

Altera opinionis meae pars ea fuit. In Hungaria Militem aperte conscribi non posse cum publico *Maiestatis Vestrae* ac regnicolarum decreto statutum sit *Maiestatem Vestram* inconsultis Regnicolis Militem in Hungaria non collecturum. Ideoque consultissimum iudicarem, si duabus hisce viis in Ungaro milite colligendo *Maiestas Vestra* uterentur.

Prima est. Ut in Croatia ubi miles libere colligi posset vel aliqua pars militis necessarii conscriberetur; ac sub signis deduceretur.

Secunda est: Ut capitanei aliqui Ungari ex iis qui prope Danubium cis vel ultra²¹ habitant seligerentur ac [...] ²² isque eorum, ut non quidem turmatim, ac sub signis sed sparsim ac solute ad certum aliquem extra Ungariam locum militem suum deducerent iniungeretur. Nam ut ex Hungaria superiori aliqui evocentur, mihi quidem inconsultum videtur.

Haec fuit clementissime domine opinio mea quam dominis consiliariis significavi. Et certe si res ex aliarum provinciarum uti et consuetudine metiamur dura ac insolita est haec procedendi ratio videri potest. Verum qui res Ungaricas, ac gentis ingenia tractarunt animadvertere poterunt diversam longe huius gentes rationem esse habendam. Hisce *Maiestatem Vestram* felicissime in praesentem ac florentem ex animo vovetur. Etc.

2.

Leonard Meggauhoz

Vágsellye, 1618. december 9.

Pázmány Péter 1618. december 9-én Sellyén kelt levelében értesíti II. Mátyást, hogy a nádor e hónap 7. napján gyűlést hívott össze Galgócra a cseh ügyek megtárgyalására; a gyűlésen részt vesz a nyitrai püspök is. Pázmány egy országos gyűlés összehívását javasolja az uralkodónak Lőcsére a cseh ügy megtárgyalására, mivel a nádor a mostani állapotokra hivatkozva túllép jogkörén. Pázmány felhívja a figyelmet arra, hogy semmilyen határozat nincs azzal kapcsolatban, hogy a nádor ilyen jogkörben eljárhasson. Kivételként említi Pázmány Thurzó nádor halálát az erdélyi expedíció idején, midőn Forgách úr (személyesen) kérte, hogy nádor nélkül 10000 embert lehessen kiállítani. Pázmány beszámol az uralkodónak arról, hogy az udvari kamara 300 újvári katona néhány havi zsoldja előteremtésére utasítja, valamint további 700 katonát tartozik őrizni. Aggodalmának ad hangot a két tétel előteremtése végett, mert éppen betegséggel küzd és nem biztos abban, hogy a kiadás nem a tisztos temetésre szükségeltetne. Arról is beszámol Pázmány, hogy nem áll rendelkezésére pénz a katonák ellátására, csak bor és gabona, amit a klerikus hallgatók ellátására valamint a nemesi kollégium fenntartására szánt.

(Prímási Levéltár, Archivum Saecularis, Acta Radicalia, Classis X, No 196, 28. cs. 363. fol.)

²¹ Sorközi betoldás.

²² Olvashatatlan, értelmezése bizonytalan.

Illustrissime domine domine Patrone colendissime salute servitiorum meorum paratissimum commendere praemissa elapsa hac septimana Conventus Galgócz per Domine Palatinum celebratis est et inter alia qua Reverendissimus domino Nitriensis aulae suae *Maiestatis* Cancellarius de negotiis Bohemieris ad consultanda habebat in commissis im deliberationem adducta fuere. Intellego autem conclusum illiis ac Suae *Maiestati* Suasum ut *Dominus* Palatinus Universis statibus Hungariae Leychoviam comitia indicat ibique de hoc negotio Bohemico deliberet. Scripsi die hesterna Sacratissimae *Caesareo* *Maiestati* *Domino* nostro clementissimo de hac ipsa re ac literas postea Gírrinch²³ transmissi celeriter perferendas pro cautela tamen copiam earundem hisce inclusam *Vestra Illustrissime Dominationi* transmitto. Illud vero *Illustrissimae Dominationi Vestrae* significandum censui. Ex quo Augustissima domus Austriaca Ungariae regimen gerit inauditum esse ut Generalia Regni Comitia Palatinus indicare iisque Palatinus praesideret. Et si semel haec autoritas permittatur facile deinceps quoque in exemplum trahetur ac quicquid in huiusmodi comitiis determinabitur pro publica Regni conditione habebitur. Cum Lincensis Principum ac Provinciarum Conventus habebatur,²⁴ permissum fuit nostro Palatino non ut quidem Generalem sed solum vicinorum Baronum ac Comitatum Conventum Posonii celebraret sed quo fructu meminisse *Vestrae Illustrissimaeque Dominationi* potest. Itaque *Illustrissime Dominationi Vestrarum* pro suo sapienti iudico dispiciet in Conventus huiusmodi praesertim in Ungaria Superiori sit praemittendus. Nihil consultum videretur si *Maiestas* Sua Palatino perscriberet eo modo procedendum esse in Subsidio contra Bohemos ferendo quo modo processit demortuus Palatinus Thurzo quanto in expeditionem Transsylvanicam *Dominum* Forgachum miserat: Tunc enim absque Comitiorum celebratione modum invenire Palatinus potuit ad educenda circiter decem millia hominum extra provinciam. Iisdem igitur vestigiis nunc quoque insistatur. Excelsa Camera Aulica sollicitat me ut trecentis Militibus Uyvariensibus qui in expeditione Bohemica sunt aliquot mensium stipendia submittam. Ea certe in hac Suae *Maiestatis* immo totius rei publicae summa necessitate si facultas mihi sufficeret libentissime submitterem. Verum *Illustrissime Domine* septingenti sunt Uyvarini milites quos ego in aliorum absentia quotidie sustentare debeo. Et ut mei mihi officiales referunt. Ex quo trecenti illi Milites Uyvarino abire pro sustentatione reliquorum septingentorum plus quam duo urnarum vini millia ac duodecim millia mensurarum frumenti sunt erogata. Ego ingenue *Illustrissimae Dominationi Vestrae* duo quod si in hac mea infirmitate vel mortuus fuissem vel porro moriendum foret pro honesta sepultura expensas habiturus non fuissem. Cum igitur *Illustrissima Dominationi*

²³ Helységnev: feltehetően Gerencsér, Pozsony vármegye, ma: Hrnčiarovce nad Parnou, Szlovákia.

²⁴ Utal az 1614-es a birodalom rendjeit érintő linzi gyűlésre, bővebben: *Angyal Dávid: Az 1615-i bécsi török békének titkos pontjai. Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére. Születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 373–375. Ila Bálint: Az 1614-i linzi egyetemes gyűlés. In: A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV. Szerk. Károlyi Árpád – Angyal Dávid. Bp. 1934. 249–253.*

Vestra probae meminerit spem mihi Viennae factam fuisse quod si anticipata duorum mensium aggravandum. Illustrissimam Dominationem Vestram obnixè rogo habeat meae quod Maiestatem suam hoc nomine excusatum, Quicquid habui non tantum in aere sed et in vino ac frumento solum illud partim in fundando Alumnatu Clericorum partim in erigendo Seminario Nobilium insumpsi. Deus novit si non insumsissem libenter presentibus necessitatibus publicis inponderem. His me gratiae ac benevolentiae Illustrissimae Dominationis Vestrae commendans eanden fortissimae valere ex animo cupio.

Sellyae 9 die Decembris Anno 1618.

Archiepiscopus Strigoniensis

TWO UNKNOWN LETTERS BY PÉTER PÁZMÁNY FROM 1618

*by Kiss Balázs – Oláh Róbert
(Summary)*

Research into the correspondence of Péter Pázmány has certainly not revealed all that survives so far for scientific historiography. The letters which are published here from the collections of the Primatial Archives witness to the close relationship between the archbishop and the Court of Vienna. The letters he wrote to king Matthias II and imperial councillor Leonhard Meggau prove beyond any doubt that in Hungarian affairs the prelate wanted to exert a decisive influence on the policies and attitudes of the Viennese court. Comparison of these letters and of the responses coming from the court shed further light on the Habsburg political alternatives which emerged late in 1618 and early in 1619. Namely, the documents published here present, from Pázmány's perspective, a possible political alternative which, however, was never translated into the language of practical politics.

Fehér Lilla – Kanász Viktor

PÁZMÁNY PÉTER 1628-BAN ÍRT LEVELE DALLOS MIKLÓS GYŐRI PÜSPÖKHÖZ

Amint arra már a Pázmány Péter életét és munkásságát kutató Hargittay Emil és Tusor Péter is felhívta a figyelmet, a bíboros-érsek leveleinek gyűjteménye a Hanuy Ferenc által a 20. század elején kiadott nagyszabású munka után sem tekinthető befejezettnek.¹ A Hanuy-kiadás óta számos, eddig ismeretlen levél került elő, amelyek közül több már közlésre került.² Az utóbbi években a Pázmány-kutatás egyik központjává a bíboros nevét viselő egyetem vált, ahol Tusor Péter irányításával folyik a Hanuy óta felfedezett levelek kötetbe rendezése és kiadása. Az eddig nem közölt levelek közé tartozik az alábbiakban ismertetésre kerülő irat is.³

Jelen közleményünkben Pázmány Péter Dallos Miklós győri püspökhöz 1628. január 14-én, Nagyszombatból írt levelét bocsájítjuk közre, kiegészítve ezzel az esztergomi érsek Dallos Miklóssal folytatott levélváltásainak sorát, mely fontos adalékokkal szolgál a győri káptalan és a jezsuita kollégium életét, valamint a bíborosnak a nádorhoz és Melchior Klesl bécsi püspökhöz fűződő viszonyát illetően.

Pázmány és Esterházy Miklós nádor között híresen rossz viszony állt fenn. Egymás iránti ellenszenvükről levélváltásaik maliciózus volta is árulko-

¹ *Hargittay Emil*: A Pázmány-levélfilológia helyzete. ItK 82. (1978) 185–186.; *Tusor Péter*: Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Péterről, ItK 100. (1996) 318.; *Uő*: Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (1997) 1–2. sz. 83–84.

² *Tóth László*: Pázmány Péter ismeretlen levele a magyar pálosok reformja ügyében. Magyar Könyvszemle 37. (1930) 106–112.; *Galla Ferenc*: Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Vác 1936.; *Iványi Béla*: Pázmány Péter kiadatlan levelei. Körmend, 1943.; *Galla Ferenc*: Újabb kiadatlan Pázmány levelek. Bp. 1943.; *Benda Kálmán*: Pázmány Péter néhány kiadatlan levele. ItK 79. (1975) 685–691.; *Szelestei N. László*: Pázmány Péter levele Pethő Gergelyhez. ItK 93. (1989) 438.; *Gömöri György*: Pázmány Péter ismeretlen levele I. Rákóczi Györgyhez. ItK 94. (1990) 746.; *Bitskey István*: Pázmány Péter ismeretlen levele Roberto Bellarminóhoz. ItK 96. (1992) 81.; *Tusor Péter*: Pázmány Péter esztergomi érsek levelei Rambaldo Collaltohoz (1621–1626). *Lymbus* (2003) 111–116.; *Iványi Péter – Fazekas István – Koltai András*: Pázmány Péter és a Batthyányak. Szent István Társulat, Bp. 2008.; *Martí Tibor*: Pázmány Péter esztergomi érsek levelei a bécsi spanyol követséghez (1627–1629). *Lymbus* (2009) 15–24.

³ A levél lelőhelye: Győri Egyházmegyei Levéltár, Győri Káptalan hiteleshelyi (országos) levéltára, Cimeliotheca et theca VII, n. 427. E levél egyike azon 13 Pázmány-iratnak, amelyeket Fraknói idézett, ám Hanuy hiába keresett és tételes felsorolásukkal feltárásukat a további kutatásokra bízta. *Hanuy Ferenc*: Pázmány Péter Bíbornok, Esztergomi Érsek, Magyarország Prímása Összegyűjtött levelei I. Bp. 1911. XV–XVI (2. sz.). A levél létezésére és részleges tartalma a tudomány számára tehát régóta ismeretes, a teljes közlésére azonban eddig még nem került sor. – Ez úton is köszönjük tanárunknak a közzététel lehetőségét.

dik. Mindez a most közölt iratból is kiderül, melyben Pázmány a nádor által személyét ért atrocitásokról számol be a győri püspöknek. A két államférfi között a viszony 1627-ben, nem sokkal e levél írása előtt mérgesedett el a nádor által összehívni kívánt *insurrectio* ügye miatt.⁴

A nádorhoz írt levelekkel ellentétben a Dalloshoz írt sorokban nem egyszerűen a Pázmánytól megszokott gáláns hangnem érződik; az érsek szóhasználatára szívélyességet, barátságos kapcsolatot sejtet. Pázmány és Dallos kapcsolatáról Fraknói Vilmos *Dallos Miklós politikai és diplomatai iratai* című munkájában írt.⁵ Feltehetően 1616-ban ismerkedtek meg, amikor Dallost az esztergomi főkáptalan tagjaként, zólyomi főesperesként és olvasókanonokként lektori megbízatásban Prágába küldték az újonnan kinevezett primás köszöntésére.⁶ Levelezésük kezdete is erre az időre tehető. Pázmány hamar bizalmába fogadta Dallost: még ugyanebben az évben őt bízta meg azzal, hogy kinevezését tudassa a protestáns Thurzó György nádorral;⁷ 1617-ben pedig, amikor közte és Körmöcbánya városa között nézeteltérés támadt, szintén Dallost kérte fel, hogy képviselje őt.⁸ Az 1618. évi királyválasztó országgyűlésen, melyen Pázmány szónoki tehetségével élve érvelt Ferdinánd királlyá koronázása mellett, a későbbi győri püspök káptalani követként volt jelen Lósy Imrével.

Dallost 1619-ben pécsi, majd 1621-ben váci püspökké nevezték ki, de pécsi püspöki *designatió*jával egyidejűleg a királyi tanácsosi címet is megkapta, mely politikai pályafutásának meghatározó momentuma lett. Ekkor nőtt meg dominanciája a közügyek terén, rendszeresen kikérték véleményét a fontosabb kérdésekben, melyekre színvonalas opinióiban adott választ. Bethlen Gábor első támadása idején a Bécsbe menekült többi magyar főpappal egyetemben részt vett a Titkos Tanács és a Magyar Tanács közös ülésein is, így például az 1620. június 19-én, amikor az erdélyi fejedelemmel való békekötés lehetőségét kívánták megtárgyalni.⁹ Dallos politikai ténykedése során került közvetlen kapcsolatba Pázmánnyal. Az 1620–1621-es hainburgi és nikolsburgi béketárgyalásokon királyi követként kamatoztathatta diplomáciai talentumát, az 1623-as besztercebányai tárgyalásokon pedig már mint győri püspök és királyi tanácsos volt jelen. Egyházi ügyekben való jártasságát alátámasztja az egri nagyprépostként kapott 1611-es római küldetése, amikor is a székhelyéről elzavart káptalana ügyében járult V. Pál elé.¹⁰ Királyi tanácsosi megjegyzéseit, opinióit tekintve

⁴ Bitskey István: A nádor és az érsek, Esterházy Miklós vitája Pázmány Péterrel. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angri János – ifj. Barta János. Multiplex Media – DUP, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen 2005. 56.

⁵ Frankl Vilmos és Ráth Károly: Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatai iratai 1618–1626. Esztergom 1867. 4–5. 48.

⁶ Uo. 4.

⁷ Kádár Zsófia: A jezsuiták letelepedése és kollégiumalapítása Győrben (1626–1630). In: In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből. Szerk. Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr 2011. 210.

⁸ Dallos az eljárásról tudósítja Pázmányt 1617. szeptember 4-én írt levelében. Frankl V. és Ráth K.: Dallos Miklós i. m. 5.

⁹ Frankl V. és Ráth K.: Dallos Miklós i. m. 5–7. Dallosnak fennmaradt a június 19-i ülésen tett megjegyzése, melyet szintén Frankl V. és Ráth K. közöl lábjegyzetben: i. m. 2. jegyz. 7–8.

¹⁰ Tusor Péter: A magyar egyház és Róma a 17. században. Vigília 64. (1999) 509.

Dallos politikai nézetei megegyeztek Pázmány szemléletmódjával,¹¹ Pázmány és Dallos kapcsolata tehát túlmutatott a szokott tiszteletadáson. Ahogy Fraknói Vilmos fogalmaz „Pázmány Dallos iránt nagy rokonszenvet és tiszteletet bizonyított.”¹²

Hasonlóan a levél második bekezdésében előkerülő — akkor még kuriális kardinális, bécsi püspök — Melchior Klesl-höz fűződő kapcsolata sem csupán a politikai kérdésekre korlátozódott. A két kapcsolati rendszerben némi párhuzam lelhető fel annak tekintetében, hogy amíg Dallos politikai megnyilvánulásai Pázmányéhoz hasonlóak, addig Pázmány intenciói általában Klesl akarata szerint alakultak. Érdekes elidőzni a Habsburg-politikában primer szerepet betöltő bécsi püspök és a kardinális kapcsolatánál. Fraknói Vilmos, Lukács László és Sík Sándor már utalásszerűen megfogalmazta, hogy II. Mátyás főminisztere, a Titkos Tanács elnöke Pázmány érseki kinevezésének aktív szereplője volt.¹³ Pázmány, mint a bécsi püspök kliense, elsőrendű magyar bizalmasa, s mint esztergomi érsek, politikájának közvetítője volt a Magyar Királyságban. Igaz, fő feladata esetében, a Habsburg-utódlás biztosításakor függetlenedni tudott patrónusától. Klesl gyors bukása ezért nem ingatta meg udvarbeli pozícióit. Közben pártfogójával sem romlott meg a viszonya. Klesl, miután kiszabadult az Angyalvárból, a magyar egyházi ügyeket vette pártfogásba a Kúriában.¹⁴ Ennek tudatában nem pusztán véletlen tehát, hogy a bécsi bíboros neve előkerül Pázmány Dalloshoz írt levelében, és nem véletlen az sem, hogy Pázmány a Szent Ünnepek előtt, azaz 1627 decemberének valamelyik napján Bécsújhelyen látogatta meg a római száműzetésből alighogy hazaérkezett patrónusát. E folyamatos kapcsolattartás, valamint Klesl elmúlt évekbeli kúriai szerepvállalása és az ottani tapasztalatai magyarázzák, miért javasolhatta Pázmány Dallosnak, hogy írjon a bécsi püspöknek a pápai megerősítése ügyében.

A Pázmány és Dallos közti levélváltások visszatérő témája a Győrben felállítandó jezsuita kollégium, illetve az ennek megakadályozására törekvő győri káptalan. 1626. október 16-i levelében Pázmány arra kérte Dallost, járjon közben a káptalannál a jezsuita kollégium felállításának kérdésében.¹⁵ A következő évi május 11-i levelében csatolta Dallosnak Lósy Imre váradi püspök, érseki vikárius levelét, melyben a püspök tájékoztatta Pázmányt, hogy a győri káptalan beidézett tagjai — a nagyprépost és két kanonok — kijelentették: hajlandóak

¹¹ Frankl V. és Ráth K.: Dallos Miklós i. m. 7.

¹² Uo. 48.

¹³ Frankl V.: Pázmány Péter és kora I–III. Pest 1868–1872. 184.; Lukács László: Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek? In: Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulójára. Szerk. Lukács László – Szabó Ferenc. Róma 1987. 197–267., 204.; Pázmány érseki kinevezésének körülményeiről, valamint a Klesl-lel való patrónus-kliens rendszerbe tökéletesen beilleszkedő kapcsolatának jellegéről, legújabban Tusor Péter értekezett az MTA doktori disszertációjában. *Tusor Péter: Egy „epizód” Magyarország és a római Szentszék kapcsolataiból. Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése (Mikropolitikai tanulmány).* Bp. 2013.

¹⁴ *Tusor Péter: Pázmány és Klesl levélváltása 1626/1627 fordulóján. Forrásközlés a firenzei Magalotti-levéltárból.* In: Magyarország és a római Szentszék (Források és Távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Szerk. Tusor Péter, Gondolat Kiadó, Budapest–Róma 2012. 123.

¹⁵ Hanuy F.: Pázmány Péter Bibornok i. m. 543–545.

felhagyni az ellenállással a jezsuita kollégium ügyét illetően.¹⁶ A káptalan és a kollégium közötti konfrontáció azonban ezzel még közel sem ért véget; további meglétét jól mutatja Pázmány 1627. július 22-én Dalloshoz írt következő levele, melyben azt tanácsolja, hogy a kollégium épületeinek tulajdonjogát szerezzék meg a király részére, aki majd azt később a jezsuiták használatára bocsájtja.¹⁷ Pázmány mindeközben a káptalannal is megegyezésre törekedett.¹⁸ Végül a jezsuita rend győri letelepítése sikerrel zárult: a király 1627-ben házat vásárolt a szeminárium számára,¹⁹ 1629-ben pedig 25 000 forint értékű alapítványt hozott létre annak felállítására. Erről az eseményről fennmaradt II. Ferdinánd oklevele, melyben elismerte Dallos alapítványát és utalványozta az államkölcsönként felvett tőke hiteldíját.²⁰

A jezsuiták letelepítését illetően a káptalan negatív hozzáállásának oka Győr városának rendkívüli helyzetében keresendő. A település ugyanis kiváltságos káptalani mezőváros volt, telkeinek nagy része a székeskáptalan tulajdonát képezte. A püspök lakhelyét az ún. belső vár, a fellegvár alkotta, mely csupán a székesegyházból, a püspöki palotából, illetve ezek közvetlen környezetéből állt, tehát a püspök földesúri joghatósága a káptalanénál jóval kisebb volt. A püspök helyzetét tovább rontotta, hogy Győr visszafoglalását követően a püspöki épületeket a katonaság is igénybe vette.²¹ A káptalan elismerte ugyan a jezsuita rend érdemeit, de csak akkor volt hajlandó jóváhagyni a letelepítésüket, ha sem a püspöki birtokokat, sem a káptalant területileg nem károsítják ezzel. A káptalan ellenállása azonban az eljárást csak lassítani tudta, erőfeszítéseik hiábavalónak bizonyultak, mivel II. Ferdinánd a fentebb említett 1627-es oklevelében a telkeket a Jézus Társaságának adományozta. A házak és telkek jezsuiták általi birtokbavételére 1627 októberében került sor, a káptalannal való közös hang megtalálása azonban még közel két évig váratott magára. 1629 júliusára sikerült Dallos Miklósnak és a jezsuitáknak megállapodniuk a káptalannal, de ekkorra a rend már Győr hétköznapijainak részévé vált.²²

¹⁶ Uo. 601.

¹⁷ Uo. 630–631.

¹⁸ Pázmány levele a Győri káptalanhoz, 1627. október 7. *Hanuy F.*: Pázmány Péter Bíbornok i. m. 654–655.

¹⁹ *Fazekas István*: A reform útján, a katolikus megújulás Nyugat – Magyarországon. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr 2014. 32.

²⁰ *Bedy Vince*: A győregyházmegyei papnevelés története. Győr, 1937. 186., 189. és 380–382. *Kádár Zsófia*: Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630). In: *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Szerk. Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Aron. Magyar Levéltárosok Egyesülete. Bp. 2013. 303.

²¹ *Villányi Szaniszló*: Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr 1882. 9–11. Mindez érthető, ha figyelembe vesszük Győr stratégiai helyzetét és erődváros jellegét. Vö. *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr 1999. 9.; *Gecsényi Lajos*: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján. In: *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Szerk. Gecsényi Lajos, Győr–Sopron megyei 1. sz. Levéltár. Győr 1978. 5–6.

²² Ezt támasztja alá az a tény, hogy már 1627-ben a jezsuiták könyveket kaptak a könyvtáruk számára egy győri, vagy Győr közelében élő nemestől. ld.: *Fazekas I.*: A reform útján i. m. 232.

Pázmány levele Dallos Miklóshoz²³*Nagyszombat, 1628. január 14.*

*Reverendissime Domine frater observandissime
Salute ac Servitiorum commendatione praemissa.*

Sok io szerencset, boldog új esztendőket kívánok Istentől Kdk. Az Kd törödeset es faratsagat szüböl szanom. Ha az io akaratok oly kedvesen es io szüvel veszen mint illik. Bizony dolog, hogy ha Isten Kgd ide hozta volna, az regi fraterekkel együt nagy szeretettel lattam volna Kgd. Ha az en szerencsetlensegem eztis az kevis consolariot nem engedte, io neven veszem Istentül.

Ugy vagyon, altal mentem volt Cardinal Klesel uramhoz, de bizony sem magam, sem senki olyanrul nem beszéltem, hanem három vagy negy oraig voltunk együt, es minthogy a Szent Innepek elottem voltak, vacsora utan szövetnikivel iöttem ki Uj Helybol. Azert semit sem szollottam az Kd dolgarulis. Nem messze van Kgd-tül, irion Kd neki maga, es tudom meg ielenti, miben van az Kd confirmacioia.

Az Jurisdictiot hogy Kgd oltalmazza szükseges, mert egy vekony initium nagy efectust hozhat. Igen iavallom az Kgd vigyazasat.

Az böcsülletes Györi kaptalannak az paterekkel valo veszekedeset bantam mindenkor, es lattam, hogy az kaptalannak nem leszen hasznos es böcsülletes, hogy ebben akadoz. Arra nizvin kivantam, hogy ne ilyen nagy sigorral, hanem moderatiusb procedalna ő kgk. Am immár ő felsege usus est autoritate bizony soha azt fel nem forgattyak per nullam viam. Mind az altal en mostis akarnam, ha lehetne, hogy bono cum consensu lenne az nemes Captalannal a' dolog. Be latom, hogy nehez dolog. Minthogy egy hazba vitezek közöt lagnak az io pap urak, igen militariter procedalnak. Lassak a véget: Arra ígirték vala magokat levelek altal, hogy hozzam küldenek es fraternae akarnak végezni. Abba sem lön semmi. Mi okon, nem tudom, de talam nem illenek egy olyan böcsülletes kaptalanhoz hogy amit becsületben fogadnak az esztergami erseknek, azt el mulatnak. Mind az altal úgy legyen, a mint ő kdk akaria. Enis ő kkek többi az dologjat nem bantom. Mert ha elobbi premissioiokert meg nem allottak. Ki tudgya, ha meg allanak a mit ez utanis vegeznének. Ezt Kk mint frateremnek confidenter irom, es nem banom, ha kd comuncialja ő kkel, mert ugy latszik meltan panaszkodható[k] ő kkre.

Az Palatinus uram dolgat a mi illeti, ugy tetszik, oka semminek nem vagyok. Nemis gyüölködöm ő kgmevel. De azert soha bizony azt nem szenvedem, hogy szinte mint kocsissat, ugy tractallyon. Job tavulj szeretnünk egymast, hogy sem közel gyüölünk. En az io urnak nem vettem. Oltalmaztam és ez utanis oltalmazom ha kivantatek, nem az magam, hanem az en állapotom böcsülleteert. Ha az oltalom nem kivantatik, inkább akarom, és en az io urnak csak lovaszanak sem vetek. Bizony nem vadol azzal nem conscientiam, hogy exceedaltam az oltalomban, hanem hogy deficialtam. De vagy szeret az io ur, vagy

²³ A mindvégig s.k. levél közlése betűhív. Lelőhelyét ld. fentebb: 3. jegyz.

gyülöl, lássa, ő dolga. En azen dolgaimba iarok, az ő kegyelme dolgaban curiosus nem vagyok.

Adgya az Ur Isten, hogy Kgdet io egessegeben lassam, es haljak az Kgd egessege felol örvendetes hireket.

Az Kdl vala szembe letelt semmi oly külső dologert nem kivantam es nem kivanom, hanem csak ex puro amore fraterno, melyben Isten tartson meg benunket.

Tirnaviae 14 Januarii 1628

Kgnek baratsaggal
Archiepiscopus Strigoniensis

THE LETTER OF PÉTER PÁZMÁNY WRITTEN TO BISHOP MIKLÓS DALLOS OF GYŐR
IN 1628

by Fehér Lilla – Kanász Viktor
(Summary)

In the course of their research into the life and activities of Péter Pázmány, Emil Hargittay and Péter Tusor have already drawn attention to the fact that the collection of the letters of the cardinal-archbishop cannot be regarded as complete despite the extension of the work undertaken by Ferenc Hanuy in the early 20th century. Since the publication of the Hanuy edition, many unknown letters have been identified, and several among these have already appeared in print. In recent years, the centre of the Pázmány research has become the University which bears his name, where the letters discovered since the Hanuy collection are prepared for publication under the direction of Péter Tusor. One of the hitherto unpublished letters is the document which is presented in this paper.

The letter in question was addressed by Péter Pázmány to bishop Miklós Dallos of Győr at Nagyszombat on 14 January 1628. This is an important supplement to the correspondence between the cardinal and the bishop, providing important insight into the life of the chapter and Jesuit College at Győr, as well as into the relationship of Pázmány with both the palatine and Melchior Klesl, bishop of Vienna.

FIGYELŐ

Kovács László

KÍSÉRLETEK A KÁRPÁT-MEDENCEI 10–11. SZÁZADI MAGYAR SÍR-, SZÓRVÁNY- ÉS KINCSLELETEK TELJESSÉGRE TÖREKVŐ KIADÁSÁRA: LELETKATASZTER, KORPUSZ

1. Előzmények, valamint a honfoglalás és kora Árpád-kori leletkataszter

A honfoglalás kori régészeti emlékek kutatása 1835-ben Jankovich Miklós (Pest, 1772 – Pest, 1846) tanulmányával kezdődött,¹ majd Érdy/Luczenbacher János (Szob, 1796 – Pest, 1871) munkájával 1858-ban folytatódott,² a kora Árpád-kori leletek közreadása pedig Zsilinszky Mihály (Békéscsaba, 1838 – Bp., 1925) 1880-ban megjelent, de csaknem elfeledett jelentésével indult.³ A nemzeti múlt megismerésének vágyát ezután felerősítette a közeledő millennium, s a látványosan megsokszorozódott leletanyaggal jelentkező, legtöbbször amatőr kutatók beszámolóit kötetekbe rendező és értékelő Hampel József (Pest, 1849 – Bp., 1913) a századforduló táján mindmáig megkerülhetetlen monográfiákká kibővített leletkorpusz-köteteket állított össze.⁴ E kötetek és a megritkult újabb közlemények ismeretével a régészek egy fél évszázadig jól elboldogultak, talán csak Fettich Nándor (Acsád, 1900–Bp., 1971) érdemel közülük kiemelést, aki nem csupán leletmentő ásatásokat végzett, hanem régi lelőhelyek hitelesítésére is vállalkozott, sőt a múzeumi raktárakban is igyekezett helyreállítani a meg-megbomlott rendet.⁵ Először azonban csak 1954-ben vetette fel id. Fehér

¹ *wadassi Jankowich Miklós*: Egy magyar hősnek, — hihetőleg Bene vitéznek, — ki még a' tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei (Buda) (1832–1834) 281–296. [1835].

² *Érdy János*: A verebi pogány sír. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei IX:1 (1858) 14–27.

³ *Zsilinszky Mihály* jelentése a gerendási ásatásokról. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 158–160.

⁴ *Hampel József*: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútffői. Szerk.: Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest 1900. 509–830 (különnyomatban: Bp. 1896); *Joseph Hampel*: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig 1905; *Hampel József*: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907. Hampel 1900-ban 56, 1905-ben, illetőleg 1907-ben újabb 95 lelőhely anyagát közölte: [*†Szöke Béla*]: Bevezetés. In: *†Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán*: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk.: *†Szöke Béla*. Régészeti Tanulmányok 2 (1962) 7.

⁵ *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság fémművessége. I–II. *Archaeologia Hungarica* 21 (1937).

Géza (Kunszentmiklós, 1890 – Bp., 1955) az időközben összegyűlt leletanyag kritikai kiadásának szükségességét,⁶ sőt, amikor az MTA-tól megbízást kapott a 10–11. századi magyar és szláv leletek korpuszának⁷ elkészítésére, Cs. (Csemiczky Ödönné) Sós Ágnes (Bp., 1925 – Bp., 1993) és B. (Bálint Béláné) Mikes Katalin (Bp., 1929 – Sopron, 1997) közreműködésével az 1955-ben⁸ bekövetkezett haláláig dolgozott rajta. Ez a „munkaközösség — rögzítette a későbbi szerkesztő, Szőke Béla (Malacka, 1913 – Győr, 1961) — 8 vidéki gyűjteményben a régi leltárkönyvek, ásatási jegyzőkönyvek és a megjelent közlemények alapján hitelesítve vette számba a leletanyagot. Az így gyűjtött anyag alkotja a leletkataszter egyik részét; [Kralovánszky] Éry Kinga és Kralovánszky Alán [Bp., 1929 – Bp., 1993] gyűjtési adatai pedig a másik részét. Ők 39 vidéki és budapesti múzeum leletanyagát dolgozták fel hasonló módon, valamint a régészeti szakirodalomból ismert összes X–XII. századi anyagot összegyűjtötték saját cédulakataszterük számára. Ezt a két nagy gyűjteményt egészítették ki Csalog [Csalogovits] József [Pancsova, 1908–Bp., 1978], Dienes István [Nyíregyháza, 1929– Bp., 1995], Kovalovszki Júlia, László Gyula [Kóhalom, 1910–Nagyvárad, 1998] és Zalotai [Schupiter] Elemér [Szászsebes, 1894–Szombathely, 1968] kisebb adatgyűjtésével. A leletkataszter szerkesztésének munkájában mindvégig igen behatóan segített László Gyula, továbbá Éry Kinga és Kralovánszky Alán. Utóbbiak a kézirat technikai szerkesztésében is igen nagy munkát végeztek.”⁹ Végül a tényleges adatgyűjtők neve alatt jelent meg — nem az ily módon elkészíthetetlen korpusz, hanem — a leletkataszter.¹⁰

⁶ Fehér programja valóban korpusz-program volt! Megállapítása szerint „a IX–XI. századi hazai régészeti anyag nem használható fel teljes értékű forrásként addig, amíg nem végezzük el az első feladatot, amíg nem készítjük el ennek az anyagnak a kritikai kiadását. Ezt tűztem ki munkaközösségemmel feladatombul... A kritikai kiadásnak nemcsak az lesz a feladata, hogy pontosan leírjuk s fényképekben és rajzokban bemutassuk, s aztán értékeljük az egész anyagot, de az is, hogy megállapítsa, milyen az anyag felhasználhatósága. Nem könnyű munka ez, mert a régi múzeumi anyagunkra vonatkozó összes adatokat fel kellett kutatnunk.”: *Fehér Géza: A IX–XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához.* *Folia Archaeologica* 6 (1954) 92.

⁷ Ezért azonosították a későbbi leletkataszter munkálatait a kortársak a magyar–szláv corpusával, amint azt Párducz Mihály az MNM Középkori Osztályának működéséről írott jelentésében megemlítette: „A magyar–szláv kapcsolatok vizsgálatát végző gyűjteményrész munkája id. Fehér Géza és Bálint Béláné tervéből adódik elsősorban. De ehhez járul a Régészeti Osztály segédmúzeológusának, Csemiczky Ödönnének (Cs. Sós Ágnes) munkája is. Ennek egy része a szláv corpus leleteinek összegyűjtése.” Nem véletlenül jegyezte meg ugyanebben a jelentésében Párducz, hogy „lehetetlen, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban a magyar honfoglalás emlékeinek kutatása ne a legfontosabb kérdések között szerepeljen. Éppúgy gondolni kellene a magyar honfoglaló leletek corpusára, mint pl. a szláv corpusra.”: MNM KKO 863–33–4–1953. Idézte: *Révész László: A honfoglalás kori gyűjtemény.* In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei.* Szerk.: Pintér János. Budapest 2002, 116.

⁸ Tévesen 1957-ben említve — *†Szőke Béla* 1962, 7 (4. jegyzet) —, mert 1955. április 10-én hunyt el: vö. *Harmatta János: Fehér Géza* (1890. VIII. 4.–1955. IV. 10.). *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 229–230; *Fodor István: Száz éve született id. Fehér Géza.* *Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 256–259 (műveinek bibliográfiájával).

⁹ *†Szőke Béla* 1962, 7 (4. jegyzet).

¹⁰ *†Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán* 1962 (4. jegyzet). Az 1959. december 31-ével lezárt kötet elkészítésének történetét, az anyaggyűjtés és a közlés módját a bevezetésben ismertette Szőke Béla szerkesztő; maga a kataszteri rész pedig 1239 lelőhely előkerülési körülményeit, a leletanyaga áttekintő — apró temető(részlete)k esetében síronkénti — felsorolását, leltári és szakirodal-

A manapság is megkerülhetetlen kézikönyv természetesen módon hibákat is tartalmazott, s bár saját célú, magán-hibajegyzéket szinte minden használója készített, amelyet némelyikük meg is említett, de nem közölt,¹¹ mások azonban egy-egy témához kapcsolódó gyűjtésüket közre is adták, akár a kataszter bizonyos hibáira utalva, akár új és gazdagabb rész-listákat produkálva,¹² illetőleg részletes hibafelsorolást Mesterházy Károly publikált.¹³ Végül a millicentenárium és az ezredforduló közeledtével magam láttam elérkezettnek az időt a leletkataszter megújítására, amelyen az adatok revízióját és egy meghatározott ideig, 1995 vagy 2000 tájáig történő kiegészítését értettem. Az ötlettel, valamint a leletkataszter elkészítésének, a címszavak megírásának általános elveit és négyféle címszómintát vitára bocsátó felhívásával az MTA Régészeti Intézetében 1992. december 7–8-i tudományos ülészen álltam elő. Az elképzelés kedvező meghallgatásra talált, ezért úgy gondoltam, hogy a munka önkéntes egyéni erőfeszítéssel elég könnyedén kivitelezhető. Négytagú szerkesztőbizottságot szerveztünk, amelyben Benkő Elek az erdélyi, Nevizánszky Gábor a felvidéki, Takács Miklós a délvidéki munkálatokra ügyelt volna,¹⁴ magam pedig 1993. március 1. dátummal szétküldtem a későbbi számítógépes alkalmazást lehetővé tevő egységes nevezékközpont használatához szükséges képes nevezékszótárt.¹⁵ Végül az elképzelés mégsem vált be, mert a tervezett májusi érte-

mi adatait, végezetül különféle mutatókat tartalmaz. Jegyzetekben az alábbi fontos kiegészítéseket szerepeltették: 1. a feltevések szerint a 10. századot is megélt késő avar kori temetők: uo. 8: 5. jegyzet, 2. 10–11. századi települési maradványok: uo. 9: 12. jegyzet, 3. Önálló ipar- és egyházművészeti tárgyak: uo. 10: 16. jegyzet, 4. Érme- és kincsleletek: uo. 10–12: 17. jegyzet.

¹¹ Mesterházy Károly utalt arra, „hogy a leletkataszter összesen öt hazai ismertetést, de egyetlen kritikát sem kapott. Ezekből csak annyi derül ki, vannak hibák benne,”: *Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. Századok* 127 (1993) 288. A valóság kicsit árnyaltabbnak mutatkozott: kizárólag elismerő véleménnyel volt *Filep Antal* In: *Etnographia* 75 (1964) 636., *Török Gyula* (Abony, 1911 – Bp., 1997) In: MTA (II.) Osztály Közleményei 14 (1964) 75., *Uzsoki András* (Pacs, 1925–Mosonmagyaróvár, 2011) In: *Arrabona* 5 (1963) 376. *Huszár Lajos* (Nyárádszereda, 1906–Bp., 1987) túlzóan azt sajnálta, hogy a több érdem kibocsátó magyar uralkodók érmétípusait nem adták meg a szerzők. In: *Numizmatikai Közöny* 62–63 (1963–1964) 100; azaz végül csak *Dienes István* utalt elegánsan az általa bizonyára felfedezett hibákra: „Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy egy ilyen jellegű munka összeállítása, az adatok fáradságos összegyűjtése, rendszerezése milyen nagy erőfeszítést, szorgalmat, áldozatvállalást kíván meg. A kötetben ugyan akadnak pontatlan adatok, de ilyen nagy méretű vállalkozásnál ez nem ritkaság.” In: *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 139.

¹² Bakay Kornél, Bálint Csanád, Bóna István, Dienes István, Írás-Melis Katalin, Kiss Attila (Brassó, 1939–Bp., 1999), Kovács László, Kürti Béla, Szabó János Győző (Bp., 1929 – Bp., 1986), K. Végh Katalin.

¹³ *Mesterházy Károly* 1993, 287–288 (12. jegyzet).

¹⁴ Az elvi és technikai kéréseket, valamint egy-egy régi leletegyüttes, kincslelet, kisebb és nagyobb temető leírásának példáját tartalmazó kézirat fennmaradt: *Benkő Elek–Kovács László–Nevizánszky Gábor–Takács Miklós: Munkatársunknak remélt kedves kollégánk; Kovács László: Címszóminták és megjegyzések. Kézirat. Budapest 1992, 1–9.*

¹⁵ *Kovács László: Képes szótár vázlata a Kárpát-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleleteinek leletkataszteréhez. Kézirat. Budapest 1993. március 1. A szótár készítésének 1967-ig terjedő történetét lásd alább, a korpusz fejezetben. 1967 után a szótár az MNM-ben kallódott, majd a 80-as évek elején a Főigazgatóságról váratlanul előkerült. 1984-ben újabb változatát állítottam össze, ezúttal Bezeceky Tamás kérésére, aki az MNM számítógépes fejlesztési programjának előkészítésén dolgozott. Az ekkor néhány példányban sokszorosított szótárt általános szakmai vitára szántuk, de csak két állásfoglalás érkezett: Kiss Attiláé elvi jellegű, Mesterházy Károlyé pedig részletesebb hibajegyzéket tartalmazó. A következő alkalommal a leletkataszteri bejelentés következmé-*

kezetet már meg sem lehetett szervezni, s 1993. június 22-ével hiába adott ki a szerkesztőség egy lelkesítő közleményt, csak kisebb-nagyobb szórványos leletlisták készültek,¹⁶ amelyeket összevonni nem lehetett. Az elképzelés életrevaló voltát azonban az mégis tanúsította, hogy később a tervezett formában egyéni vállalkozás eredményeként két megyei összefoglalás is megjelent.¹⁷ Különféle lehatárolt célú gyűjtések is napvilágot láttak,¹⁸ továbbá minden eddigi próbálkozásnál nagyobb régészeti értékű volt a páratlan szépségű millecentenáriumi katalógus.¹⁹ Végezetül megemlítendő, hogy Erdélyi István egy nemes, de megvalósíthatatlan célból, azaz minden egyes honfoglalás kori lelőhely emléktáblával vagy -oszloppal való megjelölése óhajának első lépéseként egy szerinte megközelítőleg nyolcszáz lelőhelyet tartalmazó helynévlistát készített, amelyhez szakirodalmat feleslegesnek tartott mellékelni, így viszont a lista régészetileg használhatatlannak tekinthető.²⁰

Új lendületet csak akkor kapott a 10–11. századi leletkataszter ügye, amikor a lényegesen nagyobb régészeti anyag feldolgozását és jóval több közremű-

nyeként vettem újra elő a szótárt, s ekkor Kvassay Judit, Révész László és Takács Miklós segítségével 1993. február 14-re alakítottam ki azt a 20 rajzos táblából és a tárgyak nevezékközpontjából összeállított változatot, amelyet március 1-jei dátummal szétküldtünk, s utóbb kéziratos használatban terjedt el.

¹⁶ Darázs Beatrix, Gáll Ervin, Horváth M. Attila, Irásné Melis Katalin, Istvánovits Eszter, Kiss Gábor, Kovács László, Lőrinczy Gábor, Lukács Antal, Nevizánszky Gábor, Paszternák István, Perémi Ágota, Szalontai Csaba, Szatmári Imre, Takács Miklós és Tari Edit gyűjtései.

¹⁷ *Ódor János Gábor*: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében (Kataster der Grabfunde von Reihengräberfelder aus der ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit im Komitat Tolna). A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21 (1999) 151–173; *Pethes Zsolt*: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében. Alba Regia 41 (2012) 67–121. Egy további, nem kataszter jellegű áttekintés: *Varga Sándor*: 10–11. századi temetők Bács-Kiskun megye területén. In: Hadak útján. A népvándorlás kor kutatásának XIX. konferenciája. Xántus János Múzeum, Győr 2008. október 20–22. Szerk.: Bíró Szilvia–Tomka Péter. Tanulmányok 3. Győr 2011, 215–229.

¹⁸ Pl. *Kürti Béla*: Régi honfoglaló temetők – mai szemmel. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 1992. Szeged 1993, 25–31; *M. Nepper Ibolya*: Honfoglalók a Hortobágy–Berettyó vidékén. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györfly György. Budapest 1994, 151–160; *Kürti Béla*: Honfoglalók a Maros-torok táján. Uo., 160–170; *Nevizánszky Gábor*: A Kárpát-medence északi térségének régészete a honfoglalás korában. Uo. 171–179; *Kürti Béla*: Kiszombor X–XI. századi lelőhelyeiről. Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 2006. Szeged 2007, 103–120; *Kovács László*: Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról. In: A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről. Sorozatszerk.: Révész László. 3 (2013) 227–295; *Kovács László*: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. Uo. 511–604; *Takács Miklós*: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. Uo. 641–666; *Medgyesi Pál*: Régészeti adatok Békés megye 10–11. századi történetéhez. Uo. 667–680.

¹⁹ „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum 1996. március 16–december 31. Révész László, Wolf Mária és M. Nepper Ibolya közreműködésével szerk. Fodor István. Budapest 1996. További egyedülálló különlegessége, hogy angol, valamint rövidített és eltérő változatban finn, francia, olasz és spanyol nyelven is megjelent.

²⁰ *Erdélyi István*: Hol sírjaink domborultak... A honfoglaló magyarság temetői a Kárpát-medencében. Az „Eleink – Magyar Őstörténet” folyóirat melléklete: Őstörténeti Füzetek 1. Göd 2003. A lelőhelyek sorszámozás nélküli 47 oldalas listájában egy-egy helynévnél csak a sírszám, valamint arra történő jelzés szerepel, hogy a leletanyag embertani feldolgozott (+), ugyanott avar temető is volt (++)), illetőleg érmelelet is előkerült (O).

kődő munkatárs irányítását az avar kori (6–9. századi) leletkataszter²¹ sikeres befejezéséig vezető szerkesztő, Szentpéteri József vállalta a munkálatok felújítását, mégpedig kétszeres kibővítéssel: az időhatárokat a 6. századtól 1301-ig növelve, a temetők, sírok, szórvány- és kincsleletek anyagához pedig a település-ásatások feldolgozását is csatlakoztatva. Kérésemre az alábbiakban foglalta össze a kitűzött célokat: „A 2003-ban elindított és több pályázatban is megfogalmazott »ADAM és Árpád« nevű program célja az avar kori és a fél évszázada napvilágot látott magyar vonatkozású lelőhelykataszter revíziója, kiegészítése, egységes lekérdezős internetes adatbázisba rendezése, majd folyamatos karbantartása. Az adatbázis elsődleges feladata a Kárpát-medence 6–13. századi (avar kori, magyar honfoglalás kori és Árpád-kori) régészeti lelőhelyeinek egységes nyilvántartása, térinformatikai ábrázolása, az adatok összetett módon való kereshetővé tétele. A vizsgált korszak — azért, hogy a régészeti források lehetőség szerint összhangba kerüljenek az Árpád-kori történeti földrajz kutatásaival²² — elérheti az 1340-es éveket is. A készülő számítógépes adatbázis alapinformációinak egy lelőhelykataszter jellemzőit kell tartalmazniuk, de a keretrendszert úgy alakítjuk ki, hogy a későbbiekben egy részletes leletkataszter adataival is föl lehessen tölteni — ennek előkészítését szolgálja többek között egy Képes Szókincstár, egy illusztrált terminológiai és tipológiai vezérfonal elkészítése. A munkálatokat széles szakmai összefogás jellemzi. A programban résztvevő régészek és történészek intézményei: az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete, Történettudományi Intézete és Magyar Őstörténeti Témacsoportja; a Magyar Nemzeti Múzeum, az ELTE BTK Régészettudományi Intézete, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, valamint a teljes magyar és a vizsgált témakör szempontjából érintett külföldi múzeumi hálózat intézményrendszere. Az adatbázis fejlesztéséből a ma aktív generációk egész sora kiveszi a részét mind a hazai, mind a szomszédos országok szakemberei közül; ezen túl törekszünk egyetemi hallgatók bevonására is.”²³

A témarész lezárásaként említést érdemel, hogy az érmetani mellékágainak, egyrészt a Kárpát-medence 10. századi sír- és kincsleleteinek idegen (muszlim, bizánci, nyugat-európai és római) érméinek feldolgozásához, Huszár Lajos gyűjtését követve, magam közöltem listát,²⁴ másrészt a 11–12. századi többségében magyar érme- és kincsleleteiről előbb Gedai István adott rövid át-

²¹ ADAM = Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg. von József Szentpéteri. I–II. *Varia Archaeologica Hungarica* 13 (2002).

²² Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, 1963–1998. A munkálatok az MTA BTK Történettudományi Intézetében Nógrády Árpád vezetésével folytatódnak.

²³ A program ismertetése *Szentpéteri József: A Kárpát-medence kora középkori (6–13. századi) lelőhelykatasztere (Az „ADAM és Árpád” című adatbázis előkészületeiről)* címmel elhangzott a Visegrádon rendezett Hadak útján XXII. konferencián 2012. október 5-én. Az ülészakról megjelenő kötet szerkesztői: Gróf Péter és Merva Szabina.

²⁴ Lajos Huszár: *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1955) 61–109; *László Kovács: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*. *Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. *Fontes Archaeologici Hungariae* 1989; *Kovács László: A magyar kalandozások zsákmányáról*. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest 2011.

tekintést,²⁵ majd Saltzer Ernő (Durango/Mexikó, 1912 – Bp., 2003) közgazdász, érmegyűjtő és numizmatikus szakértő készített részletes leletjegyzéket.²⁶ Ennek első másfél száz évi anyagához én mellékeltem megjegyzéseket és hibajegyzéket,²⁷ s az általam összegyűjtött és tárgyalt leletek adatait táblázatos formában is bemutattam.²⁸

2. A honfoglalás és kora Árpád-kori korpuszszorozatok története és kötetei

A leletkataszter 1962. évi megjelenését és az említett ismertetését követően, a korszak legmozgékonyabb ásatója és a feltárásai folyamatos publikálója, a régi ásatási helyszínek módszeres hitelesítője, az MNM Középkori Osztályán az elkülönített honfoglalás kori gyűjtemény revízióval kísért rendezője,²⁹ vagyis a korszak régészeti kutatásának vezetőjévé vált Dienes István fejében nem véletlenül formálódott egyre határozottabban a leletkataszteri gyűjtésre támaszkodó leletkorpusz elkészítésének szükségessége,³⁰ amire egy 1964-ben elmondott szokatlanul terjedelmes előadásának³¹ befejezésében már utalt, ugyanis miután megfogalmazta a honfoglalás kori kutatás legfontosabb régészeti és történeti feladatait, a felsorolást azzal zárta, hogy a „feldolgozások terén mindenekelőtt a teljes honfoglalás- és Árpád-kori anyag részletező közlése; a temetők és korai településeink együttes feltérképezése” szükséges.³² Mindenesetre a rendelkezé-

²⁵ *István Gedai*: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1969) 105–148.

²⁶ *Saltzer Ernő*: A történelmi Magyarország területén fellelt 156 Árpád-házi éremkincslelet összefüggő áttekintése. Budapest 1996.

²⁷ *Kovács László*: Megjegyzések Saltzer Ernő kincskataszterének korai, 1000–1141 közötti keltezésű leletekre vonatkozó címszavaihoz. *Numizmatikai Közöny* 104–105 (2005–2006) 31–56.

²⁸ *László Kovács*: Die zwischen 1000 und 1141 verborgenen Hortfunde des Karpatenbeckens. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59 (2008) 429–455.

²⁹ Dienes 1957 áprilisában került az MNM Középkori Osztályára és 1962-ig „végzett a gyűjtemény rendezésével: szétválogatta a korábbi évtizedek hányódásai során összekeveredett leletgyűjtéseket, elvégezte számos műtárgy azonosítását, a fennmaradt ismeretlen vagy azonosíthatatlan lelőhelyű tárgyakat pedig újra leltározta. A honfoglalás kori gyűjtemény ma is az általa bevezetett rend szerint található a raktárban.”: *Révész László* 2002, 117 (7. jegyzet). Dienes ezzel biztosította a legnagyobb 10. századi gyűjtemény felhasználhatóságát a későbbi korpuszmunkálatok számára. Itt jegyzem meg, hogy a gyűjtemény végső rendezéséhez Dienes tervezte és rendezte meg az egymásba illő dobozok sorozatait, s a tárgyak dobozolását, belső cédulázását és külső feliratait az ő vezetésével három ötödéves régész muzeológiai gyakornoka: Bálint Csanád, Kovács László és Pálóczi Horváth András készítette az 1965–66. tanév első felében.

³⁰ Erre utalt vissza 1969-ben, amikor így írt: „Leletkataszterünk megjelentetése is azt a célt szolgálta, hogy a további kutatómunkának a feltételeit biztosítsuk, és egy olyan részletes leletközlő sorozatnak az alapját teremtsük meg vele, amely forrásértékű anyagot szolgáltatna a teljességre törekvő történeti összefoglalások számára.”: *Dienes István*: [Opponensi észrevételek Bartha Antal: A régészet és a történettudomány kérdései címen 1969. június 16-án elhangzott javaslatához]. *MTA Filozófiai és Történettudományi [II.] Osztályának Közleményei* 18 (1969) 249.

³¹ Ez volt Dienes nagyszabású programadása, azaz *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944. c. könyvéig „visszatekintő nagyszabású kritikai kutatástörténete, amely a jövő feladatainak felvázolásában csúcsondik ki. Voltaképpen egy 1964. évi szegedi előadásról van szó, [amelyet Dienes] az önmaga által talán legtöbbször tartott munkájának” tekintett: *Bóna István*: Dienes István a honfoglalás kor régésze (1929–1995). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 31 (1996) 272.

³² *Dienes István* 1969, 250 (30. jegyzet). Itt utalás nélkül idézte a „Szegedi Tudományegyetem és Múzeum közös rendezésében tartott régészeti tudományos ülészen 1964. október 23-án el-

semre álló legkorábbi dokumentum a munka konkrét előkészítését 1966-ra keltezte, mert Dienes 1969-ben úgy emlékezett, hogy „néhány éve, 1966-ban elérkezettnek láttuk az időt arra, hogy a történészeknek és régészeknek egyaránt kézikönyvül szolgáló összegző forráskiadvány előmunkálatait megkezdjük »Magyarország középkori emlékeinek corpora és településtörténeti vázlata« címmel.”³³ Az ez évi kezdet mellett szól az éppen 1966-ban végzett régész évfolyamtársam, Lovag Zsuzsa és a magam 1966. szeptember 15 – december 31. közötti időre kötött első munkaszerződése az MNM Középkori Osztályán.³⁴ Dienes a tervezett munkálatok állandó munkatársának remélt kettőnket, azzal az elképzeléssel, hogy mint kisegítői „a készülő munka részletfeladatait alaposan megismerjék, önállóan is tudjanak tájékozódni az anyag feldolgozásában és a később bekapcsolódó munkatársaknak is segítséget nyújthassanak”.³⁵ Feladatunk volt a készítendő korpusz formai követelményeinek kialakítása, hasonló jellegű külföldi régészeti és hazai néprajzi munkák tanulmányozása, s az egységes nomenklátúra kialakításához szükséges szakszótár elkészítése. Utóbbi 1967 közepére el is készítettük,³⁶ majd miután Fülep Ferenc (Szerencs, 1919 – Páty, 1986) főigazgató 1968. január 1-től Lovagot az ötvösgyűjteménybe, magamat pedig az Adattárba áthelyezve kivett a korpusz munkatársai közül, a szakszótár kéziratát Dienesnek adtuk át,³⁷ s meg kellett szakítanunk a kapcsolatot a korpusz munkálataival. Fülep eljárását mindhárman a korpusz irányába tett barátságtalan lépésnek tekintettük, ami velem kapcsolatosan azzal tetőzött, hogy 1970-ben a főigazgató az MNM-ből is eltanácsolt, s mivel 1970. november 1-jével szerencsésen az MTA Régészeti Intézetbe kerültem, Dinessel még az ásatási kapcsolatom is megszakadt.³⁸

Érdekes, hogy Dienes a korpusz első négy évének munkálatairól fennmaradt jelentésében egyéves eltolódással emlékezett vissza az előmunkálatok megkezdésére: „1967-ben a középkort kutató szakemberek elhatározták, hogy egy gyűjteményes munkát készítenek elő »Magyarország középkori corpora és

hangzott előadás[át],” amely írásban is megjelent, vö. *Dienes István*: Honfoglaláskori kutatásunk újabb eredményeiről és feladatairól. *Jászkunság* 11 (1965) 106.

³³ *Dienes István*: 1969, 251 (30. jegyzet).

³⁴ Amelyet később az MNM főigazgatója három- majd hathavonta hosszabbított meg, miközben a heti munkaidőt 36 órától 48 órára növelte.

³⁵ *Dienes István*: Feljegyzés a Magyar Nemzeti Múzeum Főigazgatóságának „A középkori Magyarország településtörténete” c. gyűjteményes munka előkészítése. Kézirat. 1966. szeptember 15. 863-01-67/1966.KKO.

³⁶ Dienes 1969. június 16-án meg is említette, hogy „időközben két fiatal kutató (Kovács L., Lovag Zs.) elkészítette a munka egységét biztosító szakszótárt, ami példaként szolgált volna a munkaközösségi tagok számára a leletek feldolgozásánál.”: *Dienes István* 1969, 253 (30. jegyzet).

³⁷ Fénymásolási lehetőség még nem lévén, az ezért csak egypéldányos kézirat úgy készült, hogy apró pauszdarabokra tustollal másoltuk át a szótárba felvett tárgyak rajzát, s az ábrákat a gépelt szöveg megfelelő kihagyásaiba ragasztottuk. Lovag Zsuzsának a középkori anyagot tartalmazó kézírata az MNM-ben nyomtalanul elkallódott, a magam 53 A/4-es oldalnyi kézírata a 80-as években meglepetésszerűen előkerült, és *Dienes István*: Feljegyzés...-ével azonos dossziében őrzik, vö. 35. jegyzet.

³⁸ Az 1966–1970-es évek eseményeiről részletesen: *Kovács László*: Régimódi történetek egy hajdani tervásatásról. Személyes emlékeim Dienes Istvánról, különös tekintettel Magyarhomogra. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 52 (2010) 27–36.

településtörténeti vázlata» címmel. Ez afféle régészeti szemszögű, Györffy és Csánki munkáinak kiegészítő köteteiként tekinthető történeti földrajzi munka lett volna a X–XVI. századi időkről,³⁹ mely a régészeti emlékek számbavételén kívül a településhálózatot is kívánta tisztázni. E vállalkozás a kezdeti erőfeszítések után meghiúsult, mivel be kellett látnunk, hogy nincs elegendő szakember, aki a hatalmas anyagot feldolgozná, és még kevésbé lehetséges a településhálózat rögzítéséhez nélkülözhetetlen hosszadalmas terepbejárások elvégzése.⁴⁰ Terveink utóbbi tekintetben különben is ütköztek volna a Régészeti Topográfia célkitűzéseivel. 1968 őszén az MNM Vezetősége ezért úgy határozott, hogy valósítsuk meg először — a fenti nagy vállalkozás részeként — a X–XI. századi temetők leleteinek közreadását, amelyhez a szakemberek többsége nagyobb kedvet érez, és feldolgozásuk módszere is kiforrott. 1968. szept. 13-ra össze is hívtuk a megyék illetékes szakembereit és nagy többségük a tervezetet is örömmel fogadta. 1968 hátralevő hónapjaiban azonban csak Németh P[éter] és Kiss A[tilla] vállalt munkát. Ez a körülmény meg is szabta, hogy mely területek feldolgozását indíthatjuk meg, amely voltaképp 3 kötetbe rendezhető.”⁴¹

Itt érdemes megszakítani Dienes 1970. évi jelentését, mert fennmaradt az 1968. szeptember 13-ra összehívott értekezlet tématerve. A bevezetőben szerepel az anyagközlőnek tekintett kötetek tematikájának szűkítése „a még nem vagy nem megfelelően ismertett 10–12. századi temetők anyagának” közreadására,⁴² amit a három alábbi kötetben tervezett kiadni.

I. kötet: Kelet-Magyarország: 1. Szabolcs-Szatmár megye/felelőse: Németh Péter, 2. Hajdú-Bihar megye/Mesterházy Károly, 3. Borsod-Abaúj-Zemplén megye/Kemenczei Tiborné Végh Katalin, Bartha Antal, 4. Heves megye/Szabó János Győző, Nagy Árpád, 5. Nógrád megye/Gádor Judit, 6. Szolnok megye/Sel-

³⁹ Érdekes, hogy korábban reálisabban a honfoglaláskor és a falvak/temetők első nagy pusztulási ideje, a tatárjárás közötti idővel kívánták foglalkozni, de helyesebbnek látszott „még második, 1967. évi kibővített értekezletünk résztvevői szerint is ha a magyarság nagy sorsfordulójáig, a hódoltság koráig követjük nyomon a települések történetét...”: *Dienes István* 1969, 252 (30. jegyzet).

⁴⁰ Az 1969. június 16-án ismertett véleményében bővebben részletezte az előzetes munkaterv szűkítésének okait, majd rámutatott: „1967 őszén munkatársaink a fentiek értelmében kezdték meg tevékenységüket a bihari (Módy Gy[örgy, 1926 – Debrecen, 2013], Mesterházy K.), és borsodai-beregi (Németh P.) területeken. Már az első néhány hónap tapasztalatai meggyőztek minket arról, hogy erőnket alaposan túlbecsültük, s a tervezett hatalmas vállalkozást a legodaadóbb erőfeszítésekkel... jelen lehetőségeinkhez mérve egy teljes emberöltő alatt sem valósíthatjuk meg.”: *Dienes István*: 1969, 253 (30. jegyzet).

⁴¹ *Dienes István*: Jelentés a X–XI. századi corpus végzett munkáiról. Kézirat. Budapest, 1970. november 5, 1. old. MNM Adattár 26/1970. KKO. corpus; ugyanerről: *Dienes István* 1969, 255 (30. jegyzet).

⁴² „Előrebocsátjuk, hogy e munkának főként akkor volna igazán jelentősége, ha nem pusztán a szórvány és régebbi ásatási anyagot tennénk közre, hanem újabb, fontosabb ásatásaink eredményeit is itt összegeznénk. Ezt annál is inkább megvalósíthatónak érezzük, hiszen a korszerű anyagközlő kötet egyes fejezetei — miként az az avar-kori corpusban is történt — nem pusztán a temető feltárásának történetét adják elő, fekvését rögzítik, a sírok mellékleteit mutatják be, de mód nyílik a temetkezési szokások felsorolására, valamint arra, hogy a temető betelepítésének folyamatát, belső időrendjét megvilágítsuk, s végezetül egy tömörebb összefoglalást is adjunk. A kötetek egysége természetesen megköveteli, hogy e munkában ne részletező tanulmányokat közöljünk, hanem szűkszavúan adjuk elő a mondandókat.”: *Dienes István*: Az 1968. szept. 13-ra összehívott corpus-értekezlet témája. Budapest 1968. szept. 12. Kézirat, 1; ugyanerről: *Dienes István*: 1969, 255 (30. jegyzet).

mecki László, 7. Békés megye/Bálint Csanád, Dienes István, Kovalovszki Júlia, Pálóczi-Horváth András, Szabó János Győző.

II. kötet: 8. Pest megye/Bakay Kornél, Kovács László és mások, 9. Bács-Kiskun megye/Horváthné Tóth Elvira, valamint Dienes István, Kőhegyi Mihály, Szabó György, 10. Csongrád megye/Bálint Csanád, Nagy Katalin, Szabó János Győző.⁴³

III. kötet: 11. Fejér megye/Kralovánszky Alán, 12. Győr-Sopron megye/Tomka Péter, 13. Veszprém megye/Bakay Kornél és Németh Péter, 14. Komárom megye/Horváth István, valamint Dienes István, Kralovánszky Alán, 15. Tolna megye, 16. Baranya megye/Kiss Attila, 17. Zala megye/Müller Róbert, 18. Vas megye, 19. Somogy megye. Az MNM Középkori Osztály, Fegyvertár, BTM anyagának átnézésében Dienes Fodor Istvánra és Kovács Lászlóra számított.⁴⁴

A korszakkal foglalkozó régészek összességére számító tervezet ez értekezleten alighanem túlságosan merésznek bizonyult, mert 1969-ben Dienes István a három kötetet már más, realisabb tartalommal kívánta megtölteni, ahogyan újrafogalmazta az I. kötet tárgyát: „Az I. kötetben az északkelet-magyarországi megyék (Szabolcs, Bihar, Bereg, Szatmár és ha a terjedelem még futja, Borsod, Abauj, Zemplén) anyagának közzétételére kerítünk sort (Dienes I., Mesterházy K., Németh P.). Borsod megyei munkatársunk visszalépett... Úgy érzem, az indító kötet igen szerencsés, hiszen a legtetszetősebb anyagot és több igen jól dokumentálható, a legutóbbi években feltárt temető leleteit kapjuk kézhez. A már ismertetett leletsoportok tervezett korszerű újraközléséről anyagi okokból sajnos le kellett mondanunk, de e lelőhelyekről is tömör, történeti és társadalomtörténeti szempontú jellemzést adunk egy-egy olyan ábra kíséretében, amely felidézi az onnan származó jellemző emlékeket, szemlélteti a hagyatéknak valamely társadalmi réteghez való tartozását (pl. Geszteréd — aranyszablya; Bezdéd — világhíres tarsolylemeze), keltező darabját (pl. Kecel — jól keltezhető bizánci fülbevaló), egyes tárgyaknál műhelykapcsolatokat (azonos öntőformából való korongok) stb. Így a kérdéses terület egész korabeli anyagáról tájékoztatást kap az olvasó. Az új valós tervet az MNM vezetősége megértően támogatja. Az I. kötetet a Szakbizottság [= az MTA II. Osztálya Régészeti Bizottsága?] máris elfogadta, kiadásra javasolta. Terveink szerint 1970 végére kerül lezárásra a kézirat...⁴⁵

Visszatérve Dienes 1970. évi jelentésére, abból kiderül, hogy a kötetek tartalma időközben tovább alakult, s talán ez tekinthető a legutolsó változatnak. Ezúttal az első kötet a nyíri-bihari dukátus (a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyék, valamint a Kárpátalja) területének anyagát mutatta volna be, ebben Dienes, Németh és Mesterházy Károly vállalta is a közreműködést, s mindehhez az is hozzájárult, „hogy erről a vidékről való a legmutatósabb emlékanyagunk; indító kötetként tehát ez a legszerencsésebb.”⁴⁶ Az utóbbi ki-

⁴³ „A II. kötet jelentős részét a szegedi múzeum anyagának közlése ölelné fel, hiszen itt szépszámmal találni nagy sírszámú közöletlen temetőket... Mindenekelőtt Bálint Csanád közreműködésére számítottunk”: *Dienes István* 1968, 3 (42. jegyzet).

⁴⁴ *Dienes István* 1968, 3–4 (42. jegyzet).

⁴⁵ *Dienes István* 1969, 256 (30. jegyzet).

⁴⁶ *Dienes István* 1970, 1 (41. jegyzet); ugyanerre utalt *Dienes István* 1969, 256 (30. jegyzet).

tételnek érzelmi alapja volt, ugyanis az előkészületek közepette nagy meglepetést okozott Anton Točík (Karásznó/Kisucakrásznó/Krásno nad Kysucou, 1918 – Nyitra/Nitra, 1994) 1968-ban megjelent rendkívül szép 10. századi magyar leletanyagot közreadó korpusz jellegű munkája — egyébként első a trianoni Magyarország szomszédos területeiről⁴⁷ —, ami felerősítette Dienes óhaját arra nézvést, hogy a magyar sorozat a felvidékinél még kiemelkedőbb emlékeket produkáló szabolcsi kötettel induljon. A második kötetbe a Zempléntől Nógrádig terjedő terület tartozott volna, amelynek megírására sem Szabó János Győző (Eger), sem K. Végh Katalin (Miskolc) nem vállalkozott, csak az egri Nagy Árpád (Grossengersdorf/Ausztria, 1945 – Eger, 1989) csatlakozott. Végül a harmadik kötetet egy dunántúli, majd Kiss Attila javaslatára csak Baranya megyeire szűkített, de a frissen feltárt majsi temetővel bővített korpusz képviselte volna.⁴⁸ A kötettervek bemutatását követően Dienes mind a feldolgozások leíró, mind az értékelő részéhez magyarázatokkal tarkított hihetetlen részletességű, követelményrendszert csatlakoztatott,⁴⁹ majd az 1970 végéig elvégzett munkálatokat szemléltette, nem feledkezve meg a hátráltató tényezőkről sem.⁵⁰ Az

⁴⁷ A Felvidékről: *Anton Točík*: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Archaeologica Slovaca* – Catalogi Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovaca 3 (1968); *Anton Točík*: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. *Slovenská Archeológia* 19 (1971) 135–276; *Anton Točík*: Materiály k dejinám Južného Slovenska v 7.–10. storočí (Materialien zur Geschichte der Südslowakei im 7.–14. Jahrhundert). *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 28 (1992) 5–250. A Délvidékről: *Nebojša Stanojev*: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. 712 kataloških jedinica/Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte. Novi Sad 1989; bírálata: *László Kovács*: Bemerkungen zur Arbeit von Nebojša Stanojev... *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991) 399–424; új lelőhelyjegyzék: *Takács Miklós* 2013, 656–661 (18. jegyzet). A Burgenlandból: *Martin Obenaus*: Arpadenzeitliche Gräberfelder und Grabfunde des 10. bis 12. Jahrhunderts in Ostösterreich. Fundmaterielien des Burgenländischen und Niederösterreichischen Landesmuseums. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 135. Eisenstadt 2010. Erdélyből: lásd alább!

⁴⁸ 1969–70-ben ezzel a kötetbeosztással folyt a munka, de 1970 végére kiderült, hogy a harmadiknak vett baranyai kötetet előbbre kell sorolni: „A jelentésből kitűnik, hogy igen előrehaladottnak látszik a kis anyagot felőlelő Baranya-megyei X–XI. századi leletek feldolgozása. Önmagában nem kerülhet kiadásra, s Kiss A. egyik legutóbbi megbeszélésünk során felvetette, hogy csapjunk ezt az anyagot az I. kötethez. Ezt a megoldást nem tudjuk elfogadni, s nemcsak azért, mert az I. kötet anyaga különben is hatalmasra duzzadt, de a mű egész szellemének is ellentmondna, hiszen corpusunk az egykori területi egységek jellemzésére törekszik. Kitűnő megoldásnak látszik viszont, ha a korszerűen feltárt majsi temető anyagát csatoljuk hozzá (több mint 1000 sír és 100 képes tábla), így önálló kötetként is megjelenhetne és egy zárt területi egység teljes hagyatékának közreadását jelentené. A szerző e megoldásba beleegyezett és ezért javaslom, hogy a kötet kiadását a tervezett időpontnál előbbre hozva, az ÉK-magyarországi kötet után, sorozatunk II. köteteként jelentessük meg. Az I–II. kötet így nagyjából egyidőben kerülhetne nyomdába, ha egy hosszabb, nyugalmas időszak lehetővé teszi az elmélyült munkát.” : *Dienes István* 1970, 1–2, 21–22 (41. jegyzet).

⁴⁹ *Dienes István* 1970, 3–13 (41. jegyzet).

⁵⁰ A következő tényezőket sorolta fel: 1. Várakozás Bartha Antal, Dienes István, Györfly György, Heckenast Gusztáv, László Gyula és Szűcs Jenő megjelenés előtt álló könyveire vagy tanulmányaira, amelyek eredményeit az elvi részekben hasznosítani kell, 2. „A vidéki múzeumok anyagának rendezetlensége, látszat rendje, a szerteszét beletárolt, hanyagul azonosított leletek, illetve azok összekeresése, újraazonosítása... Sok leletcsoport végleges összeállítására azért késik, mert eddig nem sikerült megfelelően összeválogatni az anyagot, pedig a régi jegyzeteket, vázlatokat, régi negatívanyagot is átnéztük...”, 3. „Nem tudtunk változtatni lényegesen azon, hogy a nyíregyházi múzeumban a corpus mintegy lopva készül, a múltból adódó ellentétek — az MNM ottani ásatásai — mi-

első kötethez 122 lelőhelyet sorolt, amelyek közül 42 feldolgozása a rajzoltatással és a szövegrással már előrehaladt, 23-é megindult, vagyis csupán 57-é nem kezdődött meg. A második kötetbe 53 lelőhelyet listázott, de a munkatársai a fenti három kategória szerint egyelőre csak 25, 10 és 18 leletegyüttessel foglalkoztak, míg a harmadik kötetrel Kiss önállóan tevékenykedett. Az adatgyűjtés mellett további látványos eredményt hozott az, hogy az első kötethez 93 tábla, 38 rajz és 21 ábra, 10–12 temetőtérkép, a másodikhoz 64 tábla, a harmadikhoz pedig 16 tábla készült el, elsősorban Dienes édesapjának, a „régészeti grafika mesterének”, Dienes Ö[reg]. Istvánnak (Nyíregyháza, 1906–Nyíregyháza, 1986) a tollából.⁵¹ A következő évben, 1971 márciusában tartott „Corpus-értekezleten” újabb előrelépés történt: Dienes és Németh elhatározta a már előzőleg összegyűjtött régi szakirodalom birtokában az első kötetbe szánt Szabolcs megyei lelőhelyek helyszínelését és 1:25 000-es térképre rögzítését. Május 24–június 5., valamint október 4–23. között olyan minőségű terepbejárást és azonosítást végeztek, amilyenre sem előtte, sem utána nem volt példa. A terepbejárási napló azonban csak Dienes halála után, Németh jegyzeteivel jelent meg,⁵² az első rész 48 településnek mintegy 94, a második rész 29 településnek nagyjából 49 lelőhelyére vonatkozó megfigyelésük anyagát rögzítette.⁵³ Számomra dokumentált módon ezekkel az adatokkal érte el a csúcst az első kötet anyaggyűjtése.⁵⁴

1972 nyarán ugyanis Dienes megpályázta a Csallány Dezső (Szentés, 1903 – Nyíregyháza, 1977) nyugdíjazásával megüresedő Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok igazgatóságát, amit el is nyert és 1973. január 1-vel el is foglalt.⁵⁵ Jóllehet tehát közelebb került az első kötet területéhez, bizonyára az adminisztratív feladatai gátolták meg a korpuszbeli további tevékenykedését. A tisztség akkora terhet jelentett számára, hogy 1974. június 1-jével „valósággal visszamenekült”

att.” 4. „...munkatársainkra egyéb kötelezettségek is hárultak. A társszerzők aspiránsok, vizsgáikra is készültek, kutatásaikkal is foglalkoztak, jelentős ásatásokat vezettek. Magam 1969-ben részben a szuperrevízióval [amelyet magam irányítottam az MNM Adattárából a Középkori Osztályon – K. L.], részben disszertációm előkészítésével voltam lekötve, az 1970-es esztendőben 4 hónapos intenzív nyelvtanfolyamon vettem részt, utána ásatam stb.”: *Dienes István* 1970, 19–20 (41. jegyzet).

⁵¹ *Fodor István*: Dr. Dienes István (1929–1995). *Folia Archaeologica* 45 (1996) 10; *Bóna István* 1996, 280 (31. jegyzet).

⁵² A naplót esténként azonnal megírták. A májusi adagot még Dienes gépeltette le, az októberi részt egy hiányos kéziratból, amelyből a kenézlii temetőkre vonatkozó rész elveszett, Németh állította össze: *Dienes István*: A Szabolcs megyei honfoglalás és kora Árpád-kori temetők terepbejárási naplója. Jegyzetekkel ellátta Németh Péter. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 31 (1996) 287: * jegyzet.

⁵³ Uo. 287–330, 331–370 (helynévmutatóval: 371–372).

⁵⁴ Mindezt Bóna István a következőképpen kommentálta: Dienes István a „Beregtől Biharig tervezett »saját« I. kötete területén az összes lelőhelyet be kívánta járni (Szabolcsot be is járták 1971-ben Németh Péterrel, és 112 lelőhelyet sikerült nagy léptékű talajtani térképen rögzíteniük), s bár sikerült 150 táblányi leletet lerajzoltatni, éppen a maximalizmuson akadt el a múzeumi munka. Ugyanígy járt a délről szomszédos Hajdú-Bihar megyével, amelytől ugyancsak minden részletre kiterjedő gyűjtőmunkát követelt. Csakhogy éppen ez a két megye messze a leggazdagabb honfoglalás kori leletekben, s bármennyire is szeretett volna Dienes István a legszebb, legjobbban ástott leletekkel eldicsekedni a világ előtt, éppen az »elegáns« magyar leletek száza miatt maradtak le.”: *Bóna István* 1996, 281 (31. jegyzet).

⁵⁵ Említést érdemel, hogy Csallány nem látta szívesen, sőt gátolta is Dienes szabolcsi terepmunkáját, vö. *Bóna István* 1996, 275 (31. jegyzet).

a Magyar Nemzeti Múzeumba,⁵⁶ ahol a korpuszal tényszerűen többé már nem foglalkozott,⁵⁷ s valószínűleg ezért ruházta át a munka irányítását 1977-ben Fülep Ferenc főigazgató Mesterházy Károlyra.⁵⁸ Dokumentált eredménnyel ez idő alatt csak a hihetetlen munkabírású Kiss Attila folytatta a maga kötetének megírását, az adatgyűjtését 1973-ban zárta le, 1976-ban adta át a kiadónak, de a mű csak 1983-ban jelent meg, ez magyarázza azt, hogy még Dienes szerepelt a szerkesztőjeként.⁵⁹ Dienesnek a kétségtelen siker ellenére érzett némi rossz szájízét Kiss alábbi kötetének objektív megítélése hamarosan meg kellett változtassa.⁶⁰

Mielőtt megkezdéném Kiss könyvének bemutatását, előre kell bocsátanom, hogy ebben, és a következő kötetekben is a 10–12. századi temetőtípusok hagyományos besorolása⁶¹ szerepel, amelyet a jelen ismertetésben felváltottam az általam kidolgozott, a régészet lehetőségeit túl nem lépő, elsősorban kronológiai és sírmennyiségi alapú, a feltételezett településekhez kötődő rendszerezési kísérlettel. E szerint a honfoglaló magyarok egyik települési formája a rövid ideig használt szállás lehetett. A magyar településterületet a legjellemzőbb módon megjelenítő szállások hálózatához az általában kisebb, 5/10–50/75 síros temetőket csatlakoztathatjuk. Az általam szállásnak nevezett temetők temetkezéseiben mutakoztak és őrződtek meg a honfoglaló magyarok jellegzetes te-

⁵⁶ *Bóna István* 1996, 268–269 (31. jegyzet).

⁵⁷ Legalább is egyik megemlékezés írója sem említette ilyen irányú tevékenységét: *Bóna István* 1996, 280–281 (31. jegyzet); *Fodor István* 1996, 10 (51. jegyzet).

⁵⁸ „Dr. Mesterházy Károly kartársnak, tudományos főmunkatárs, helyben. Értesítem Önt, hogy Dr. Dienes Istvánt a mai napon felmentettem a »Honfoglaláskori corpusz« szervezési munkája alól. A mai nappal megbízom Önt a »Honfoglaláskori corpusz« szervezési és vezetési munkáival. Egyben felkérem, hogy 1977. augusztus 31-ig dolgozza ki — együttműködve Dr. Fodor István tudományos titkárral — a »Honfoglaláskori corpusz«-szal kapcsolatos ezévi terveket, illetve a távlati koncepciókat. Ehhez a munkához vegye fel a kapcsolatot az érdekelt vidéki kollégákkal. Előkészítő munkájáról 1977. augusztus 31-ig jelentést kérek. Budapest, 1977. július 29. Dr. Fülep Ferenc főigazgató.” A dokumentum átadását és közlésre engedélyezését Mesterházy Károly szívességének köszönhetem: *Kovács László* 2010, 39–40 (38. jegyzet). Amint a megbízásból is kiderül, Fodor István 1977-ben tudományos titkára volt a Magyar Nemzeti Múzeumnak, 1978-tól pedig a Középkori Osztály vezetője.

⁵⁹ *Vö. Kiss Attila*: 1983. alább! A megírás időhatáraitól: uo. 7; *Mesterházy Károly*: Kiss A., Baranya megye... Archaeológiai Értesítő 111 (1984) 288; *Fodor István*: Kiss Attila: Baranya megye... Századok 119 (1985) 244.

⁶⁰ Mivel a tervezett két első korpuszkötet megyéi „messze a leggazdagabb[ak a] honfoglaláskori leletekben, s bármennyire is szeretett volna Dienes István a legszebb, legjobban ástott leletekkel eldicsekedni a világ előtt, éppen az »elegáns« magyar leletek százai miatt maradtak le. Mégpedig a vezető és középrétegbeli leletekben legszegényebb Baranya megye mögött. Kénytelen-kelletlen ez lett az első s máig egyetlen Dienes István által szerkesztett korpuszkötet. Élete vége felé (e sorok írójával együtt) maga is belátta: nem is volt olyan rossz kezdet Baranya az 1130 síros majsí temetővel.”: *Bóna István*: 1996, 281 (31. jegyzet); *Mesterházy Károly* 1984, 288 (59. jegyzet).

⁶¹ A Kárpát-medencei temetők értékelését az előző századfordulón a régészet lehetőségeit túllepve Hampel József etnikai megkülönböztetéssel kezdte, 10. századi magyar („Hampel A”) és a 9/10–11. századi szláv („Hampel B” = Bjelo Brdó-i) típusú temetőket különítve el: *Hampel József* 1907, 4, 9–20 (4. jegyzet); *Kovács László* 2013, 511: 4. jegyzet (18. jegyzet). Ezen Szóke Béla úgy változtatott, hogy társadalmi szemléletű megkülönböztetésre váltott, s a két csoportban a magyar vezető és középréteg, valamint a köznép temetőit határozta meg, ebből viszont a helyben talált (késő avar kori, szláv) népesség maradt ki: *Szóke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok 2 (1962) 11–35; erre azonnal rámutatott *Dienes István* 1964, 138 (11. jegyzet).

metkezési szokásai, maradtak meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmekkel a lehetőségek szerint legjobban (elsősorban a *tpq.* alapján) keltezhető tárgyai. A legkorábbi szállásokhoz nyitott legkorábbi szállási temetőket magától értetődően 895 tájától kellett létesíteni, s az a régészeti gyakorlat hibája, hogy ilyeneket nem tudunk szabatosan kimutatni a sok, részben teljesen feltárt szállási temető között. A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek odébb ismeretlen irányban és távolságra, felhagyva a régi temetővel, s újat nyitva az új helyen. Valamikor a 10. század második fele és a 11. század eleje között hagytak fel ezzel a temetkezési gyakorlattal, ami feltehetőleg a különféle okokból kikényszerített tartósabb letelepedésükkel járt együtt, és felhagyásuk sorának vitatott, de szemléletes bizonyítéka a magyar denároknak a mellékleteik közül való teljes hiánya. A honfoglaló magyarok másik települési formája a falu lehetett, s a legkorábban létesített falvak lakói ugyancsak 895 tájától kezdve nyithatták meg az általam falusinak nevezett legkorábbi temetőiket. Ha bizonyítani tudnánk, hogy bizonyos temetők megnyitása csak néhány évtizeddel később történt, ott akár szállási temető lehetett az előzményük. Az talán örökre eldönthetetlen marad, hogy egyes falusi temetőkkel miért — általános érvényű külső ráhatás (áttelepítés) következtében vagy szubjektív okból — hagytak fel a fenntartóik 50–200 sír megásását követően a 10. század vége körül, amit a magyar denárok mellékleteinek hiánya jelez (10. századi falusi temetők), illetőleg másokat miért használták tovább a 11. században is, időközben 500–1100 sírt is megásva, legkésőbb II. Béla (1131–1141) érméivel keltezett temetkezésekkel bizonyítottan a 12. század második harmadáig (10–12. századi falusi temetők). Annak a forrás-alátámasztás nélküli, bizonyítatlan feltevésnek megfelelően, hogy Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje – 997) uralkodása idején jelentős áttelepítések történtek az országban, a korábbi helyükön megszűnő települések egész sorához tartozó szállási temetőkkel, vagy 10. századi falusi temetőkkel hagyhattak fel, más falusi temetők pedig ekkortájt keletkezhettek (11. századi falusi temetők), és nagyjából ugyanerre az időszakra szokás az egyes hosszabb életű, 10–12. századi falusi temetőkben mind régészetileg, mind embertanilag feltételezett népességcserét is feltételezni. Lehetséges, hogy ez a folyamat hosszabb időn át zajlott, mert bár a szállási temetők felhagyása a 10. század második felénél pontosabban aligha keltezhető, a 10. századi falusi temetők legalábbis egy része még a 11. század elején is használatban maradt, viszont néhol a 11. századi falusi temetők megnyitása bizonyára már a 10. század utolsó harmadától kezdve bekövetkezhetett. A falusi temetők magyarnak sejthető változatának temetkezésési szokásrendje és leletanyaga a szállásiakénak egyszerűbb formája, míg a helyben talált lakosság hagyatékának vélhető változatáé mindkét területen több eltérést, sajátosságot, másféle kapcsolatokat mutat.⁶²

Végezetül egy technikai megjegyzés: A kötetekre vonatkozó első jegyzetben felsoroltam a lelőhelyek teljes nevét, hogy az olvasó a települések és a határrész-

⁶² Részletesen kidolgozva: Kovács László 2013, 519–545 (18. jegyzet).

nevek egészét megismerhesse, de a szövegben helytakarékosságból csak a településnévvel és zárójelben a felsorolás pusztá sorszámaival utaltam az egyes lelőhelyekre. Konkrét sír említésénél a zárójelbe tett sírszámot pont követi.

I. KISS ATTILA: BARANYA MEGYE X–XI. SZÁZADI SÍRLELETEI (Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya/Ungarn. Zusammenfassung). Szerk.: Dienes István. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐINEK LELETANYAGA 1. Sorozatszerk.: Füle Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó 1983, 306 oldal, 121 tábla, 156 ábra.

Kiss Attila munkája 32 település 49–51 lelőhelyének leletanyagát ismertette.⁶³ Ezek közül kiemelkedett a majsai lelőhely (17), 1130 sírjával a Kárpát-medence legnagyobb 10–12. századi, sejtetőleg egy továbbélő közösség falusi temetője, a kötet egyetlen teljesen feltárt sírmezeje. A Nemeskéri János (Bp., 1914 – Bp., 1989), K. [Kiss Attiláné] Zoffmann Zsuzsanna és Kiss által embertanilag is feldolgozott⁶⁴ csontvázakkal kapcsolatosan megfigyelt temetkezési szokásokat, valamint néhány egyéb tárgytípuson⁶⁵ kívül, jószerint csak egyszerű ékszerek típusait mutatt be röviden a szerző,⁶⁶ és nagyobb gondot a temető kronológiájának, a né-

⁶³ 1. Bakonya, 2. *Batina*/Kiskőszeg, 3. Beremend-Homokbánya, 4. Bóly-Téglásrét, 5. *Čuza*/Csuza, 6. Dunaszekcső-1-2., 3. (Tüskehegy), 4–5. szórvány, 7. Ellend I.–Nagyödör-dűlő, 8. Ellend II.–Szilfa-dűlő, 9. Híracs-Forrószög, 10. Ilocska-Magyarszko groblje, 11. Keszü-Tüskés-dűlő, Tsz-major, 12. Kistapolca, 13. Kozármisleny-Szarka megye, 14. Kölked, 15. Lapánca-Dreisritz-dűlő, 16. Lovászhetyén-Állami Gazdaság, 17. Majs-Udvari rétek, 18. Mohács-Alsómező, 19. -Csele-patak, 20. -Téglagyár, 21. Nagynyárad-Lajmér, 22. Nagyváty, 23. *Osijek*/Eszék-Zeleno polje és S. Bertić utca, 24. Palotabozsok-Kirchegrund, 25. -Vasúti pálya, 26. Pécs-Ágoston utca 23. (Domb utca), 27. -Szent István tér-Felsőszétátér, 28. -Szent István tér, 29. -Széchenyi tér 12., 1–2. szórvány, 30. -Magyar-ürög-Kápolnadomb, 31. -Nagyárpád-Hajmás-dűlő, 32. -Somogy, 33. -Szabolcs-Bányász vértanúk útja, 34. Pécsvárad-Vár-Bencés apátság, 35. Rádfalva-Görlicés-dűlő, 36. Sellye-Dobina-dűlő, 37. Siklós-Csukma-dűlő, 38. Siklós, 39. Siklósnagyfalu-Újhegy, 40. *Zmajevac*/Vörösmart-Csatár, 41. -Kígyós. További egy-egy lelőhellyel tárgyalt négy jelenlegi baranyai település nem tartozott a középkori Baranya megyéhez: 42. Gerényes, 43. Mekényes, 44. Szárász, 45. Szigetvár. A listában dőlt betűvel a jelenlegi horvátországi magyar településnevek.

⁶⁴ A csontvázleleteinek ismételt vizsgálatát Éry Kinga és K. Zoffmann Zsuzsanna szükségesnek tekintette és 2005–2006-ban végezte el, lényegében az első vizsgálat módszere szerint. Az újabb vizsgálat módosította néhány egyén korábbi nemi besorolását, és esetenként módosult a becsült elhalálzási kor is. Ismételten mérlegelésre kerültek a különféle csontelváltozások is: *Éry Kinga-Nemeskéri János* – K. Zoffmann Zsuzsanna: Embertani vizsgálatok Majs-Udvari rétek X–XI. századi csontvázleletein. *Folia Anthropologica* 12 (előkészületben). A kézirat megismerését a szerzőknek ezúton is megköszönöm.

⁶⁵ Fegyverek: egy-egy balta, pika, két nyílhegy, lant alakú csatok, játékkocka szerepű juhsarok-csont, készségektartó karika, csontkorongok: *Kiss Attila* 1983, 168–171.

⁶⁶ Később egy, a magyar kutatók által bírált módszerrel — vö. *Jochen Giesler*: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Praehistorische Zeitschrift* 56:1 (1981) 3–167. — átfogó elemzés készült a temetőről: *Željko Tomičić*: Baranya im Lichte archäologischer Zeugnisse der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Analyse des frühmittelalterlichen Gräberfeldes Majs-Udvar (Baranja u svjetlu arheoloških svedočanstava bjelobrdske-kulture. Prinos analizi ranosrednjovjekovnog groblja Majs-Udvar). *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 11–12 (1994–1995) 71–98.

peesség etnikumának és társadalmi helyzetének meghatározására fordított.⁶⁷ Véleményét a kötet ismertetői leginkább a temető megnyitásának évtizedét illetően vitatták,⁶⁸ és határozottan elutasították a szerző sejtését az eltemetettek kazár etnikumáról.⁶⁹ Miután a majsi temetőt leszámítva a többi lelőhely zömében is vagy részlegesen feltárt falusi temető, esetleg csak néhány sír, vagy szórványlelet, ezekre csak a lelőhelyszámuk felsorolásával utalok.⁷⁰ Kiemelést érdemel viszont a földgéppel bolygatott mohácsi lelőhely (20), a megye egyetlen szállási temetőrésze a 10. század második feléből, ahol 1942-ben 12 sírt dúltak fel, majd 1949–50-ben gépek által megtalált 1–2., 4–5. sírt is csak utólag hitelesítették. Közöttük négy részleges lovas temetkezés volt, háromjuk nemesfém viseleti tárgyakkal, kettejük pedig szablamarkolatú karddal (1., 3.). Szokatlanul gazdag leletei egy lószerszámos lovas újásznak voltak (5.), akit aranyozott ezüst- és ezüstveretekkel kivert bőrkabátban/-kaftánban és bőrcsizmában temettek el, az övét kétféle aranyozott ezüstrozetta díszítette. A szórványleletek között előkelő nőre utaló ékszerek is megőrződtek.

A kötet ismertetői a feldolgozást a korábbi korpusz elvárásokkal vetették össze, dicsérték az ásatási helyszínek utólagos bemérése alapján korrigált temetőterképek (7–8, 32) újbóli megjelentetését, viszont leginkább a már publikált temetőkre⁷¹ vonatkozóan kapcsolatban hiányolták a leletek újraközlésének elmaradását, aminek következtében az olvasónak mégis az eredeti kiadványokhoz kell fordulnia.⁷² Ellenvetést váltott ki Kissnek az általa értékelt lelőhelyek alapján kialakított véleménye, hogy Baranya megyében csak a 960–970-es évek-

⁶⁷ Vö. Kiss Attila 1983, 176–199.

⁶⁸ A temető felhagyását a szélső sírokból I. László-denárok megbízhatóan jelezték, vitatni az érmés sírok gyűréje által közrefogott központi temetőmag kezdetét lehetett, Kiss a 960/70-es évekkel számolt: uo. 176; vitatta Mesterházy Károly: 1984, 289 (59. jegyzet); hasonlóképpen László Kovács: Zur ersten Publikation einer neuen Veröffentlichungsreihe... Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 34 (1984) 274–277. 930 tájára tette: István Bóna: Bemerkungen zum 1. Bd. des Werkes: Das landnahme- und frühharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns... Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 34 (1984) 290; Fodor István pedig 950 tájára, akár előtte tette: Fodor István: 1985, 246, 247 (59. jegyzet).

⁶⁹ Értékelését azzal zárta, hogy a lelőhely közelébe azonosítható az 1093-as nyárádi határjárásban említett *terra populorum Kaza* határrész egy hajdani kazár lakosság településére utal, amely a honfoglaláskor érkezhetett, s az államalapítás idején máshonnan ide telepítve nyithatta meg a temetőt: Kiss Attila 1983, 191–196. Elutasítólag: István Bóna 1984, 291–294 (68. jegyzet); Kovács László 1984, 276–277 (68. jegyzet); Mesterházy Károly 1984, 288–289 (59. jegyzet); Fodor István 1985, 246 (59. jegyzet).

⁷⁰ 10. századi szállási/falusi temetőre utaló leletek: bronz övveretek (6/1–2), rombusz alak köré írt háromlevelű palmettadíszes hajfonatkorong-pár (6/3); 10–12. század falusi temetők kisebb-nagyobb meghatározatlan korú szakaszára, illetőleg ilyenre utalható szórványleletek (2–5, 6/4–5, 7–16, 18–19); templom körüli temetőre utaló leletek (1, 12, 22?, 27?).

⁷¹ Lehetséges, hogy nem volt szerkesztői-szerzői egyetértés a nagyobb sírszámú, illetőleg régebbi feltárású temetők (6/3, 7–8, 10, 23–24, 31–32) esetében.

⁷² Vö. Mesterházy Károly 1984, 288 (59. jegyzet); Fodor István 1985, 245 (59. jegyzet); László Kovács 1984, 280–281 (68. jegyzet). A későbbi köteteket illetően volt jelentős Mesterházy-nak az a módszertani megjegyzése, „hogy bár a corpus a sírleletek közlését tűzte ki céljává, a nagyharsányi kincsleletet mégis jó lett volna itt is közölni”: uo. 289. Az említett kincsről: Gedai István: A magyar pénzverés kezdete. Budapest 1986, 34–55; László Kovács: Über den Schatz von Nagyharsány und den Lanzen-Denar Stephans I. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 40 (1994) 363–380.

től kezdődött meg a lakosság betelepítése. Ezt az ismertetést író Fodor István és Mesterházy Károly az akkori zártabb erdővidék települési és földművelési nehézségeivel, másrészt a szinte kizárólag csak részben feltárt, következtetések levonására alkalmatlan lelőhelyekkel magyarázta, Bóna István pedig a megye legkorábbi helynévanyagának figyelembevételét hiányolta.⁷³ Mindenesetre a kötetnek a korpusz előírásaival, illetőleg a (máig) egyedülálló nagyságú majsi temetővel, valamint a többi, elemzésre kevésbé alkalmas lelőhellyel, végezetül pedig Kiss településtörténeti megállapításaival vitatkozó ismertetői abban egyetértettek, hogy összességében maradandó értékű mű született.⁷⁴

*

Megkeresésemre a korpuszsal kapcsolatos további lépéseket Fodor István szíves levelében a következőkben foglalta össze: „Ismered, le is közlöd Fülep Ferenc levelét, amelyben Mesterházy Karcsit bízza meg 1977-ben a corpus munkálatainak irányításával. Ennek előzménye az az ismert tény volt, hogy amikor Dienes Pista 1974 közepén visszajött Nyíregyházáról, a corpus munkálataihoz nem kezdett újból hozzá, amit az oda való távozásakor végleg abbahagyott. Erősen depressziós lett, a múzeumba egyáltalán nem járt be, csak akkor, amikor szüksége volt rá, hogy állandó betegsége miatt ne küldjék el rokkantnyugdíjba. Bóna Pistának tehát egyáltalán nem volt igaza — amint az 54. jegyzetben írod — hogy a corpus csődjét Dienes túlzott maximalizmusa okozta. Nem az okozta, hanem Pista betegsége... Fülep szerepe az volt a corpusban, hogy arra akkor nem az MTA adta a pénzt, hanem a Nemzeti Múzeum.

Fülep 1977-es megbízása után Karcsival elmentünk Dienes Pistához és igen barátián megbeszéltük az új helyzetet. A helyzet pedig az volt, hogy *irányítani* ezt a munkát senki sem akarta. Sem Pista, sem mi. Akkor még mindhárman biztosak voltunk abban, hogy a reprezentatív szabolcsi kötet — Pista és Németh Péter munkájaként — hamarosan el fog készülni, csak nem egy, hanem két kötetben. Mi Karcsival csak részfeladatokat vállaltunk, Karcsi főként Hajdú-Bihart, magam pedig Szolnokot. Bács-Kiskunban Horváth Elvira akkoriban igen aktívan dolgozott az anyag rajzoltatásán. Sajnos, a dolgok későbbben nem így történtek. Pista nem tért vissza többé a corpushoz, áttért — az egyébként igen eredményes — vallástörténeti tanulmányaira. Mi Karcsival a Szolnok és Békés megyei anyagot rajzoltattuk és készítettük elő. Magam elvégeztem az összes Szolnok megyei lelőhely terepbejárását (Tiszajenő kivételével), megír-

⁷³ Fodor István 1985, 246–247 (59. jegyzet); Mesterházy Károly 1984, 288 (59. jegyzet); István Bóna 1984, 294 (68. jegyzet). Kiss Attila válaszcikkben reagált Bóna István könyvismertetésére, és fenntartotta a maga álláspontját: Attila Kiss: Über einige chronologischen, siedlungsgeschichtlichen und geschichtlichen Fragen des 10.–11. Jhs. Erwiderung auf die „Bemerkungen...“ von I. Bóna. Alba Regia 24 (1990) 197–209.

⁷⁴ István Bóna 1984, 283 (68. jegyzet); László Kovács 1984, 281 (68. jegyzet); Fodor István 1985, 247–248 (59. jegyzet); Mesterházy mindannyiuk nevében írhatta le, hogy „...nehezen született meg a honfoglalás kori corpus első kötete, s csak hálásak lehetünk a szerzőnek, hogy ez úttörő munkára vállalkozott. Hibáit is annak reményében emeltük ki, hogy a következő kötetek számára tanulságot szolgáljanak.”: Mesterházy Károly 1984, 288 (59. jegyzet).

tam a terepbejárási naplót, elkészíttettem a térképeket. A Békés megyei anyag nagy része is le van rajzolva.

Közben azonban megkezdődtek a Duna-kanyari ásatások, továbbá a Tisza III. munkálatai, amelyekben nekem részt kellettennem. Később a Nemzeti Múzeum főigazgatója lettem [1986–1993], s az iszonyatos inflációs években a legfontosabb gondom az lett, hogyan fizetjük ki az épületek közüzemi díjait.⁷⁵

Érthető, hogy Fodor István megnövekedett hivatali és szerteágazó tudományos tevékenysége mellett a további korpuszköteteket szervező és készítő munkájára egyre kevesebb ideje maradt, ezért a millicentenáriumi közeledtére tekintettel az MTA Régészeti Bizottságának elnöke, Szabó Miklós akadémikus 1994. március 29-i keltezésű levelében Révész Lászlót és e sorok íróját kérte fel társszerkesztőnek.⁷⁶ A felkértekben Szabó nem csupán Dienes István munkájának folytatóit remélhette,⁷⁷ hanem köztudomású volt, hogy Révész a karosi ásatásain feltárt olyan minőségű leletanyaga közlésére készül, amely méltó lesz az ünnepélyes évfordulóhoz. A kötet 1996-ban meg is jelent, s ezzel némileg megváltoztatott sorozatcímmel,⁷⁸ megtervezett és azóta követett arculattal,⁷⁹ megindult a korpuszkiadás jelenleg is élő második szakasza.

1. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A KAROSI HONFOGLALÁS KORI TEMETŐK. RÉGÉSZETI ADATOK A FELSŐ-TISZA-VIDÉK X. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Szerk.: Fodor István–Veres László–Viga Gyula, lektor: Kovács László–Mesterházy Károly. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 1. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Miskolc 1996, 1–392., 494–506. oldal, 168 tábla, 127 kép. Függelékben: *Kustár Ágnes*: A karos-eperjesszögi I.–II.–III. honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. 395–456. oldal, 33 kép, 2 ábra, 15 táblázat, *Skultéty Gyula*: A Karos-Eperjesszög 52. és 60. sírjából származó férfi- és a 47. sírból származó női koponyán végzett arckonstruksiók. 457–460. oldal, 2 kép, *Vörös István*: A karosi honfoglalás kori te-

⁷⁵ Fodor István szíves levelét ezúton is megköszönöm.

⁷⁶ Itt csak a Révésznek írott levelet idézem, amelyben említést nyert, hogy „az MTA Régészeti Bizottsága felülvizsgálta a korpuszok és sorozatok állását s megállapította, hogy a Honfoglalás kori Korpusz munkálatai — különös tekintettel a közelgő 1100. évfordulóval kapcsolatos tudományos és erkölcsi kötelességünkre — nem kielégítő ütemben folynak. A munka gyorsítása érdekében felkérem Önt a Honfoglalás kori Korpusz sorozatszerkesztőjének. Egyúttal kérem, hogy Kovács László társszerkesztővel együtt a vállalkozással kapcsolatos elképzeléseit dolgozza ki és tárja a Bizottság elé.”

⁷⁷ Révész László ekkor még a Herman Ottó Múzeum igazgatóhelyettese volt, de 1994. július 1-jétől Dienes tanítványaként és barátjaként is hivatali és szakmai utódja lett az MNM Középkori Osztályán, a későbbiekben pedig szakmai hagyatékának gondozójává, közöletlenül maradt ásatásainak folyamatos publikálójává vált. Magam Dienesnek 1961-től ásatásain, majd a korpusz előkészületeiben munkatársa voltam, akit szintén kitüntetett a barátságával, vö. *Kovács László*: 2010 (38. jegyzet).

⁷⁸ Az új sorozatszerkesztők szerették volna tovább vinni Kiss Attila kötetének sorozatcímét, de mivel emlékeink szerint az Akadémiai Kiadó a logója használatáért és a cím engedélyezéséért 400 000 Ft-ot kért, ezt nem óhajtván megadni, némileg megváltoztattuk a sorozatcímét.

⁷⁹ Kivéve Istvánovits Eszter kötetét, lásd alább!

metők állatcsontmaradványai. 461–493. oldal, 14 kép, 2 táblázat. A kötet a Herman Ottó Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum közös kiadványa volt, megírását és kiadását az OTKA, az MKM, az MKH Bank, a BAZ megyei Kereskedelmi és Iparkamara, A honfoglalás 1100. évfordulója Emlékbizottság, a kecskeméti Controllflex Kft., a budapesti Energoprompt Kft., a „Tiszaújváros a művészetért és a kultúráért Alapítvány” és a karcsai Dóka Holding Rt. támogatta.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Karos-Eperjesszögön 1985 telén kiszántott tárgyak lelőhelyén 1986–90 között Révész László 73 síros, korábban szántással alig bolygatott 10. századi temetőt (II.) tárt fel, amelyet egy tőle délre 200 m-re álló dombon 1988-ban terepbejárással észlelt helyszínen egyetlen sorba rendeződött 19 síros temető (III.) teljes feltárása követett. Az első ásatás dombjától északra ismét 200 m-re lévő dombon 1899-ben néhány, 1935-ben sok temetkezést semmisítettek meg, az utóbbiak hírét követően 1936-ban 13 sírt fel is tártak (I.). Mindhárom lelőhely a 10. századi szállási temetők közé sorolható. A kötet gerincét természetesen Révész új, páratlan gondossággal vezetett és dokumentált ásatásai alkották, a sírokban jól megfigyelt temetkezési szokásokkal, illetőleg változatos és minőségi leletanyaggal. A leletek: lószerszámok, valamint ékszerek és ruhadíszek, továbbá veretes övek és tarsolyok, majd fegyverek, ezt követően használati eszközök, kerámia, végezetül érmék fejezetei szerinti tárgyalása olyan alapos volt, hogy ezzel Révész a párhuzamok bemutatására is épített, manapság is megkerülhetetlen tipokronológiai segédletet is alkotott. Az ásatási megfigyelések és a feldolgozás együttesen magas színvonalra tette lehetővé a felajzott újat befogadó ún. készleteti újtegez már korábban is többször feltárt, de mindeddig fel nem ismert, ezúttal veretekkel díszített, rangjelző példányainak felismerését, továbbá a sajnos felsorolhatatlanul sok lelettípus közül elsősorban a — nem véletlenül ezúttal jól dokumentált — összetett szerkezetű, zömében megsemmisülő szerves anyagú, de maradandó igen változatos fémdíszekkel is ellátott tárgyak: a nyergek, a nők és férfiak veretes lószerszáma, a lemezes és áttört női hajfonatdísz korongok, a veretekkel díszített női lábbelik, a veretdíszes övek, a veretes és tarsolylemezes tarsolyok és a különleges kivitelű és szépségű, nemesfém szerelések szabvány példányait. A temetkezések korát az öt (I: 3 db, II: 2 db) szórvány 9–10. századi muszlim dirhemen egyezően, a II. temető négy temetkezésének egy-egy (1., 2.), három (51.) és négy (7.) muszlim dirheme, továbbá egy női (15.) sírjának 21 itáliai denára egyaránt a 10. század második–harmadik évezredére valószínűsíti, míg a kiemelkedő rangú, vezéri (52.) sírt, a párját ritkítóan kétféle származású verete, azaz két 2 muszlim dirheme és 12 szász denára akár kissé korábbi időből is származtathatja.

Talán még a tárgyi anyag vizsgálati eredményeit is túlszárnyalták a temetőelemzések történeti súlyú következtetései. A tanulmányozható II. és III. temetőben nyugvó meghatározott nemű és életkorú, széles skálán változó minőségű, értékű/anyagú és mennyiségű leletet tartalmazó személyek sírjainak elhelyezkedéséből kiderült, hogy e sírmezőket „egymással rokon kiscsaládok, s a háznéphez tartozó, de az előkelő családokkal — legalábbis genetikai rokonságban — nem álló

kísérő harcosok és szolgák népesítették be. Erre utal a fegyveres férfisírok minden esetben megfigyelhető igen magas száma is. Ez utóbbiak nyilván a katonai kíséret — helyzetükből adódóan többnyire nőtlen — tagjait rejtették, akik uraik szállásán éltek, s temetőiben kaptak végső nyughelyet. Ilyen értelemben e lelőhelyek semmiképpen sem tekinthetők nagycsaládi temetőknek. Alapsejtjeiket olyan kiscsaládok alkotják, amelyeknek néhány síros — és a kísérő harcosokat nélkülöző — temetőit a X. századi magyar szállásterület más részein is felfedezhetjük.”⁸⁰ Ez a rendszer a többi felső-Tisza-vidéki temetőben is felismerhető, a férfiak méltóságjelző tárgyai (veretes övek, veretes és lemezes tarsolyok, arany- vagy ezüstszerelések szabályák, veretes készenléti íjtegezek) itteni sűrűsödése, esetleges központi ötvösműhelyből való származtatása, a fegyveres temetkezések gyakorisága, az előkelő nők jellegzetes viselete, továbbá a leleteik alapján a legmagasabb rangúnak tekinthető férfisírok⁸¹ e tájon való előfordulása a magyar fejedelmi központ itteni létére utal a 10. század első felében.

A millicentenárium jelentőségéhez illő kötettel felújult korpuszszorozat első kötete lényeges változásokat hozott Dienes István korábbi tervezeteihez képest, hiszen a műfaját tekintve egy temetőcsoport monográfiája volt. Ezt követően, mivel a társszerkesztők minden igyekezete arra irányult, hogy a 10–11. századi leletanyag minél gyorsabban és részletesebben kiadásra kerüljön, azt a gyakorlatot követtük, hogy nem Budapestről javasoltuk egy-egy, a jószándékú ígértől időben távolodva a leendő szerző számára egyre nagyobb terhet jelentő kötet elkészítését, és nem szabtuk meg sem a földrajzi, sem a tartalmi határokat. Így bizonyos mértékig a leendő szerzők kedvében járva, s az ő megajánlásukat és elképzelésüket elfogadva kezdtek szaporodni az elsődlegesen leletközlő célú, mégis tágon vett korpusz jellegű kötetek, amelyekből nem zártuk ki a szerzőknek a leletek közlésén túli, a temetkezési szokásoknak és a tárgytipusok tipokronológiai elemzésének monografikus igényű értékelését sem. Így keletkeztek az eltérő merítésű, alább ismertetett, illetőleg említett kötetek. Kezdetben a kötetenként érintett, valamint a szerzők által megnyert intézmények anyagi támogatásából, később a társszerkesztők, de elsősorban Révész nyertes pályázataiból a leendő szerzők szükség szerinti anyagi támogatást kaphattak az általában a társszerkesztők által lektorált kéziratok illusztrációinak elkészítéséhez, a rezümé fordításához, szerkesztési és korrektúrázási segítséget ajánlhattunk nekik, végezetül biztosítottuk a kiadást is. Ez a rendszer eddig működőképesnek bizonyult, és a jövőben is ebben kell bízunk, hiszen ezen szöveg megjelenésekor a hét publikált kötet mellett három további ténylegesen elkészült kötet vár a megjelenésre.

⁸⁰ Révész László 1996, 198.

⁸¹ Csak felsorolásként: Geszteréd-Kecskelató-dűlő, Karos-Eperjesszög II./52., III./11. sír, Rakamaz-Strázsadombi-dűlő 1. sír, Tarcal-Vinnai-dűlő 4. sír, Zemplén/Zemplín-Szélmalomdomb, valamint a tarsolylemezes temetők/sírok közül Bodrogvécs/Streda nad Bodrogom, Eperjeske 2. és 3. sír, Karos-Eperjesszög II./29. sír, Kenézlő-Fazekaszög I./3., 14., II./3. sír, Szolyva/Szvaljava, Tiszabезд-Harangláb-dűlő 8. sír, Tiszaeszlár-Bashalom I./10. sír, Tuzsér-Boszorkányhegy 6. sír.

2. KISS GÁBOR: VAS MEGYE 10–12. SZÁZADI SÍR- ÉS KINCSELELETEI (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10. – 12. Jahrhundert). Szerk.: Kiss Gábor, lektor: Kovács László–Révész László. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍR-LELETEI 2. Sorozatszerk.: Kovács László – Révész László. Szombathely 2000, 321 oldal, 103 tábla, 2 melléklet, 97 kép, 8 ábra, 22 + 20 táblázat. A kötetnek a következő 21 munkatársa volt: Benczik Gyula, P. Buócz Terézia, Feiszt György, Fekete Mária, P. Hajmási Erika, Horváth István, Karl Kaus, Kustár Ágnes, Mizda Szilvia, Négyesi Lajos, Radócz Gyula, Smidt Erzsébet, Sosztarits Ottó, V. Székely György, Tobischka Katalin, Torbágyi Melinda, Tóth Endre, Tóth Gábor, Vándor László, Vörös István és Zágórhidi Czigány Balázs. A kötet a Magyar Nemzeti Múzeum, az MTA Régészeti Intézete, a Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Panniculus Régiségtani Egylet közös kiadványaként az NKA, az OTKA T 018182 sz., valamint a Vas Megyei Közgyűlés Tudományos Szakbizottsága anyagi támogatásával készült.

A kötet Kiss Gábor szervezőkészségét is dicséri, hiszen sok munkatársat tudott bevonni a munkába egy olyan megyében, amelynek — természetesen időközben megszorodott — régészeti anyagáról Dienes Istvánnak 1968-ban még alig volt információja.⁸² A későbbiekben követelménnyé vált az az „újítása” is, hogy a sír- és szórványleletek mellett a kincseleleteket is tárgyalta. A munka a történeti Vas megye teljes területére, azonfelül a hozzácsatolt településekre is kiterjedt,⁸³ és 21 település 28 lelőhelyét, továbbá kilenc egyéb leletegyüttest ismerttetett.⁸⁴ Dienes információszegénysége nem volt véletlen, hiszen a tárgyalatok között egyetlen teljesen feltárt temető sincsen. A közreadott hét 10–11. századi temetőrészletből a legnagyobb adósság a Nemeskéri János antropológus vezetésével 1941–44 között 311 sírig feltárt, s általa embertanilag is vizsgált sorokpolányi 10–12. századi falusi temető (22) közlése volt, amelyhez Kiss az elveszettnek hitt temetőterkép kilenc részletét is felkutatta. Gondos elemzése

⁸² Az 1968-as korpusz-tervezetben Vas megyére felelőst sem jelölt ki, s mindössze annyi megjegyzést tett, hogy „át kell nézni a gyűjteményeket alaposabban.”: *Dienes István* 1968, 4 (42. jegyzet).

⁸³ „Anyaggyűjtésünkben a történeti Vas vármegye teljes területén végeztük. Ismertetjük tehát Dél-Burgenland területének és a Zala megyéhez csatolt községeknek eddig ismert idevágó leleteit is. A mai teljesség kedvéért bevontuk vizsgálatunkba továbbá a Sopron megyétől Vas megyéhez került települések területét is. Mintegy kiegészítésül... közöljük a Savaria Múzeum és a szombathelyi Smidt Múzeum ismeretlen lelőhelyű (több esetben biztosan nem is Vas megyei lelőhelyű) 10–12. századi leleteit is.”: *Kiss Gábor* 2000, 6.

⁸⁴ 1. Bögöt, 2. Burg/Pinkaóvár, 3. -Tobolyvár, Kőbánya, 4. Celldömölk-Bencés apátság, 5. -Ság hegy, Bazaltbánya, 6. -Zsidó temető, 7. Csempezkopács (Kopács)-Rk. templom, 8. Csepreg-Szentkirály, Malom, 9. Egervár-Kápolna-dűlő, 10. Eisenberg an der Pinka/Csejke-Eisenberg/Vashegy, 11. Hegyhátszentmárton-Fő utca, 12. Ikervár-Virág utca, 13. Kemenesszentmárton, 14. Meggyeskovácsi (Balozsamegyves)-Kövecsesi-dűlő, 15. -Hegyi öntés-dűlő, 16. Meggyeskovácsi (Rábakovácsi)-Munkás utca, 17. Mesteri-Intapuszta, Temető mellett, 18. Nárjai-Jáki úti első dűlő, Gyák útja dombja, 19. Pilgersdorf/Pörgölény-Román kori templomrom, 20. Répcelak-Várdomb, Homokbánya, 21. Sitke (Kissitke)-Hercseg-hegy, 22. Sorokpolány-Berekalja, Kápolnai út, 23. Szombathely-Kisfaludy Sándor utca, 24. -Szent Márton-templom, 25. Vasasszonyfa („Asszonyfa”), 16. Vasasszonyfa (Kisasszonyfa)-Meszlén határ, 27. Velem-Szentvid, 28. Zsennye-Kastélykert, továbbá három ismeretlen, öt nem a korszakból való, végezetül egy csornai (Győr-Moson-Sopron m.) lelőhelyű tétel.

szerint a temetőt az érméi alapján legalább I. István és Kálmán uralkodási ideje között használták, de talán valamivel korábban is megnyithatták, amit néhány ritkábban jelentkezett tárgy: állatfejes karperec, csörgő, lunula, nyakperec, pántgyűrű, tarsolyfüggesztő veret, sőt kés és sarló előkerülése jelezhet. Jóllehet egyébként csak kevés tárgytípust (főként ezüst és bronz S-végű karikákat,⁸⁵ többségében bronzgyűrűket és változatos gyöngyöket) temettek el a halottakkal, a sírok 52%-a volt mégis mellékletes, és a begyűjtött ezüst ékszerek súlya kb. 600-800 korabeli denárnak felelt meg.⁸⁶ A másik jelentős lelőhely az Ikerváron 1987–90 között feltárt 140 síros részlete volt (12) egy a 10. századtól legkésőbb a 11. század közepéig használt, kissé bolygatott, s a beépíttessége miatt teljesen feltárhatatlan, mintegy 200 sírosra becsült falusi temetőnek, amelyben hét íjász — köztük egy lovas — férfi és hét, csak néhány nyílvesszővel eltemetett férfi meg egy fiú nyugodott. A férfiak viseletéből csatok, tarsolyok, eszkozeikből borotva, kések, tűszerszámok, árak maradtak meg, a női és leánykasírokból főként egyszerű ezüst és bronz ékszerek, valamint ruhadísz veretek láttak napvilágot, 61,5%-os mellékletarányal. Kiss úgy vélte, hogy a falusiak azért hagyták fel hamar ezt a pogány temetőt, mert ettől kezdve talán a Szent György-templom addigra felépült cintermébe temetkeztek. A további kisebb-nagyobb falusi temetőrészletekre (20, 23) ki sem térve, még a templom körüli temetőrészletek (4, 7–9, 11, 17) említendők, közöttük a szombathelyi Szent Márton-templom és cinterme (24) volt a legjobban kutatott, s az épület és temetője előzményeit Kiss a római kortól kezdődően a 11. század végéig vázolta fel azzal a végkövetkeztetéssel, hogy ez a templom „a Kárpát-medence egyetlen, a római kor óta folyamatosan használt kultuszépülete. Hasonlóképpen egyedülálló a körülötte lévő temető is, ahol az 1. század óta a 20. századig folyamatos volt a temetkezés.”⁸⁷ Összességében a kötet a feltárási évszámok szerint jelentős publikálási elmaradást pótol, de a jövőt illetően felvetődhet egy általános kérdés: megszervezhető-e egy-egy kötet majdani „pótfüzete” formájában már közölt anyagok későbbi kiegészítése,⁸⁸ vagy a területén feltárt új lelőhelyek rövid bemutatása?

⁸⁵ A nyitott sima drótkarikákat a hajfonatokkal kapcsolatban viselték („varkocskarikák”) a honfoglaló magyarok és utódaik a 11. század végéig, az egyik végükön laposra kalapált, s ott S alakúra hajlítgatott, ezért ún. S-végű karikák bőr- vagy vászonszalagba fűzött viselete a 10. század közepétől terjedt el a Kárpát-medence teljes lakossága körében, vö. *Szöke Béla Miklós-Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes Archaeologica Hungariae 1987, 50–59.*

⁸⁶ *Kiss Gbor 2000, 203.*

⁸⁷ *Kiss Gábor 2000, 254.*

⁸⁸ Két példa: A Mesteri-Intapuszta (17) lelőhely temetőtípusának eldöntését, azaz a 11/12.–17/18. század között használt templom körüli temető mivoltát csak a kötet megjelenésénél későbbi ásatások bizonyították: *Ilon Gábor: Mesteri, Intapuszta, temető. Régészeti kutatások Magyarországon 2001 (2003) 190: Nr. 170; 2002 (2004) 239–240: Nr. 183; 2003 (2004) 251: Nr. 252. A Szombathely-Kisfaludy utcai temetőben (23) 2001–2006 között a 158. sírig jutottak el. Bebizonyosodott, hogy e „részlegesen feltárt soros [= falusi] temetőtől 50–100 méterre található a Szent Márton templom kora Árpád-kori templom körüli temetője [24]. A két egykorú temetőt egy mély, mocsaras-vizenyős rész választotta el egymástól, így bizonyítottan két eltérő rítusú (templom körüli, ill. soros), de egykorú temető létezett. Antropológiai szempontból érdekes lehet annak a régészeti felvetésnek az igazolása vagy elvetése, hogy esetleg vallási-etnikai alapon döntötték-e el, hogy ki melyik temetőbe temetkezzen.”: *Tóth Gábor–Pap Ildikó Katalin: Szombathely-Kisfaludy Sándor utca kora Árpád-kori temetőjének embertani adatai Folia Anthropologica 6 (2007) 84; vö. Kiss Gábor 2000, 254.**

A leletek többsége szórványként került elő az 1901–1994-es évek között: különféle tárgyak: 3, 5–6, 10, 13–16, 18–19, 24, 27, érmék: VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz & II. Rómanosz társcsászárs (945–959) körülnyírt solidusa (2), Provence-i Hugó és Lotár (931–947) veronai denára (26), viszont Zsennnyén 1925-ben rábukkantak egy edényben elrejtett páratlan ékszerkincsre (28), amely egy három vastag aranyhuzalból csavart, illetve két hét elektronszálból fonott állatfejes karperecből állt, ezenkívül ismeretes volt még a bögöti (1), előkerülési adatok nélküli 32 denáros I. András (1046–1060) kori érmekincs is.

A kötetet a közölt adatok alapján Kiss Gábor és négy munkatársa által Vas megye 10–12. századi történetéhez írt áttekintése zárja, olyan kérdések tárgyalásával, „amelyeket az ismerttetett temetők, sír- és kincsleletek felvetnek, illetve azokhoz szorosan kapcsolódnak.”⁸⁹ Ennek kezdő fejezetei a régészeti kutatástörténet, a régészeti adatok forrásértéke és a földrajzi környezet tárgyalása, míg a terület korábbi lakottságának és a rómaiaktól örökölt és továbbfejlesztett úthálózatnak a bemutatása már a 10–12. századba vezet át, amelyet a következő 14 fejezettel érint: Határvédelem, Sáncvárok és kővárok, Vas megye 11. századi megszervezése, A megye területének benépesülése, A kereszténység felvétele és a plébániahálózat kialakulása, Egyházszerkezet, Etnikai viszonyok, Vasművesség, Piachelyek, Szolgáltató népek, Törzsnévből képzett helynevek, Vezérnevekből képzett helynevek, Birtokos nemzetségek, A vasvári káptalan és kolostorok.⁹⁰

3. M. NEPPER IBOLYA: HAJDÚ-BIHAR MEGYE 10–11. SZÁZADI SÍRLELETEI (mit Zusammenfassung). Szerk.: Bende Ildikó, lektor: Kovács László–Révész László. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 3. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Budapest–Debrecen 2002, I: 454 oldal, 267 kép, 16 táblázat, II: 384 tábla. Munkatárs: Hüse Lajos, Lóki József, Módy György, Szathmáry László, [Vörös István]. A kötet a Déri Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézete közös kiadványaként, a felsoroltak, továbbá a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az OTKA T 030090 és a Széchenyi Terv 5./081. sz. pályázatának anyagi támogatásával készült.

A kötet címe némileg megtévesztő, mert nem tartalmazza — nagysága következtében nem is tartalmazhatja —, a megye hatalmas korabeli emlékanyagát,⁹¹ hanem M. Nepper Ibolya a saját teljes, 1974–2001 között végzett ásatásainak eredményét mutatja be: 13 település 17 lelőhelyét.⁹² Így érthető, hogy a

⁸⁹ Kiss Gábor 2000, 274.

⁹⁰ Kiss Gábor 2000, 274–288.

⁹¹ A lelőhelyek 78 tételes felsorolása és földrajzi elhelyezkedése: M. Nepper Ibolya 2002, I: 15, lelőhelytérkép uo. I: 14.

⁹² 1. Berekböszörmény-Református templom, 2. Biharkeresztes-Bethlen Gábor u. 25., 3. Debrecen-Józsa, Clara Zetkin utca, 4. -Klastrompart, 5. Derecske-Dr. Balogh János tanyája, 6. Ebes-Templomdűlő, 7. Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Búdóskút, 8. Hajdúsámson-Ligettanyai iskola, 9. Hajdúszoboszló-Árkoshalom, 10. -Bercsényi utca 49., 11. Körösszegapáti-Pállapály, 12. Nagyrábé-Des Echerolles-dűlő, 13. Püspökladány-Eperjesvölgy, 14. Sárrétudvari-Hízó föld, 15. -Órhalom, 16. -Porosha-

Dienes István által 1970-ben felsorolt, többségében régebbi 53 lelőhely⁹³ egyike sem szerepel ebben a munkában.⁹⁴ Bár a rövidebb ideig használt, kis sírszámú szállási temetőkből és azok minőségi leletanyagában Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gazdagabb, Hajdú-Bihar inkább a hosszabb ideig működtetett, nagyobb sírszámú, és nem átlagos leletanyagú falusi temetőkkel büszkélkedhet. Ehhez az állításhoz M. Nepper úgy járult hozzá, hogy a lelőhelyek minél teljesebb feltárására törekedve sikerült két különleges temetőt is megásnia. Az egyik, az 1983–85 között kutatott sárrétudvar-hízóföldi 262 síros falusi temető (14) a 10. századból való volt, amit a férfiak köréből kilenc részleges lovas temetkezés, egy-egy szablys és baltás, valamint számos különféle összeállítású íjászfelszereléses, lószerszámos, gyakran ékszeres sír tanúsított. A nők ruháját nemesfém veretek ékítették, s a legkülönbélebb díszeket: hajfonatkorongokat, gyöngykorongokat, fülbevalókat, gyűrűket, karpereceket is velük temették,⁹⁵ így a gondos megfigyelésük hat esetben is lehetővé tette az öltözékük, sőt a hajviseletük rekonstrukcióját. A temető keltezését egy észak-itáliai denár, valamint VII. Kónsztantinosz & II. Rómanosz bizánci társascsászár (945–958) két ezüst és egy bronzpénze segítette.⁹⁶ A másik különleges lelőhely az 1977–82 között 637 sírral teljesen megkutatott püspökladányi (13) 10–11. századi falusi temető volt, amelyben ugyan kiemelkedő gazdagságú sír nem mutatkozott, bár lovas, fegyveres (szablys, baltás, íjászfelszereléses) és lószerszámos férfiak temetkezései előkerültek, és pedig a 10. századi temető rész középrészén talán egykor állhatott áldozati helyet körülvéve. A nőket általában egyszerű köznépi ékszerekkel temették el, ezeknek az elképzelt teljes formagazdagsága előkerült, két gyermeksírból pedig apró bizánci kereszt is napvilágot látott. A temető 11. századi működését az I. István és I. László uralkodása között kibocsátott 49 denár tanúsította.⁹⁷ Éles különbség volt tehát a két említett temető használati ideje és a fenntartó faluközösségének mellékletadási elvárásai vagy lehetőségei

lomb, 17. Ismeretlen lelőhely (Báránd-Belterület). A szerző a maga terepmunkái közé felvette Sőregi János 1939-es leletmentését (5), és két olyan lelőhelyet is, ahonnan a Déri Múzeumba került ugyan anyag, de a helyszínelés meghiúsult (10, 11), továbbá egy csak közlésre átengedett, ismeretlen lelőhelyű leletegyüttest (17).

⁹³ Dienes István 1970, 16–17 (41. jegyz.).

⁹⁴ A kötet elején a társszerkesztők felvázolták a megyei leletanyag kiadásának jövőjét: „...a megyében folyamatos volt a régészeti megfigyelés, s ez olyan hatalmas emlékmagyagot eredményezett, hogy közreadása szétfeszítette volna egy megyei kötet kereteit. Kapóra jött tehát azon természetes munkamegosztás, hogy a korábbi feltárások és a saját ásatásai közlését Mesterházy Károly vállalta magára — hisszük, hogy ez lesz a megyei következő kötet —, s a továbbiakban bizonyára remélhető lesz, hogy Fodor István is jelentkezik a maga [hajdúdorogi] kutatásainak bemutatásával, Kovács László pedig a Dienes István által megkezdett magyarhomorog-könyadombi temető monográfiájával.”: Kovács László–Révész László: Bevezetés. In: M. Nepper *Ibolya* 2002, I: 11.

⁹⁵ Az itt bemutatathatlan leletanyagból különlegessége miatt mégsem lehet említetlenül hagyni egy áttört pengéjű gyújtónyílhegyet (214.), egy ezüst- és két bronzberakásos kengyel párat (41., ill. 126., 258.), egy egyenes szájasú, ún. besenyő zablát (24.), valamint egy filigránnal és granulációval díszített félhold alakú bizánci arany fülbevalópárt (136.), egy granulációs díszű ezüstcsüngőt belefoglalt római gemmával (115.), egy öntött bronz kétrészes bizánci ereklyetartó keresztet (199.) és a hét sírbeli szebbnél szebb hajfonatkorong(pár) közül a legérdekesebbet: egy lovasfigurás áttört bronzpéldányt (83.).

⁹⁶ Vö. M. Nepper *Ibolya* 2002, I: 358–359.

⁹⁷ Vö. M. Nepper *Ibolya* 2002, I: 221–221.

között. Nagyobb terepmunkát végzett M. Nepper I. Hajdúszoboszló-Árkos-halmon (9) is, ahol 249 sírig feltárta azt a 10–11. századi falusi temetőrészletet, amely egy Árpád-kori téглаégető beásása után maradt meg. Eredetileg a püspökladányihoz hasonlíthatott, s ugyancsak I. István és I. László között uralkodó magyar királyok denárai keltezték.⁹⁸ Hasonló lehetett a megsemmisített körösszegapáti falusi temető is (11), 38 sírjának adatait és leleteit Monok Sándor tanár mentette meg.⁹⁹ Később érkezett az 1991. évi leletmentés a Sárrétudvari-Poroshalomra (16), ahol egy 10. századi szállási temető megmentett 17 temetkezése között a megye két legjelentősebb férfisírja (1–2.) látott napvilágot. Mindkettő aranyozott ezüstveretes övvel eltemetett lovas íjász volt, az utóbbi archaikus övveretei mellett még — a férfisírokban ritka — aranyozott ezüst és ezüst igen nagyszámú és változatosságú verettel ékített lószerszámmal is kapott. Egy nő (9.) lábán a színes, rövid szárú bőrcsizma nyomait lehetett megfigyelni.¹⁰⁰ További kilenc kisebb, egy és 42 közötti sírmennyiségeket eredményező temetőrészletnek (1, 3–6, 15), valamint három szórványleletnek (8, 10, 12) a hasonló felületes bemutatására sincsen mód, egy szórványlelettel azonban kivételt kellett tennem: Bárádon őrzik azt az 1998-ban egy házbontás közben lelt aranyozott ezüst, vörösréz hátlapú, kiváló állapotban megmaradt tarsolylemez egy kengyel kíséretében (17), amelyet a tulajdonosuk csak közlésre engedett át, s a család egyik szépnagyapja (1818/20 – 1873) az 1850-es éveket követően a Tisza-szabályozás idején juthatott hozzá (17).¹⁰¹

M. Nepper Ibolya minden lelőhelyéről szabatos leírást adott és kiegészítette a temetkezési szokások, hitvilág és a mellékletek alapos bemutatásával. Mivel azonban a lelőhelyek mozaikszerű elhelyezkedése alapján a nem vázolhatta fel a megye 10–11. századi településtörténetét, értelemszerűen megelégedett a települések nevére és legkorábbi okleveles említésére vonatkozó adatok, bizonyára Módy György közreműködésével összeállított ismertetésével.

A kötetet Lóki Józsefnek a megye felszínének kialakulását és mai képét bemutató fejezete nyitja meg, és Hüse Lajos–Szathmáry László demográfiai tanulmánya,¹⁰²

⁹⁸ A köznépi jellegű leletanyagból megemlítendő a férfiak mellől egy gyújtónyílhegy (121. sír), aranyozott bronz és bronzberakásos kengyel pár (74., 145.), sárgafém berakásos csikózábla (122.), pontkördíszes csont sőtartó (244.), két szalu/vájószekerce (112., 220.), valamint VII. Kónsztantinosz & II. Romanosz bizánci társcsászárok (945–959) aranysolidusának Krisztus, illetőleg a társcsászárok fejét megőrző apró körülvágata (109.), egy nő lovast ábrázoló bronzcsüngője (151.), végezetül egy gyermek játékkocka szerepű 14 juh és 4 sertés asztragaloszcsonója (204.), vö. *M. Nepper Ibolya* 2002, 107.

⁹⁹ Vö. *M. Nepper Ibolya* 2002, 122–127.

¹⁰⁰ *M. Nepper Ibolya* 2002, 394–404.

¹⁰¹ A szépnagyapja „a falubeli társaival együtt jól fizető kubikusmunkára szerződött az 1850 után meginduló Tisza-szabályozási munkákra. Ezek Tiszadob–Tiszadada [Szabolcs-Szatmár-Bereg m.] térségében kezdődtek, s itt bukkanhattak rá arra a gazdag honfoglalás kori sírra, amelynek mellékletanyagát egymás között szétosztották, s neki nyilvánvalóan ennyi jutott”. A tulajdonos elmondta, „hogya a báránci házuk elbontásakor a mennyezet padlás felőli oldalába sárral letapasztva bukkantak rá a házukat bontó munkások a két tárgyra... a szépnagyapja gyakran emlegetett egy nagy kincset, amit ő biztos helyre eldugott. Rajta kívül ezt egyetlen leszármazottja sem láthatta, azaz a tárgy mibenlétéről a család egyik nemzedékének sem volt konkrét ismerete.”: *M. Nepper Ibolya* 2002, 405–406.

¹⁰² Távolra mutató megállapításuk szerint, kraniológiai, azaz a koponya alakotani és méretbeli változatosságával foglalkozó „vizsgálatainkban az Észak-Tiszántúl népességfejlődésére nézve két

valamint Vörös Istvánnak az érintett állatsontleleteket meghatározó és a velük kapcsolatos temetkezési szokásokat rendszerező tanulmánya zárja.

4. ISTVÁNOVITS ESZTER: A RÉTKÖZ HONFOGLALÁS ÉS ÁRPÁD-KORI EMLÉKANYAGA (Die Landnahme und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). RÉGÉSZETI GYŰJTEMÉNYEK NYÍREGYHÁZÁN 2. Sorozatszerk.: Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. = MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 4. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Nyíregyháza 2003, 737 old, 215+2 kép, 235 tábla, 1 színes térképmelléklet, nem sorszámozott felsorolások. Munkatárs: Hüse Lajos, Marcsik Antónia, Németh Péter, Révész László, Szathmáry László, Vörös István. A kötet a Nyíregyházi Jósa András Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézete közös kiadványaként, a felsoroltak, továbbá a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az OTKA T 032547 és B. 1931/VIII/02. programja és Kapusi József anyagi támogatásával készült.

Istvánovits Eszter munkája öntörvényű volt, mert az egyik sorozat arcukat és tematikáját sem követte, amelynek tagjaként kiadásra került,¹⁰³ nem volt a címnegyedben megjelölt lektora sem, csak Révész László nézte át a kötetet a megjelenése előtt.¹⁰⁴ Voltaképpen topográfiai megalapozású településtörténeti monográfiának tekinthető, amely a településekre utaló, elsősorban terpebejárású lelőhelyek mellett, értelemszerűen tartalmazza azokat a temetőket is, amelyek a terület korpuszbeli feldolgozását jelentették. A saját számítása szerint 30 településről 58¹⁰⁵ többé-kevésbé biztos temetőhelyet tárgyalt, ahonnan legalább 597–602 sírról szerzett adatokat.¹⁰⁶ Dienes István 1970-ben készí-

alapvető modellt különítettünk el. Az egyik a Püspökladány-típus, ahol a 10. és 11. századi népesség folyamatos fejlődése igazolható. A másik az Ibrány-típus [vö. 111. jegyzet], amelynél a két évszázad között jelentős anatómiai különbség alakult ki, tehát a 11. századi néprésznek valószínűen nem lehetett előzménye a 10. században... A Hajdúszoboszló–Árkushalom 10–11. századi népességére vonatkozó demográfiai transzformációt tekintve inkább az Ibrány-típushoz való besorolást feltételezzük”, egyelőre a kraniometriai megítélés nélkül: *Hüse Lajos–Szathmáry László*: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi népességének demográfiai profilja. In: *M. Nepper Ibolya* 2002, 408.

¹⁰³ A nyíregyházi sorozat 1. kötete: Aranyak a Jósa András Múzeumban. Aranytárgyakat tartalmazó régészeti leletgyűjtemények a nyíregyházi Jósa András Múzeum gyűjteményében. Szerk.: Almássy Katalin–Istvánovits Eszter–Kurucz Katalin. Nyíregyháza 1997.

¹⁰⁴ *Istvánovits Eszter* 2003, 10.

¹⁰⁵ Istvánovits felsorolásában értelem szerint nem szerepel a gégyény-monokdombi kincslelet (10/2), a pátroha-butorkai 12. századi ékszeres érmelelet (21/3), de talán okkal nem kincsleletnek, hanem sírból való szóróanyagként tekintette a tiszabercel-belterületi 13 bronz varkocskarikat (24/3): *Istvánovits Eszter* 2003, 65–66. Zárójelben a település/és a megfelelő határresznév sorszáma.

¹⁰⁶ *Istvánovits Eszter* 2003, 11. Az érintett 30 település: 1. Ajak (12 lelőhellyel, közülük egy temető van, a 12. lelőhely = 1/12. lelőhely), 2. Beszterec (11:3 = 2/1–2, 11a), 3. Buj (13:3 = 3/2?, 4–5), 4. Demecser (19:2 = 4/2, 4), 5. Dombrád (8:1 = 5/1), 6. Döge (9:3 = 6/2–3, 9a), 7. Fényeslitke (6:0), 8. Gávavencsellő, Gáva (12:3 = 8/7, 10–11), 9. Gávavencsellő, Vencsellő (7:0), 10. Gégyény (6:5 = 10/2?, 3–6), 11. Ibrány (28:6 = 11/1, 5–6, 10–11, 18), 12. Kék (11:2 = 12/8, 10), 13. Kékce (6:0), 14. Kemecse (12:2 = 14/4, 7), 15. Kisvárd (10:4 = 15/2, 4, 9–10), 16. Komoró (2:0), 17. Kótaj (12:2 = 17/10, 12), 18. Nagyhalász (10:5 = 18/1, 3, 5, 8, 10a), 19. Nyírbogdány (10:2 = 19/4?, 6), 20. Paszab (13:2 = 20/1b–c), 21. Pátroha (14:3 = 21/1, 7, 11), 22. Rétközberencs (6:1 = 22/4), 23. Szabolcs-Veresmart (5:2 = 23/4–5), 24. Tiszabercel (16:7 = 24/3, 5, 8–11, 15), 25. Tiszabездéd (8:3 = 25/2–3,

tett megyei listájában 122 lelőhely szerepelt, ebből 41-et azonosítani tudtam a kötet anyagában,¹⁰⁷ azaz Istvánovits egymaga közreadta a különféle okokból zátonyra futott Dienes-féle tervezet egyharmadát, s ezenfelül behatóan tárgyalta az arra alkalmas temetőket, és nem lelőhelyenként, hanem a teljes területre vonatkozóan behatóan értékelte az összes temetkezés minden egyes tárgytypusát.¹⁰⁸ Korrekt értelmezése szerint „részletesebb elemzésre csak azok a temetők alkalmasak, amelyeknek rendelkezésünkre áll a temetőterképe, illetve viszonylag nagyobb számú temetkezését tárták föl”,¹⁰⁹ s túlzó jóindulattal is csupán tíz ilyet talált.

A kötet egyetlen teljesen feltárt lelőhelye a 10. és 11. század közepe közötti bő évszázadra keltezett 269 síros, 274 személy maradványait rejtő ibrány-estbó-halmi falusi temető (11/5) volt,¹¹⁰ amelynek időhatárait egy talán a 10. század első felében kibocsátott muszlim dirhemtöredék és Salamon két denára alapján határozta meg Istvánovits. 127 személy mellett (46,4%) volt melléklet, amelynek tárgyai közül az ezüst vagy bronz sima, illetőleg az S-végű karikák és az említett érmék látványosan elkülönültek a temető 10. századi délnyugati és 11. századi északkeleti felében. Ez a megfigyelés összecsengene az embertani vizsgálati eredményekkel,¹¹¹ de realisabb Istvánovits véleménye, amely a jelenség megokolásából a Géza és I. István korabeli településpolitikájából következő népességcserét kizárta.¹¹² Egyébként a mellékletek döntő többsége a viselethez kötődött, illetőleg ékszer volt, rajtuk kívül a korábbi temetőszakaszából egy lovas, lószerszamos és baltás, valamint egy fokosbaltás, illetőleg egy két nyílvesszővel eltemetett férfi (199., 147., 258.) érdemel említést.¹¹³ A falusi egyszerű köznépi viseletű és ékszeres nők között néhányuk ellátottsága kiemelkedőnek bizonyult, ami a nagyobb gazdagságuknak vagy a többiekétől eltérő halottas szokásuknak lehetett köszönhető. Ilyen páratlan jelenség volt egy padmalyos sírban közös koporsóba

7), 26. Tiszakanyár (3:0), 27. Tiszarád (4:1 = 27/4), 28. Tiszatelek (6:0), 29. Tuzsér (5:2 = 29/1–2), 30. Vasmegegy (7:0). A temetők felsorolása: *Istvánovits Eszter* 2003, 273–274.

¹⁰⁷ Dienes három csoportra osztotta a lelőhelyeket: I: nagyrészt leírt és lerajzoltatott anyagúak, közülük itt tárgyalt: I: 8–17, 19–25, 30–33, 36–38, 42, II: hiányosan feldolgozott, közülük itt tárgyalt: II: 2–3, 12, 15, III: még nem is foglalkoztak velük, s közülük itt tárgyalt: III: 1, 3–4, 6–8, 27, 33–37: vö. *Dienes István* 1970, 14–15 (41. jegyzet).

¹⁰⁸ Ezzel megkönnyítette a tipológiai áttekintést és a párhuzamok keresését, de némileg körülményesebbé tette egy-egy temető anyagának elkülönített vizsgálatát.

¹⁰⁹ *Istvánovits Eszter* 2003, 363.

¹¹⁰ A temető megmentése, azaz 1985–90 közötti feltárása, Istvánovits különleges érdeme, ugyanis a szűkebb szakterületén (császárkori barbárok: szarmaták, germánok, dákok, hunok, kora népvándorláskor) kívül eső ásatást régész-muzeológusi tisztségéből vállalta.

¹¹¹ A 10–11. századi falusi népesség fejlődésének folyamatosságát az embertani vizsgálatok az ún. Püspökladány-típusú népesség fogalmával illették, míg az Ibrány-típusúnak azt tekintették, amikor a népesség, azaz a temetőben nyugvók „anatómiai és demográfiai profilja a két évszázadot illetően jelentősen eltér”: *Szathmáry László*: Az Ibrány-Esbó-halom X–XI. századi temetőjének csontvázletein végzett vizsgálatok eredményeinek összefoglalása. In: *Istvánovits Eszter* 2003, 386. Vö. még 102. jegyzet.

¹¹² Népességcserére hivatkozva „érthetetlené válik, hogy miért ugyanabba a temetőbe temetik a halottaikat az új közösség tagjai. Ráadásul a közösség lélekszáma is nagyjából azonos.”: *Istvánovits Eszter* 2003, 383.

¹¹³ További 24 sírban kés, kilencben csiholó–kova, hétben edény (azaz étel-/italmelléklet), hatban egy-egy nyílcsőcs, továbbá ár, csipesz, orsógomb, tojás(héj) is előkerült. Egy nő sírgödrének (152.) betöltésében eltört nyelű (?) ásópapucsra bukkantak: *Istvánovits Eszter* 2003, 380.

fektetett két fiatal nő (testvérpár?) temetkezése (197a–b),¹¹⁴ de még többüknek is volt egyedi viseleti tárgya: aranyozott ezüst és ezüst, illetőleg bronz kerek és csüngős veretekkel díszített inge (172., 145.), granulációs díszítésű ún. tokaji típusú ezüst fülbevalópárja (255.) vagy bronzlemez hajfonatkorong-párja (206.). A továbbiakban bemutatathatatlan részletességű régészeti elemzést természettudományos vizsgálatok sorozata tette teljessé.¹¹⁵

A szerző által értékelhetőnek tekintett további kilenc temető egyike sem teljesen feltárt. Ez a jellemzés a terület legismertebb lelőhelyére, a tiszabezdéd-harangláb-dűlői 10. századi szállási temetőre (25/2) is vonatkozik, amely főként egy szablyás lovas íjász temetkezéséről vált híressé, akinek bőrtarsolyát aranyozott vörösréz lemezből egyedi formában és díszítéssel készített tarsolylemez díszítette: hosszú levelű palmettákból kialakított középrészén latin kereszttel, a bal oldalmezőben kutya-páva, a jobb oldaliban egyszarvú ábrázolásával.¹¹⁶ László Gyula ebben a temetőben a honfoglaló magyar nagycsalád temetkezési rendjét vélte felismerni, de az évtizedekig elfogadott magyarázata ma már inkább cáfolt: valószínűbb, hogy a sajtóságosan fegyveres jellegű szállási temetők egyik, csupán közepesen ellátott¹¹⁷ lelőhelye.¹¹⁸ Szinte ellentéte volt a tuzsér-boszorkány-hegyi 1900-ban hat, 1998-ban további öt sírral feltárt 10. századi szállási temető (29/1), amelynek csaknem szegényes leletanyagából csupán egy aranyozott ezüstveretekkel díszes övű és rosszezüst díszítetlen tarsolylemezű íjász férfi sírjának említésére van módom (6.).

¹¹⁴ A 197a sírban fekvő nő ruházatának bronzgombjain és bronzcsörgőjén kívül kapott ékszerei: ezüst varkocskarika, bronzszázból csavart nyakperec, 66 szemű üveg gyöngysor, ólomkereszt, rókafogamulett csüngő, különleges szépségű, aranyozott ezüstlemezű, elnövényiesedő testű griff-ábrázolásos hajfonatkorong-pár, aranyozott ezüst tulipán alakú kaftándíszveretből alakított, illetőleg négy szív alakú ezüstlemez csüngő, egy-egy ezüstlemez és bronz huzalkarperec a jobb, két bronz huzalkarperec a bal alkaron, egy-egy bronzhuzal bokaperec mindkét lábszáron, végezetül egy fanyelű vaseszköz. A 197b sírban nyugvó nő ezüstgyűrűje melletti bronztárgyai: veret, varkocskarika, egy-egy huzalkarperec mindkét karon, három gyűrű a jobb, három gyűrű a bal kézen, egy-egy huzal bokaperec mindkét lábszáron: *Istvánovits Eszter* 2003, 97–101.

¹¹⁵ Marcsik Antónia a csontvázak paleopatológiai jellegzetességeit, Hüse Lajos a temető népeségének paleodemográfiai profilját, Vörös István az állatmaradványokat, végezetül T. Knotik Márta a textiltöredékeket vizsgálta és értékelte: *Istvánovits Eszter* 2003, 392–399; 400–412; 413–417; 418–422.

¹¹⁶ Az ábrázolások legújabb magyarázata: Bollók Ádám: „...salva me ex ore leonis et a cornibus unicornium humilitatem meam...” (Zsolt. 21.22). A tiszabezdédi tarsolylemez ikonográfiájáról („...salva me ex ore leonis et a cornibus unicornium humilitatem meam...” /Psalm. 21.22/. On the iconography of the Tiszabezdéd purse mount). A Jósa András Múzeum Évkönyve 55 (2013) 89–202.

¹¹⁷ Jellegzetessége még a temetőnek, hogy hét férfi, két-két nő és adat nélküli személy, végezetül egy gyermek részleges lovas, lószerszámos temetkezésben nyugodott. A leletanyagból egy férfi ónozott bronz övveretkészlete (3.), egy keleti típusú négyélű pika (7.), végezetül egy nő viseletének aranyozott ezüstcsüngős és kerek veretegyüttese (16.) lehet még kiemelendő.

¹¹⁸ Vö. *Révész László*: [Tiszabezdéd] 2. Harangláb-dűlő (Rácstag); *Révész László*: A bezdédi honfoglalás kori temető. Egy régészeti fikció nyomában. In: *Istvánovits Eszter* 2003, 209–215, 432–440. A korpuszkötet megjelenését követő évben Prohászka Péter meglepetésre rábukkant az OSZK-ban Jósa Andrásnak az 1896. évi ásátások helyszínén készített, megjegyzésekkel és tárgyvázzalokkal ellátott, a maga korában páratlan, s mindeddig ismeretlen csontvázrajzaira: *Prohászka Péter–Révész László*: A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósa András vázlatainak tükrében. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 46 (2004) 137–168.

Néhány további kisebb-nagyobb temető a vélhető típusa szerint csoportosítva: 10. századi szállási temetőrészletek: Ajak–Sinai-hegy (1/12): aranyozott ezüst palmettafa-díszes hajfonatkorong szórványlelete, Beszterec (2/11a): szórvány öntött, páratlanul ritka arany övveret, Buj-Gyeptelek (3/5): idős nő arany és aranyozott veretekkel díszített ingnyaka, kaftánja, csizmája, Gáva-Szincsedomb (8/7), Rétközberencs-Paromdomb (22/4),¹¹⁹ Tiszabercel-Ráctemető (24/11): gazdagon felékszerzett nő (4.) aranyozott ezüst ingnyakveretkészlete és különleges szépségű hajfonatkorong-párja, középpont köré szerkesztett 3-3 kisebb és nagyobb háromlevelű palmettával.

10–11. századi falusi temetők különféle korú szakaszai: Döge-Kertek köze (6/2), Gáva-Vásártér (8/2), Kék-Telek-dűlő (12/10), Nagyhalász-Kiszomborhegy (18/3), Tiszabercel-Mezőgazdasági szakiskola (24/9), Tiszabercel-Újsor (24/15). Mivel Taksony és Géza nagyfejedelem uralkodásának idejére, azaz a 10. század második felére sejtethető az a részleges fegyverváltás, amelyben a katonai kíséret egy része egyebek között a szablyáját karddal cserélte fel,¹²⁰ külön sorolom fel azokat a falusi temetőket, illetőleg sírokat, szórványleleteket, ahol kétélű kard vagy szereléke bukkant fel: Beszterec-Gyalaptanya (2/2), Dombrád-Borzastető (5/1), Gégény-Vasútállomás (10/4), Kisvárdá-Gyár utca (15/4), Pátroha-Bajorhegy (21/1), Szabolcsveresmart-Szelérd-domb (23/4).

Végezetül két szórványlelet nem maradhat még említetlen: Beszterec-Földvár (2/1): a 10/11. század fordulójára keltezett aranyozott bronz bizánci szenteltvíztartó edény, Gégény-Monokdomb (10/2): 10. századi ezüstcsészében eltemetett hét ezüst kantárveret-rozetta és három levél alakú, aranyozott középpű ezüst szüggelőveret, talán áldozati emlék.¹²¹

A fenti teljes felsorolásból kitűnik, hogy milyen különbségek mutatkoznak a Rétköz, illetőleg a korábban tárgyalt kötetek lelőhelyeinek anyaga között. Istvánovits egyrészt éppen erre való tekintettel és kellő szakirodalmi ismeretek birtokában, másrészt rendkívül friss, problémaérzékeny szemmel adott a bemutatott temetők körénél is általánosabb érvényű értékelést.¹²²

A kötet az említett 58 temetőt, sírt stb. leszámítva 262 helyre, régészeti módszerrel, azaz ásatással, terepbejárással azonosított 178, illetve forrásokban is szereplő 81 településre (29 egyházas helyre) kínált adatokat. Utóbbiak közül hét esetben a pontos lokalizálás is megtörtént, 11 alkalommal pedig a fennálló település belterületén előkerült leletek utaltak az Árpád-kori előzményükre.¹²³

¹¹⁹ Az aranyozott ezüst övkészletes lovas íjász sírjában (2.) a korábbi véleménnyel szemben nem volt tarsolylemez-töredék: *Bollók Ádám* 2013, 161 (116. jegyzet).

¹²⁰ Vö. *Kovács László*: Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 39–50.

¹²¹ Kincsleletnek tekintette: *Istvánovits Eszter* 2003, 362. Fodor István szerint a veretek hármasság és hetes számának is különleges jelentősége volt, s az együttes egy „egykori szent ligetben hozott áldozat egyetlen eddig reánk maradt emléke lehet.”: *Fodor István*: Gégény-Monokdomb. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Révész László, Wolf Mária és M. Nepper Ibolya közreműködésével szerk.: Fodor István. Budapest 1996, 144.

¹²² *Istvánovits Eszter* 2003, 442–449. Szeretném remélni, hogy a temetők általam ajánlott új rendszere hozzájárulhat a felvetett kérdései egy részének megválaszolásához, vö. *Kovács László* 2013 (74. jegyzet.).

¹²³ 4/2, 12/4, 14/3, 19/4, 20/2, 27/1, 30/1, illetőleg 1/1, 3/1, 6/1, 7/1, 9/1, 11/1–2, 14/1, 15/1, 17/3, 20/1, 24/3–4, vö. *Istvánovits* 2003, 11, 271.

A településekre utaló régészeti leletek értékelését a keltezés bizonytalansága nehezítette, amit Istvánovits az edénytípusokat értékelve mutatott be. Az említett 81 települési forráshelyek közül a legkorábbi négyét¹²⁴ a szerző azzal zárja, hogy a 11. századra „már ki kellett alakulnia a kora Árpád-kori településhálózatnak, mely alapvetően csak a tatárjárás után változott meg. Hogy a korai településhálózat meglehetősen sűrű lehetett, azt a földrajzi nevek etimológiai vizsgálata igazolja.¹²⁵ Ez alapján kevert népeiséggel számolhatunk a Rétközben. A peremen inkább magyar, a mocsarasabb, belső területen inkább szláv neveket találunk, de ezek a tömbök nem különülnek el élesen. Ugyancsak szláv neveket helyezkednek el az ismeretlen eredetű nevek. A török nevek elősorban a Rétköz peremén végigfutó út mentén sorjáznak.”¹²⁶ „A régészeti leletek alapján ... az önként meghóduló lakosság meglehetősen gyér lehetett a Rétközben. A terület keleti része avar gyepű része volt, nyugati felén avar lakosságot találtak a honfoglalók. A sírleletek alapján a honfoglalók és az itt talált (alapvetően avar) lakosság összeolvadása hamar megkezdődött: a X. század közepén nyitott ún. köznépi temetőkből már ez követhető nyomon. A honfoglalók jellegzetes leletei és rítusa (pl. Ibrány-Esbó-halom 197. vagy 199. sír) ezekben a temetőkből együtt fordul elő a honfoglalók által »helyben talált« lakosság immár a X. századra jellemző hagyatékával. A »helyben talált« kifejezést azért tettem idézőjelbe, mert nem világos számomra, hogy a köznépi temetők alapján rekonstruálható viszonylag nagy számú »őslakosság« mekkora hányada származik azok közül, akik a honfoglaláskor a Felső-Tisza-vidéken laktak, és mekkora hányada települhetett ide a X. század közepén (lásd az antropológiai vizsgálatok eredményeit!). A kérdést már csak azért is nyitva hagyom, mert ez alapvetően a megelőző időszak — IX. század — kutatási problémáit érinti.” – zárta gondolatgazdag és problémaérzékeny felvetését a szerző.¹²⁷ Könyve elismerő értékelést kapott.¹²⁸

5. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: HEVES MEGYE 10–11. SZÁZADI TEMETŐI (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). Szerk.: Bende Ildikó, lektor: Kovács László. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 5. Sorozatszerk.: Kovács László – Révész László. Budapest 2008, 491 oldal, 294 kép, 98 tábla, nem sorszámozott felsorolások. Munkatárs: Fodor László, Füredi Ágnes, Kovács László, Vörös István. A kötet megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával vált le-

¹²⁴ Dombrád, Fancsal, Porvod az 1067 táján kelt, de csak 1289-es átiratban fennmaradt oklevélben tűnik fel, amikor az Aba nembeli Péter ispán egyebek között az itteni birtokait is a századi apátságnak adományozza, továbbá egy 1067 körül írt, de csak 1267-es átiratban fennmaradt oklevélben felsorolt vencesellői javait atyafiaira hagyja, 1085-ben pedig már [Kis]Várda is létezett: *Istvánovits Eszter* 2003, 263; vö. *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997, 64, 74, 158–159, 201–202.

¹²⁵ A rétközi földrajzi nevek és víznevek áttekintése: *Istvánovits Eszter* 2003, 264–267, 268–270.

¹²⁶ *Istvánovits Eszter* 2003, 271.

¹²⁷ *Istvánovits Eszter* 2003, 455.

¹²⁸ *Lőrinczy Gábor–Türk Attila*: Istvánovits Eszter. A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékeanyaga... A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* 10 (2004) 581–584.

hetővé, közreadása pedig a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézete közös kiadványaként, a felsoroltak, továbbá a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az OTKA K 46883 és PUB-K 75525 pályázatának anyagi segítségével készült.

A korpuszsorozatnak ez az első olyan kötete, amelynek szerzője nem vezetett ásatásokat a tárgyalt területen, ellenben példaértékű munkát végzett azal, hogy Bóna István és Dienes István felkérésére nemcsak elvállalta, hanem el is végezte a Szabó János Győző hagyatékában — egyébként általa is önálló korpusz kötetbe szánt¹²⁹ — megmaradt 10–11. századi temetők feldolgozását és közzétételét. Munkáját megelőzően Fodor László kísérelte meg néhány lelőhely helyszínelését, illetőleg munkatársként többet közölt is (12, 29, 35, 40, illetőleg 16, 26, 43), hasonlóképpen Kovács László (2, 31, 54), viszont Nagy Árpád terepmunkái csak rosszul voltak követhetőek (1, 34, 43, 47, 53, 55).

A kötetben 34 település 57 korabeli temető, sír-, szőrvány- és kincslelete került feldolgozásra,¹³⁰ amelyek közül Révész helyesen mindössze egyetlen egyet tekintett teljesen feltártnak:¹³¹ a 77 síros visontai 10. századi falusi temetőt (53), amelyben maradandó anyagú tárgyak: köznépi ékszerek és ruhadíszek csak 28, kizárólag női és gyermeksírból voltak. Kiemelkedett közülük egy aranyozott ezüst rombusz alakú ingnyakveretekkel és két préselt, ötlevelű palmettadíszes ezüstkoronggal ékes ruhában, ezüst gömbsorc süngős fülbevalópárral eltemetett nő temetkezése (22.). További három olyan lelőhely van, ahol az ásatók becslése szerint a sírok 75–80%-át megmentették. Az egyik a káli 68 síros 10. századi falusi temető (32), amelynek 35 temetkezésében szintén csak kevés köznépi ékszer, viseleti tárgy és eszköz volt, némileg több fegyverrel.¹³² Utóbbiak között két szablya is előkerült, az egyik egyedül (2.), a másik egy nyílvessző és vasalt tegez (58.) társaságában, s további hat sírban egy-két nyíl, két-többször lószerszám alkotta a választékot. Egy gyermek (81.) nyakában I. Berengár

¹²⁹ Az ásatók felsorolásával: *Révész László* 2008, 14; vö. *Bóna István*: Szabó János Győző (1929–1986). Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 25–26 (1989–1990) 5.

¹³⁰ Azokat a lelőhelyeket, ahol Szabó János Győző végzett helyszínelést, leletmentést vagy feltárást, dőlt betűkkel jeleztem: 1. *Abasár-Bolt-tető, Kultúrotthon*, 2. *Andornaktálya-Dózsa György út* 3. *Aldebrő-Mocsáros*, 4. *Besenyőtelek-Szőrhát*, 5–6. *Tepélypuszta I. és II. temető*, 7. *Boldog-Téglaház-part*, 8. *Demjén*, 9. *Dormánd-Hanyipuszta*, 10. *Ecséd*, 11. *Eger-Almagyar*, 12. *-Gépállomás*, 13. *-Kiskanda-dűlő*, 14. *-Répástető*, 15. *-Szépasszony-völgy*, 16. *-Vár, Székesegyház*, 17. *Erdőtelek-Bernát-hegy*, 18. *-ismeretlen lelőhely*, 19. *Füzesabony-Belterület*, 20. *-Kastélydűlő*, 21. *-Kettőshalom*, 22. *-(Szi-halom)-Réthy-tanya*, 23. *Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta*, 24. *-Kecskekő*, 25. *-Póctető*, 26. *Gyöngyöstarján-Templomdomb*, 27. *Hatvan*, 28. *Heves-Boconádi út*, 29. *-Kapitányhegy*, 30. *-Szőlők*, 31. *Hort*, 32. *Kál-Legelő*, 33. *-Legelő III.*, 34. *Kompolt-Krumpliföld*, 35. *Lőrinci-Selypi-puszta*, 36. *Ludas-Varjú-dűlő*, 37. *Maklár*, 38. *Novaj*, 39. *Pásztó*, 40. *Pély*, 41. *Pétervására-Ivádra vezető út*, 42. *-Laktanya*, 43. *-Vár*, 44. *Rózsaszentmárton-Felsőcsér*, 45. *Szihalom-Földvár*, 46. *-358. sz. ház*, 47. *Tarnalelesz-Berekfara*, 48. *Tarnaörs-Szentandrás-határ*, 49. *-Rajnapart*, 50. *Tiszanána-Csehtanya*, 51. *Újlőrincfalva-Magyarad*, 52. *Vámosgyörk-Motorhajtóanyag-tároló telep*, 53. *Visonta-Felsőrét*, 54. *-?*, 55. *-Petőfi utca 13.*, 56. *Visznek-Kecskehegy*, 57. *Heves megye, ismeretlen lelőhely*. Révész a tarznaörsi és tiszánánai temetőt (48, 50) Dienes István hagyatékából közölte.

¹³¹ A lelőhelyek feltártsága mértékének latolgatása: *Révész László* 2008, 395.

¹³² A folyamatosan 83-ig sírszámozott temetőben szarmata temetkezések is voltak; a sírszámokról: *Révész László* 2008, 230.

itáliai király (888–915) denára járult hozzá a korhatározáshoz. A feltárás különlegessége volt a temető északi és keleti szélét határoló temetőárkok rendszere. A másik az egy homokbánya peremén megmentett tiszánánai 32 síros szállási temetőrészlet (50), amelynek a 22 mellékletes temetkezésében csak köznépi ékszerek és ruhadíszek voltak, a fegyvereket pedig kizárólag az íjászfelszerelés darabjai képviselték. Egy fiatal fiú bolygatott lovas sírjában (1.) díszítetlen kisméretű ezüst tarsolylemez, ezüstlemezekkel ékesített kápájú nyereg, valamint lószerszám maradt meg, egy a csecsemőjével együtt szintén lovas sírba (2.) temetett, ezüstveretes csizmájú középkorú nő az ékszerei mellett ugyancsak ezüst kápaferetes nyeret, kengyelpárat és zablát, továbbá bronzból öntött, különleges szépségű rozettás lószerszámveret-együttest kapott. Egy 3-4 éves gyermeknek (4.) egyebek között 11 átlukasztott francia és itáliai érmét adtak, amelyek közül a legfiatalabb Provence-i Hugó itáliai király (926–931) milánói denára volt, s egy másik kisgyermek (21.) egyebek között ugyancsak a király denárát vitte a másvilágra. Révész közrendű szabadok hagyatékának tekintette a temetőt, amelyből kissé kiemelkedett a közösség vezető családja.¹³³ Géppel bolygatták meg a harmadik, a 63 sírig feltárható újlőrincfalvai 11. századi, 980 és 1060 közé keltezett használati idejű falusi temetőt (51), amely eredetileg mintegy 80 síros lehetett. Mindössze 15 temetkezésében leltek maradvány anyagú tárgyat, a fentiekben is említett köznépi jellegű ékszereket. Bronz ruhadíszek két kisleány sírjában voltak: S-végű karika, csüngős ingnyakveretek, nyak- és karperec, Aba Sámuel denárával (35.), valamint sima és S-végű karika, csüngős ingnyakveretek, nyakperec és karikagyűrű, továbbá I. István három denára (37.). Feltűnő volt, hogy mindkét sír ingnyakveretei azonos öntőmintában készültek.

Kisebb-nagyobb megbolygatott temetőrészlet maradványainak megmentése mintegy 32 lelőhelyen sikerült,¹³⁴ azaz sajnálatos módon ilyen volt a terepmunka leggyakoribb eredménye, amely közvetve sejteti, hogy mi minden pusztulhatott el! A besenyőteleki feldúlt 10. századi szállási temető (4) lovas temetkezéséből egy díszítetlen ezüst tarsolylemez töredéke maradt meg, talán a függesztő- és zárószíjának vereteivel. További 10. századi szállási/falusi temető talán felényi maradványa lehetett a 34 sírig megmentett aldebrői temetőrészlet (3) 18 mellékletes sírral, a férfiaknál íjászfelszereléssel, a többieknél köznépi ékszerekkel. Egy középkorú nő (20.) bolygatott sírjában Provence-i Hugó denára, aranyozott ezüstlemez hajfonatkorong-pár, elnövényesedő négy lábú ábrázolásával, ezüst csüngős ingnyakveretek és ezüstszalag lábperce maradt meg, míg egy leánynak (13.) állatalakos áttört bronz hajfonatkorong-párja, ezüst és bronz ruhadíszei, sodrott és lemezkarperce volt, a gyöngysorába pedig kauricsiga-amuletteket fűztek. Dormádon (9) egy homokbányászással folyamatosan pusztított, 18-20 sírosra becsült 10. századi szállási temetőből 10 sírt mentettek meg, a szórványleletek között itt is Provence-i Hugó denára bukkant fel. Fiatal nő sírjában (1.) aranyozott és ónozott vörösréz, négy összefonódó volutában, illetve félpalmettában végződő indadíszes hajfonatkorong-pár, egy középkorú, továbbá

¹³³ Révész László 2008, 309.

¹³⁴ Révész László 2008, 395.

egy lovas temetkezésű idős nőében (2., 6.) ezüst ingnyakveretek, rozetták díszítette viselet mutatkozott. Egy lovas, lószerszámos íjász (15.) karját és lábát ezüstlemez karperec körítette. További szállási temetők maradványának sejtethető az eger-répástetői (14) szablyás, dirhemes, lószerszámos lovas, illetőleg lovas íjász párosa, valamint az erdőteleki (17) két lovas íjász sírmaradványa, az egyik szablyával, a másik különleges, hármas osztású, karéjos aranyozott ezüst övveretekkel. A tarnaörs-szentandrás-határi (48) 10. századi szállási temető egy sorban fekvő feldúlt kilenc és helyszínel két sírját a megmaradt leletei, elsősorban a mívés lószerszámok alapján a megye egyik leggazdagabb lelőhelyének sejtette Révész,¹³⁵ de hasonló lehetett a tarnaörs-rajnaparti (49) temető is, amelynek egyetlen feltárt (6.) lovas sírjában aranylemez övdíszsel, aranyfólia kar- és lábpercekekkel, lószerszámmal, valamint ezüstlemez lószerszámdíszekkel, nyereggel eltemetett fiú nyugodott.

A kutatatlan környezetű, ezért magányosnak tekintett 10. századi temetkezések közül elsőnek a megye leggazdagabbjának tartható hevesi női lovas sír (29.) említendő, egyedülálló technikával készített: aranyfóliával bevont s három almandinköves rekesszel díszített bronz pántkarperece, aranyozott vörösréz lemez, palmettamintás morva/bizánci díszgombja, ezüst lábbeliveretei, formába kovácsolt kengyel(párja?) és zablája, valamint 34 aranyozott ezüst rozettás veretből és két forgó-palmettás díszű kantárrózsából álló lószerszámdísz melléklete következtében. További sírokból ezüstberakásos bronz keresztvasú szablya (23.), íjászfelszerelés (21.), lovas temetkezés (36.), női ékszerek és ruhadíszek (42.), bronz mellkereszt (22.) látott napvilágot.

Talán 10. századi falusi temetők maradványa lehetett Eger-Szépasszonyvölgyben (15), ahol a becsült nagyság mintegy kétharmadát jelentő mintegy 80 sírból egy veretes övű lovas, lószerszámos íjász mellett I. Rómanosz Lakapénosz & Khrisztophorosz & VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz (921–931) ezüst félpénze is megmaradt (A.), a szórványleletek közül pedig ezüstözött bronz áttört állatalakos hajfonatkorong és egy pávasárkány motívumos bronz áttört piperekanál érdemel kiemelés. Hasonló lehetett az ecsédi mintegy 50 sír (10), amelyből egyebek között egy kétélű kardot őriztek meg, továbbá az elpusztított gyöngyöspata-kecskekői (24) temető megmentett hat 10. századi sírja, köztük egy kardos lovas íjászé (3.) olyan két kerek aranylemezzel, amelyet bizánci solidusból kalapálhattak. További ide, vagy 10–11. századi falusi temetők 10. századi részletéhez még néhány temetőmaradvány sorolható (6, 28, 34–35, 37–38, 47).

Különleges jelentőséget nyert a visznek-kecskehegyi lelőhely (56), ahol egy több mint 100 síros (127-ig számozott) késő avar kori temetőre a 10–11. század folyamán rátemetkezett egy részben a mellékletei (40.: íjászfelszerelés, lószerszám, 56.: lószerszám, 102.: szuperpozícióban a 101. avar sír felett, 105.: állatfejes karperec, favödör vasalásai), részben pedig az eltérő tájolása, mélysége és méretei (4–5., 7., 9., 12., 14–18., 29., 53., 60., 62., 69., 87., 92.: felülrétegezett egy avar sírt) alapján¹³⁶ elkülöníthető közösség, amelyről nem dönthető el,

¹³⁵ Révész László 2008, 280.

¹³⁶ Révész László 2008, 384, 385: 281. kép.

hogy a késő avar kori lakosság továbbélése volt-e, vagy újonnan jelent meg a helyszínen.¹³⁷

10–11. századi falusi temető maradványa lehetett a besenyőteleki II. temető (6) megmentett 14 sírja, míg mintegy 21 síros 11. századi részlet került elő a besenyőteleki I. temetőből (5), 13 sír Eger-Gépállomáson (12), 40 síros maradványa a Füzesabony-Kastélydűlőben (20) 11. századi ékszerekkel és öt érméből meghatározható I. András verette három denárral (10., 14., 38.). Hasonló korú volt a pétervásári (41) temetőrészlet utépítéskor talált öt, majd feltárt 27 sírja, köznépi ékszerekkel és öt sírban Péter, I. András, Béla dux, Salamon és I. László denára (záró)érméjével. Ide sorolható még a Visonta-Petőfi utca 13.-ból (55) említett, továbbá több-kevesebb joggal néhány feldúlt temetőrészlet (26, 33, 44, 46, 52).

Néhány templom körüli temető (16, 25) 11. századi részletének sírjai már a hitbéli változás következményeként jelentek meg, az egyikük (43) sajátos, köttlachi típusú fülbevalója idegen kapcsolatokat, betelepedést jelezhet.

A régészeti leletek sorozatát a 10–11. századi szórványok (18, 19, 27, 30, 39–40, 45, 57) zárják, ezek közül kettőre hívom fel a figyelmet: talán Eger környékén (57) egy kétélű kardot letek, Erdőtelekről (18) pedig egy sírletnek is tekinthető együttes: szablya, harci bárd, kengyel pár, zabra maradt meg, amely azonban esetleg 11. századi besenyő, de inkább későbbi kun hagyatékból származhat.

Végezetül a megye területéről három kincslelet ismeretes: egy valószínűleg I. András trónra lépése előtt elrejtett 18 denáros érmekincs I. István, Péter és Aba Sámuel vereteivel (54), továbbá egy I. László korában elásott, a király négyféle veretéből összesen 110 denárt tartalmazó érmekincs (31), végezetül pedig egy edényben talált, Kálmán kori vegyes kincslelet (2), amely ezüst S-végű karikát és a király legalább háromféle, összesen 150-nél is több denárát tartalmazta.¹³⁸

Révész László a lelőhelyek leírását követően a megye régészeti kutatástörténetét tekintette át, majd a korábbi kötetekben kialakult hagyománynak megfelelően az előkerült leletek mintaszerű tipokronológiai elemzését adta,¹³⁹ amelyre annak ellenére szükséges felhívnom a figyelmet, hogy a bemutatására itt nem volt módom kitérni. Ismertetésre érdemesek viszont a megyei temetők időrendi és területi csoportjairól általa írottak. Eszerint a 10. századi temetők és szórványleletek jó része a Mátraalján, a Tarna és az Eger patak között jelentkezik, a hasonló jellegű borsodi és szolnoki szomszéd területek között,¹⁴⁰ és bizonyos mellékletbeli sajátosságokat felmutatva.¹⁴¹ A Heves környékére sejtett központ és környéke lakosságának későbbi sorsára, továbbélésre vagy betele-

¹³⁷ Révész László 2008, 386.

¹³⁸ Kovács László tollából in: Révész László 2008, 17, 197, 378.

¹³⁹ Révész László 2008, 389–394, 395–443.

¹⁴⁰ 13 temető(részlet): 3, 9, 14–15, 17, 28, 32, 36, 42, 44, 48–50, továbbá tíz néhány sírnyi maradvány, illetve szórványlelet: 4, 8, 11, 21, 23, 28, 34, 37–38, 40: Révész László 2008, 445–446.

¹⁴¹ Innét való mindkét tarsolylemez (4., 50.), két övveretkészletes sír (15., 17.), a két lemez és az egyik öntött hajfonatkorong (3., 9.) és a nyugat-európai denárok többsége: Révész László 2008, 446.

pülésre néhány további lelőhely alapján lehet következtetni (5–6, 20, 22, 30, 46, 51). A Tarna mentén, Aldebrőtől északra csak a Pétervására környéki lelőhelyek utalnak a megtelepedésre (41–42), ahová a 11. században idegen telepések is érkeztek (43). A lelőhelyek harmadik, és ismét bizonyos sajátosságokat mutató csoportja Eger környékén mutatkozik, de annyira töredékes temetőik és szórványleletek formájában, hogy az I. István kori megyeközpont létesítésének egy korábbi vezéri székhellyel való indoklására nincsen bizonyíték.¹⁴² További 10. századi lelőhelycsoport a Tarna és Zagyva összefolyásának környékén (48–49), 10–11. századi pedig a Mátrától délre, a Zagyva és a Zám-patak között helyezkedik el, itt a folyamatosság sejtése mellett a változások nyomai is kimutathatók.¹⁴³ Külön fejezet részben foglalkozott Révész a leletek etnikai megítélésével, amelyről a viszneki temetőt (56) illetően már volt szó, az aldebrőiben (3) ha nem is idegen etnikumú, de a közösségtől eltérő viseletű nő temetkezése került elő (15.), viszont az itt letelepültnek vélt kavár, vagy a letelepült besenyő lakoságnak régészeti nyoma nincsen. Az Alpok előteréből érkezett népesség jelei lehetnek a már említett szláv–bajor karoling peremkultúra ún. köttlachi típusú ékszerei (16, 43).

A záró fejezet részben rendkívül gondolatgazdag módon hasonlította össze Révész a temetőelemzés két korábban elfogadott, László Gyula és Szőke Béla megállapításaira támaszkodó módszerének összevetéséből keletkező nehézségeket, és feloldásukra a lelőhelyek teljes feltárását, embertani elemzéssel bővített, pontosabb keltezésű közlését, valamint a mikroregionális/tájegységi kutatás szorgalmazását javasolta. Mindezt a töredékes Heves megyei leletanyagra a következőképpen alkalmazta: a megye 10. századi temetői lényegében a közrendű szabadok hagyatékát képviselik, gazdagabbnak csak a hevesi és tarnaörsi sír (29, 49) számítható, és néhány további temető részlet a bolygatottsága ellenére is ilyennek valószínűsíthető (4?, 17, 23, 48). A 10. század végétől végbemelő egységesülést az ékszerek változásán lehet nyomon követni.

A kötetet a Vörös István által írott és az 56-ból 20 lelőhelyen feltárt ló és/vagy juh, ritkábban sertés ételadományokat ismertető fejezet zárja.

6. GÁLL ERWIN: AZ ERDÉLYI-MEDENCE, A PARTIUM ÉS A BÁNSÁG 10–11. SZÁZADI TEMETŐI, SZÓRVÁNY- ÉS KINCSELELETEI (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat. Summary). Szerk.: Felföldi Szabolcs, lektor: Kovács László–Révész László. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 6. Sorozatszerk.: Kovács László – Révész László. Budapest 2013, I: 973 oldal, 322 kép, II: 335 tábla. Munkatársak: Eberhart Amlacher (†), Botár István, Gál Szilárd Sándor, Gergely Balázs, Lakatos Attila,

¹⁴² Csak itt találtak a megyében muszlim dirhemet (11, 14), bizánci ezüstöt (15) és két szórványként talált kétélű kardot (13, 57), és itt a külkapcsolatokat vagy betelepülést jelző köttlachi típusú ékszereket is: *Révész László* 2008, 447.

¹⁴³ 10. századiak (23, 36, 44), 10–11. századiak (7, 10, 24, 35, 53, 55), 11. századiak (26, 39, 52). A 10. század második felére sejtett részleges fegyverváltás nyomai a kétélű kardok és trapéz alakú vállas kengyelek megjelenésében észlelhetők (10, 24, ill. 35): *Révész László* 2008, 448.

Florin Mărginean, Silviu Oța, Sztáncuj Sándor, Daniela Tănase, Ștefan Vasiliță. A mű az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Régészeti Programja keretében Gáll Erwin által 2008-ban megvédett, azonos című PhD-disszertáció felhasználásával készült, opponensek: Kovács László – Révész László. A kötet a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete közös kiadványa, és az OTKA K 84159. számú kutatási és PUB-K 106589. számú publikációs pályázatának anyagi segítségével készült.

A hatalmas kötetben 101 településről vagy környékéről és 10 inkább ismeretlennek tekinthető háttérrel (6–7, 51, 109, 139, 159–163) összesen 163 lelőhely, leletgyűttes vagy tárgy került közlésre,¹⁴⁴ és ebből bármennyire hihetően, az Erdélyi-medence 1892–2007 közötti 56 lelőhelyét illető feltárásaiból mindössze egy, a Partiumban 1862–2007 között egyetlen egy sem, a Bánságban 1839–2007 között három, azaz a 93 000 km²-nyi Magyarországnál nagyobb, bár más természeti viszonyokkal rendelkező 103 000 km²-es területről összesen négy, Gáll által teljesen feltártnak nevezett lelőhely ismeretes,¹⁴⁵ más kérdés, hogy még ezzel sem lehet teljesen egyetérteni. Az együtt kezelt többi lelőhely ugyancsak a Gáll által készített statisztika szerint a következő: 69 temetőrészlet, 75 szórványlelet és 9 kincs.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Terjedelmi okból a lelőhelyet pontosító határrésznevek nélkül: 1. Alsócsernáton, 2–6. Arad, 7. Bánság, 8. Berekutca, 9–10. Bihar, 11. Biharfélégyháza, 12. Biharszentandrás, 13. Borberek, 14–15. Borosbenedek, 16–21. Bukovapuszta, 22. Csák, 23. Csáklya, 24. Csíkszentgyörgy, 25. Csíkszépvíz, 26. Csíkszögöd, 27. Detta, 28–29. Déva, 30. Dész, 31. Érdengeleg, 32. Eresztevény, 33–34. Érkörtvélyes, 35. Érmihályfalva, 36. Érsemjén, 37. Értarcsa, 38. Felsőnyárló, 39. Felsőpojény, 40. Főnlak, 41. Gálospetri, 42–52. Gyulafehérvár, 53. Gyulavarsánd, 54. Hari, 55. Hegyközszentimre, 56. Hodony, 57. Iriny, 58. Janakfalva, 59–61. Keglevichháza, 62. Kellnek, 63. Királyföld, 64. Kisjenő, 65. Kismajtény, 66–72. Kolozsvár, 73. Kolozsmonostor, 74. Kovászinc, 75. Köröstarján, 76. Kürtös, 77. Lámkerék, 78. Lovrin, 79. Mácsé, 80. Magyardecse, 81. Magyarfráta, 82. Magyarlapád, 83. Magyarpécska, 84. Malomszeg, 85. Máramarosziget, 86. Maroscsapó, 87. Marosgombás, 88–90. Maroskarna, 91. Marosnagylak, 92. Medgyes, 93. Mezőtelegd, 94–95. Muszka, 96. Nagyenyed, 97. Nagyernye, 98–99. Nagykomlós, 100. Nagylak, 101–102. Nagyósz, 103. Nagyszalonta, 104. Nagyszentmiklós, 105. Nagyteremia, 106–109. Nagyvárad, 110. Németség, 111–115. Németszentpéter, 116. Nyírmező, 117. Óbéba, 118–121. Óbesenyő, 122. Ópálos, 123. Ópiski, 124–125. Perjámos, 126. Pusztakeresztúr, 127–128. Pusztavizezsdia, 129. Sajtény, 130. Sepsiszentgyörgy, 131. Sikló, 132. Szakálháza, 133. Szalacs, 134. Szászváros, 135. Székudvar, 136. Szelindek, 137–138. Szerbcsanád, 139. Szolnok-Doboka megye, 140. Temesliget, 141. Temesmurány, 142–145. Temesvár, 146–147. Torda, 148. Újszentes, 149. Újvár, 150. Vajasd, 151. Vajdahunyad, 152. Várfalva, 153. Vejte, 154. Vetés, 155. Világos, 156. Zilah, 157. Zimándújfalu, 158. Zsombolya, 159–163. Ismeretlen lelőhely.

¹⁴⁵ Erdély: Szászváros-Delaul Pemilor X2 (134), Partium: Németszentpéter-G.A.S. területe (111), Bánság: Bukovapuszta-II. és IV. halom (16, 18), Újszentes-Elkerülő (148): *Gáll Erwin* 2013, 464–471, 502–504, 594. A leírásokból azonban kitűnik, hogy a feltárást, illetőleg a közlési bizonyítottságot tekintve az újszentesit leszámítva egyik lelőhely sem tekinthető teljesen megkutatottnak.

¹⁴⁶ A három területi egység szerinti megoszlásban: 69 temetőrészlet (25–21–23), 75 szórványlelet (28–23–24), 9 kincslelet (5–4–0): *Gáll Erwin* 2013, 564–568, 573–574, 580, 565: 149. kép, 574: 157. kép, 581: 164. kép. Tanulmányozásra érdemesek Gáll vizsgálatai a lelőhelyek közleményeinek mennyiségi, minőségi adatairól, továbbá az embertani és archeozoológiai elemzéseiről, végezetül pedig a politikai változásoknak a kutatástörténetben is megfigyelhető következményeiről: *Gáll Erwin* 2013, 563–592.

Az 57 000 km² területű történelmi Erdélyből tehát Gáll is mindössze egyetlen teljesen feltárt temetőt származtatott, a szászvárosi sírmezőt (134), amely azonban nemcsak a jórészt közöletlensége, hanem az ismeretlen számú elpusztult temetkezése következtében sem felel meg ennek az elvárásnak, bár a korát illetően — a szerzővel egyetértésben — a 10. század második felében már használatban volt csupán falusi temetőrészletnek tekinthető.¹⁴⁷ A Gáll szerinti 25 erdélyi temetőrészlet¹⁴⁸ az alábbi módon csoportosítható:

Korai, a 10. század első évtizedeitől keltezhető magyar katonai közösségek temetői Kolozsvárott bukkantak fel: a Zápolya utcában (72a, 72b) egy leletgazdag szállási temető 1911-ben feltárt 8, 1942-ben pedig 3 síros, László Gyula által 36 (Gáll szerint akár 80-100) sírosra becsült nagyságú, feltehetőleg nem összefüggő két részlete. Gáll a részletes tipokronológia elemzést követően a temető 925-980-as évek közötti használati idejét valószínűsítette, és az itt fel nem sorolható jellegzetességein túl a legfontosabbnak az öt lovas, szablyás íjász (1., 4., 6., 10-11.) és két lovas íjász (8., 9.) temetkezését tekintette.¹⁴⁹ A Szántó utcában (71) egy 26 síros szállási, esetleg inkább 10. századi falusi temetőrészletet tártak fel, hat íjász sírjával, ezek közül egy lovas, szablyás, veretes öves (25.), egy szablyás, veretes öves (22.), egy pedig szablyás (4.) vitéz temetkezése volt. A Kalevala utcai I. lelőhely (69) három sírjának szórványelelei 10. századi, a II. lelőhely (70) nyolc sírja egyikének bronztárgyai 10/11. századi temetőre utaltak, s a hajdani Heltai utca 28. telkén (68) lelt sírből is csak egy 10/11. századi ezüst S-végű karika maradt.

Gyulafehérvári magyar központra egyelőre csak későbbi megnyitású nagy temetők sora utalt, bár kisebb 10. századi temetőt sejtető sírt az Orange-álmáson (45), hármat pedig a Római katolikus székesegyház mentén (46a, 46b) is feltártak. A Mentőálmás (44a, 44b-c, 44d) közöletlen leletanyagában jelentkező, a 9. századból továbbélő szláv?, késő avar kori, bolgár közösség („II. temető”: a 794 sírből csak 9. századi: 78) a 10. század közepétől beleolvadt a 10-11. századi falusi temetőt nyitó, keleti vonásokat is mutató magyar népességbe. Nagy 11. századi temetőrészletüket Aba Sámuel és I. András denárai is keltezték („III. temető”: 506 sír), amelyhez a legújabbban még néhány sírt is feltártak. E temető feltehetőleg még egy további 186 síros önálló részlete Vadászok utcája lelőhelynéven ismeretes (47), ezt pedig I. András, I. Géza és I. László denárai valamivel későbbi használati időre is keltezik.¹⁵⁰ Ugyancsak hatalmas lehetett a Brândușei utcai 10-11. századi falusi temető (42), ennek össze nem függő rész-

¹⁴⁷ A temetőből 1992-1994 között kilenc, 2000-ben két, 2002-2004-ben 60 sírt tártak fel. A könyvében csak az első 11 sír anyagát közlő Gáll megjegyezte, hogy „sajnos a temető anyagának teljes publikációja még várat magára, ezért arra a kérdésre, hogy hány temetkezés semmisülhetett meg, nem tudunk válaszolni. ... [közre nem adott ismeretei szerint] az ásatók elérték a temető széleit...”: *Gáll Erwin* 2013, 464, 467. Az ilyen szakaszos feltárással kapcsolatban amúgy is felmerül a gyanú, hogy mennyire illeszkedtek az újabb és újabb ásatási felszínek, azaz a terület teljes feltárása valóban megvalósult-e.

¹⁴⁸ A lelőhelyszámok alábbi tagolása alapján: 28, 42, 43, 44a, 44b-c, 44d, 45, 46a, 46b, 47, 52, 68, 69, 70, 71, 72a, 72b, 87a-c, 88, 89, 91, 123, 130, 151, 152.

¹⁴⁹ *Gáll Erwin* 2013, 291-292.

¹⁵⁰ *Gáll Erwin* 2013, 188-192, 196-197.

leteit a beépített terület kilenc telkén 229 sírig tárták fel, amelyeket I. István és Salamon uralkodása között kibocsátott 29 denár keltezett.¹⁵¹ A Császár forrásánál (43) hasonló, de közöletlen temető 209 síros részletéig jutottak, a Poklisa lelőhelyen (52) pedig szintén egy falusi temető I. István, Péter és I. András denáraival keltezett 17 síros részletét tárták fel.

Erdély további területére csak igen kevés részlegesen kutatott lelőhely maradt: Marosgombáson (87a–c): falusi temető több ásatással feltárt 10. századi részletei, aránylag sok fegyveres sírral, a Maroskarna-„B” temető (88): 15 síros 10. századi falusi? temetőrészlete, a sepsiszentgyörgyi (130) hitelképtelen lovas sírból maradt bizánci (?) karddal, lándzsával, Maroskarna-Maros jobb partján egy kirabolt sír lócsontjai (89). A 10. század második feléből származtatható a Déva-Micro 15 nevű lelőhely (28): hétsíros falusi temetőrészlete,¹⁵² majd a közöletlen Ópiski (123) falusi temető 86 síros 10–11. századi részlete (123), további 18 síros közöletlen temetőrészlet I. István és I. András érméivel Marosnagylak-Vízpompáról, végezetül két ismertebb lelőhely: a vajdahunyadi (151) 54 síros 11. századi falusi temetőrészlet, amelyet I. István és Salamon uralkodása között kibocsátott denárok kelteztek,¹⁵³ és várfalvai hasonló temető (152) 57 síros 11. századi részlete, amelyek korát I. István és I. László uralkodása között vert denárok jelezték.¹⁵⁴

A Gáll összegyűjtötte 28, részben azonosíthatatlanná vált szórványlelet csak kevés szót érdemel. Némelyikük bizonyára sírok mellékleteinek maradványa (24, 26, 29, 32, 82, 86, 90), de ez a szórvány nyílcsúcsoknál (23, 54, 80, 116, 147, 150), fokosbaltánál (48), ékszereknél (13, 66), valamint mind a bizánci (1, 25: VI. Bölcs Leó [886–912] verete, 50: II. Baszileiosz & VIII. Kónsztantinosz [990–1025] solidusa, 92), mind a magyar (51: I. András két, Salamon egy denára, 73: I. István denára) érméknél már nem feltétlenül igaz, sőt kettejükénél (1, 92)¹⁵⁵ az sem zárható ki, hogy kincsleletként kerültek földbe. Néhány fegyverlelet már ismertté vált a korábbi szakirodalomban is: Dés (30): ezüstdíszítésű kardkeresztvas, Gyulafehérvár-Vár (49): palmettadíszes bronz kardkoptató/hüvelyvég, Nagyenyed (96): vércsatornás kardpengehegy, Nagyernye (97): 11. századi (?) töredékes kard.

A már említett két esetleges mellett további öt valóságos kincslelet is előkerült: a zártnak tekinthető magyarfrátai (81): I. László kiszántott 120 db egyenemű, H27 típusú¹⁵⁶ denára, továbbá három nagyobb kincs maradványa: Lámkerék (77): Péter egyetlen denára, Szelinek (136): Péter két és I. András egy

¹⁵¹ „A 10. század második harmadától működő temetőben a honfoglaló magyarságtól eltérő közösség temetkezhetett. A 11. század elején e közösség mellé vagy helyett új közösség érkezhetett, amely a 11. század végéig... használta e nekropoliszt.”: *Gáll Erwin* 2013, 184.

¹⁵² Trapéz alakú vállas kengyelpárral, de inkább 11. századi kétélű karddal: *Gáll Erwin* 2013, 94–96.

¹⁵³ Mintegy 60 sír még az első feltárás előtt elpusztult: *Gáll Erwin* 2013, 514, 517.

¹⁵⁴ A temetőterkép alapján gyanítható a részleges feltárás: *Gáll Erwin* 2013, 522, 531.

¹⁵⁵ 1: 8 rézérme, a legkésőbbi IX. Kónsztantinosz Monomakhosz (1042–1054) verete, 92: 2 rézfollis, a későbbi 1042–1059 közötti időből.

¹⁵⁶ A „H” a magyar érméknél utalás a katalógusszámra, vö. *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest–München 1979.

denára, Torda-Sóstavak környéke (146): agyagedényben talált érmekincsből maradt I. László 48 egynemű, H27 típusú denára. Az ötödik a királyföldi (63) 10/11. század fordulójára keltezhető törtezüst ékszerkincs egy londoni aukción vett maradványa volt: öt tojásdad alakú nagy ezüst lemezgyöngy, négy szőlőfürt-csüngős töredékes ezüst fülbevaló és egy töredékes ezüst félhold alakú csüngő.

A középkori Partiumnak az 1920. évi trianoni békeszerződésben Romániához juttatott 27 055 km² területű részén az alföldi régészeti viszonyok folytatódtak, amit teljesen feltártak hiányában csak részlegesen megásott temetőkkel bizonyíthatunk. Jó néhány szállásinak tekinthető 10. századi temetőrészlet vált ismertté, lovas fegyveres íjászok, tehetős viseletű és ékszeres nők temetkezéseivel. Így Arad-Csálya (2): lovas, lószerszámos, szablyás íjász sírja (X.) és a szórványtelepek közt vaskard töredéke, Bihar-Somlyóhegy (9): nyolc lovas síros részlet, egyikük veretes övű íjász, mellette szablya (8.), a másik mellett baltás szekerce (4.), Gálospetri-Malomoldal (41): 4 bolygatott sír egyikében (A.) 2 át-tört bronz, állatalakos hajfonatkorongos nő, Nagylak-Téglaégető (100): 15 síros temetőmaradvány hét lovas, köztük négy íjász, továbbá gazdag bronzdíszes viseletű nő (12.) sírjával, Sikló-Gropoai (131): 12 sírja közül 8 lovas sírral, az egyikben ezüst rozettás lószerszámos (1.), háromban ezüst- (7., 11.) és bronzdíszes (9.) viseletű nő, illetve lovas íjász (2., 10., 12.), szablyás (3.) vitéz nyugodott. Esetlegesen három ezüstpénz (7., 9.) meghatározatlanul veszett el. Hasonló temető lehetett még a nagyszalontai (103) temetőrészlet, egy veretes viseletű, ékszeres, benne lemezes bronz, geometrikus díszű hajfonatkorong-páros nő (1.) és egy lovas, lószerszámos íjász (2.) sírjával, és Sajtényban (129) a megmaradt négy sír, egyik halottján bronz övveretekkel (1.). Inkább talán 10. századi falusi temető részlete volt Arad-Gájon (3) és Köröstarján-Csordásdombon (75): az utóbbi 38 síros temetőmaradványból egy téglalap alakú fülű karoling kengyel-pár (38.), valamint egy nő ezüst veretsora (3.) érdemel említést. A temetőbe utólag (?) egy női (?) koponyát ástak be, ezüst S-végű karikákkal, gyöngsorrallal és I. László denárával. Bizonytalan, de inkább a 10/11. század fordulójára keltezhető temetőrészletek: 37, 64, 65,¹⁵⁷ 155. A szalacsi (133) és a zilahi (156a, b-d) temetőrészletben köttlachi típusú félhold alakú fülbevaló került elő (1., ill. B.). Nagyobb, 10–11. századi falusi temető maradványai voltak Gyulavarsándon (53b, 53c, 53d), amelynek a 11. századi szakaszát I. István és I. László uralkodása között vert denárok keltezték,¹⁵⁸ valamint a nagyváradi Szálka teraszon (106a, 106b) I. István és I. András denáraival.

A Partiumból 25 szórványtelepet sikerült Gállnak összegyűjtenie, ezek közül több egyértelműen megsemmisített sírok mellékleteinek maradványa volt: ékszerek, viseleti tárgyak, fegyverek, lószerszámok (12, 33, 35, 53a, 83, 107), köztük a híressé vált aranyozott, illetőleg ezüstberakásos muszkai (94) lószerszámdarabok, Zimándújfaluból I. Béla és I. László egy-egy denára (157), továbbá latin bronzkereszték (58, 93). Talán ugyanez vonatkozik olyan tárgyakra is, mint a kétélű kardok (10, 84, 154), fokos bárd (38), nyílcsúcsok (57, 79), vala-

¹⁵⁷ 9 É-D-i tájolású temetkezéssel, emiatt késő avar kori közösség továbbélését sejtí: *Gáll Erwin* 2013, 249–250.

¹⁵⁸ Több különálló temetőt látott bennük: *Gáll Erwin* 2013, 225.

mint ékszerek (11, 34, 74, 76, 95, 135, 139), végezetül egy 9. században vert bizánci aransolidus (39), vagy I. István denára (55).

A Partiumból származtatott négy kincslelet csekély értékű. Biztos csupán a nagyváradi Nagy Lajos-féle téglagyárnál (108) földásáskor lelt érmekincs, amelyben I. László 10 db H25 és 160 db H26 típusú 170 denára és Kónsztantinosz Monomakhosz császár (1042–1054) solidusa volt. Bizonytalan a visszaemlékezésekben feltűnt máramarossziget-szalaváni (85) dirhemkincs kora és összetétele, míg két további kincs csupán ellenőrizhetetlen említésben szerepel (31, 36).

A Bánságban, pontosabban annak a Romániához tartozó 18 945 km² területű kelet-bánsági részén szintén az alföldi régészeti viszonyok folytatódtak. Gáll ugyan két teljesen feltárt temetőjét említette, de ezek egyike, a nagyteremiai (105) sohasem hitelesített 10. századi temető(részlet?), amelyből 1839-ben két temetkezést bolygattak meg, 1875-ben viszont egy rendkívül gazdag nő aranyozott ezüst és ezüst viseleti tárgyainak és ékszereinek bizonyos részét — közöttük három aranyozott ezüst préselt ruhadísz — be is gyűjtötték. A másik lelőhelyen, Újszentesen (148) egy jellegtelen leletanyagú, mindössze három síros teljes temetőt tártak fel.¹⁵⁹ Gáll a könyvének más helyén további két, talán teljesen feltárt temetőcskét valószínűsített a bukovapusztai-II., illetőleg IV. halmon (16, 18), de ezzel aligha lehet egyetérteni.

A fentiekből következik, hogy a Bánságra is inkább a részlegesen feltárt temetők a jellemzőek, amelyek közül szinte csak képletesen lehet a szállási temető-részleteket elkülöníteni, elsősorban a kis területű lelőhelyeken feltárt lovas, fegyveres, illetőleg ékszeres sírok megléte alapján.¹⁶⁰ Ilyen lehetett a Bukovapuszta-III. halom (17): magányos lovas íjász, bronzveretes övvel és lószerszámmal, -V. halom (19): két sírjában íjász (4.) és lovas íjász (3.) temetkezése, szórványként pedig egy 9. századi átlukasztott bajor denár, -VIII. halom (20): lovas íjász magányos (?) sírja, -IX. halom (21): magányos (?) lovas íjász sírja, Nagykomlós (98): lovas íjász sírja, Nagyősz (101): aranyozott ezüst övveretes férfi lovas sírjában 4 helyen átlukasztott 10 ezüstérme (2.), íjász sírjában néhány ezüstérme (1.), de e pénzek meghatározatlanul vesztek el. Németszentpéter (111): bolygatott ékszeres női sírban 38 darabos ezüst rozettás lószerszámveret-készlet, kengyelpár, zabla,¹⁶¹ Óbesenyő-I. halom (118): lovas íjász magányos (?) sírja, -VI. halom (120): egy lovas íjász (1.) és egy gyermek sírja, Szerbcsanád-Pojána III. dűlő (138): ? számú fegyveres, lovas sír.

További lelőhelyeken szintén inkább néhány síros 10. századi temetkezések kerültek elő, de származhattak falusi temetőből is: Arad-Újarad (4), Csák-„Gheorghianu” (22), Németszentpéter-Római sáncok (114): bolygatott nyolc sír, bronz ékszerekkel, meghatározatlan pénzzel, Óbesenyő-V. halom (119), -Dra-

¹⁵⁹ Vö. *Gáll Erwin* 2014, 580–581.

¹⁶⁰ A helyzet „okozója” Kisléghi Nagy Gyula (Valkóvár, 1861–Ócsanád, 1918) egyébként igen örvendős tevékenysége volt, aki 15 lelőhelyről legalább 24 sírt tárt fel: *Gáll Erwin* 2013, 580. Mivel azonban az apró halmokat egy-két kutatóval vágta át, eldönthetetlen maradt, hogy a megtaláltakon kívül a földben maradtak-e még további temetkezések.

¹⁶¹ Magányos sírnak tekintve teljesen feltárt lelőhelynek is számította, bár ilyet a Partiumból nem származtatott: *Gáll Erwin* 2013, 408–412, 574–575, esetlegesen mégis: 594.

gomír halma (121), Pusztavizezsdia-III-2. dűlő (127). Temesvár-Csóka erdőn (143) 5–6 temetkezés elpusztítását követően 41 sírt fel is tártak, köznépi ékszeres nők és hat íjász maradványaival, az utóbbiak egyike (B.) fokosbaltával. Újvár-Gomila (149): ismeretlen mennyiségű sír egyikében I. Rómanosz Lakapénosz & VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz (919–944) solidusa, Vejte (153): 7 síros temetőrészletben lószerszámos íjász (3.), íjász (6.) és köznépi ékszeres (4., 7.) temetkezések. Másutt több az esélye annak, hogy 10–11. századi falusi temetőbe ástak bele: Hodony-Pociroane (56a–c, d): két szakaszban feltárt 18 sír köznépi ékszerekkel, a 11. századból pedig I. István két-két denárával. Bizonytalanabb a Pusztavizezsdia-X. halomból (128) való sír és a Szerbcsanád-Görög keleti szerb hitközség földjén (137) lelt két sír besorolása.

A Bánságból 24 szórványlelet vált ismertté. Itt is megbolygatott temetőre utaló vastárgyak és ékszerek voltak a leggyakoribbak (7, 27, 40, 61, 99, 102, 115, 117, 124, 132, 140), de találtak olyan fegyver- és érmeleletet is, amely valódi szórványként került napvilágra: kétélű kard (60, 158), nyílcsúcs (141), vagy VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz & Zoé Karbonopszina (913–919) bronz (145), illetőleg I. Rómanosz Lakapénosz & VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz (919–944) 931 után vert átlukasztott bronz (78), de maradt minden leletkörülmény nélküli ékszerről, viseleti díszről is adat (8, 104, 110, 112, 125, 126, 144), sőt csupán ellenőrizhetetlen említés is (142).

Végezetül említendő, hogy a Bánság területén kincsleletre nem bukkantak.

A lelőhelyek értelmező csoportosítását követően nincsen mód a Kárpát-medence egyéb területeivel szoros kapcsolatban lévő temetkezési szokások, valamint a leletek részletes, gondolatgazdag és hatalmas szakirodalmat felölelő tipológiai, statisztikai, elterjedési, kronológiai és leletösszefüggései tárgyalásának bemutatására,¹⁶² ezért csupán a mindezekből levont következtetések rövid ismertetésére maradt lehetőség.

Az Erdélyi-medencében a honfoglalás előtti időből, azaz a 9. századból a 10. századba átnyúlóan a kötetben nem tárgyalt maroskarnai „A” temetőrészlet, s a csak vázlatosan ismertetett Gyulafehérvár-Mentőállomás lelőhelyű, 78 síros II. temető (44) al-dunai bolgár származású, esetleg kései avar egyéneket is befogadó pogány lakossága (maroskarnai régészeti csoport) ugyanúgy megélte a honfoglalók megérkezését, mint az egyelőre bizonytalan eredeztetésű, kevésbé pogány (keresztény?) csombord-podirei és a szászvárosi-X8 temetőrészletekkel jelzett csombordi régészeti csoport közössége.¹⁶³ Velük egy időben még a 9–10. században is használtak a 7. századtól ismert birituális (azaz hamvasztásos/urnás és csontváz) temetőket,¹⁶⁴ amelyek az előbbiekkal együtt bizonyít-

¹⁶² A temetkezési szokások: *Gáll Erwin* 2013, 593–640; a leletanyag: uo. 641–819.

¹⁶³ *Gáll Erwin* 2013, 188, 805–809.

¹⁶⁴ A kötetben nem tárgyalt birituális temetőket egyes esetekben „biztosan a 9–10. században használták, mint például Medgyes-Galgenberget. Más esetekben, mint Baráthely 2. számú temetőt, vagy Berve, Oláhgorbó, Mihályfalva, Vízakna, Kisprázmár temetkezőhelyeit már a 7. században megnyitották és használatukat ebben az időszakban is folytatták D-Erdélyben (kivételt talán a nagyekemezői temető jelent). Valószínűleg ezt lehet elmondani a medence ÉNy-i részén előkerült temetkezőhelyekről is, mint például Mezőszopor, Doboka, Szamosfalva, Marosújvár – ezek közül azonban talán csak a dobokai és a mezőszopori urnasírok keltezhetőek a 9. századra...”: *Gáll Erwin* 2013, 808.

ják, hogy a honfoglaló magyarok nem pusztították el az itt talált lakosságot. Meglepő, hogy a Bánságból temetőt nem, csupán két 9. századi szórványleletet, a Partiumból pedig még ennyit sem ismerünk.

A 10. századi régészeti lelőhelyek — azaz a többségükben nem a teljes használati idejükben, hanem csupán a feltárt anyagukból következően keltezett temetőrészletek, amelyekhez egyelőre alig kapcsolható települések is tartoztak — azonban már körvonalazni képesek a magyar megtelepedés első szakaszát a Partiumban, a Bánságban és Észak-Erdélyben az alföldi népességgel azonos ütemben. Gáll Erwin ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A régészeti adatbázisra támaszkodva megállapíthatjuk, hogy a klasszikus, a 10. század első két harmadára keltezhető/keltezett lovas–fegyveres kultúra temetői¹⁶⁵ (nyilván a domborzati viszonyok jellegzetességeiből is fakadóan elsősorban a bihari régióban, a Körösök vidékén, valamint a Maros alsó folyása vidékén, elszórvva pedig az É-Partium és É-Erdély területein bukkannak fel. A század első felére való keltezésüket — talán a K-i migráció jeleként is — jól datált Felső-Tisza-vidéki és Kijev környéki kapcsolatok hangsúlyozzák [9, 71–72]. A honfoglaló magyar népesség temetőin kívül olyan temetőket is ismerünk, az É-Partiumot (vagyis a Nyírséget) és É-Erdélyt összekötő útvonalon (amely a sókereskedelem hagyományos útvonala volt), amelyek a telepítések eredményei lehettek a 10. század közepe után [133, 156].”¹⁶⁶

A Bánságban Gáll keltezései alapján a 10. század első harmadából a Tisza és a Maros alsó folyása mentén sorakoznak a lelőhelyek (16–21, 101, 105, 118–119), másokat pedig a század második fele és a 11. század eleje közötti időből származtatott (2, 56, 143, 153), sőt vegyes etnikumú közösséggel is számolt (27).

A fenti értelemben kezelt lovas temetkezések Gáll szerint késéssel jelentek meg D-Erdély területén. Gyulafehérvárnál lehet közöttük a magyarokhoz alkalmazkodott idegen (-Mentőállomás, IV. árok 1. sír/44), de kardos magyar is (49) a század második feléből. A század második harmadától–közepétől nyithatták meg a különféle méretű falusi temetőket különböző eredetű népességek (42, 43, 44: -Mentőállomás III. temető, 82, 87, 134),¹⁶⁷ amelyek némelyikében (43, 44) azonnal megjelentek a nyugat felől érkezett magyar betelepülők (43, 44) ugyanúgy, mint „a 11. század elején az új ispánság (1009-től pedig a püspökség), majd vajdaság székhelyén” a tovább használt korábbi temetőkben (42, 44), de nyitottak új temetőt is (52). Az azonban „törvényszerű”, hogy az általam szállásinak nevezett temetőtípus a 11. századra a teljes vizsgált területen — a tőle nyugatra fekvő alföldi vidékekkel egyezően — eltűnt, s bár a lovas-fegyveres sírok a falusi temetőkben fennmaradni látszanak (56/3., 121/4.), valószínűbb, hogy ezekben a 11. században tovább használt sírmezők korábbi

¹⁶⁵ A magam terminológiája szerint, s jobbára a teljesen feltárt temetőkre vonatkoztatva, vagy a részlegesen kutattakat ilyennek képzelve, egyaránt lehettek 10. századi szállási, valamint 10. századi, illetőleg 10–11. századi falusi temetők.

¹⁶⁶ Gáll Erwin 2013, 814, 817.

¹⁶⁷ Közbevetőleg kell utalnom arra a feltételezett lehetőségre, hogy ekkor keletről is történhetett betelepülés a bánsági és dél-erdélyi bizonyos leletek (rúd szájas zablák: 21, 44, 121, 134, csont oldalpálcás zabla: 134, hurkos fülű trapéz alakú kengyel: 44: IV. árok 20. sír) alapján: Gáll Erwin 2013, 822–823.

részében kerültek a földbe. Gyula és Ajtony legyőzését, illetőleg az Erdélyi-mendecének és a Bánságnak I. István királyságához való csatolását követően bizonyára újabb betelepítések követték, amit a településterület kelet felé kitolódása követett (91).¹⁶⁸

A fentiekből a három régió központjai is kirajzolódtak. A fegyverek legnagyobb koncentrációja a kolozsvári temetőkből jelentkezett olyannyira, hogy a státusszimbólumnak tekintett szabályaik aránya csak a felső-Tisza-vidéki lelőhelyekhez mérhető, azaz itt egy 10. századi hatalmi központ hivatásos fegyveresei és családjai nyugodtak. A központ az innét délre vezető kereskedelmi utakat, illetve a környék sókitermelését felügyelhette. Hasonló központ talán Gyulafehérvárott és környékén is, valamint a Partium középső részén (9), a 10. század közepe tájától pedig a Maros–Tisza torkolatvidékén is (2, 59–61, 101?, 158) feltételezhető.¹⁶⁹

A kötet végén Gál Szilárd Sándor antropológiai elemzése szerepel,¹⁷⁰ az utolsó szövegdalton pedig a Kolozsvár–Zápolya utcai 10. sír (72) egyik lócsontjának radiókarbon-vizsgálati eredménye közölt, ami „egyértelműen arra utal, hogy a 10. század első felében kerülhetett a földbe”.¹⁷¹

A kötethez nagy terjedelmű angol nyelvű összefoglalás és jelentős irodalomjegyzék tartozik,¹⁷² a 322 kép lelőhely-, temető- és elterjedési térképeket, jelenségek és tárgyak típusábráit, grafikonokat, táblázatokat, fényképeket tartalmaz, a II. kötet pedig 327 táblán mutatja be az elérhető leletanyagot és a 328–335. táblán a tipokronológiai összeállításokat.

7. TÓTH ANIKÓ: A NYÍRI MEZŐSÉG A 10–11. SZÁZADBAN (The 'Mezőség' of the 'Nyírség Region' in the 10th–11th century). Szerk.: Felföldi Szabolcs, lektor: Kovács László–Révész László. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 7. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Szeged 2014, 1–276 oldal, 1–116. tábla. Függelék: JAKAB ATTILA: A TISZADOB-SÓS-SZÉKI 10. SZÁZADI TEMETŐRÉSZLET. 277–298. oldal, 117–123. tábla. A munka az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Régészeti Programja keretében Tóth Anikó által 2009-ben megvédett, azonos című PhD-disszertáció felhasználásával készült, opponensek: Révész László – Takács Miklós.¹⁷³ A kötet a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete közös kiadványaként az OTKA K 84159. számú kutatási és PUB-K 110149. számú publikációs pályázatának anyagi segítségével jelent meg.

¹⁶⁸ A teljes áttekintés alapja: *Gáll Erwin* 2013, 817.

¹⁶⁹ A teljes áttekintés alapja: *Gáll Erwin* 2013, 821–835.

¹⁷⁰ A II. temetőben 78 sír, a III.-ban kb. 1195 sír került elő: *Gáll Erwin* 2013, 188. Ha jól ítélem meg, Gál 342 csontvázat elemzett: *Gál Szilárd Sándor: A 9–11. századi Erdély antropológiai anyagának áttekintése. A Gyulafehérvár-Mentőállomás II–III. temetőjének elemzése.* In: *Gáll Erwin* 2013, 847–856.

¹⁷¹ *Gáll Erwin* 2013, 857.

¹⁷² *Gáll Erwin* 2013, 859–925, 954–972., illetőleg 931–953.

¹⁷³ Az opponensi vélemények és a jelölt válasza: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 37 (2012) 183–195.

Tóth Anikó mindössze 5 településről tárgyalta a 32 lelőhelyet.¹⁷⁴ Amint arról már Istvánovits Eszter kötetének bevezetőjében szó esett, Dienes István 1970-ben készített Szabolcs-Szatmár megyei listájában 122 lelőhely szerepelt, ebből huszat azonosítani tudtam e kötet anyagában,¹⁷⁵ azaz Tóth közreadta a különféle okokból zátonyra futott Dienes-féle tervezet újabb egyhatodát.¹⁷⁶ Így a korpusz 4. és 7. kötetében egyebeket leszámítva, a Dienes-féle lelőhelylista fele is kiadásra került.

Tóth kötetébe mindössze három teljesen feltárt 10. századi szállási temető került, sőt közülük két már korábban is közöltet csupán a területre vonatkozó teljesség követelményében vett fel az anyagába. Az egyik a Dienes István által már 1956–57-ben publikált 24 síros tiszzaeszlár-bashalmi I. temető (3) volt,¹⁷⁷ 5–5 férfi és nő, továbbá egy felnőtt lovas temetkezésével. A tíz férfi (8–16., 24.) mindegyike rendelkezett valamilyen íjászfelszerelési tárggyal, közülük az egyik lovasnak (10.) ezüstveretes öve, aranyozott ezüst tarsolylemeze, egy másiknak (9.) bronzveretes öve, egy harmadik férfinak (13.) a derekára varrott három — legkésőbbi: Lotár itáliai király (947–950) — denára, és mindőjüknek lószerszáma volt. Az öt lovas, lószerszámos, viseleti díszes és ékszeres nő mellékletei közül egy ezüst ötkarikás hajfonatkorong-pár (17.), valamint egy trepanálókés (3.) érdemel említést. A másik a Dienes István által valószínűleg teljesen feltárt, majd Révész László által közreadott 20 síros Tiszavasvári-Aranykerti tábla lelőhelyű, sajnos jórészt bolygatott temető (22) volt. A hét férfi között öt volt lovas temetkezésű, többük pedig íjászfelszereléses és lószerszámos. Az egyikük (4.) mellett baltás szekerce, egy másik (1.) mellett szablya volt, ezüst és vörösréz berakású keresztvassal és függesztőfül pántokkal, valamint palmettacsokor mintázatú alsó függesztőfüllel. A nyolc nő közül csak kettő volt lovas, s négyük ékszerekkel és a viselet vereteivel volt gazdagon ellátott (D., 5., 11., 16.: újszülöttjével együtt), itt csak egyikük (C.) aranyozott ezüstlemez, négylevelű rozettás hajfonatkorong-párját említhetem. A három gyermek sír egyikében (9.) nagyobb ékszerből, talán hajfonatkorongból kivágott aranyozott ezüst, levél alakú palmettafadíszes lemezc süngőpár és díszítetlen kisebb párja volt feltűnő lelet. A harmadiknak az először itt közölt, de Dienes István által korábban már több rekonstrukció

¹⁷⁴ 1. Tiszadada-Kisbotos tábla, 2. Tiszzaeszlár-Bashalom-Csengőspart, 3–4. -Bashalom-Fenyvespart I–II., 5. -Dióskerti tábla, 6. -Hegyeshatár, 7. -Sinkahegy környéke, 8. -Újtelep, 9. -Vörösmarty utca, 10. Tiszalök-Fészekalja-dűlő, 11. -a főszolgabírói lakás kertje, 12. -Halmi-birtoktest, 13. -Halmi-domb, 14. -Halmi-part, 15. -Kisfástanya, 16. -Kövestelek, 17. -Rázompusztá-Gyé-mántpart, 18. -Rázompusztá II., 19. -Rázompusztá III., Korniss Ferencné birtoka, 20. -Vajasdomb, 21. -Vay-kastély, 22. Tiszavasvári-Aranykerti tábla, 23. -Császárszállás, 24. -Deákhalom, 25. -Görög katolikus templom környéke, 26. -Vasvári Pál utca 134., 27. -Józsefháza, 28. -Kincsespart, 29. -Nagy Gyepáros, 30. -Nyíregyházi úti tanyák/II. dűlő, 31. -Paptelekhát-halastó, 32. Újtikos-Demeteri gödrök.

¹⁷⁵ Dienes három csoportra osztotta a lelőhelyeket: I: nagyrészt leírt és lerajzoltatott anyagúak, közülük itt tárgyalt: 5, 8; II: hiányosan feldolgozott, közülük itt tárgyalt: 3–4, 7, 15, 20; III: még nem is foglalkoztak velük, s közülük itt tárgyalt: 2, 10–14, 16–19, 27, 29–30: vö. *Dienes István* 1970, 14–15 (41. jegyzet).

¹⁷⁶ A korábbi előkerülési ideje következtében szerepelhetett volna, de kimaradt Dienes 1970. évi listájából: 1, 6, 9, 21, 23?, 25–26, 31, 32, az 1970 utáni előkerülés miatt viszont már bele sem kerülhetett: 22, 24, 28.

¹⁷⁷ A lelőhelyet Dienes István a László Gyula által felismerni vélt nagycsaládi temető mintapéldájának tekintette.

ügyében sokszor említett 13 síros tiszaezlár-bashalmi II. temető (4) számít. Bolygatás (3.), illetőleg korabeli sírrablás (1., 13.) miatt inkább csak egy lovas, lószerszámos, szablyás vitéz (8.), s egy aranylemezkés halotti ruhában, Theophilosz–II. Mikhaél–Kónsztantinosz társcsászárok (832? – 839?) solidusával eltemetett férfi (7.) említendő, utóbbi hastájéka körül eredeti helyzetben megmaradt a csattal és 21 aranyozott ezüstverettel kivert öve, amelynek a lecsüngő részét további 20 veret és a nagyszíjvég díszítette. A parafinba ágyazva kiemelt in situ veretek alapján készítette el Dienes István a honfoglaló magyarok belső kapcsolószíjas veretes övének rekonstrukcióját. A négy női sírből kettő érdemel különösebb figyelmet. Egy lovas, lószerszámos nő (12.) aranyozott ezüstdíszei közül az ingét 20 rombusz alakú ingnyakveret díszítette, a hajába fonott két-két gyöngysorral összekötött, és 5–4 bikafejes verettel ékes szalagra ugyancsak Dienes által rekonstruálható módon, elnövényiesedő állat-alakos mintázatú, öntött hajfonatkorong-párat és kerek kagylóhéjkorong-párat erősítettek, a karjára pedig különleges szépségű madaras-palmettás medaillonok sorával ékes csuklós lemezkarperecet húztak. Egy másik lovas, lószerszámos nő (9.) in situ felvett koponyájának szemgödreiből és állán finom bőrmaradványokon megmaradt három ezüstlemezke alapján Dienes először írta le a szemek és a száj felett fémdíszekkel ellátott halotti szemfedőt. Végül a három gyermeksír egyikét (2.) azért kell kiemelni, mert egyedi, csonkakúp alakú aranyozott ezüst, palmettacsokros díszű és ékköbetétes lemezcsüngője mellett négy átlukasztás nélküli itáliai denára volt, amelyek legfiatalabbikát Lotár király (947–950) bocsátotta ki.

A bemutatott területet a temetőrészletek jellemezték. Néhány 10. századi szállási temető részlete mellékletgazdag temetkezésekkel jelentkezett. Így a tiszaezlár-újtelepi temető (8) négy — három lovas — síros részletében egy aranyozott ezüstveretes övvel eltemetett lovas íjász (2.) mellett négy átlukasztott francia denár volt, a két utolsót Kópasz Károly király (840–875) verette. Egy lovas, lószerszámos, ékszeres nő sírjában (4.) kétfülű fazék, egy bolygatott temetkezésben (3.) ezüst csótárdísz került elő. A Tiszaezlár-Vörösmarty utcai temetőnek (9) három — közöttük két lovas — női síros részletét tárták csak fel. Ékszereik és viseleti díszek közül mindhármuk fémveretes lábbelijé érdemel említést, ezek közül az egyiknek (1.) parafinba ágyazottan sikerült in situ kiemelni mindkét lábfejének aranyozott ezüstvereteit, ami lehetővé tette a női csizma lábfejét díszítő veretek rendjének felismerését. Tiszavasvári-Nagy Gyepároson 18 síros temetőrészletig jutottak (29), ennek egyik lovas gyermeksírjában (4.) nyíltegez, egy másikban (16.) bronzveretes tarsoly, három női temetkezésében pedig aranyozott ezüst ruhadíszek, illetőleg még csizmaveretek is voltak (7., 9., ill. 12.). Talán inkább 10. századi falusi temetőre bukkantak a tiszaezlári Dióskerti táblában (5), amelynek 27 azonosított síros részletében szegényes mellékletű négy férfi, kilenc-kilenc felnőtt és gyermek nyugodott, valamint ékszerekkel és viseleti veretekkel jól ellátott több nő is (A., 7., 14.). Egy további nő (I.) mellett különböző díszítésű bronzlemez hajfonatkorong-pár, egy gyermeknél (17.) pedig II. Niképhorosz Phókasz & II. Baszileiosz társcsászár (963–969) átlukasztott ezüstpénze volt. Ugyancsak inkább egy megbolygatott 10. századi falusi temető

jelentős részét mentették meg Tiszalök-Vajasdombon (20), amelynek 91 sírja közül három férfisírból nyílhegy (11., 14., 15.), egy női sírből (I.) ötkarikás bronz hajfonatkorong, többől (1., 2., 29., 34., 39.) pedig egyéb ékszerek mellett aranyozott ezüst és ezüst vagy feljegyzetlen anyagú kerek, csüngős, illetőleg rombusz alakú ingnyakveretek kerültek elő. Az előzőeknél ugyan bizonytalanabb keltezéssel, de a tiszaezlári Hegyeshatárban (6) is egyelőre inkább 10. századi temető(rész)re utaló íjász férfi és egy gyermek sírja bukkant fel, s bizonyára szintén hasonló korú részletet tártak fel Tiszavasvári-Józsefházán (27), ahol a bolygatott temetőből trapéz alakú kengyel maradt meg, valamint a feltárt 4 sír egyikében (2.) bronz ingnyakveretek és gyöngyök.

A fentiektől lényegesen eltérően, a 10. században csak valószínűsíthetően, de az érmeleleteik alapján a 11. században biztosan használatban volt falusi temetőrészletek egy sor lelőhelyen bukkantak fel. Újtikos-Demeteri gödröknél (32) 40-42 sírt megsemmisítettek, majd 17-et feltártak, s egy ékszemlékletes nő temetkezésében I. István denára őrződött meg. Tiszalök-Rázompuszta, Gyémántparton egy nagy temetőt (17) semmisítettek meg, s a megmentett 140 síros részletének 11 temetkezésében volt érme: I. István két, I. András, Salamon és I. László három-három denára. Ugyanitt a Fészekalja-dűlőben 73 síros temetőrészlet (10) került feltárássra köznépi jellegű ékszerekkel és I. István egyetlen denarával (21.). Hasonló korú részlet volt a Tiszavasvári-Nyíregyházi úti tanya lelőhelyű 12 + 70 síros temető (30), amelynek 16 temetkezésében I. András három, I. Béla négy, Salamon két, I. László öt, Kálmán egy és II. Béla ugyancsak egy denára látott napvilágot. Tiszalök-Halmi-domb (13) 16 síros, köznépi mellékletű temetkezéseinek egyikében I. András denára őrződött meg. Ugyanitt a megbolygatott rázompusztai II. temető (18) megmentett 26 temetkezése közül egyben I. Béla verete került elő. Szintén e város határában a Halmi-parton, egy ugyancsak megbolygatott falusi temető (14) öt sírjának egyikében I. László (1077–1095) érméjére találtak. Tiszaezlár-Bashalom, Csengőspart (2) két össze nem függő, 28 + 20 síros területén I. László denára három, Kálmáné egy temetkezésben látott napvilágot.

Bizonytalanabb besorolású falusi temetőrészletek szintén több lelőhelyről ismeretesek. Ilyen volt a tiszalök-rázompusztai megbolygatott III. temető (19), amelynek jórészt melléklet nélküli 45 sírjáról maradt adat, továbbá a csak néhány síros temetők sora: Tiszalök-Halmi-birtoktest (12) egyetlen sírral, ugyanott a Vay-kastély kertjében (21) egy többször bolygatott temető 10 (2 mellékletes) sírig helyszíneli részlete, Tiszavasvári-Deákhalmon (24) egy bolygatott temető 5 síros, a Vasvári Pál utca 134-ben (26) 2 síros temetőrészlete, vagy a -Kincsesparton (28) megsemmisített temetőből megmaradt karperec, fonott gyűrű.

Végezetül a tiszalök-kövesteleki (16) 11–12. századi templom körüli temető említendő, ahol 1934-ben Rohács József ismeretlen számú sír között 14 mellékleteset is feltárt, majd Lőrinczy Gábor 1981–83-ban 270 Árpád-kori temetkezést kutatott meg. A zömében S-végű karikákból álló leletanyagban II. Géza (1141–1162) szórvány denára és egy 12. századi anonim denár is volt.

A kötet 32 lelőhelyének csaknem ötöde közelebről meghatározhatatlan típusú temetőbeli különféle szórványleletre vonatkozott. Így 50-60 sírból csak

egy kétrészes bronz bizánci ereklyetartó kereszt maradt (7), hat sírból lőszer-szám, íjászfelszerelés, csat és karikák (15), nyílcsúcsok (1), viszont egy ma is álló templom dombjában lelt S-végű karikák templom körüli temetőre utalnak (25). További szórványleletek (11, 23, 31) előkerülési adatok nélkül kerültek múzeumba.

Tóth Anikó szerint a bemutatott lelőhelyek közül 13 keltezhető a 10. századra, s ezek a Nyíri Mezőség legjobb minőségű talaját jelentő K-i, ÉK-i részén sűrűsödnek, bár a teljes területen előfordulnak (1, 3–6, 8–9, 15, 20, 22–23, 26, 28). Lelelőhelyek jelezte gócpontokat nem lehetett megfigyelni.¹⁷⁸ Miután a kutatás nehézségeit az időrendi kérdések megoldatlanságában, továbbá a lelőhelyek csupán részleges feltártságában, illetőleg megsemmisülésében látta, és az emléktárgy társadalomtörténeti értékelésének kutatástörténetét is áttekintette, elhatárolódott a merev kategorizálástól, és a temetkezési szokások, illetőleg a leletanyag alapján hasonlította össze a temetőket. Ezen az alapon előkelő/rangos (3–4, 9), kevésbé rangos, inkább középrétegbeli (8, 22), középrétegbeli/köznépi (29), módos köznépi (5) és köznépi (15, 20, 23?, 27) temetőket különített el, és mérlegelt jó néhány kutatástörténeti felvetést. Ennek eredményeként kizárta bármelyik felsorolt temető nem-magyar (kabar) hagyatékként, illetőleg katonai őrállomásokhoz tartozó kirívóan férfitolbbséget mutató temetőtípusként való magyarázatát.¹⁷⁹ Úgy ítélte meg, hogy a 10. és a 11. századi temetőrészletek közötti átmenet egy-két lelőhelyen (20, 27) ragadható meg, miközben az előkelő/rangos temetőkkal valamivel korábban, a többiekkel csak a 10. század második felében hagynak fel. Véleménye szerint ekkor új temető megnyitásával csak egy esetben (20) lehet számolni, bár a 11. század elején megnyitott/használt temetők között is elképzelhető az ilyen korábbi használatbavétel.¹⁸⁰ Összefoglalása alapján „A kora Árpád-korra 15 lelőhely [2, 10–14, 16–19, 21, 25, 29, 31 ez csak 14!] keltezhető. Ezek nagyrészt a terület ENy-i és középső részén sűrűsödnek, de a 10. századi lelőhelyekhez hasonlóan elszórtan máshol is előfordul egy-egy temető. Két sűrűbben lakott terület figyelhető meg. Tiszadada és Tiszalök között, a Tisza vonalában hat lelőhely láncolata [11, 16–19, 21], húzódik, valamint Tiszaeszlártól D-re négy, egymáshoz igen közel fekvő [10, 12–14], és kissé távolabb egy ötödik [29], nagyjából egy időszakban használt temető került elő. A lelőhelyek egy része a 10. századi soros [falusi] temetőkkal azonos típus, néhány esetben előfordul a soros, de többretegű temetkezés [27, 31], és két esetben templom köré ásták a sírokat [16, 25].”¹⁸¹

A kötetben tárgyalt temetőket a folyószabályozás és ármentesítés előtti vízrajzi állapotot bemutató térképre, illetőleg az I./II. katonai felmérés térképére jelölve megállapíthatta, hogy a korszakban szárazabb periódus lehetett, mert „Tiszaeszlár környékén és Tiszalöktől K-re az állandóan vagy időszakosan vízzel borított területek egy részén, még kifejezetten mocsarasnak jelölt területeken is több temető, illetve falu volt. A környék legnagyobb vizenyős terü-

¹⁷⁸ Tóth Anikó 2014, 243–244, 244: 98. kép.

¹⁷⁹ Tóth Anikó 2014, 244–249.

¹⁸⁰ Tóth Anikó 2014, 249–250.

¹⁸¹ Tóth Anikó 2014, 250, 244: 98. kép.

lete, a Tiszavasváritól Ny-ra, DNy-ra elterülő, füves szigetekkel tagolt mocsár a lelőhelyek tanúsága szerint a korszakban szintén kisebb volt (DK-i szegélyén temetőik sora húzódik), de mindenképpen létezett, mert a Tiszadada–Tiszavasvári–Újtikos által határolt háromszögben sem temető, sem lokalizálható falu nem ismert.¹⁸² A fejezetet a lelőhelyek és az Árpád-kori falvak összekapcsolása lehetőségének latolgatása zárja be.

Tóth Anikó munkájának függelékeként Jakab Attila közreadta a homokbányászással csaknem teljesen elpusztított tiszadob-sós-széki, a 10. század második felére keltezett szállási temető 2007–2008-ban feltárt négy és egy bizonytalan meghatározású személy három bolygatott és két ép sírjából álló maradványát. Három nő előkelő mellékleteket kapott, egyebek között aranyozott ezüst négykaréjos, csüngős és rombusz alakú veretekkel díszes inget (4.), ezüst és bronz ékszerek, csüngős és rombusz alakú veretekkel díszes inget (4.), ezüst és bronz ékszerek, csüngős és rombusz alakú veretekkel díszes inget (4.), végezetül ónozott bronz és bronz ékszerek mellett svasztikamintás ónozott bronzlemez hajfonatkorong-párt (5.), végezetül ónozott bronz és bronz ékszerek mellett svasztikamintás ónozott bronzlemez hajfonatkorong-párt (5.), végezetül ónozott bronz és bronz ékszerek mellett svasztikamintás ónozott bronzlemez hajfonatkorong-párt (5.), végezetül ónozott bronz és bronz ékszerek mellett svasztikamintás ónozott bronzlemez hajfonatkorong-párt (5.).¹⁸³ A további tárgytípológiai feldolgozáshoz két anyagvizsgálati tanulmány csatlakozik.¹⁸⁴

*

A fentebb bemutatott sorozatnak további három elkészült kötete van, amelyek közül egy, a tanulmányom leadását követően már megjelent:

8. *Horváth Ciprián*: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. (Archaeological data to the history of Győr and Moson counties of the age of conquest and the early Árpadian age). Szerk.: Felföldi Szabolcs. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD KORI SÍRLELETEI 8. Sorozatszerk.: Kovács László+Révész László. Szeged 2014, 1–455 oldal, 1–116 tábla. Függelék: Mesterházy Károly: A GYŐR-PÓSDOMBI 10–11. SZÁZADI TEMETŐ, 457–497 oldal, 117–127. tábla. Munkatársak: Kovács László, Mesterházy Károly, Tomka Péter. A munka az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Régészeti Programja keretében Horváth Ciprián által 2013-ban megvédett, azonos című PhD-disszertáció felhasználásával készült, opponensek: Kovács László – Révész László. A kötet a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete közös kiadványaként az OTKA K 84159. számú kuta-

¹⁸² Tóth Anikó 2014, 250–251, 251–253: 99–101. kép.

¹⁸³ Jakab Attila: A tiszadob-sós-széki 10. századi temetőrészlet. In: Tóth Anikó 2014, 277–294.

¹⁸⁴ Dr. Kiss-Varga Miklós–Csedreki László: A Tiszadob-Sós-szék nevű lelőhelyen feltárt honfoglalás kori temetőrészlet anyagvizsgálatának eredményei. In: Tóth Anikó 2014, 295–296. Kiss-Varga ezüst ékszerek összetételén kívül egy esetleges ezüstérme nyomát (5.), Csedreki a bronz ékszerek (8.) ónozási technikáját mutatta ki.

tási és PUB-K 111839. számú publikációs pályázatának anyagi segítségével jelent meg.

Megjelenés alatt:

9. *Kovács László*: A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető.

Előkészületben:

10. *Gallina Zsolt–Varga Sándor*: A Kalocsai Sárköz sírleletei.

A 2015-ig futó OTKA-pályázat keretein belül készül el:

Nevizánszky Gábor–Prohászka Péter: Komárom-Esztergom megye honfoglalás és kora Árpád-kori sír-, szórvány- és kincsleletei című kötet és folytatódik

Kovács László: A magyarhomorog-könyadombi 10–12. századi temető című kötet írása és az illusztrációinak készítése.

Egy következő OTKA-pályázat előkészítés alatt álló kötettervei:

Gömöri János: Sopron megye.

Horváth Ciprián: Nógrád megye.

Jakab Attila: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye fennmaradt része.

Kolozsi Barbara: Hajdú-Bihar megye fennmaradt része Fodor István hajdúdorogi ásatásainak kivételével.

Költő László–Varga Máté: Somogy megye.

Petkes Zsolt: Fejér megye.

Révész László: Borsod-Abaúj-Zemplén megye fennmaradt része.

Ritoók Ágnes (?): Zala megye.

Varga Sándor: Bács-Kiskun megye fennmaradt része.

*

Amennyiben a Dienes István 1964-es szegedi előadásában mondottakat tekintjük az általa majd elindított munkálatok ötletének,¹⁸⁵ akkor már több mint fél évszázados a korpuszszorozat története. Bebizonyosodott, hogy a társ-szerkesztőknek a szerzők témaválasztását nagyvonalúan kezelő hozzáállása sikerrel járt, ezért jelenhetett meg, illetőleg áll megjelenésre készen, országnyi méretű összefoglalás Gáll Erwin (a 6. kötet), megyei kiterjedésű összesítés Kiss Gábor (2.), Révész László (5.) és Horváth Ciprián (8.), kistáji mértékű feldolgo-

¹⁸⁵ Vö. *Dienes István* 1965, 106 (31–32. jegyzet).

zás Istvánovits Eszter (4.), Tóth Anikó (7.), Gallina Zsolt–Varga Sándor (9.) és Kovács László (10.), egy-egy régész korszakunkra vonatkozó feltárásainak bemutatása M. Nepper Ibolya (2.), illetőleg kiemelkedő jelentőségű ásatási eredményeinek közlése Révész László (1.) tollából. Az egyes kötetek lelőhelyneveinek felsorolása a helytörténészek eligazodását könnyíti meg, arra pedig ezúttal is felhívom a figyelmet, hogy a jelen ismertetésben a részletgazdagságuk miatt nem tárgyalt fejezetekben az olvasó részletes képet kap a megfigyelt temetkezési szokásokról, valamint a tárgyi világ típusait és korát meghatározó (tipokronológiai) sajátosságokról. Idősorrendben haladva a szokások és a tárgyak feldolgozásának mélysége újabb és újabb megfigyelésekkel, leletekkel és szakirodalommal bővülve egyre mélyebbre ható ismeretszerzésre ad lehetőséget, azaz korpusz a korszak folyamatos megújuló régészeti kézikönyvsorozatának is tekinthető. Ez a kétségtelen eredmény azonban nem fedheti el a kutatás kezdettől fogva folyamatos és jelenleg is meghatározó alapvető hiányosságát, a temetők döntő többségének csupán részleges feltártságát. Ezt a nyolc kötetben tárgyalt teljesen és részlegesen feltárt temetők mehökkentő, 16 : 368 aránya bizonyítja.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Kötetenként a következő sorszámú lelőhelyek I: 17, 1: II–III, 2: -, 3: 13–14, 4: 11/5, 5: 53, 6: 16?, 18?, 105?, 134?, 148, 7: 3–4, 22 – azaz összesen 15 lelőhely. Egyébként az eddig megjelent kötetekben a felsorolt lelőhelyek száma, a szórványokkal, és kincsleletekkel együtt a következő: I.: 45, 1.: 3, 2.: 37, 3.: 17, 4.: 30, 5.: 57, 6.: 163, 7.: 32, azaz összesen 384 lelőhely.

TÖRTÉNETI IRODALOM

BIZÁNCI FORRÁSOK AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR TÖRTÉNELEMHEZ

Kiegészítés Moravcsik Gyula „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai” című forrásgyűjteményéhez

Összegejtötte, fordította, bevezetéssel ellátta Olajos Terézia
Acta Universitatis Szegediensis. Opuscula Byzantina XII.
Lektum Kiadó, Szeged 2014. 225 o.

Feltétlenül érdemes már az elején megjegyezni, hogy a szegedi Opuscula Byzantina az egyetlen magyar — nemzetközi szintű — bizantinológiai kiadványsorozat, amelynek beindítása és első nyolc részének megjelentetése néhai Szádeczky-Kardoss Samu professzor nevéhez fűződik, míg a legutóbbi négy kötet gondozása, szerkesztése Olajos Terézia munkájának köszönhető.

Olajos Terézia az 1960-as években szerzett ógörög-latin-francia szakos tanári oklevelet a Szegedi Tudományegyetemen, s ettől kezdve a mai napig mindvégig — az aspirantúra három évét leszámítva — folyamatosan a felsőoktatásban dolgozik. 2011-ben mint professor emerita ment nyugdíjba a szegedi Bölcsészettudományi Kar Történeti Segédtudományok Tanszékéről, valamint a Bizantinológiai és Középlelatin Filológiai Tanszéki Csoport éléről. A nyugdíj mellett továbbra is részt vesz az oktatásban, és változatlanul folytatja kutatói tevékenységét. Tudományos munkájának eredményeit mintegy 200 írásban tárta a szakmai nyilvánosság elé, amelynek egynegyede (48 írás) külföldön jelent meg. A professzornő a mai magyar bizantinológia kétségtelenül legismertebb képviselője a nemzetközi tudományosságban. Ezt a külföldi konferenciákon való gyakori és rendszeres szereplései is egyértelműen jelzik.

Kutatásai nagy intervallumhoz (az 5–11. század közti időszakhoz) kapcsolódnak. Ezeknek témakörei is igen gazdag és változatos képet mutatnak. Az egyes témák nemcsak Bizánc belső életének érdekes kérdéseit, hanem a Bizánci Birodalom és a szomszédos népek (így például az avarok, bolgárok, perzsák, szlávok stb.) kapcsolatának különböző problémáit is érintik. Utóbbiak között fontos helyet foglalnak el a bizánci–magyar érintkezések, amelyekkel Olajos Terézia gyakran foglalkozik.

A professzornő kiválóan képzett görög filológus, aki a klasszikus hellén nyelv mellett otthonosan és biztosan mozog a bizánci görög nyelv legkülönbözőbb rétegeiben. Jelen kötete is meggyőzően bizonyítja ezt, hiszen a forrásszövegek a bizánci görög nyelv csaknem minden változatán íródtak. Természetesen az is jelentősen megnehezítette feladatát, hogy a textusok egymástól lényegesen eltérő kultúrák világát képviselték. Ezen — a „multikulturális” világ sokszínűségét visszatükröző — szövegek megértése és magyarra fordítása a professzornő részéről remekül sikerült.

Olajos Terézia sokoldalú kutató, aki többek között irodalomelméleti és eszmetörténeti kérdésekkel is foglalkozik. Legyen elég itt az 5. századi római író és költő Merobaudes munkásságát elemző cikkeire, illetve a 6–7. században élő bizánci historikus, Theophylaktos Simokattés műve homéroszi és az antik görög líra reminiscenciáit elemző írásaira utalni. Egyébként Olajos tanárnő a kandidátusi értekezését Theophylaktos Simokattés munkásságáról készítette, s ez a historiográfiai disszertációja egyszerre jelent meg 1988-ban franciául külföldön (*Les sources de Théophylacte Simocatta historien*. Leiden–New York–Köbenhavn–Köln) és hazánkban akadémiai kiadásban. Főleg Theophylaktos Simokattés kutatásai révén lett Olajos Terézia a korai bizánci historiográfia nemzetközileg elismert szakértője.

A professzornő bizantinológiai munkásságának egyik vezérfonala a szövegfilológia (szövegkutatás, forrásfeltárás, szakfordítás). A filológiai tevékenység és a történelmi kutatás nála szorosan összefügg. Olajos Terézia azt vallja: a történelmi munka alapja az autentikus szöveg, a hiteles forrás. A szövegfilológia ezért sem lehet öncélú. A történelmi kútfőkkel foglalkozó szövegfilológiának a történettudományt kell segítenie és szolgálnia.

Gyakran foglalkozik olyan forrásokkal, illetve forrásrészletekkel, amelyeket mindaddig vagy egyáltalán nem vagy pedig nem kellőképpen vettek figyelembe más szakemberek. Ez mutatkozik

meg például a Balkánra telepedő szlávok korai történetével, a románok vlach nevének második legkorábbi (979. évi) előfordulásával, az avarság korai és kései történetével, illetve a magyarság 9–11. századi történetének egyes kérdéseivel kapcsolatban. A legkülönbözőbb hazai és külföldi kiadványokban megjelent írásainak egy része (35 tanulmány) 2012-ben a hozzáférés megkönnyítése érdekében egyetlen kötetben *Bizánci mozaikok* címmel Szegeden került publikálásra.

Szádeczky-Kardoss Samu professzor hatására kezdett foglalkozni Olajos Terézia a Kárpát-medencei avarság történetével, illetve annak görög nyelvű forrásaival. E kutatások sajátos összegzésének tekinthető *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai* című könyve, amely a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozatának 16. köteteként 2001-ben Szegeden jelent meg. E munkájában — számos más kérdést tárgyalva — Olajos Terézia egyértelműen úgy foglal állást, hogy a Kárpát-medencei avarok egy része megérte Árpád népének honfoglalását, majd a 10. század folyamán összeolvadt a magyarsággal, s így módon ez az avar néprész a magyarok etnogenezisének egyik alkotóeleme lett.

A Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez című kötet időrendben haladva 25 görög nyelvű forrást, illetve forrásrészletet közöl a görög szöveg mellett magyar fordítással, magyarázó apparátussal, bevezetésekkel és a kiadások, valamint a vonatkozó modern szakirodalom 2014-ig elmenő felsorolásával. Ez a kiváló összeállítás valóban igényes és hasznos kiegészítése Moravcsik Gyula 1984-ben megjelentetett forrásgyűjteményének, amely formailag is a mintájául szolgált. Az Olajos-féle könyvben közölt szövegeket annak idején a világhírű magyar bizantinológus nem szerepeltette a maga munkájában azért, mert vagy nem vette észre azokat, vagy nem tartotta magyar vonatkozásúaknak, illetve kritikai kiadásukat Moravcsik Gyula már nem érthette meg. Közbevetőlegesen jegyzem meg: 2013-ban jelent meg Baán István nagy jelentőségű munkája *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai* címmel, amely az 1301 és 1599 közötti időszakot fogja át. Moravcsik és Baán kötetei révén a magyar kutatás a korai történelmünkre vonatkozó görög kútfők szövegeinek kiadásában és lefordításában beérte a hasonló jellegű bolgár, jugoszláv és román műveket.

A 25 textus túlnyomó többsége, szám szerint 18, okmányyszerű anyag (oklevél, levél, feljegyzés, szerződés stb.). A szövegek közül 12 darab a 10. századra, 6 darab a 11. századra, 5 darab a 12. századra, illetve 1-1 darab pedig a 9. és a 13. századra vonatkozik. Egyébként dátumszerűen a szövegek által átfogott korszak 899-től 1262-ig terjed.

Ezek a források igen gyakran egészen rövid, néha csupán egyszavas részletek, több ízben azonban hosszabb megfogalmazású textusok, amelyeket Olajos Terézia a legjobb, modern kritikai kiadások alapján idéz. A szövegeket a professzornő a saját, illetve más — hazai és külföldi — szakemberek véleménye nyomán vagy a teljes bizonyosság vagy a valószínűség vagy pedig a feltételezés szintjén magyarokra vonatkozó forráshelyeknek tekint, illetve minősít. Olajos Terézia igen korrekt módon minden egyes helyen elmondja azt, hogy a forrás értékével, tartalmi hitelességével, illetve a magyarokra vonatkoztatásával kapcsolatban a szakmabéliek körében milyen viták vannak. Éppen ezért itt felesleges megemlíteni a különböző polémiákat, csupán két textus (XIII., XIV.) problémájára utalok most. A két forrás formai hitelességével nincs igazán érdemi probléma: az egyik zsinati akta, a másik püspökségi jegyzék, amelyekben a Turkia metropolitája, illetve a Turkia metropoliája értelmű kitétel szerepel görögül. Ezek alapján több neves szakember ma is úgy véli, hogy Hierotheos tevékenysége nyomán (akit a 10. század közepén Gyula vezér Konstantinápolyból Turkia püspökének hozott magával Magyarországra) magyar földön a 11. és a 12. században önálló, a konstantinápolyi patriarchátus alá tartozó orthodox érsekség létezett és működött folyamatosan tovább. Én magam azonban sem korábban sem fogadtam el ezt a nézetet, és most sem értek egyet ezzel a felfogással, s azok véleményét osztom, akik szerint a bizánci adatok tartalmilag hiteltelenek, mert nem valóságos történelmi tény, hanem csupán bizánci egyházi jogigényt fejeznek ki (ehhez lásd például Koszta László: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs 2013. 23–31. o.).

A könyv bevezetésében Olajos Terézia bejelenti azt a szándékot, miszerint a munka folytatódni fog további — magyar vonatkozású — forráshelyek összegyűjtése céljából, mert bízik abban, hogy újabb textusok fognak előkerülni a kutatások és a modern szövegkiadások révén. Úgy vélem, hogy ez a célkitűzés reális alapokon nyugszik. Ennek igazolására hivatkozhatom arra, hogy 1998-ban Szófiában megjelent bolgár szakkönyv — H. Dimitrovnak a középkori bolgár-magyar kapcsolatokkal foglalkozó munkája alapján figyeltem fel a 11. századi bizánci történetíró, Skylitzés művének egy érdekes passzusára. E szerint 971 tavaszán a magyarok és a besenyők azért nem nyújtottak — Szvjatoszláv kijevi fejedelem kérésére sem — az oroszoknak katonai segítséget Bi-

zánk ellen Bulgáriában, mert féltek a bizánciak erejétől. (Erre lásd például Makk F.: *A bizánci fenyegetés árnyékában*. Hadtörténelmi Közlemények 114 (2001) 1. szám 130–138.) Ezt a fontos — addig magyar szerzők által nem ismert — forráshelyet felhasználva sikerült először konkrétan kimutatni azt, hogy 970 után miért szűntek meg a balkáni magyar kalandozó hadjáratok. Ahogyan 955 után — latin forrás által igazolható módon — a magyarok féltek I. Ottó német uralkodó haderejétől, s emiatt leálltak a nyugati hadjárataikkal, ugyanúgy 970 után a magyar vezérek féltek a Bizánci Birodalom megnövekedett katonai erejétől, s ezért felhagytak a balkáni betöréseikkel.

Ez az eset is erősítheti a bizakodást, hogy más magyar érdekű forráshelyek ugyancsak találhatóak lehetnek még bizánci szövegekben.

Határozott meggyőződés az, hogy Olajos Terézia jelen kötete — hiánypótló munkaként — nagyon értékes és nélkülözhetetlen kézikönyv lesz a korabeli magyar történelem további kutatásához.

Makk Ferenc

Pálffy Géza – Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba

CORONATUS POSONII ...

Bratislavské korunovačné medaily a žetóny (1563–1830).

A pozsonyi magyar uralkodókoronázások érmei (1563–1830)

Szlovák Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum, Magyar Nemzeti Múzeum

Pozsony–Budapest, 2014. 156 o.

Nagy érdeklődést kiváltó kiállítás nyílt meg Pozsonyban 2014 nyarán. A vár, amelyik önmagában is elsőrangú turisztikai célpont, adott átmeneti szállást jó harmadfél évszázad koronázási érmeinek. A méretes terem vitrinjeiben mintaszerűen elhelyezett több mint 200 érme a vándorkiállítás végén — körmöcbányai és erdélyi állomásokon át — 2016-ban jut el Budapestre.

A történelem, s ezen belül a numizmatika iránt érdeklődők kitűnő minőségű, határozott műgonddal szerkesztett, tartalmas katalógust vehettek — vehetnek — kézbe a kiállításokon. A keménykötésű, egykorú metszetekről és festményekről készült színes mellékleteket sem nélkülöző kiadvány nem tartalmazza valamennyi bemutatott veret mérethű fényképét, de a 116 elő- és hátlapot elénk táró felvétel az ízelítőnél számottevően többet nyújt azoknak, akik a koronázási érme katalógusát lapozgatják.

A szlovák és magyar nyelvű kötet hatalmi és művészeti reprezentációról szóló rendkívül igényes bevezető tanulmányát *Pálffy Géza* írta a „Magyar uralkodó koronázások a kora újkori Pozsonyban” címen. Buda, majd Székesfehérvár — az ősi koronázó város — oszmán uralom alá kerülését (1541, illetve 1543) követően a Bécshez közeli, jelentős szabad királyi város, Pozsony lett az ország igazgatási székhelye. 1561-ben a magyar tanácsosok egybehangzó javaslatukban jelölték meg I. Miksa koronázásának színhelyéül a pozsonyi Szent Márton templomot. Bécsben mind a helyszínt, mind „*a régi és az ősi szokás szerinti*” koronázást elfogadták.

Ennek ellenére az 1563. évi koronázást megelőzően számos szertartási és a politikai reprezentációt érintő kérdést kellett tisztázni. Egyházi részről a római szertartáskönyv zsinórmértékül szolgált, írásban rögzített világi koronázási rendtartás azonban nem állt korábról rendelkezésre, ezért először az elemek számbavétele volt szükséges, majd sorrendjüket kellett kialakítani. Belső és külső ellentéteket kellett áthidalni, nem volt teljes az egyetértés az egyházi és a világi főméltóságok között sem; igen erős köznemesi igények merültek fel, amelyek némi leegyszerűsítéssel az uralkodó és a világi rendek nézetkülönbségéből eredtek. I. Ferdinánd ugyanis az elsőszülöttségi jog alapján akarta fiát királlyá koronáztatni, a világi rendek álláspontja szerint viszont Magyarország nem tartozott az örökös tartományok sorába, következésképpen trónja csak szabad királyválasztással volt betölthető.

Oláh Miklós esztergomi érsek az udvar felé húzva egyengette a kompromisszumhoz vezető utat, így 1563 nyarán I. Miksa még, mint osztrák főherceg, valamint már megkoronázott német és cseh király vonult be Pozsonyba, a koronázási szertartásra azonban már a magyar királyt megillető külsőségek közepette érkezett. Atyja, I. Ferdinánd, a rendeknek tett gesztust akkor, amikor a pozsonyi koronázásra nem, mint a Német-római Birodalom császára, hanem Magyarország királyaként jelent meg.

Az ünnepélyes szertartás látványos eleme volt a koronázási menet, amelyben az arisztokrácia színe-java vitte a társországok — 1563-ban még csak Bulgária, Bosznia, Szerbia, Szlavónia, Horvátország, Dalmácia — és a Magyar Királyság zászlaját, valamint a kardokat, az eskü- és a békekeresztet, az országalmát, a jogart és a Szent Koronát. I. Ferdinánd császár mellett a birodalmi országalma és a birodalmi kard utánezatait is láthatták az érdeklődők, e másolatok 1563 után a koronázási szertartás kellékeivé váltak. Többek között a birodalmi felségjelvények mutatták azt a különleges helyet, amelyet a Magyar Királyság a 16. század második felétől a Habsburg Monarchiában elfoglalt; önálló államisággal, belső szuverenitással rendelkezett ugyan, de a meghatározó döntéseket egyre inkább az uralkodói udvarban hozták meg.

Mint ismeretes, 1563 és 1830 között — III. Ferdinánd és I. Ferenc kivételével — Pozsonyban koronázták magyar királyokká a Habsburg uralkodókat, pontosabban 11 királyt és 3 uralkodói hitvest. A koronázási szertartás alapjait 1563-ban rakták le. *Pálffy Géza* kiterjedt — hazai és külföldi — levéltári kutatások, számos tanulmány, könyv- és monográfiarészlet szerzőjeként nemcsak bemutatja, hanem szinte láttatja Pozsony európai érdeklődést kiváltó eseménysorozatának részleteit.

A közembert kápráztató koronázási menetből időnként vert pénzeket, illetve zsetonokat szórtak a nép közé, az egyik metszet hűen ábrázolja az értük folytatott tülekedést. Sejtethető, hogy a tömeg számára azokból verték a legtöbbet, amelyek a legkevésbé voltak értékesek. A súlyos aranyak és a méretes ezüstök aligha jutottak el az utca emberéhez, azok nyilvánvalóan a reprezentatív ajándékozás tárgyaivá váltak.

A magyar királykoronázások változatos érmein és zsetonjain megjelenő uralkodói reprezentációról *Soltész Ferenc Gábor* és *Tóth Csaba* írt kitűnő tanulmányt. Valamennyi megkoronázott személy arcképe és rövid életrajza után következnek a kiválasztott koronázási érmek. Egyházi és világi rendeltetésű példányok is készültek, az előbbieket az áldozatot jelképező 'Opferpfennig'-ek voltak, amelyek helyett kezdetben forgalmi pénzeket, aranyforintokat is felajánlhattak az uralkodók, a későbbiekben azonban súlyos, csupán néhány példányban vert aranyérmek kerültek a helyükre. Fokozatosan szerényebb súlyú változataikkal a bécsi udvari és a magyar főrangúakat, illetve különböző tisztségviselőket jutalmazták meg, majd a 18. században Pozsony város néhány előkelőjének is jutott belőlük. A nép közé szórt érmék — az archaikus szaknyelv szerinti Auswurfmünzen — kezdetben forgalmi pénzek voltak, mellettük a 17. század elejétől az éremképet és a szövegezést tekintve is megjelentek már a ritka alkalomra szánt koronázási zsetonok. A nagy eseménynek helyet adó város neve — „Posonium” — ragozott alakban olvasható először az 1687. évi vereteken (33. és 34. kép), az erősen kicsinyített városkép pedig az 1714-ben készült művészi emlékérmén (79. kép) tűnik fel.

A koronázáshoz kapcsolódó, de jelentős eseményeket, elvárásokat, személyi kvalitásokat megörökítő, művészi színvonalú emlékérmek egy részét ugyancsak bemutatja a katalógus. I. József koronázása (1687) a török elleni felszabadító háború idejére esett, így nem véletlen, hogy a hadi sikerek helyét és idejét több, nagyméretű érmen is megörökítették; néhány esetben I. Lipót császár profilját ugyancsak megmintázták. Egészen különlegesek a 60. szám alatti éremképek, amelyeken I. József előlapi portréját követően, a hátlapon 15 Habsburg uralkodó profilját örökítették meg. III. — császárként VI. — Károly medalionjainak éremképet a hajdani birodalom egyesítésének ismételt igénye, Erzsébet Krisztina császárnéét — nem véletlenül — a szépség, Mária Teréziáét a birodalom megvédésére irányuló törekvés motiválta.

A katalogizált érmek túlnyomó többsége kör alakú, a néhány csegely és ovális érme között fűles, illetve átlukasztott változat is felbukkant azt sejtetve, hogy egyik-másik koronázási érme a későbbiekben öltözet díszéül szolgálhatott. Igencsak eltérő a koronázási érmek tömege, a csaknem 1 grammnyi zsetonoktól a közel 15 dekát nyomó emlékérmig terjednek a katalógusba felvettek adatai.

Az érmek leírása gondos, az eltérő nagyságú betűk megkönnyítik a tájékozódást, az arany- és az ezüstveretek a színek nyomán jól elkülöníthetőek, csupán a csekély számú bronz- és rézveret éremképe látható gyengébben a nemesfémekénél és az ónból készült érmekénél. A katalógusba felvett valamennyi érme elő- és hátlapja alatti tájékoztató az érmék legfontosabb adatainak közlésével zárul, pl. a 35. számú, I. József koronázására ezüstműből vert, ovális alakú visszafoglalási érme 76,5x61 mm nagyságú, 147,3 grammot nyom, 1687-ben készült Nürnbergben. Gohl Ödön és Jozef Hlinka írt róla korábban és a Magyar Nemzeti Múzeum példánya nyomán készültek róla a felvételek.

A numizmatikai irodalomban jártas érdeklődők számára nem okoz meglepetést a köriratok sok-sok rövidítése. Közöttük akadnak azonban olyanok is, amelyek láttán — újabb, illetve bőví-

tett kiadásra gondolva — igencsak kívánatosnak tűnik a rövidítések feloldása, például „GR WEIS” = Griechische Weissenburg = Nándorfehérvár = Belgrád (a 45., 46. érem hátlapján).

A kiállítás nem valósulhatott volna meg és a katalógus sem készülhetett volna el a sok-sok közreműködő szorgos munkája nélkül, nevüket a mű 2. és 3. oldalán olvashatjuk. Intézményi közreműködőként feltétlenül említendő a MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport, a közreműködő kollégák közül pedig *Marek Budaj* és *Gödölle Mátyás* nevét legyen szabad kiemelni.

A CORONATUS POSONII címen megjelent katalógus a maga nemében rangos, nemzetközi szinten is versenyképes mű, amelyik angol vagy német nyelvű — legalább rövidített — szöveget is megérdemelt volna.

Buza János

A DIVIDED HUNGARY IN EUROPE

Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699. I–III.

Edited by Gábor Almási, Szymon Brzeziński, Ildikó Horn, Kees Tszelszky and Áron Zarnóczki

Cambridge Scholars, Newcastle upon Tyne, 2014. 12+286, 12+213, 12+207 o.

A SZÉTTAGOLT MAGYARORSZÁG

Kölcsönhatások, kapcsolatok és ábrázolások, 1541–1699

A cím nem feltétlenül tükrözi azt a tematikus sokoldalúságot és tartalmi gazdagságot, amit ez a háromkötetes kiadvány nyújt. A rangos angliai kiadó, a több mint hétszáz lapnyi terjedelem azonban már képes tekintélyt ébreszteni. Ítéletünket persze nem a külsődleges jegyek, hanem a tartalom alapján kell kialakítanunk. A huszonkilenc, a koraiújkor Magyarországot történetével foglalkozó tanulmány azonban nem okoz csalódást. Az előszóban pontosan megfogalmazott célkitűzés, a jól körülhatárolt tematika, a választott témák gondos kidolgozása révén a munka számos új ismerettel gazdagítja az olvasót.

Tudományos indíttatásukat és célkitűzéseiket a szerkesztők a mindhárom kötetben azonos szövegű előszóban fogalmazzák meg. A kutatások lehetőségét egy *Magyarország a koraiújkor Európában* tematikájú OTKA pályázat biztosította (száma: 81948), amely a koraiújkor Magyarországot európai kapcsolatait kívánta általában a külföldi kutatókkal, de leginkább az angol nyelvterület olvasóival megismertetni. A témavezetést R. Várkonyi Ágnes, az ELTE professzorasszonya vállalta.

A kutatás célja nem újabb rendszeres, összefoglaló Magyarország történeti munka megírása volt, hanem az, hogy a szerzők önálló kutatásaikra alapozva mutathassák be hazánk 16–17. századi európai jelenlétét. Szükségességét indokolja, hogy Magyarország gyakran kimarad a nyugat-európai történeti áttekintésekből. Annak kapcsán azonban, hogy a munka lemondott az eseménytörténet részletezéséről, szerkesztőinek szembesülniük kellett a külföldieknek szánt munkák általános dilemmájával: vajon tényleg teljességében elhagyható-e a hazai történelem bemutatása, ismerni fogják-e a külföldi olvasók történetünk legalapvetőbb, a tanulmányok megértéséhez mindenképpen nélkülözhetetlen tényeket. Szerzők munkáját megkönnyítendő, az előszó összefoglalja a magyar történelem legalapvetőbb ismereteit. Hiszen a tájékozatlan külhoni olvasókkal nemcsak a Mohács utáni történelem lényeges elemeit kellett megismertetni, hanem azt is meg kellett magyarázni, hogy a koraiújkor Magyarország többet jelentett, mint a 16–17. századi térképeken a Habsburg Birodalom peremén szerénykedő keskeny Magyar Királyság, azt, hogy sem Erdély, sem a hódoltság terület nem mellőzhető azoknak a szellemi csatornáknak, kapcsolatoknak, információáramlásnak a bemutatásakor, amelyek a széttagolt Magyarország európaiságát fenntartották. Tájékoztatni illett az olvasókat arról, hogy a Kárpát-medencét megosztó ország-, sőt birodalmi határok két oldalán azonos nemzet él, amelyet hagyományai, kultúrája, és — akár mennyire különösen is hangzik — egymással vetélkedő egyházai tartottak össze. Tudatni, hogy a katolikus misszionáriusok és a protestáns lelkészek határokon átívelő lelki támaszt nyújtottak a lakosoknak. Erdély pedig, amely felett a török gyámkodott, nemcsak az anyaország, hanem Európa szemében is a protestantizmus bástyájává vált. Ugyanakkor a munka nem feledkezhetett meg a kapcsolatok másik, határainkon kívül fekvő végpontjairól sem. Hiszen a külföldi olvasók számára távoli, olykor egzotikusnak tűnő országunk egykori erőfeszítései önmagukban ma is csak nehe-

zen tudnák felkelteni érdeklődésüket. A mai olvasó számára fontos a kapcsolat másik oldala, úgy is mondhatnánk, célpontja, amelyhez a kötetből szerezhető ismereteket kötni tudja. Fontos lehetett annak igazolása, hogy e kapcsolatok nyugati végpontján az általuk jól ismert világ közismert, politikailag, szellemileg kiemelkedő alakjai álltak (mint az e munkában is említett Agricola, Paracelsus, Erasmus, Grotius és mások), akiknek személye — még ha nem is ők voltak a közvetlen érintkezés fenntartói — rangot adhatott a kapcsolatoknak. Ezáltal értékelődhetek fel azok a kevésbé ismert, vagy éppen csak köznapi szereplők, akik — többnyire a maguk kezdeményezéséből — szimpátiával fogadták a Magyarországról érkező közeledést. Az egyes szerzők róluk sem feledkeztek meg, amikor — többek között — a középkori Németalföldön Árpád-házi királyaink körül kialakult kultuszra, a Hollandiába érkező magyar diákokat segítő professzorokra, vagy a Szcenci Molnár Albertet támogató német protestáns fejedelmekre (köztük Pfalzi Frigyesre) hívták fel a célszág reménybeli olvasóinak figyelmét. Hasonló célzatú lehet néhány korabeli hiedelem beleszövése a szövegbe, mint a németalföldi Croy családnak az Árpád-házi uralkodóktól való vélt leszármazása (III/154.), vagy olyan — a korban valóságosnak elfogadott — természeti furcsaságoké, mint annak, hogy Tokajban a szőlők vesszején arany szemek is teremhetnek, vagy, hogy a tokaji bornak sebgyógyító hatása van (III/53–54.).

Számunkra e kapcsolatok persze többet kell, hogy jelentsenek a kuriózumoknál. A szerzők álláspontja szerint a széttagolt Magyarország kulturális virágzása aligha lett volna elképzelhető a nyugattal való intenzív kapcsolatok nélkül. Ezzel alternatív képet akartak adni a koraiújkori Magyarországról (Erdélyt is beleértve), s tulajdonképpen a korabeli Európáról is, a meggyökeresedett központ-periféria felfogás módosításával. Nem térhetek ki a történetírókat gyakran foglalkoztató kérdés, a magyarországi Habsburg és oszmán uralom értékelése elől sem. Felfogásukat már az előszó tükrözi (X. lap), miszerint a Királyi Magyarország a Habsburgok folytonos támogatása nélkül nem tudott volna ellenállni a török nyomásnak. Másutt viszont szerénységre, eddigi büszkeségünk mérséklésére intenek. A hazai történelemben tisztelt Bocskait, akinek szívesen hivatkozunk szobrára a reformáció genfi emlékművén, Európa sok országában negatívan ítélték meg. Megfontolandó az évtizedeket külföldön töltő Szcenci Molnár Albert véleménye is, aki szerint a tananyagában színvonalas kollégiumi rendszerünkben a diákok ellátottsága — a nyugati példákhoz hasonlítva — bizony nem volt valami magas szintű (I/7–8. lap).

A munka konkrét részleteire áttérve: a *Divided Hungary* három kötetében 29 szerző egy-egy tanulmányát találhatjuk, valamivel több, mint 700 lapon. Az előszót a kötet szerkesztők által írt alapos, szinte tanulmányértékű bevezető követik, utolsó lapjaikon a szerzőket bemutató rövid ismertetések, illetve névmutatók találhatók. Az első kötetbe az érintkezések hagyományosnak tekintett formái, a tanulmányi célú utak, valamint a szellemi/vallási kapcsolatok kerültek, a másodikba az információáramlás és a kulturális kapcsolatok kevésbé szokványos (például a diplomáciai kereteken belül megvalósuló) formái. A harmadik kötet a koraiújkori Európa országaiban Magyarországról és Erdélyről kialakult képet ismerteti. Az első kötet két témaköre összekapcsolásának fő okát a kötet szerkesztő Almási Gábor bevezetőjében azzal indokolja, hogy a széttagolt Magyarországon hiányzott az az intézményi háttér (királyi udvar, egyetem), amely a kapcsolatokat összefoghatta volna. (A nagyszombati egyetemet kelet-európai mércével is igen későn alapították, s egyébként is csak katolikusok látogathatták.) Maradt tehát a peregrináció, és a főleg vallási/egyházi háttérű kötelékek összetartó ereje. Az előzőt meg lehetett közelíteni mind kibocsátó közösségük (pl. az erdélyi elit), mind végcéljuk (a hollandiai egyetemek) oldaláról. Erdélyt vizsgálva Horn Ildikó arra a következtetésre jut, hogy a fejedelemségbeli arisztokraták későbbi karrierjében a peregrináció nem játszott döntő szerepet, hiszen külföldi tanulmányút nélkül is lehetett magas pozícióba jutni. Bozay Réka viszont azt állapítja meg, hogy a Hollandiát járt protestáns (általában nem nemes) fiatalok számára hazatérve milyen presztízst biztosított a külföldi tanulás. Más tanulmányokban a két végpont össze is kapcsolódhatott. Ezekben az esetekben a szerzők az útvonalak kiválasztására, esetleges áthelyeződésükre helyezték a hangsúlyt. Keserű Gizella azt vizsgálta, hogy miként került az erdélyi unitárius diákok úticélja Paduából Leidenbe, Szabó András Péter azt, hogy hogyan jutottak el az északkelet-magyarországi, főleg evangélikus szász peregrinusok Königsbergbe. Vásárhelyi Judit Szcenci Molnár tanulmánya (a protestáns német fejedelemségekkel kiépített kapcsolatokról) a szellemi/vallási oldalra visz át bennünket. Ebben a — tematikailag az előzőnél sokoldalúbb — részben megint váltogatják egymást a hazai kapcsolat-teremtők és a külföldi „kapcsolatkeresők”. Gömöri Györgynek a magyarországi bányákat felfedezni akaró Henry Oldenburgról írt tanulmánya azt igazolhatja, hogy Magyarország iránt nem szűnt meg teljesen a nyugati világ érdeklődése. Kiss Farkas Gábor a korszak tudományát erősen befo-

lyásoló, a korban szinte megdönthetetlennek mutakozó alkímiát bíráló jezsuita Athanasius Kircher kilátástalan küzdelmét mutatja be. Paul Shore a Julianus jelentést felfedező Cseles Mártonban az első olyan magyar tudóst látja, aki határainkon kívül folytatott tudományos kutatást. Kristóf Ildikó a nagyszombati egyetem almanachjairól írt, amelyek a kor tudományos szintjének megfelelően igyekeztek bemutatni az Európán kívüli világot, benne emberhez hasonló, mégis torz alakokkal, mitologikus szörnyekkel. Monok István pedig arról értekezett, hogy a protestáns Bazelben több magyarországi vonatkozású könyvet adtak ki, mint a katolikus Párizsban. Király Péter — az országban alkalmazott külföldi zenészek működésével érvelve — cáfolta, hogy a magyarországi zenei élet elszigetelődött volna Európában.

A második kötetbe egymáshoz közelebb álló témakörök kerültek. A szerzők ezúttal a diplomácia és az arisztokrácia szerepét vizsgálták az információáramlásban. Szymon Brzeziński a bevezetőben hangsúlyozza, hogy a kötetben tárgyalt témakörök kutatása — a peregrinációival ellentétben — csak mostanában indult meg. A közölt tanulmányok ezért is szolgálhatnak értékes összehasonlítható anyagot egyes további területek (katona-diplomácia, kémkedés) vizsgálatához. A kötet első tanulmányai ezúttal elsősorban külföldiekről szólnak. Megan K. Williams bemutatja, hogy milyen diplomáciai és jogi vitákat váltott ki az 1541-ben Sztambulba tartó francia diplomata, Antonio Rincón itáliai területen történt meggyilkolása. Európa urait a kérdés jogi-erkölcsi oldala (a diplomáciai mentesség és annak érvényessége akkor, ha a diplomata rangrejtve utazik) érdekelte. Számunkra azonban a küldetés a hazánkra oly tragikus francia-oszmán szövetség egyik lépcsőfokát jelenti. A Rincón viszály a nyugati politikában teljesen háttérbe szorította Magyarország ügyét. A diplomáciai csúrés-csavarás kirívó példája lehet, hogy az éppen a nagy port felkavart vita idején a török által elfoglalt Buda elvesztése miatt I. Ferenc francia király V. Károly császárt vádolta. Ács Pál az 1603-ban a Rudolf császár által tervezett perzsa szövetség előkészítésére diplomáciai követségbe indított magyar (erdélyi) nemes úr, Zalánkeményi Kakas István küldetését mutatta be. A diplomata útközben elhunyt, a követséget továbbvivő titkárat azonban I. Abbasz sah — aki néhány hónappal később sikeres támadást indított a törökök ellen — fogadta. A szövetség ügye végül a zsitvatoroki béke megkötésével került le a napirendről. A szerző mégis felteszi a kérdést, hogy vajon a szövetségről — létrejötté esetén — elképzelhető lett volna-e, hogy nyilvánvalóan megrövidíti a magyarországi török uralmat (II/50.). A portán működő Habsburg tolmácsokról Kerekes Dóra igazolta, hogy bár közvetítők lehettek két kultúra között, bizalmi feladatuk gyakran veszélybe sodorta őket, s akár életükkel is fizethettek igyekezetükért. Kármán Gábor tanulmányából azt tudhatjuk meg, hogy — miután a 16/17. század fordulójának hosszú háborúja szétzúzta Erdély korábbi nemzetközi kapcsolatait — a fejedelemség hosszú ideig meglehetősen elmaradt diplomáciai rendszere újabb kiépítésében. A fejedelmeket külföldön kizárólag Konstantinápolyban képviselte állandó követ, de gyakorlatilag az ő megbízatása sem volt tartós, hiszen aki az egyik évben a szultánnak járó adót hozta, a következő évben — az újabb adót hozó követ érkezésekor — hazatérhetett. A felszabadító háború éveiben hazánkba került, s nálunk elsősorban hadmérnökként ismert Luigi Ferdinando Marsigli egyéniségének sokoldalúságát Molnár Mónika mutatta be.

A kötet következő része két olyan hazai arisztokráciával foglalkozik, akik saját információs hálózatot igyekeztek kiépíteni. Thurzó György — bár nem járt egyetemre —, gazdag könyvtárat hozott létre, külföldi hírlapokra fizetett elő — tudjuk meg Lengyel Tünde tanulmányából. Thurzó kiemelkedése azonban egyetlen generációra terjedt ki. Fia korán elhunyt, lányai — akiknek taníttatására kevés gondot fordított — hagyták lehanyagolni a család nagybicscei központját. Viszkolcz Noémi arról írt, hogy hogyan igyekezett Nádasdy Ferenc a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájába integrálódni, s ennek érdekében hogyan szervezte meg információs rendszerét. Óvatlan közeledése a Wesselényi nevével fémjelezett (valójában Zrínyi Péter által vezetett) összeesküvéshez, majd tragikus halála azonban végül megkérdőjelezi ismeretszerzésének eredményességét. A kötet harmadik egységének két tanulmánya a diplomácia egyházi vonatkozásait taglalja. Tusor Péter azt mutatja be, hogy milyen szerepet játszott a katolikus egyház Pázmány Péter érseki kinevezésében, Keserű Bálint pedig azt, hogy a 17. század végén, az Erdély császári elfoglalását követő első években a Habsburg udvar a tartományban — a helyi katolicizmus gyengesége miatt — mennyire rászorult a protestánsok információs hálózatára.

Tematikailag a sorozat harmadik kötete a legegységesebb. Tárgya Magyarország és Erdély megjelenítése (imázs) Európában. A kötet szerkesztője, Kees Teszelszky a bevezetőben arra hívja fel a figyelmet, hogy csak korlátozott, mégis reprezentatív bemutatásra futotta, amely képes annak igazolására, hogy az adott környezet, a különféle politikai érdekek mennyire befolyásolták

a véleményeket. Magyarország számára kedvező kiindulási pontként kínálkozott a későközépkorban Európa szerte elismert állás, Mátyás reneszánsz udvara, a török elleni harc, az Európa védőbástyája szerep. Az elismerő véleményeket azonban könnyen lerombolhatták a politikai vagy vallási érdekek, a reformáció hazai terjedése, Erdély törökbarátsága. Teszelszky Bocskairól úgy véli, hogy egyenesen polarizálta Európát. Etényi Nóra azt mutatja be, hogy vallás és politika hogyan határozta meg a németországi véleményeket. A Birodalom protestáns fejedelmei bírálták Lipót császárt, amiért üldözte a magyarországi protestánsokat. Elfogadták viszont Thökölyt, egészen addig, amíg Bécs 1683. évi ostromában a török mellé nem állt. Lénárt Orsolya a német Eberhard Werner Happel hatkötetes történeti munkáját mutatja be, amely a magyarokról alkotott vélemények változásáról is ír. Szymon Brzeziński tanulmányából kiderül, hogy a rólung alkotott kép Lengyelországban sem volt mindig kedvező. A Jagellókkal rivalizáló Mátyást sokat bírálták, s nem használt megítélésünknek a különben tisztelt királyukkal, Báthoryval érkező hajdúnép viselkedése sem. Magyar-lengyel „örök barátságáról” csak a 18. században kezdtek beszélni. Itáliában — Kruppa Tamás vizsgálata alapján — éppen a hazai protestantizmus fordította kedvezőtlenre a véleményeket, Horvátországban — Ivan Kurelac szerint — megítélésünk ambivalens volt. A román források — róluk Jakó Klára írt —, mivel többségük nem a két vajdaságban, hanem Erdélyben született, Erdélyt és Magyarországot nem is tekintették külföldnek, így azokról megítélésük is kedvező volt. A „három román ország egyesítése” óhájának pedig még nyomát sem találjuk. A holland véleményeket Kees Teszelszky meglehetősen manipuláltnak, közhelyszerűnek tartja. A németalföldi szabadságharc idején, az európai kálvinizmussal való kapcsolatok keresése során azonban Magyarország felértékelődött. Réthelyi Orsolya három holland színdarabot vizsgált, amelyek a magyarországi események iránti érdeklődést mutatják, de Buda visszafoglalását már meglehetősen ellentétesen értékelték.

A kötet tanulmányai megerősítik, hogy a hazánkról Európa országaiban formált véleményeket sok évszázados toposzok, téves hiedelmek befolyásolhatták, amelyeknek továbbélése vagy éppen változása a korszellemtől, a politika alakulásától függött. Éppen ezért lehetett volna fontos és érdekes a franciaországi vélemények bemutatása is. Bár a kötet szerkesztő bevezetőjében figyelmeztet, hogy a kiválasztott országok sora nem teljes, Franciaországot mégis hiányolnunk kell. Az ott kiadott újságok, pamfletek erősen befolyásolták az európai közvéleményt, megismertetésük talán más országokénál könnyebb is lehetett volna, mivel a kutatás itt támaszkodhatott volna leginkább Köpeczi Béla egyébként többször említett munkájára (*Magyarország a kereszténység ellensége*, Bp. 1976.)

A kiadás angol nyelvre többször kívánt állásfoglalást a szerkesztőktől. Ezek közül itt csak egyet emelnék ki, amely azonban azt tanúsítja, hogy a múlt kérdéseiben nem feltétlenül kell magunkat alávetni mások érdekeinek. Az egyes tanulmányokban a mai országhatárainkon túl eső települések említésekor — a történeti hűségnek megfelelően — elnevezésük magyar formáját találjuk, s csak zárójelben a mai (szlovák, román stb.) nevet. A tanulmányok többségében persze ugyanazok a helységnevek szerepelnek, így a kiegészítés — akár azonos kötetben belül — többször is megismétlődhet. Talán szerencsésebb lett volna a személynévmutatók mellett akár kötetenként helységnevmutatót is összeállítani, s a mai neveket ezekben megadni. (Különösen, mivel így könnyebb lett volna kiszűrni a szerkesztői elvvel szembekerülő, a mai idegen nevet előrehozó néhány ellentétes megoldást.) A külföldi olvasónak ugyanakkor erősen hiányozhat egy Magyarország térkép. Igaz, a hódoltság terület folyton változó határai miatt a dátum kiválasztása nem lett volna egyszerű, mégis lehetett volna egyfajta áthidaló megoldást találni. Az előszó utal a borítón található, 1664-ben készült korabeli térképre. Az eredetét nem ismerve, nem egyértelmű, hogy ez a térkép elegendő lett volna-e a mai olvasó tájékoztatására, de mindenképpen alapjául szolgálhatott volna egy külön e célra rajzolt térképnek. Egyébként csak dicsérni tudjuk a sok szerzőt mozgató, munkájukat összehangoló szerkesztői tevékenységet. A kisebb figyelmetlenségek kiküszöbölése persze így sem mindig sikerülhetett. Szabad legyen egyetlen példát megemlítenem, ami abból a — nem feltétlenül szerencsés — kiadói elvárásból származik, hogy a lábjegyzetekben a hivatkozott munkák szerzőinek keresztnevét csak betűvel jelöljék. A magyar történetírást ismerő olvasó hamar rájöhet, hogy L. Péter és M. Imre mögött felismerje Péter Lászlót és Imre Mihályt. Nem mindenki fog azonban rájönni, különösen a külföldi olvasó nem, hogy a neve két elemének felcserélésével kreált D. Gézát (II/2.) Dávid Gézával azonosítsa.

Megjegyzéseim természetesen nem érintik a Divided Hungary érdemi részét. Megállapíthatjuk, hogy a háromkötetes munka végül nemcsak hazánk külföldi megismertetésében tud jelentős szerepet betölteni, hanem a hazai olvasók történeti ismereteit is gazdagíthatja. Megerősíti,

hogy a széttagolt Magyarországon a kultúra sok vonásban hasonló, néha azonos úton járt, és — az állami/politikai, gazdasági, vallási megosztottság ellenére — az összetartozás tudatát tudta nyújtani a kortársaknak, s bemutatása ezt tudja erősíteni a ma emberében is.

Tragikus fordulata a sorsnak, hogy Várkonyi professzorasszony — aki még figyelemmel kísérhette a tanulmányok születését, s rendszeresen informálódott a kiadás munkálatairól is — nem érthette meg a külsejében is tetszetős három kötet megjelenését. Az alapos és igényes forráskutatás, a tanulmányok magas szakmai színvonala azonban méltó módon őrzi az ő emlékét is.

íjf. Barta János

Renate Zedinger

FRANZ STEPHAN VON LOTHRINGEN (1708–1765)
MONARCH, MANAGER, MÄZEN
 Böhlau Verlag, Wien, 2008. VIII, 375 o.
 LOTARINGIAI FERENC ISTVÁN (1708–1765)
 URALKODÓ, ÜZLETEMBER, MECÉNÁS

2008-ban, Lotaringiai Ferenc István születésének 300. évfordulójára jelent meg az az életrajz, amely egy nem csupán Magyarországon „ismeretlen” személyiség életútját mutatja be. Ismeretlen Európában, sőt Ausztriában is, miközben társadalmi helyzete (mint Mária Terézia hitvese) és pozíciója (1745-től húsz esztendőn át német-római császár) igencsak indokoltá tenné, hogy tudományos igényű, alapos monográfiák szülessenek róla és kormányzásának időszakáról. Ennek ellenére hazánkban gyakorta összekeverik I. Ferencsel, aki éppen őt követően szerepelhet II. Ferenc néven mint német-római császár (1806-ig). Ausztriában Mária Terézia árnyékába állították, a 40 éven keresztül uralkodó királynő elvonta a figyelmet a jelentéktelennek, politikailag erőtlennek, gyakorta színtelennek és tunyának jellemzett császártól.

Jól mutatja ezt a szakirodalom tökéletlensége: kéziratos disszertációk mellett (Karl Johann Grauer: Franz Stephan von Lothringen-Toskana, Römisch-Deutscher Kaiser. Phil. Diss. Wien 1932; Theophil Tromballa: Franz Stephan von Lothringen und sein Kreis. Beiträge zur Kulturgeschichte des Hauses Habsburg-Lothringen. Phil. Diss. Wien 1953) csupán népszerűsítő kötetek láttak napvilágot (Fred Hennings: Und sitzet zur linken Hand. Wien 1961; Georg Schreiber: Franz I. Stephan. An der Seite einer großen Frau. Graz 1986), amíg 1992-ben meg nem jelent Renate Zedinger első publikációja Lotaringiai Ferenc István európai körútjáról (de ne feledkezzünk meg a német Alois Schmid munkáiról sem). A szabadúszó történészként tevékenykedő Zedinger ezt követően számos tanulmányban mutatta be a herceg, majd császár életének egy-egy szakaszát – ezekre is támaszkodva formálódott jelen életrajz.

Valószínűleg a Mária Teréziát övező kitüntetett figyelem az alapvető ok, amiért a férjét megillető biográfia csak mostanában jelent meg. A kötet végén feltüntetett levéltári fondok és állagok ugyanis bizonyítják: Európa számos országában és különféle levéltáraiban őriznek rá vonatkozó dokumentumokat. Első helyen természetesen a bécsi állagok állnak, Zedinger azonban kutatott Innsbruckban, Sankt Pöltenben, Berlinben, Brüsszelben, Firenzében, Pozsonyban, Prágában, Nancyban, Münchenben, Triesztben, Velencében – de Budapesten nem, pedig itt is fontos irategyüttesek találhatók. A számos országra és levéltárra kiterjesztett kutatást az is indokolta, hogy a bécsi források gazdagsága ellenére feltűnő a Ferenc Istvántól származó dokumentumok hiánya. Zedinger ezt azzal magyarázza, hogy Mária Terézia tudatosan távolította el az 1749-ben alapított és a Staatskanzlei fennhatósága alá rendelt geheimes Hausarchiv (a 19. század közepétől bevett nevén a Haus-, Hof- und Staatsarchiv) gyűjteményéből azokat az iratokat, amelyek megvilágíthatták volna Lotaringiai Ferenc István eltérő politikai véleményét. Ennek ellenére fennmaradtak tőle olyan saját kezűleg vezetett feljegyzések, amelyeket 1741 és 1765 között a titkos konferenciák során vetett papírra – mindezek némi adalékot nyújtanak a császár külpolitikai véleményéről. E kéziratos forrásokat felsoroló bibliográfia mellett gazdag szakirodalmi rész is szerepel, de feltűnő, hogy a szerző egy magyar és egy szlovák nyelvű műtől eltekintve csak nyugat-európai nyelveken megjelent műveket használt.

Az életrajz felépítése két nagyobb részbe osztható: időrendi fejezetekbe és tematikus részekbe. A kezdő időrendi fejezet a herceg gyermekkorát is megelőző időszakba nyúlik vissza, be-

mutatva Lotaringia 17. század végi helyzetét, Ferenc István őseit és a Franciaországgal való vitát – mindez megvilágítja, miért mondott le Ferenc István a hercegségről, és miért fogadta el felajánlott „csereárúként” Toszkánát.

Az ezt követők a kronológiát betartva, a klasszikus biográfia módszerét alkalmazva lépésről lépésre tárgyalják a társadalmilag egyre magasabb pozíciókat elérő (lotaringiai herceg, toszkán nagyherceg, társuralkodó, végül német-római császár) Ferenc István életének állomásait 1765-ig. A főbb fejezetek mindegyike arányosan 4–5 alfejezetre oszlik (kivéve az utolsót, amely Lipót főherceg házasságkötéséről és a tragikus kimenetelű innsbrucki tartózkodásról szól). Az időrendi fejezetek határai érthető módon a nagyobb változásokhoz kötődnek: a fivér halála (1723) és a bécsi neveltetés kezdete; a lotaringiai „uralkodás” (1729) és a Kavaliertournak álcázott menekülés onnan (1731/1732); a házasságkötés Mária Teréziával (1736); a toszkánai nagyhercegség átvétele (1737) és odaérkezése (1739); a császárválasztás (1745).

Zedinger nagy hangsúlyt fektet a toszkánai évekre, itt alapvetően újat nyújt a levéltári forrásanyag alapján: bemutatja, mi módon fogadták a nagyhercegi párt 1739. évi megérkezésükkor, valamint részletesen azt, milyen újszerű változásokat hozott Ferenc István uralkodása Toszkánában a közigazgatásban, a kereskedelem, a közlekedés, az igazságszolgáltatás terén, még akkor is, ha ő személyesen nem tartózkodott a tartományban. Kevesebb figyelmet kap a déli határszakaszon zajló orosz–osztrák–török háború (1735–1739), és általánosságban kijelenthetjük: a későbbi császár hadügyi tevékenységének bemutatásakor hiányoznak a bécsi Kriegsarchiv fontos állagai, azok, amelyek további adalékokat szolgáltatathatnának Ferenc István hadvezéri képességeiről. A külpolitikát tekintve Zedinger Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg államkancellári kinevezésével újabb határvonalat mutat be (1753); szerinte a császár, aki elutasította a Kaunitz által képviselt franciabarát külpolitikát, ekkortól kevésbé aktívan vett részt az államügyek intézésében – nem úgy, mint 1740-től, a társuralkodás kezdeti időszakában, amikor is befolyása nagyobb volt, mint azt Ferenc István eddigi életrajzírói feltételezték.

A kronologikus rend után a tematikus fejezetek következnek. Kiemelt helyre került a császár „magántevékenysége”, így a toszkán ügyek (és magánbirtokai) intézésére megvásárolt Wallnerstraße-i palotában folytatott tevékenységeinek: a jövedelmező császári magánbirtokok igazgatásának, valamint a diplomácia terén betöltött szerepének taglalása. Itt különösen feltűnő, hogy Lotaringiai Ferenc István jelentős fejlesztései a gazdaság terén és birtokigazgatása (hiszen a Habsburg-Lotaringiai magánvagyon alapját ő vetette meg) a rendelkezésre álló szakirodalom alapján kerülnek bemutatásra, a szerző ezen a téren önálló kutatásokat nem végzett – magyarázható ez többek között természetesen a Pozsonyban sokáig a kutatók elől zárolt holicsi fond hozzáférhetlenségével, valamint a magyaróvári uradalmi anyag 1956-os súlyos mértékű pusztulásával (MNL OL, P 306 törzsszám).

Külön fejezet foglalkozik a Ferenc István által támogatott és foglalkoztatott művészekkel, tudósokkal, mesteremberekkel (például Jean-Nicolas Jadot, Nikolaus von Jacquin, Jean Baptiste Brequin és mások). Feltűnő lehet, hogy ők túlnyomórészt francia anyanyelvűek, jelentős hányaduk Lotaringiából települt át először Firenzébe, majd onnan Bécsbe, „les anciens de Lorraine”, ahogy Mária Terézia későbbi főudvarmestere, Johann Josef Khevenhüller-Metsch jellemezte őket. Ez is mutatja, hogy a császár bizalma leginkább honfitársai felé fordult (Gérard van Swientent kivéve), és ez jelentős különbség a császár és hitvese között. Ezen bizalmasok személyéről, jelentőségükről a szerző nem folytatott külön kutatásokat, megállapításainál legtöbbször a szakirodalomra, leginkább az általa szervezett 2000-ben megrendezett „Lothringens Erbe” című schallaburgi kiállítás katalógusának tanulmányaira támaszkodik.

Természetesen nem maradhat el a „magánember” bemutatása: az udvari élet forrataga és szigorú előírásai mellett jellemzi a szerető apát, és megemlítődnek a magánéleti titkok: a szeretők kérdése, a feltételezett törvénytelen gyermekek, mindez sajnos a személyes dokumentumok hiánya miatt a kortársak feljegyzései és a szétszórta fellelhető levelezés, valamint szakirodalom alapján.

A kötet felépítéséhez tartozik, hogy a szerző és a kiadó nem a manapság már általánosan bevett lábjegyzetek alkalmazását választotta, hanem a végjegyzetek mellett döntött, amely igen megnehezíti a hivatkozások visszakeresését. A kötetet személynévmutató zárja, amely azonban sajnálatos módon nem foglalja magában a végjegyzetek névanyagát. A kor könnyebb megértését szolgálja az a 12 kiválasztott festmény, fénykép, illetőleg tervrajz, amelyet a kötetben találunk.

Már csupán mindezen felsorolt erények miatt is érdemes elolvasni a könyvet, és „közelebb-ről” is megismerni a feledésbe merült császár személyét. Számunkra azonban több, Magyarországon eddig még figyelemre nem méltatott, illetve alig kutatott szempont miatt is érdekes a munka.

Az a tény például, hogy a herceg 1732 és 1741 között Magyarországon helytartó volt, alig ismert. Zedinger is csupán 3 oldalt szentel e témának, pedig kijelenthetjük: 1732 és 1737 között éppen ez a helytartói poszt volt a herceg számára a „tényleges”, amely valódi címet és méltóságot jelentett számára, és III. Károly megbecsülése folytán valódi feladatokat. Sajnálatos, hogy ezzel a kérdéssel magyar részről Bakács Bernadette-től eltekintve még senki nem foglalkozott, senki nem kezdett neki a korszak és a helytartó tevékenységének kutatásához, pedig Budapesten a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában több kötet és iratcsomó tanúskodik helytartói tevékenységéről (Archivum locumtenentiale Francisci ducis Lotharingiae – N 10), és több irat-folyóméternyire tehető a Magyar Királyi Helytartótanácsban őrzött iratok terjedelme. A Bécsbe küldött (és ott a mai napig is fellelhető) helytartótanácsi ülésjegyzőkönyvek másolatai és a három doboznyi egyéb hivatalos levelezés is arról árulkodik, hogy III. Károly fontos szerepet szánt a hercegnek – azt azonban, hogy mennyire tudott tényleges szerepet játszani (legalábbis addig, amíg a délvideki katonáskodás nem vonta el erről a figyelmét), a jövő kutatásainak kell kiderítenie. A megjelent kötet jó alkalmat nyújt arra, hogy felhívjuk a magyar történettudomány figyelmét erre a hiányosságára.

Renate Zedinger könyve alapján kibontakozik előttünk egy olyan jelentős 18. századi személyiség portréja, aki mintha két világban élt volna. A kortársak sokszor csak a kedélyes tétlenséget, az udvari körökben a sármos, csevegő hitvest látták, akit mindeközben a Wallnerstraße-i palotában politikai aktivitás, gazdaságszervező tevékenység, művészetpártolás jellemzett, aki — meglepő módon — mindezek ellenére tudta és vallotta, hogy a kiegyensúlyozottságot, a nyugalmat és a boldog, elégedett életet mindenki csak saját magában találhatja meg.

Kulcsár Krisztina

Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ HÁBORÚJA 1914–1918.

Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 415 o.

Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc az első világháború kirobbanásának 100. évfordulója kapcsán jelentős vállalkozásba fogtak, amikor hazánk első világháborús történetének összefoglalását tűzték ki célul. A kötet klasszikus had- és politikatörténeti munka, amelynek volumene csak Galántai József 1974-ben megjelent, Magyarország az első világháborúban című munkájához hasonlítható. Minthogy Galántai monográfiája — különösen pedig néhány fejezete fölött — némileg eljárt az idő, pusztán az elmúlt 40 év újabb szakirodalmának és kutatási eredményeinek felhasználása végett is indokolt volt e munka megírása. Ezzel együtt, aki korunkban — kiérdemelten — az érdeklődés középpontjába kerülő témákat (pl. nő történelem, gazdaságtörténet) keresi e kötetben, az szükségszerűen csalódní fog, még ha a szerzők méltánylandó módon törekedtek e részterületek vázlatos bemutatására. Különösebb jelentőséggel nem bír, de szokatlan, hogy a szerzőpáros nem tüntette fel, melyikük jegyzi az egyes fejezeteket és alfejezeteket. Annak ellenére, hogy a két szerző stílusát viszonylag könnyű megkülönböztetni, a munka mégis egységes szerkezetű, nem esik szét egyes — lazán kapcsolódó — résztanulmányokra.

A kötet hat fejezetre oszlik; az első fejezet a háború előzményeit, a maradék öt pedig a háború egyes éveit mutatja be. Az első fejezet részletesen bemutatja a háborút megelőző bel- és külpolitikai folyamatokat. Az olvasó megfelelő áttekintést kap a háborút megelőző bel- és külpolitikai folyamatokról, haditervekről, valamint a júliusi válság eseményeiről.

Szerencsés gondolat volt a háború folyamatának évenkénti bemutatása, mert ennek révén a kötet egységesebb, mintha tematikus rendben haladtak volna a szerzők. Az egyes fejezetekben Pollmann készítette el a hadi cselekmények tárgyalását, míg Hajdu a bel- és külpolitikai kérdésekre fókuszált. A kötet egyik fontos hozadéka, hogy a szerzők sikerrel használták fel a közelmúlt hazai és nemzetközi szakirodalmát.

A második fejezet az 1914 — az első háborús év címet viseli. Különösen a Potiorek háborúja című alfejezet sikerült igen jól, amely a Szerbia elleni háborút mutatja be. Vitatható ugyanakkor, hogy mennyire volt szükséges a nyugati front viszonylag részletes bemutatása, miközben a „rég Magyarországon” ezekben a küzdelmekben csak igen korlátozottan vett részt, és az itteni ese-

mények — döntően a Német Birodalom kimerülése végett — csak egy külső, elháríthatatlan nevezisként befolyásolták a Monarchia háborúját. A fejezet egyik adóssága, hogy viszonylag felületesen mutatja be a keleti front eseményeit, miközben ebben az időszakban négy nagy offenzívára is sor került, amelyek döntő módon befolyásolták a Monarchia – és így a régi Magyarország mozgásterét is. Tekintettel arra, hogy a nyugati front vonatkozásában még magyarul is jóval terjedelmesebb szakirodalom olvasható, továbbá — ahogy erre Pollmann Ferenc több ízben is rámutatott, sőt e problémát a kötetben is érzékelte (101.) — még az iskolai tananyagban is egyértelmű primátust élvez a belgiumi-franciaországi hadszíntér, mindenképpen átgondolandó lenne a nyugati front történéseinek tömörebb bemutatása, és a keleti front eseményeinek részletesebb prezentálása. Erre a legjobb példát éppen ez a fejezet szolgáltatja, amely során Pollmann megközelítően akkora terjedelmet szentelt a nyugati küzdelmeknek, mint az Oroszország elleni háborúnak.

A harmadik fejezet az 1915 — a sikerek éve címet viseli. Pollmann a központi hatalmak (és így a „rég Magyarországot”) sikereit tényszerűen, de tömören mutatja be, kifogásolható azonban, hogy az ezekben játszott magyar szerep értékelése némileg háttérben marad. Jó példa erre a tarnów-gorlicei áttörés, vagy a kárpáti téli csata esete, amelyet már a kortársak is joggal hasonlítottak a verduni vérszivattyúhoz, hiszen a veszteségek mértéke nem maradt el a franciaországi vérfürdő mögött, mi több, a szemben álló hadseregek a háború egyik legmostohább időjárási körülményei között harcoltak. Miközben a nyugati antant hatalmak esetében ezek a felőrlő csaták a nemzeti mitológia részévé váltak, addig hazánk esetében ez messze nem mondható el.

A negyedik fejezet az 1916 – a reménytelen patthelyzet éve címet viseli, amely részletesen foglalkozik a Monarchia négy frontján vívott elkeseredett harcokról. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a románok erdélyi betörését taglaló alfejezet csak lakonikusan foglalkozik a román királyi hadsereg által elkövetett atrocitásokkal; „a csak másfél hónapig tartó román betörés óriási anyagi károkat okozott Erdélyben” (224.) téma talán részletesebb kifejtést érdemelt volna.

Az ötödik fejezet „1917 – a reménység és az elhalasztott lehetőségek éve”, már markánsabban és hosszabban foglalkozik a belpolitikai kérdésekkel az előző fejezetekhez képest. Jóllehet Hajdu igyekezett elszakadni a magyar historiográfia egyik régi problémájától, amely túlságosan 1918–1919 optikájából vizsgálja a világháború politikai eseményeit, de ezt csak részben sikerült megvalósítania. A felhasznált források válogatása némileg egyoldalú, túlságosan markáns az októberista felkelés gyökereit, hátterét kívánják megvilágítani, amely természetesen védhető narratíva, ám a „rég Magyarországot” utolsó háborúja témájához mégis túlságosan szűk. A kötetben például tekintélyes számú — közel húsz — jegyzetben hivatkozik „A magyar munkásmozgalmak történetének válogatott dokumentumainak IV. A-B; V. kötetére (Budapest, 1969.) A sajtó anyagainak felhasználása során is feltűnő a baloldali médiumok döntő súlya.

A kötet utolsó fejezete az 1918 – az utolsó háborús év címet viseli, amelyben Hajdu és Pollmann sikerrel zárják le a háború eseményeinek narrációját. A recenzens meglátása szerint ebben a fejezetben sikerült a legjobban a hadszínterek „súlya” közötti mérlegelés, és egyértelműen jó döntés a balkáni hadszíntér 1918. évi történéseinek részletes bemutatása. E fejezet mintegy kétharmada már a belpolitikai eseményekkel foglalkozik; a kötet végén azonban igencsak hiányzik egy epilógus, vagyis egy olyan zárófejezet, amely kvázi hidat képezne a magyar történettudományban túlságosan szétválasztott világháború, valamint az 1918–19. évi forradalmak között. Szintén megkerülhetetlennek tartom, hogy valamiképpen Trianonról is szó essék ebben a kötetben, mivel a „rég Magyarországot” utolsó háborúját nem a padovai és belgrádi fegyverszünet zárta le végérvényesen, hanem a békeszerződés.

A következőkben néhány vitatható állítást idéznénk; tesszük ezt annak reményében, hogy a második kiadás során ezeket át lehet gondolni. Miközben Hajdu azt írja, hogy „Olaszország 1915. május 23-án hadat üzent a központi hatalmaknak (136.), addig Pollmann — helyesen — megállapítja, hogy „Németország abban az időben [1915-ben] még nem állt hadiállapotban Olaszországgal” (197.), hiszen ez valójában csak 1916-ban történt meg. Jó lenne tudni, mi alapján állítják a szerzők, hogy „negyedmilliós román sereg” támadt Erdélyre 1916-ban (223.), miközben a 600 ezer főt számláló 4 román hadseregből három nyugati irányban támadott. (Megjegyzendő, hogy két oldallal később már 369 ezer emberről olvashatunk). Wilson nem [1917.] április 2-án nyilváníthatta ki, hogy az „USA hadban áll Németországgal”, pusztán a két Ház összevont ülésén erre kérte a képviselők és szenátorok felhatalmazását, így az Egyesült Államok április 6-án nyilvánította ki a hadiállapotot Németországgal (241.) A jegyzetapparátusban néhány régebbi levéltári jelzetet kellene aktualizálni pl. a MOL (243.), „Szolnok megye levéltára” (322.) Az írek nem vívták ki a háború végére függetlenségüket (250.) Szintén átgondolásra érdemes Hajdu azon állítása,

amellyel Czernin 1918. áprilisi fenyegetését kommentálta. Az osztrák–magyar külügyminiszter a Sixtus-affér kirobbanásakor azzal fenyegetőzött, hogy a németek meg fogják szállni Tirolt és Csehországot, amelyre Hajdu kifejti, hogy „ismerve a nyugati front helyzetét erre aligha maradhatott erejük”. Ezzel szemben a németek 1918 novemberében — még rosszabb körülmények között — képesek voltak és részben végre is hajtották Tirol megszállását. Hasonlóképpen 1918. október 17-én Törökország nem tette le egyoldalúan a fegyvert (368.) A földrajzi nevek használta során is van néhány következetlenség, pl. Užsice (170.), de Užice (87; 88.) Skopje (335; 338.)

Emellett — a fentebb már vázolt bővítési javaslatok miatt — a kiadónak is érdemes lenne megfontolni, hogy a kötet 100–150 oldallal bővülhessen: ez a terjedelem még nem feszítené szét a kötet kézikönyv jellegét, ugyanakkor alaposabb tárgyalást tenne lehetővé számos probléma elemzésében. Ez a bővítés már csak azért is indokolt lenne, mert e kötet „ciszlajtán” megfelelője, Manfred Rauchensteiner 2013-ban második kiadást megért monográfiája közel 1200 oldal terjedelmű.

A kötet használhatóságát a Pollmann Ferenc által szerkesztett földrajzi-névmutató, valamint a Paksa Rudolf által összeállított személynévmutató is segíti, emellett kitérőek a hadműveleteket bemutató térképek, valamint megfelelő mennyiségű és minőségű fotó illusztráció is az olvasó rendelkezésére áll.

Összegezve: a kötet kiváló kézikönyvként használható az első világháborúval foglalkozó érdeklődők, diákok részére, amely egyben a további alapkutatások egyik jó kiindulópontja lehet, és a háború más részterületeit feltáró munkák számára is példaértékkel bírhat.

Ligeti Dávid

Baráth Magdolna

A KREML ÁRNYÉKÁBAN

Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990.
Gondolat Kiadó, Bp., 2014. 318 o.

Baráth Magdolna, aki évtizedek óta foglalkozik a magyar–szovjet kapcsolatok történetével, A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990 címmel, illetve alcímmel jelentette meg új könyvét. Az összeállítás előszavában a szerző tudatja olvasóival: az itt közreadott tanulmányok korábbi írásainak átdolgozott, bővített változatai, amelyek a két ország viszonya többféle aspektusának bemutatására tesznek kísérletet. A politikai kapcsolatok alakulásának tárgyalása mellett ugyanis a történész foglalkozik a gazdasági együttműködéssel, valamint a kulturális kapcsolatokkal is. Az előszóban Baráth Magdolna hangsúlyozza, hogy mivel a II. világháború után Magyarország a szovjet érdekszféra részévé lett és a megszállók tevékenysége hosszú évtizedekre meghatározta a magyar társadalom és gazdaság fejlődését, a magyar–szovjet viszonyt nem lehet hagyományos diplomáciai kapcsolatként bemutatni. Szerinte a két ország közötti viszony azért is „különleges” volt, mert a szovjet vezetés a befolyását biztosítani hivatott magyarországi intézményei révén teljes áttekintéssel rendelkezett az itteni politikai, gazdasági, kulturális élet egészéről, és tanácsok, ajánlások (ritkábban nyílt utasítás és politikai nyomásgyakorlás) formájában befolyásolta a belpolitikai döntéseket is. A szerző írásai tehát görcső alá veszik a szovjet vezetésnek a magyarországi belpolitikára gyakorolt hatását, illetve a két ország és a szocialista tábor külpolitikai lépéseinek összehangolását, egyeztetési mechanizmusait is (7., 18–19.). Mivel pedig tanulmányaiban Baráth azt vizsgálja, hogy Magyarország 1944–1990 közötti sorsát miként befolyásolta a szovjet politika, könyvének alcímében a két ország közül elsőként említi Magyarországot és csak utána a Szovjetuniót, a továbbiakban pedig írásaiban is következetesen „magyar–szovjet” és nem „szovjet–magyar” kapcsolatként jelöli a viszonyt.

Előszavában a szerző szerényen, ugyanakkor igen korrekten azt állítja: tanulmányai „kísérletet” tesznek a két ország viszonya többféle aspektusának bemutatására (18.). Az óvatos megfogalmazást indokolja, hogy a vizsgálatokhoz szükséges szovjet források jelentős részéhez írásai elkészítésekor még nem lehetett hozzáférni – ezt Baráth rendszeresen jelzi is az egyes témák tárgyalásánál (ld. pl. 29., 86., 97., 101., 146., 211., 248.). Ugyancsak az előszóban a szerző elhelyezi saját munkásságát a problémakör historiográfiájában is.

Az Előszó után 11 tanulmány következik, amelyek kronologikus sorrendben tárgyalják a kétoldalú kapcsolatok egy-egy korszakát, illetve valamelyik elemét. Az első még a II. világháború alatt elkezdődött, Magyarország háború utáni sorsára vonatkozó szovjet külügyi tervező-elemző munkát mutatja be, a következő az 1920–1956 közötti magyarországi Szovjetunió-képpel foglalkozik. A harmadik tanulmány a Moszkva és Budapest között 1943–1947-ben működő információs csatornákról szól: ezek önálló írásban tárgyalását indokoltá teszi sokféleségük is, amint arra a szerző rámutat: „Az SzK(b)P vezetése a magyar ügyekről nemcsak »pártvonalon« szerzett információkat, hanem a hadsereg politikai osztályától és a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól is, de a szovjet követségtől érkező fontosabb információk is eljutottak a pártvezetéshez. A későbbiekben a Magyarországra érkező, elsősorban az állambiztonsági szerveknél tevékenykedő szovjet tanácsadók is rendszeresen szolgáltatottak információkat Moszkva számára, de a szovjetek Szücs Ernő személyében saját emberrel is rendelkeztek az Államvédelmi Hatóságnál.” (87.) A következő munka szovjet tanácsadók és szakértők 1945–1990 közötti magyarországi tevékenységét tárgyalja, ennek kapcsán ismertetve azt is, hogy itt tartózkodásuk milyen költségeket jelentett a magyar állam számára. Az ez után olvasható írás az első Nagy Imre-kormány idején működő szovjet „kézi vezérlés”-t mutatja be, a következő pedig a magyar–szovjet kapcsolatokat a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusától az 1956-os magyar forradalom kitöréséig. A kronológiai sorrendnek megfelelően, az ez után olvasható írás a szovjet kommunista párt megbízottjainak az 1956-os második szovjet beavatkozást követően kifejtett magyarországi tevékenységét ismerteti, figyelemre méltóan tárgyalva Kádár János döntéseinek motivációit is (192.). Majd a Szovjetunió 1956 utáni magyarországi népszerűsítésének módszereivel és eszközeivel foglalkozó tanulmányból az olvasó nem csupán annak fő tendenciáit ismerheti meg, hanem érdekes adatokat találhat abban egy-egy jelentős műalkotás korabeli sorsáról is: így a Bánk bán szovjetunióbeli bemutatásának halogatásáról és Eizenstein Rettegett Iván című filmje második részének magyarországi fogadtatásáról (194., 207.). Az 1957–1964 közötti forrásanyagot is, nem csak a magyar vonatkozásokot tárgyalja részletesen a Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban, 1957–1964 című írás. Az ez után olvasható tanulmány Magyarország és a Szovjetunió 1960-as évekbeli kapcsolataival foglalkozik, részletesen bemutatva annak gazdasági vonatkozásait is. Minden bizonnyal a szovjet források hozzáférhetősége és, ezzel összefüggésben, a szerző kutatási lehetőségeinek is következménye az, hogy a 11 tanulmányból 10 csaknem kizárólag az 1944–1969 közötti magyar–szovjet kapcsolatokkal foglalkozik – a kötet utolsó írása viszont Gorbacsov politikájának kelet-európai vonatkozásait tárgyalja és a Varsói Szerződés feloszlásáról létrejött 1991-es megállapodás említésével zárul. A könyv végén a tanulmányok első megjelenési helyének közlése, a szerző által felhasznált levéltári források és irodalom jegyzéke, valamint személynév-mutató található.

Az itt közölt tanulmányoknál megfigyelhető, hogy az alapos, körültekintő forráselemzések és -ismertetések mellett az olvasó számára igen hasznos, általánosabb jellegű megállapítások is vannak. A recenziens szerint Baráth akkor is helyesen járt el, amikor a szovjet tanácsadók és szakértők tevékenységével foglalkozó tanulmányának már a legelején, egymástól gondosan elkülönítve, megjelölte a „tanácsadó” és a „szakértő” funkcióját (102.). Ám, mivel könyvét a felsőoktatásban résztvevő hallgatóknak is szánja (19.), helyes lett volna az utolsó, A Brezsnyev-doktrínától a „Sinatra-doktrínáig”. Gorbacsov és Kelet-Európa című tanulmányának már a címében is említett „Brezsnyev-doktrína” rövid megmagyarázása (erre egyébként az 1968-as csehszlovákiai eseményekkel is foglalkozó, előző írásában sem került sor), valamint annak közlése, hogy miként kapcsolódik Frank Sinatra személyéhez a „mindenki azt csinál, amit akar” elve. (Baráth ugyanis ezt írja: „Gorbacsov és Bush máltai találkozása, amikor Gorbacsov kijelentette, hogy a Brezsnyev-doktrína halott, a szovjet külügyminisztérium sajtó attaséja állítólag azt a szellemes megjegyzést tette, hogy azt attól kezdve (Frank Sinatrára utalva) a Sinatra-doktrína váltotta fel, vagyis mindenki azt csinál, amit akar.” 280.)

A recenziens még néhány észrevételt tesz a kötet második, A Szovjetunióról kialakult és kialakított kép változásai című tanulmányával kapcsolatban. Nagyon jónak tartom, hogy Baráth Magdolna igen óvatosan fogalmazott arról írva, hogy a Szovjetunióról milyen kép élhetett a két világháború között a magyar lakosságban: „túlnyomó többségének [!] a Szovjetunióról csak közvetett információi voltak [...] Az 1930-as években hosszabb ideig a Szovjetunióban dolgozó mérnökök, technikusok már egy egészen más képet közvetíthettek [!]. Napi munkájuk során közvetlen közelről láthatták az orosz mindennapokat, de egyben szemtanúi lehettek [!] az idegenekkel szembeni egyre fokozódó bizalmatlanságnak, a — sokszor [!] kollégáikat is érintő — represszióknak. Beszámolók — még ha [!] tapasztalataikról őszintén beszéltek is — érdemben aligha [!] be-

folyásolták a magyar közvéleményt.” (42.) Az említett személyek tevékenysége lehetőségének megjelölésével, a széles körű általánosítások kerülésével a szerző ugyanis nem követte el azt a hibát, hogy, egyfajta vélemény-tulajdonítással, bár kellő mennyiségű forrás híján, de kétségbevonhatatlanként írjon le megállapításokat arról: milyen kép is élt a múltban valamiről kisebb vagy nagyobb csoportokban.

Ugyanakkor a recenziens problematikusnak tartja, hogy míg e tanulmány címében Baráth Magdolna azt ígéri, hogy a Szovjetunióról kialakult és kialakított képet fogja tárgyalni, munkája jelentős részében mégis inkább annak kialakítóival foglalkozik – ami persze szükséges, hiszen egy ilyen kép természetesen nem függetlenül ezek tevékenységétől alakult, változott. Ám talán helyesebb eljárás lett volna a szerző részéről több olyan forrást, elemzést közölni, amelyekből az derül ki, hogy egyes közvélemény-formálók milyen képet terjesztettek a Szovjetunióról (ehhez hatalmas mennyiségű, különféle típusú dokumentumokból álló anyag maradt fenn) és arról: az akkori magyar társadalomban milyen értékelések jelentek meg a birodalomról: akár összhangban a hivatalosaknak számító ábrázolásokkal, akár azokkal szemben (ehhez hasznos lehetett volna megnézni a korabeli vicceket is). Sőt, a megítélések olykor igencsak eltérő volta miatt felvethető a kérdés: a Szovjetunióról kialakult és kialakított *kép* helyett nem lett volna-e helyesebb inkább *képekről* írni? E munka véleményem szerint nem igazán jó témamegjelölésével szemben, a tartalom szempontjából ehhez képest pontosabb és így inkább helytálló a kötet nyolcadik tanulmányának címadása: Szovjet „imázsépítés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után (193.).

Ezek a kisebb észrevételek azonban, úgy vélem, nem érintik az igen jól sikerült, értékes kötet legfontosabb megállapításait – amelyek segítségével nem csupán a két ország kapcsolatainak számos összefüggését ismerheti meg az olvasó, hanem, egy sajátos perspektívából, rálátásra tehet szert az 1944–1990 közötti magyar történelem egészére is.

Vörös Boldizsár

CONTENTS

STUDIES – *Attila Tózsá-Rigó*: The Interlocking of State and Business in the Early Modern Economic System. New Information about the Credit Activities of the South-German Enterprising Companies – *Zsuzsanna Cziráki*: Habsburg–Ottoman Diplomacy in the Middle of the 17th Century: The Appointment of Simon Reinger as Habsburg Resident at Constantinople (1647–1649) – ARTICLES – *Noémi Viskolcz*: Anna Júlia Esterházy (1630–1669) – *Zsolt Kökényesi*: Mass and Prestige. The Presence and Representation of Hungarian Prelates in the Court of Vienna between 1711 and 1765 – *János Nagy*: Characteristics of the Delegation of County MPs on the Example of the Diet of 1751 – ATELIER – *Márton Gyöngyössi*: The Coinage of János Szapolyai (1527–1540) — SMALLER ARTICLES – *Balázs Kiss* – *Róbert Oláh*: Two Unknown Letters by Péter Pázmány from 1618 – *Lilla Fehér* – *Viktor Kanász*: The Letter of Péter Pázmány Written to Bishop Miklós Dallos of Győr in 1628 – OBSERVER – *László Kovács*: An Attempt at the Complete Publication of Grave, Sporadic and Treasure Finds in the Carpathian Basin from the Tenth and Eleventh Centuries: Find Cadastre, Corpus – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

Következő számaink tartalmából

Sipos József: Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselővé választása 1922-ben

Ujváry Gábor: Tankönyvvita. Magyar és német kísérletek a másik ország tankönyveinek módosítására a második világháború idején

Anderle Ádám: Gerő Ernő árnyéka. A Rajk-per spanyol előzményei

E számunk munkatársai

Barta János ifj. az MTA doktora, professor emeritus (Debreceni Egyetem) – *Buza János* az MTA doktora, ny. egyetemi tanár (Budapest) – *Cziráki Zsuzsanna* PhD, tudományos munkatárs (Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet) – *Fehér Lilla* MA hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE BTK Történelem MA) – *Gyöngyössy Márton* PhD, habil., egyetemi docens ELTE BTK Történeti Intézet, Történelem Segédtudományai Tanszék (Budapest) – *Kanász Viktor* MA hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE BTK Történelem MA) – *Kiss Balázs* MA hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE BTK Történelem MA) – *Kökényesi Zsolt* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kovács László* az MTA doktora, a BTK MTA Régészeti Intézet ny. igazgatóhelyettese (Budapest) – *Kulcsár Krisztina* PhD, főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest) – *Ligeti Dávid* PhD, tudományos munkatárs (Veritas Történetkutató Intézet, Budapest) – *Makk Ferenc* az MTA doktora, emeritus professor (Szegedi Tudományegyetem) – *Nagy János* levéltáros (Budapest Főváros Levéltára) – *Oláh Róbert* MA hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE BTK Történelem MA) – *Tóza-Rigó Attila* PhD, egyetemi tanársegéd (Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Viskolcz Noémi* habilitált főiskolai tanár, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar – *Vörös Boldizsár* tudományos főmunkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse